

Riksantikvarieämbetet

KULTURVÄRDEN I ODLINGSLANDSKAPET

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

	Definitioner och samband	s.6
B1a	Jordkällare	8
B1b	Jordkällare	10
B1c	Jordkällare	12
B1e	Jordkällare	14
B2a	Skvaltkvarnar	16
B2c	Kvarnar	20
B3a	Sommarladugårdar	24
B3b	Sommarladugårdar	28
B4a	Bodar	32
B4b	Härbren	36
B4c	Loftbodar	38
B4d	Bodar	42
B4e	Bodar	46
B4f	Härbren	50
B4g	Härbren	54
B5a	Logar	58
B5b	Logar	62
B5c	Logar	66
B6a	Torkbastur o torkrior	70
B6b	Linbastur	74
B6d	Bastur	76
B6e	Linbastur	80
B6f	Linbastur	84
B7b	Ängslador	88
B7c	Ängslador	90
B7d	Ängslador	92
B7e	Ängslador	96
B8a	Smedjor	100
B8b	Smedjor	104
B8d	Smedjor	106
B8e	Smedjor	110
B8f	Smedjor	114
B9a	Slätterstugor	116
B9b	Slätterstugor	120
B10a	Traktorgarage, tröskverksgarage och utemjölkningsstall	124
B11b	Mindre bostadshus	128
B11c	Torp	132
B13a	Sjöbodplaner	136
B14a	Väderkvarnar	140
B14b	Väderkvarnar	144
B15a	Lambgift o russgift	148
C1a	Åkerholmar	150
C1c	Åkerholmar	152
C1f	Åkerholmar	154
C2a	Åker- och vägrenar	156
C2d	Åker- och vägrenar	158

C2e	Randmiljöer, skogsbryn, åker- o vägrenar ----	160
C3b	Träd m historia	162
C3d	Träd m historia	164
C3e	Ekar i odlingslandskapet	166
C3f	Ensamväxande ekar	168
C4a	Hamlade träd	170
C4c	Att ta löv	172
C4d	Hamlade och andra ensamväxande träd	174
C5a	Torvtäkter i dödisgropar	178
C6a	Fruktträd	180
C6b	Ångsfruktodlingar	182
D1a	Trädalléer	184
D1b	Alléer	186
D1c	Alléer	188
D1f	Alléer	190
D1g	Alléer	192
D1h	Alléer	194
D2a	Torpgrunder	196
D2c	Torpgrunder	198
D2d	Husgrunder	200
D2g	Husgrunder	204
D3a	Stenmurar	206
D3b	Gärdesgårdar	208
D3c	Stenmurar	212
D3f	Stenmurar	214
D3h	Stentunar/vastar	218
D3i	Stenmurar	220
D3k	Stenmurar	224
D3l	Stenmurar	226
D3m	Stenmurar	228
D4a	Jordvallar	230
D4b	Gropvallar	232
D5a	Hässjor	234
D5b	Storhässjor	236
D5c	Hässjor	238
D6a	Fägator	240
D6c	Fägator	242
D6d	Fägator	244
D6e	Fägator	246
D6f	Fägator	248
D6g	Fägator	250
D6h	Fägator	252
D6i	Fägator	254
D6j	Fägator	256
D6k	Fägator	258
D6l	Fägator	260
D6m	Fägator	262
D7a	Märgelgravar	264
D7b	Märgelgravar	268
D7c	Märgelgravar	272

D8a	Brukning svägar	274
D8c	Vägar	276
D8d	Vägar	278
D8e	Brukning svägar och fågator	280
D8f	Brukning svägar	282
D8g	Brukning svägar	284
D8h	Brukning svägar	286
D8i	Vägar	288
D9b	Odling rösen	290
D9e	Odling rösen	292
D9f	Odling rösen	294
D9g	Odling rösen	296
D9h	Odling rösen	298
D9i	Odling rösen	300
D9j	Odling rösen och annan odling sten	302
D9k	Odling rösen och annan odling sten	304
D9l	Odling rösen	306
D9m	Odling rösen och annan odling sten	308
D10a	Trägård esgårdar	310
D10c	Trägård esgårdar	314
D10d	Trägård esgårdar	316
D10e	Trägård esgårdar	318
D10f	Band tunar	322
D10g	Trägård esgårdar	324
D11a	Dammar	326
D12a	Pilerader och pilervallar	328
D13a	Källor o brunnar	330
D14a	Kalkstensbroar	332
D15a	Mjölkbord	334
D16a	Svinvallar	336
D16b	Kräkbryggor	338
D17a	Vaktarkojor	340
D18c	Diken o kanaler	342
D18f	Öppna diken	346
D18g	Öppna diken	348
E1a	Megalitgravar	350
E1b	Storhögar	354
E1c	Rösen	358
E1d	Stensättning ar	362
E1e	Resta stenar o järnåldersdösar	366
E2a	Runstenar	370
E2b	Runstenar	374
E2c	Runstenar	378
E2d	Bildstenar	380
E2e	Minnesstenar o gränsmärken	382
E3a	Hällristningar	384
E4a	Boplatser husgrundsterrasser	386
E4b	Boplatser ödesbål	388
E4c	Boplatser skärvstenshögar	390
E5a	Fornborgar	392

E5b	Fornborgar	394
E6a	Borg o kastalruiner	396
E6b	Medeltida kyrko- och kapellruiner	398
E6c	Ödekyrkogårdar	400
E7a	Forntida o medeltida jordbruk fossil åker	404
E7b	Forntida och medeltida jordbruk hägnadssystem.	408
E7c	Forntida o medeltida jordbruk hackerör	412
E8a	Flyttblock o jättekast	416
E8b	Kultplatser offerplatser o offerkällor	418
E9a	Varggropar	422
E9b	Lämningar av järnframställningar	424
E9c	Lämningar av kalkframställning	428
E9d	Lämningar av tjärframställning	430
E10a	Gamla färdleder	434
E11b	Fornlämningar	438

~

KULTURVÄRDEN I ODLINGSLANDSKAPET

– definitioner och samband

Odlingslandskapets kulturvärden uppfattas i denna text som kulturminnen och kulturmiljöer som uppträder i odlingslandskapet och har samband med uppkomsten och brukandet av detta landskap. Kulturminnen är de enskilda element i landskapet som minner om tidigare generationers odlarmöda, bruksformer och traditioner. Kulturmiljöer är områden med kulturminnen som har ett inbördes sammanhang; geografiskt, kronologiskt eller funktionellt. Ett upprätthållande av kulturmiljöer kräver dels att dessa samband uppmärksammas dels att de ingående elementen skyddas och vårdas.

Riksantikvarieämbetet har tillsammans med den regionala kulturmiljövården utarbetat beskrivningar av odlingslandskapets kulturminnen med skötselråd avsedda för kulturmiljövårdens egna handläggare och för brukare. Bladen kommer i första hand att spridas i samband med jordbrukets miljöstöd och underlätta identifieringen av viktiga kulturminnen och på ett lättbegripligt sätt orientera om hur dessa bör vårdas så att de kan bevaras för framtiden. Beskrivningarna presenteras på informationsblad som sorteras i mappar upplagda efter landets olika kulturhistoriska regioner.

Bladen bifogas här som en del av Riksantikvarieämbetets precisering av odlingslandskapets kulturvärden. De kommer att kompletteras med regionvisa beskrivningar av de odlingssystem som konstituerar kulturvärdena i syfte att tydliggöra sambanden mellan de skildrade kulturminnena.

I detta sammanhang lämnar Riksantikvarieämbetet följande beskrivning av kulturmiljöer i odlingslandskapet i syfte att klargöra den systemsyn som enligt ämbetets mening bör ligga till grund för åtgärder och prioriteringar i bevarandearbetet. Ämbetet kommer vidare inom kort att kunna redovisa en bredare och utförligare kunskapsöversikt över odlingslandskapets utveckling och regionala differentiering som en del av pågående arbete

med Kulturmiljöprogram för Sverige (*Odlingslandskapet - kulturmiljön som spegel av agrateknisk, ekonomisk och social historia*).

Det svenska odlingslandskapets historiska struktur och karaktär

Före 1800-talets agrara revolution och dess följdverkningar levde majoriteten av den svenska befolkningen i självhushållets jordbruk. Detta jordbruk kan i mycket karaktäriseras utifrån det samtida talesättet "äng är åkers moder". En av boskapens viktigaste funktioner var att genom sin gödselproduktion skapa förutsättning för en transport av kväve från utmarken och ängsmarken till åkermarken. Utan inköp av vinterfoder gick det inte att ha fler djur än som kunde födas från ängen under vintern och mängden av djur avgjorde hur stor åkerareal som kunde gödslas varje år. Sommarens bete sköttes på utmarken eller i hagmarker och i vissa delar av landet vid fäbodan. Även många lövträd gav genom beskärning ett värdefullt tillskott av vinterfoder. I norra Sverige samlades vinterfoder över stora arealer där bl a myrmarkerna skattades.

Systemet krävde att ängs- och åkermark avskiljdes från betande djur genom hägnader och speciella fågator. Genom olika trädssystem (tvåsåde, tresåde etc), som växlade över landet, vidmakthölls jordens avkastning. Trädssystemen avspeglades i hägnadssystemen eftersom de olika årgångarna borde hållas isär.

Av transportekonomiska skäl placerades brukscentrum intill den centrala åkermarken. I delar av Sverige organiserades jordbruket i ägarlag, byar, som sambrukade delar av marken enligt olika traditioner. Detta kunde leda till strikt reglerade byar enligt fastställda regler beroende på landskap. Ett exempel är den östsvenska radbyn där

bytomtens indelning sedan tidig medeltid visade den enskilda gårdens andel av byns jord eller, som man sade i landskapslagarna, "tomt är tegs moder". I dessa byar reglerades också byggnadernas placering på tomt. Ofta präglas de av långa bygator som kantas av lador. I andra delar av landet dominerade ensamgårdarna, ibland dock placerade nära varandra i långa stråk som i t ex de norrländska älvdalarna.

Det förindustriella jordbruket skapade regionalt varierande system av in- och utmarker åtskilda av hägnader såsom trögärdesgårdar, jordvallar och stenmurar, fägator som ledde mellan ladugårdar och utmarker, ängs- och hagmarker, hamlade träd, hässjor och ängslador, dämmen och andra arrangemang för översilning av ängsmark, diken för avvattning av åkerjorden, odlingsrösen uppbyggda av bärbara stenar, bodar, bastur, sommarladugårdar och andra uthus men även kvarnar och smedjor, allt dimensionerat för ett i huvudsak självhushållande jordbruk. Många av dessa element gavs en estetiskt tilltalande utformning, tydligast kanske i byggnader men också i hägnader och odlingsrösen. Närvaro av ståndssamhället kunde markeras i att sambandet mellan herrgården och landskapet organiserades visuellt genom alléer eller arrangerade utsikter.

Trots senare stora omvälvningar i jordbruket finns många av dessa kulturminnen bevarade i odlingslandskapet. Ofta återfinns de i sammanhang och miljöer med mycket stort tidsdjup. Inte sällan är dagens gårdar och byar lokaliseringsmässigt direkta arvtagare till ett medeltida eller forntida jordbruk. Intill den nutida gårds- eller bytomten återfinns ofta ett forntida gravfält och gårdens namn har inte sällan forntida anor. Ett särdrag i svensk bebyggelse är att kontinuiteten mellan igår och idag på många håll ännu är obruten. Kulturelementen ger oss, när de uppträder tillsammans, en god möjlighet att förstå och uppleva hur tidigare generationer organiserat och brukat landskapet för sin försörjning. Ängen och hagen bör därför ses i sitt samband med den samtida åkern, den samtida bebyggelsen och de samtida hägnaderna.

Självhushållningens jordbruk gav upphov till marker och anläggningar vilka gynnat en biologisk mångfald och uppkomsten av småbiotoper. Hit hör de naturliga slätter- och betesmarkerna och de långa bryn och kantzoner mellan åker och annan mark som uppstod genom att dåtidens teknologi ledde till naturanpassade åkerformer. Hit hör också odlingsrösen och andra odlingshinder, diken, vägrenar, våtmarker och vattenmiljöer, gårdsmiljöer och alléer som är refuger och spridningskorridorer för många arter.

Dessa kulturelement/biotoper är vanligen starkt vårdberoende men det ekonomiska incitamentet för vården saknas i den konventionella driften. Detta förhållande gäller också den historiska bebyggelsen.

Odlingslandskapet efter den agrara revolutionen

1800-talets omstrukturering av jordbruket och markägandet innebar bl a införande av nya växtföljder, individualisering av driften, mekanisering och specialisering. Genom nya växtföljder, vallodling, konstgödsel och andra jordförbättrande åtgärder frigjorde sig jordbruket från självhushållets cirkulationsjordbruk. Ängsmarken minskade drastiskt under 1800-talets andra hälft för att under 1900-talet helt förlora sin funktion. Skiftena omfördelade jordbruksmarken mellan byns delägare med nya ägoindelningar, nya stenmurar och vägar till följd. Ofta ledde detta också till omstrukturering av bebyggelsen, där många gårdar flyttades ut från den gamla bytomten. Mest iögonenfallande är härvidlag det skånska enskiftet med sina ensamgårdar och rationellt vinkelräta vägsystem och pilevallar.

Införandet av täckdikning och effektivare plöjningsmetoder ledde till sammanläggning av åkertegar. Nya transportmetoder, en växande stadsbefolkning och förbättringar av mejeritekniken ledde till att vissa gårdar utrustades med ladugårdar i en helt annan skala än tidigare. Det tidigare månghussystemet ersattes succesivt av nya, större produktionsbyggnader uppförda genom nya byggnadsmetoder och med industriellt tillverkat byggnadsmaterial. Den sociala skiktningen inom jordbruket förstärktes med specialiseringen och tog sig uttryck i bl a statsystemet och dess byggnader och ett utvecklat arrendegårdssystem i de centrala jordbruksbygderna. Genom statsmakternas uppmuntran koloniserades tidigare utmarker av småbruk. Vissa större gårdar styckades till Egna Hem.

De hägnader, vägsystem, åkermarker och andra kulturelement som det nya jordbruket genererade överlagrade det äldre jordbrukslandskapet, medan ny bebyggelse ibland ersatte den gamla men ofta också kompletterade den. Det gör att flera epoker kan avläsas samtidigt i många landskapsrum.

Den äldre ängs- och hagmarken har i viss utsträckning överlevt rationaliseringarna. Givetvis är det av den agrara revolutionen präglade tidsskiktet i landskapet lika värdefullt ur kulturhistorisk synpunkt som spåren efter det förindustriella jordbruket. Ur biologisk synpunkt är dess värde dock mindre. Bevarandet av 1800-talets och 1900-talets historiska landskap och bebyggelse är således en angelägenhet för främst kulturmiljövården.

Jordkällare

Jordkällare var förr ett mycket betydelsefullt inslag i självhushållningen och fanns på alla gårdar. I jordkällaren utjämnas temperaturväxlingarna så att maten hålls sval på sommaren och skyddas från frost på vintern.

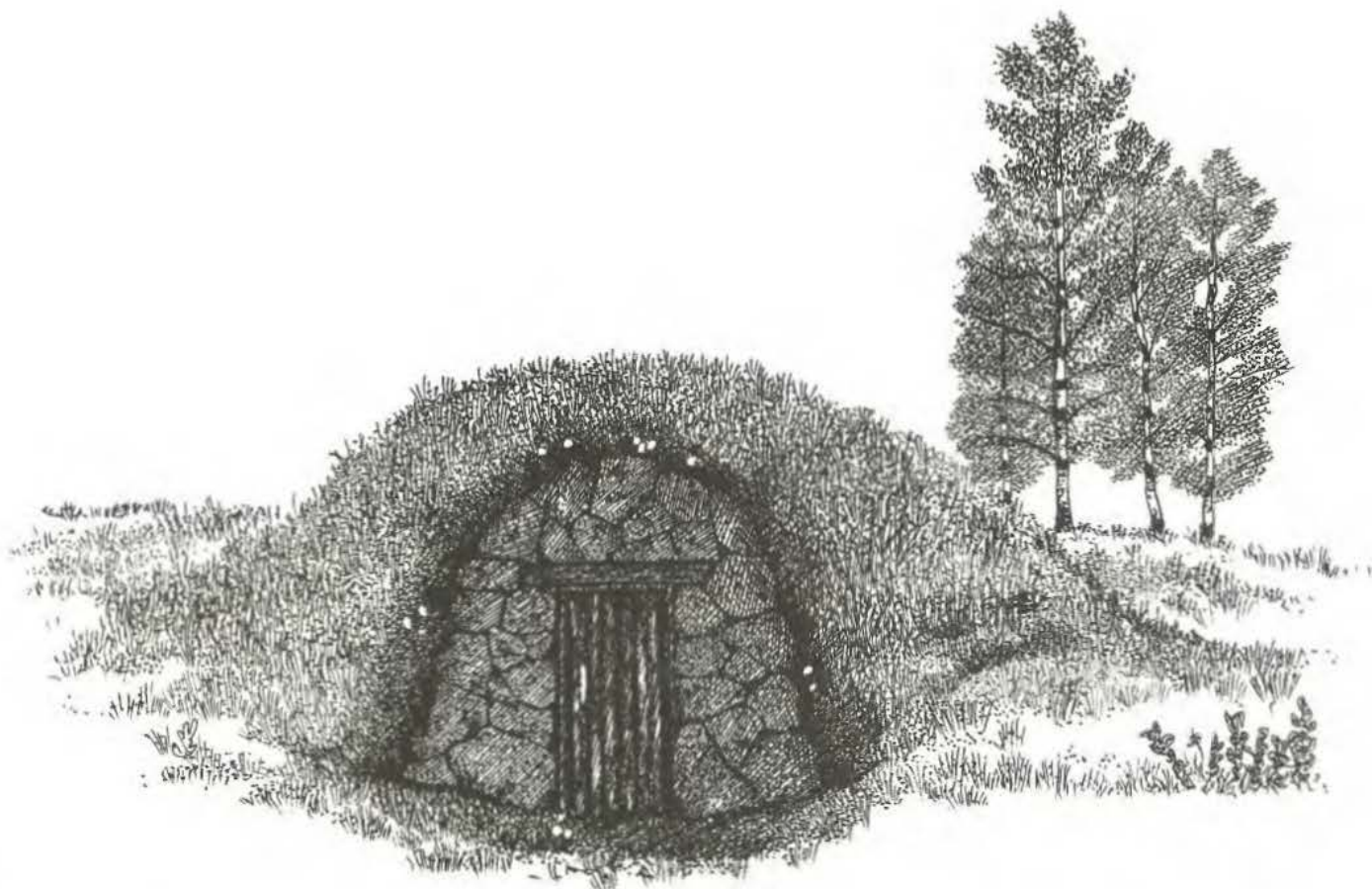
Jordkällaren har en lång historia. Från början förvarades födoämnen direkt i marken, i t ex rotfrukts- eller potatisstukor, men denna teknik var känslig och småskalig och kom att ersättas av alltmer avancerade konstruktioner. Efterhand kom jordkällarna att konkurreras ut av isskåp och framförallt av elektriska kylanläggningar.

Vid bygget av en jordkällare grävde man först en stor grop i marken. I denna timrades sedan en form av grova stockar på vilken stenen vilade under välvningen. Det var nödvändigt att vara noggrann vid

valet av sten. De måste vara kilformiga och så pass jämna att det gick att mura ett hållfast valv av dem. När valvet var lagt togs stockarna bort. Valvet tätades med kalkbruk och mossa samt isolerades med näver. Källaren övertäcktes därefter med jord. Även ingångsgaveln murades av sten och försågs med träddörr. I bakre väggen lämnades ett hål för ventilation.

Kring sekelskiftet 1900 började man använda huggen sten till jordkällarna, något som underlättade själva bygget. Från 1920-talet och framåt härrör vissa jordkällare som är helt gjutna i betong.

En jordkällare har dels ett större utrymme för förvaring av potatis och andra matvaror, dels en ingång utformad som en med dörrar avskild svale. Den fungerar som luftsluss för att jämna ut temperaturväxlingarna då dörrarna öppnas.

Röj unga träd, buskar och sly intill jordkällaren.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Använd jordkällaren.

Se till att ventilationen fungerar.

Håll källaren fri från skräp och se till att dörrarna är intakta och stängda för att minska skadeverkningar genom möss och andra objudna gäster.

Röj unga träd, buskar och sly intill jordkällaren. Røjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och røjningen blir effektiv. Se till att jordkällaren inte skadas i samband med røjningen. Ta bort virke och ris.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Jordkällare

Jordkällare var förr ett mycket betydelsefullt inslag i självhushållningen och fanns på alla gårdar. I jordkällaren utjämnas temperaturväxlingarna så att maten hålls sval på sommaren och skyddas från frost på vintern.

Jordkällaren har en lång historia. Från början förvarades födoämnen direkt i marken, i t ex rotfrukts- eller potatisstukor, men denna teknik var känslig och småskalig och kom att ersättas av alltmer avancerade konstruktioner. Efterhand kom jordkällarna att konkurreras ut av isskåp och framförallt av elektriska kylanläggningar.

Vid bygget av en jordkällare grävde man först en stor grop i marken. I denna timrades sedan en form av grova stockar på vilken stenen vilade under välvingen. Det var nödvändigt att vara noggrann vid valet av sten. De måste vara kilformiga och så pass

jämna att det gick att mura ett hållfast valv av dem. När valvet var lagt togs stockarna bort och valvet tätades med kalkbruk. Över källaren byggdes sedan ett sadeltak av trä som täcktes av tegel. Ingångsgaveln murades av sten och försågs med trädörr. Även den övre delen av ingångsgaveln kunde göras av trä. I bakre väggen lämnades ett hål för ventilation.

Kring sekelskiftet 1900 började man använda huggen sten till jordkällarna, något som underlättade själva byggandet. Från 1920-talet och framåt härrör vissa jordkällare som är helt gjutna i betong.

En jordkällare har dels ett större utrymme för förvaring av potatis och andra matvaror, dels en ingång utformad som en med dörrar avskild svale. Den fungerar som luftsluss för att jämna ut temperaturväxlingarna då dörrarna öppnas.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Laga omedelbart läckande tak på jordkällaren så att vattnet inte rinner in och förstör valvet genom frostsprängningar.

SKÖTSEL

Använd jordkällaren.

Se till att ventilationen fungerar.

Laga omedelbart läckande tak så att vattnet inte rinner in och förstör valvet genom frostsprängningar.

Håll källaren fri från skräp och se till att dörrarna är intakta och stängda för att minska skadeverk-

ningar genom möss och andra oönska gäster.

Röj unga träd, buskar och sly intill jordkällaren. Röjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att jordkällaren inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Jordkällare

Jordkällare var förr ett mycket betydelsefullt inslag i självhushållningen och fanns på alla gårdar. I jordkällaren jämnas temperaturväxlingarna ut så att maten hålls sval på sommaren och skyddas från frost på vintern.

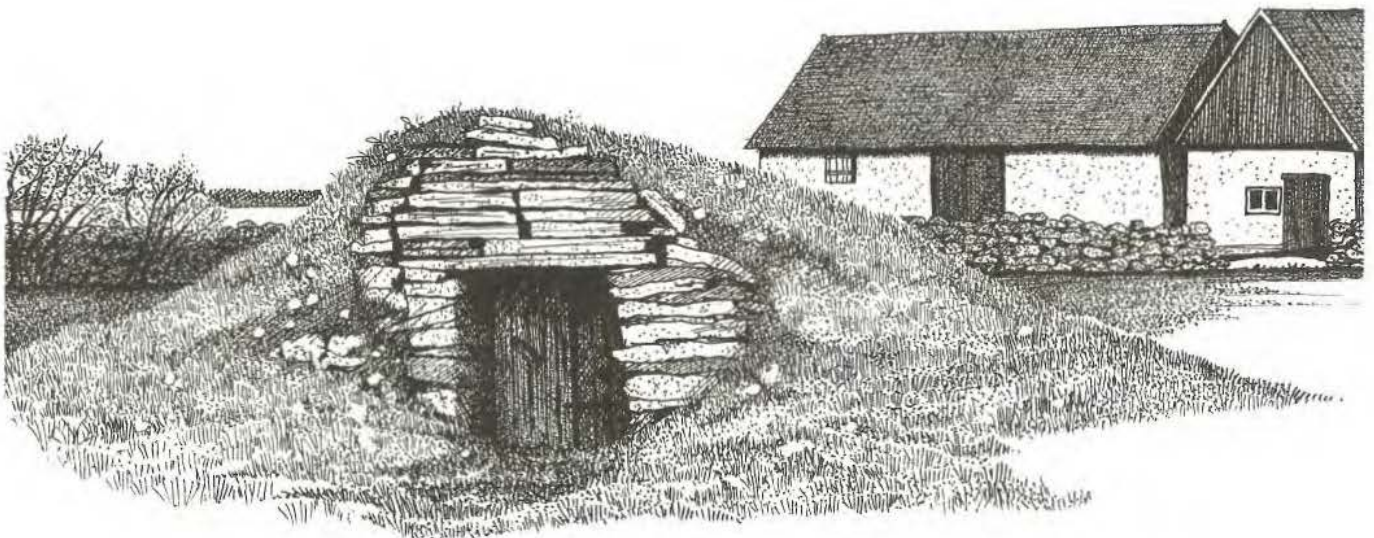
Jordkällaren har en lång historia. Från början förvarades födoämnen direkt i marken, i t ex rotfrukts- eller potatisstukor, men denna teknik var känslig och småskalig. Efterhand kom jordkällarna att konkurreras ut av isskåp och framförallt av elektriska kylanläggningar.

Vid bygget av en jordkällare grävde man först en stor grop i marken. I denna timrades sedan en form av grova stockar på vilken stenen vilade under välvningen. Det var nödvändigt att vara noggrann vid valet av sten. Dessa måste vara kilformiga och så jämna att det gick att mura ett hållfast valv av dem. När valvet var lagt togs stockarna bort. Valvet täta-

des med kalkbruk och mossa samt isolerades med näver. Källaren täcktes därefter över med jord. Även ingångsgaveln murades av sten och försågs med träddörr. I bakre väggen lämnades ett hål för ventilation. Över källaren byggdes ibland ett sadeltak av trä som täcktes med tegel.

Kring sekelskiftet 1900 började man använda huggen sten till jordkällarna, något som underlättade själva byggandet. Från 1920-talet härrör vissa jordkällare som är helt gjutna i betong. Idag kan monteringsfärdiga jordkällare i detta material köpas från en öländsk tillverkare.

En jordkällare har dels ett större utrymme för förvaring av potatis och andra matvaror, dels en ingång utformad som en med dörrar avskild svale. Den fungerar som luftsluss för att jämna ut temperaturväxlingarna då dörrarna öppnas.

Håll jordkällaren fri från skräp och se till att dörrarna är intakta och stängda så att möss och andra objudna gäster hålls borta.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Använd jordkällaren.

Se till att ventilationen fungerar.

Laga taket så att vattnet inte rinner in och förstör valvet genom frostsprängningar.

Håll källaren fri från skräp och se till att dörrarna är intakta och stängda för att minska skadeverk-

ningar genom möss och andra oönska gäster.

Röj unga träd, buskar och sly intill jordkällaren. Röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Då innehåller skott och löv mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att jordkällaren inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Jordkällare

Jordkällare var förr ett mycket betydelsefullt inslag i självhushållningen och fanns på alla gårdar. I jordkällaren utjämnas temperaturväxlingarna så att maten hålls sval på sommaren och skyddas från frost på vintern.

Jordkällaren har en lång historia. Från början förvarades födoämnen direkt i marken, i t ex rotfrukts- eller potatisstukor, men denna teknik var känslig och småskalig och kom att ersättas av alltmer avancerade konstruktioner. Efterhand kom jordkällarna att konkurreras ut av isskåp och framförallt av elektriska kylanläggningar.

Vid bygget av en jordkällare grävde man först en stor grop i marken. I den timrades sedan en form av grova stockar på vilken stenen vilade under välvingen. Det var nödvändigt att vara noggrann vid valet av sten. De måste vara kilformiga och så pass jämna att det gick att mura ett hållfast valv av dem. När valvet var lagt togs stockarna bort och valvet tätades med kalkbruk.

Över källaren byggdes sedan ett sadeltak av trä

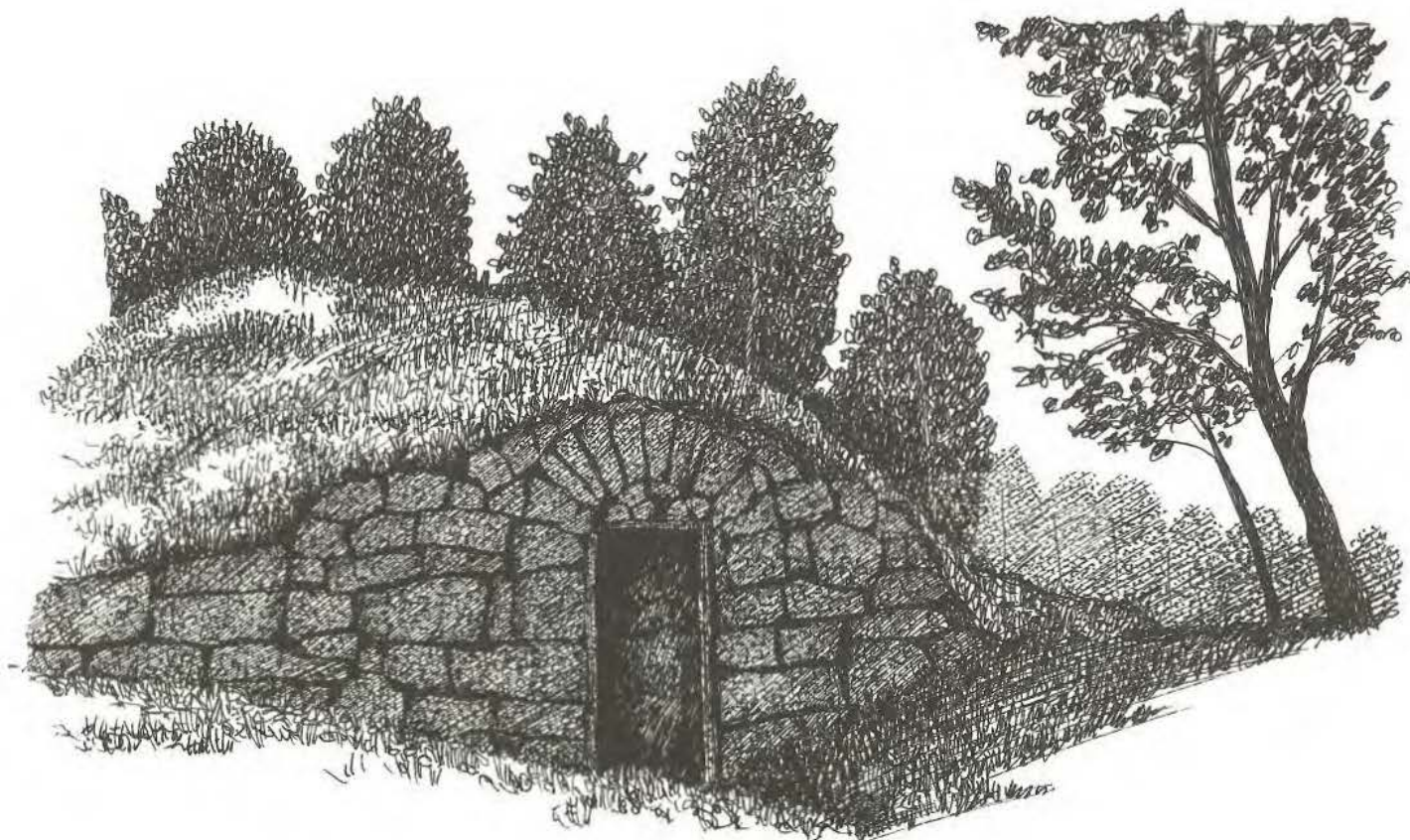
som täcktes av tegel. Om taket i stället skulle vara av jord tätades valvet med kalkbruk och mossor samt isolerades med näver. Källaren övertäcktes sedan med jord. Ingångsgaveln kunde muras av sten och förses med trädörr. I bakre väggen lämnades ett hål för ventilation.

Kring sekelskiftet 1900 började man använda huggen sten till jordkällarna, något som underlättade själva byggandet. Från 1920-talet och framåt härör vissa jordkällare som är helt gjutna i betong.

En jordkällare har dels ett större utrymme för förvaring av potatis och andra matvaror, dels en ingång utformad som en med dörrar avskild svale. Den fungerar som luftsluss för att jämna ut temperaturväxlingarna då dörrarna öppnas.

SKÖTSEL

Använd jordkällaren. Städa ur den på våren, vädra och torka upp i källaren genom att låta den stå öppen några veckor på försommaren.

Röj unga träd, buskar och sly intill jordkällaren.

Se till att ventilationen fungerar.

Håll källaren fri från skräp och se till att dörrarna är intakta och stängda för att minska skadeverkningar genom möss och andra oönska gäster.

Röj unga träd, buskar och sly intill på och jord-

källaren. Røjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och røjningen blir effektiv. Se till att jordkällaren inte skadas i samband med røjningen. Ta bort virke och ris.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

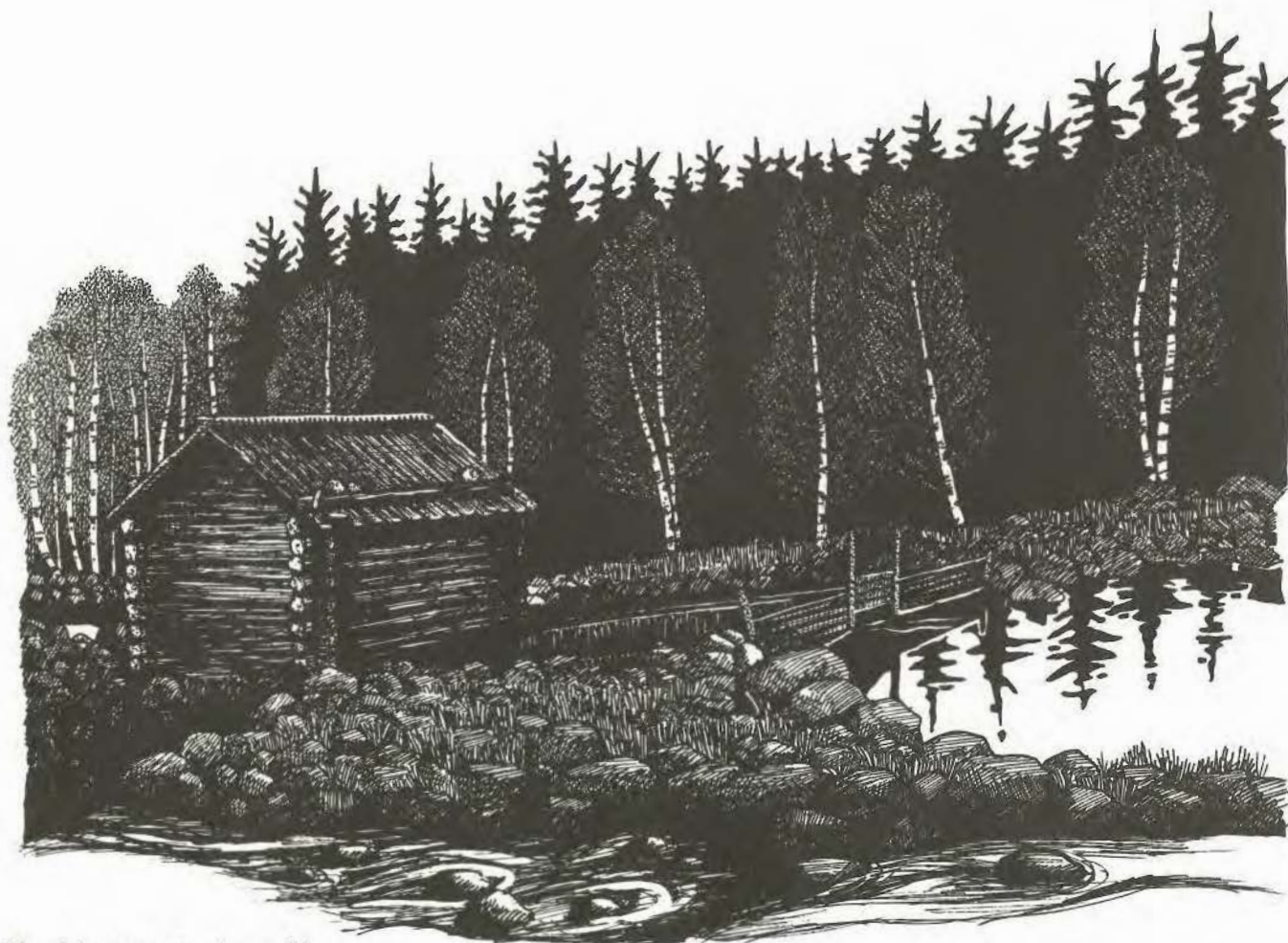
Skvaltkvarnar

Skvaltkvarnen är den enklaste vattendrivna kvarnen för malning av säd. Det finns inga säkra belägg för när kvarntypen började användas i Sverige. Den nämns i medeltida skrifter, men fanns troligen dessförinnan. Under tidig medeltid spreds tekniken genom kloster och storgårdar. Malningen av säd skedde dels på skvaltkvarnar för husbehov dels på skullkvarnar.

Skvaltkvarnen hade en viktig roll inom självhushållningen. Säden maldes främst under vår- och höstfloden. I skogsbygderna kunde flera kvarnar ligga i rad längs en och samma bäck. Antalet husbehovskvarnar av skvalttyp ökade kraftigt under framförallt 1700-talet, då den blev dominerande i norra

Sverige. Kvarnarna var under denna period antingen privata och användes för husbehov eller kollektivt ägda byakvarnar. Kvarnlag, i vilka parterna turades om att utnyttja kvarnen, var vanligt förekommande.

Med den ökade nyodlingen och befolkningsökningen från slutet av 1700-talet blev behovet större av malning av säd. Skvaltkvarnen kom därvid att trängas undan av hjulkvarnen, som hade större kapacitet. I norra Sverige började dock inte skvaltkvarnarna ersättas förrän vid mitten av 1800-talet, i och med att man började uppföra skullkvarnar. De övergavs inte allmänt förrän vid århundradets slut.

Skvaltkvarnen är den enklaste vattendrivna kvarnen för malning av säd.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

Ännu under tiden för första världskriget kunde det hända att den gamla skvaltkvarnen nyttjades för husbehov. Så sent som från 1930-talet finns exempel på att skvaltkvarnar varit i bruk, då främst för att gröpa säd till djuren.

En skvaltkvarnsanläggning bestod av en fördämning, en träränna samt själva kvarnhuset. Ovan kvarnhuset ligger fördämningsvallen av sten, jord och trä och från denna leds vattnet till kvarnhjulet i trärännan. Vattenflödet avstängs vid dammen med en skrämlucka. I fördämningsvallen finns också andra luckor, flodluckor, som reglerar vattnet från strömfåran.

Kvarnhusen är vanligen rektangulära med 2 - 4 meters sida, byggda av furu och knuttimrade i en våning. Ibland ingår två kvarnar i samma hus. Husen ligger antingen över bäcken eller med ena änden utskjutande över bäcken. Hörnen bärs på den senare typen upp av höga stenpelare.

Kvarnstenarna förbinds med det horisontellt placerade skovelhjulet via en lodrätt gående stör, löparen. Skovelhjulet stöds i ett järnstycke inplacerat i en vägrät stock. När vattnet träffar skovlarna sätts hjulet i rotation och rörelsekraften förmedlas via löparen till kvarnstenarna. Denna konstruktion gör att skvaltkvarnen kan drivas av vattenflödet även i små bäckar med liten fallhöjd.

Skvaltkvarnarna kan ha olika slags tak. Ved är ett av våra äldsta takmaterial och takveden kan bestå av klovor med halvrunt eller triangulärt tvärsnitt eller sågad plank.

Spåntak började användas på jordbruksbyggnader i början av 1800-talet. Vanligtvis användes en tunnare slags stickspån som klövs, bilades eller hyvlades fram.

Plåt, pannplåt, sinuskorrugerad plåt, utbankade plåtfat och utklippta tunnbottnar användes tidigt för att täta ett läckande och svårslaget trä- eller papptak. Plåten lämnades obehandlad eller målades och är ofta återanvänd.

Trätjära, rödtjära och röd slamfärg, t ex "Falun rödfärg", är de traditionella materialen för ytbehandling av trä. Enkla träbyggnader målades bara undantagsvis. Ofta behandlades endast utsatta delar som knutar och trätak med trätjära eller rödtjära.

Skvaltkvarnarna ligger vanligen i skogsmark, i bäckar nära byarna. Av de skvaltkvarnar som en gång funnits är endast ett mindre antal bevarade och på de flesta kvarnplatser återstår bara ruttnade trärester och stenvallar. Desto viktigare är det att de som finns kvar bevaras, eftersom de berättar om hur den småskaliga mjölframställningen gick till under självhushållningens tid.

Det främsta hotet mot de bevarade skvaltkvarnarna är bristande underhåll och igenväxning.

• *Skvaltkvarnen måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.

• *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på kvarnen.

Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

• *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla kvarnar har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken slutar från kvarnen. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att kvarnen rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, botten-syllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast kvarnen skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära kvarnen att dess stam och rötter kan skada.

• *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks. Förändra inte kvarnens utseende. Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda fönster och trädetaljer. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador på golv och vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp rännor och stuprör.

• *Ytbehandling av trä utomhus* var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att kvarnen verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjär-

resterna så att det blir klibbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- **Vedtak** har funnits över hela landet. De är uppbyggda av näver som bildar ett vattentätt skikt. Veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Vedtak finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- **Spåntak** av stickspån förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggningstekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånnet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånnet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånnet spricker inte lika lätt vid spikningen.

Tjärning av stickspån på ekonomibyggnader var ovanligt. Däremot användes rödtjärning eller också ströks taket med röd slamfärg (t ex äkta "Falu rödfärg"). Finner man spår av röd färg på de gamla spånen kan det alltså vara riktigt att rödfärga eller rödtjära taket.

- **Papptak** bör bestrykas vart 3 - 5:e år. Använd träkols- eller stenkolsolja på tjärpapp och asfalt på asfaltpapp. Tjära löser asfalt så det är viktigt att använda rätt sort. Undvik så kallad takmassa. Underlaget måste vara rent och torrt när man stryker. Innan bestrykningen torkat kan man beströ taket med sand för ökad hållbarhet. Vid hål och sprickor i pappen bör man hellre göra ilagningar än byta ut hela taket eller delar av detta. Lägg takpapp med stomme av lumpapp i ett, två eller tre lager och fäst med varmförzinkad pappspik i underlaget. Överlappande skarvar asfaltklistras.

- **Eternittak** kan numera ersättas med tak av sinus-

korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- **Gamla plåttak** är i allmänhet av järnplåt i skivtäckning. De bör lagas med samma sorts plåt och i samma teknik som de är lagda med och målas med linoljefärg. Även tak av utbankade tunnor eller tunnbottnar bör om möjligt lagas med samma typ av material som de har lagts med. Moderna plastbelagda plåtprofiler som trapetskorrugerad plåt, "Plegel" och liknande bör undvikas.

- **Pannplåt och sinus-korrugerad plåt**, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån, men annars svart. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånnet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- **Träfasader** skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- **Trätjära** innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:e år. Använd inte stenkolsolja - den kan inverka skadligt.

- **Röd slamfärg** (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Kvarnar

I Kronobergs län har både hjulkvarnen och skvaltkvarnen förekommit. Idag återstår endast en skvaltkvarn i Almundsryds socken medan hjulkvarnarna fortfarande är ganska vanliga.

Skvaltkvarnarna förekom i små bäckar och vattendrag. Den var den enklaste vattendrivna kvarnen för malning av säd. Tekniken spreds troligen genom kloster och storgårdar under tidig medeltid. Skvaltkvarnen hade en viktig roll under självushållningen och var vanlig ända fram på 1930-talet.

Under 1800-talets andra hälft ökade nyodlingen liksom befolkningmängden, vilket ökade behovet av kvarnar för malning. *Hjulkvarnarna* hade större kapacitet och ersatte så småningom skvaltkvarnarna. Ofta ägdes kvarnarna kollektivt av en eller flera

byar eller så fick man betala tull för det man malde. Kvarnlag, i vilka ägarna turades om att utnyttja kvarnarna, förekom också.

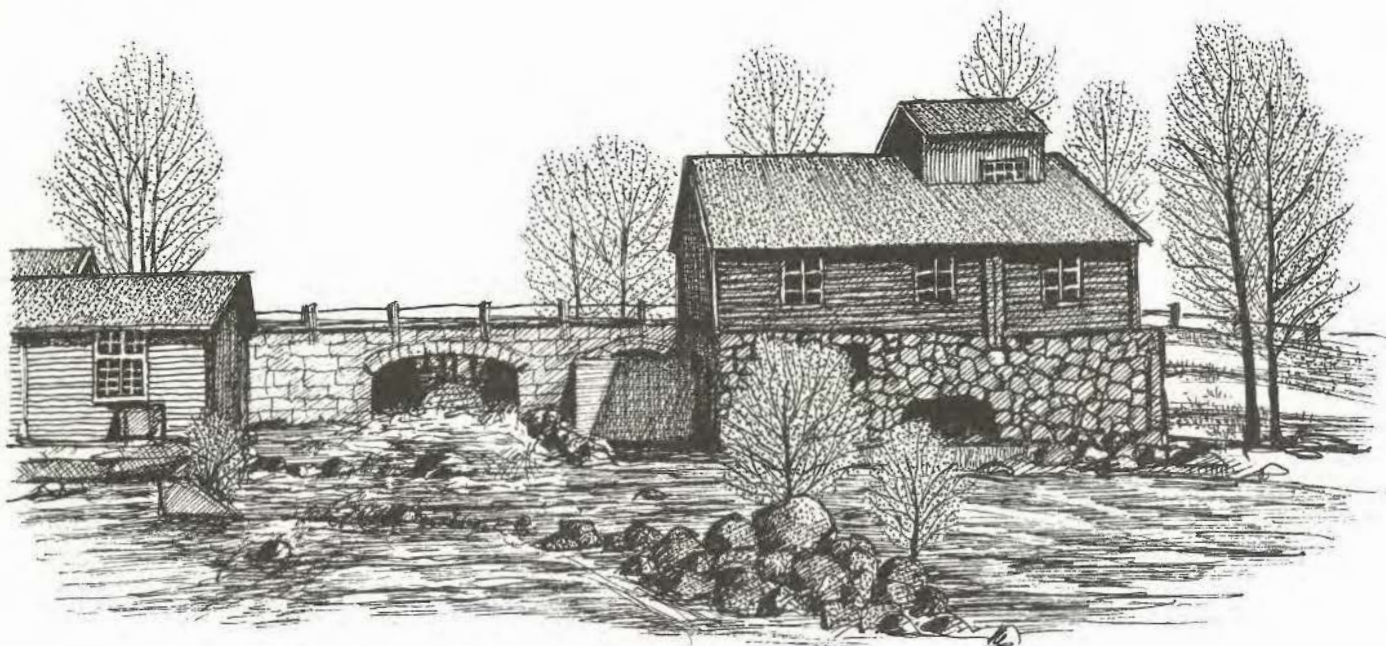
En skvaltkvarnsanläggning består av en fördämning, en träränna samt själva kvarnhuset. Ovan kvarnhuset ligger fördämningssvallen av sten, jord och trä och från denna leds vattnet i trärännan till kvarnhjulet. I fördämningssvallen finns också andra luckor, flodluckor, som reglerar vattnet från strömfåran.

Kvarnhusen är vanligen rektangulära med 2 - 4 meters sida. Ibland ingår två kvarnar i samma hus. Husen ligger antingen över bäcken eller med ena änden utskjutande över bäcken. Hörnen bärs på den senare typen upp av höga stenpelare.

Skvaltkvarnen är den enklaste vattendrivna kvarnen för malning av säd.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Hjulkvarnarna är fortfarande ganska vanliga.

Kvarnstenarna förbinds med det horisontellt placerade skovelhjulet via en lodrätt gående axel, som sitter fast i den övre kvarnstenen (löparen). Skovelhjulet stöds i ett järnstycke inplacerat i en vågrät stock. När vattnet träffar skovlarna sätts hjulet i rotation och rörelsekraften förmedlas via löparen till kvarnstenarna. Denna konstruktion gör att skvaltkvarnen kan drivas av vattenflödet även i små bäckar med liten fallhöjd.

Hjulkvarnen har fått sitt namn av det stora skovelhjul som sitter i kvarnrännan vid sidan om kvarnhuset. Dessa kvarnar ligger vid de större åarna eftersom de krävde mycket vatten som drivkraft. Ofta utnyttjades kraften också för att driva en vattensåg i anslutning till kvarnarna.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggningsteknik som ursprungligen användes på kvarnen. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp. Håll rent från växtlighet runt kvarnen. Träd, buskar och

kraftiga örter närmast kvarnen skall tas bort. De kan orsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla kvarnar har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken slutar från kvarnen. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att kvarnen rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen. Bottenstylen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte kvarnens utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda fönster och trädetaljer.

- *Ytbehandling av trä utomhus* var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att kvarnen verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen men undvik direkt solsken på den fasad som skall målas. Träet skall vara riktigt torrt före behandling.

- *Vedtak* har funnits över hela landet. De är uppbyggda av näver som bildar ett vattentätt skikt. Veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Vedtak finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.
- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggningstekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.
- Tjärning av stickspån på ekonomibyggnader var ovanligt. Däremot användes rödtjärning eller också ströks taket med röd slamfärg (t ex äkta "Falu rödfärg"). Finner man spår av röd färg på de gamla spånen kan det alltså vara riktigt att rödfärga eller rödtjära taket.
- *Gamla plåttak* är i allmänhet av järnplåt i skivtäckning. De bör lagas med samma sorts plåt och i

samma teknik som de är lagda med och målas med en äkta linoljefärg. Även tak av utbankade tunnor eller tunnbottnar bör om möjligt lagas med samma typ av material som de har lagts med. Moderna plastbelagda plåtprofiler som trapetskorrugerad plåt, "Plegel" och liknande bör undvikas.

Den galvaniserade plåten kan lämnas obehandlad något år och kan därefter målas med en äkta linoljefärg. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimirök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkoltjära - den bryter ner träet och kan ge rötskador.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Sommarladugårdar

Sommarladugården var vanligen belägen på gränsen mellan inägorna och utmarkerna och fungerade som ladugård för de betesdjur som betade på den sk hemsbogen närmast byn. Varje dag fördes djuren dit av getarna för mjölkning. Sommarladugården var byggd för att man skulle få tillfälle att göra ren den ordinarie ladugården och låta den torka upp ordentligt inför det kommande vinterhalvåret. Ett annat skäl var att korna mjölkade sämre om de hade lång väg att gå från betet till ladugården. Dessutom slapp byborna de stickande insekterna som kreaturen drog med sig och man behövde inte heller få bygatan nedsmutsad. I enstaka fall låg flera sommarladugårdar samlade i en klunga ett stycke från byn.

Sommarladugårdar har funnits i hela Norrland, men idag återstår de framförallt i Norr- och Västerbotten. De är med säkerhet kända från och med 1700-talet och de användes främst under 1700- och 1800-talen. När befolkningen ökade under 1800-talet ökade även behovet av större kreatursbesättningar. Det hade till följd att betet närmast byn inte räckte till. Betesmarkerna utvidgades därför allt längre bort från byn. Flera sommarladugårdar flyttades och kom att ingå i sk halvfabodar. När skogsbetet upphörde under 1900-talets förra hälft över-

gavs de flesta sommarladugårdarna. En del som låg intill hagmarker, som ännu nyttjades, förblev i bruk ända in på 1950-talet. Något enstaka exempel på fortsatt användning finns även från 1970-talet.

Det finns två typer av sommarladugårdar, dels den vanliga svenska, som är rektangulär och har sadeltak, dels den finska, som är kvadratisk och har pyramidtak. Den senare förekommer endast i Övertorneå, Korpilombolo och Pajala socknar i Norrbotten.

Storleken är vanligen 8 - 9 meters längd och ca 6 meters bredd, men det finns exempel på sådana sommarladugårdar som är uppemot 20 meter långa. Den pyramidformade typen har vanligen 4 - 6 meters sida. Så gott som samtliga sommarladugårdar är timrade, även om vissa yngre har byggts av plank och brädor. Furu är det vanligaste byggnadsvirket. Taken är klädda med stickspån som kluvits, bilats eller hyvlats fram. Golven är oftast av trä, lagda direkt på marken. Även jordgolv förekommer. Ingången är placerad på ena gaveln. På den motsatta gaveln finns gödselutkastet. Fönster förekommer sällan. Ibland finns det en mjölknings- eller viltfälla utanför ingången. Kornas platser är indelade i bås med låga båsväggar. Byggnaden saknar eldstad men ofta finns en skorstensliknande lufttrumma av trä.

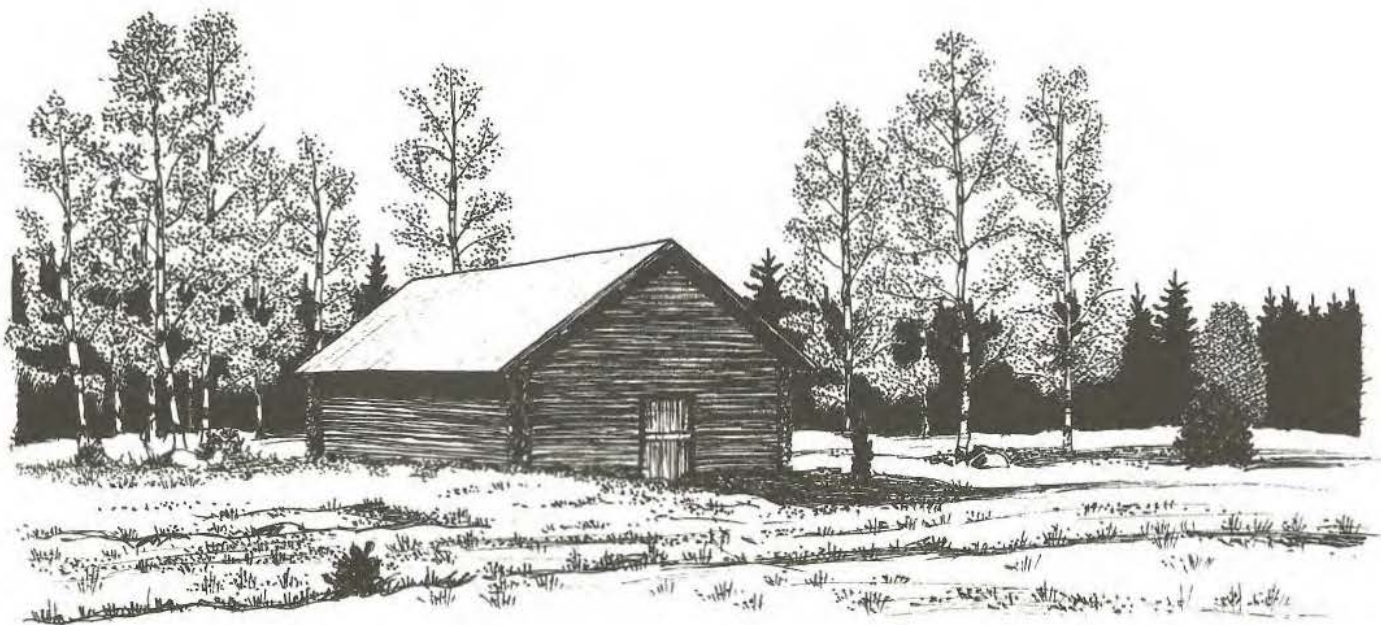

Illustration: Charlotte Rinaldo

Sommarladugårdar har funnits i hela Norrland, men idag återstår de framförallt i Norr- och Västerbotten.

Ladugårdarna kunde ge rum åt 8 - 20 kor.

Idag finns endast ett fåtal välbevarade sommarladugårdar kvar, men ett stort antal husgrunder vittnar om hur vanliga de en gång varit. Sommarladugårdarna berättar om en tid då korna gick på skogsbete hela sommaren och är därför ett viktigt inslag i odlingslandskapet. De främsta hoten mot de sommarladugårdar som fortfarande kvarstår är bristande underhåll, men även igenväxning kan åstadkomma skador på byggnaderna.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Sommarladugården måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.

- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på sommarladugården. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla sommarladugårdar har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken sluttar från ladugården. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att ladugården rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast sommarladugården skall röjas bort. De kan förorsaka frostskaador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära ladugården att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte sommarladugårdens utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till

annorlunda fönster och trädetaljer. Från början skorstenslösa hus bör inte förses med en eldstad som kräver att en ny skorsten måste byggas. Gamla byggnader saknar vanligen avvattnings från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador p g a vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp rännor och stuprör.

- *Ytbehandling av trä utomhus* var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att sommarladugården verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Vedtaket* har funnits över hela landet. De är uppbyggda av näver som bildar ett vattentätt skikt. Veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Vedtaket finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platomatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggnings-tekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

Tjärning av stickspån på ekonomibygnader var ovanligt. Däremot användes rödtjärning eller också ströks taket med röd slamfärg. Finner man spår av röd färg på de gamla spånen kan det alltså vara rik-

tigt att rödfärga eller rödtjära taket.

- **Papptak** bör bestrykas vart 3 - 5:e år. Använd träkols- eller stenkolstjära på tjärpapp och asfalt på asfaltpapp. Tjära löser asfalt så det är viktigt att använda rätt sort. Undvik sk takmassa. Underlaget måste vara rent och torrt när man stryker. Innan bestrykningen torkat kan man beströ taket med sand för ökad hållbarhet. Vid hål och sprickor i pappen bör man hellre göra ilagningar än byta ut hela eller delar av taket. Lägg papptak med stomme av lump-papp i ett, två eller tre lager och fäst med varmförzinkad pappspik i underlaget. Överlappande skarvar asfaltklistras.

- **Eternittak** kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kultur-miljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- **Gamla plåttak** är i allmänhet av järnplåt i skiv-täckning. De bör lagas med samma sorts plåt och i samma teknik som de är lagda med och målas med linoljefärg. Även tak av utbankade tunnor eller tunnbottnar bör om möjligt lagas med samma typ av material som de har lagts med. Moderna plastbelagda plåtprofiler som trapetskorrugerad plåt, "Plegel", och liknande bör undvikas.

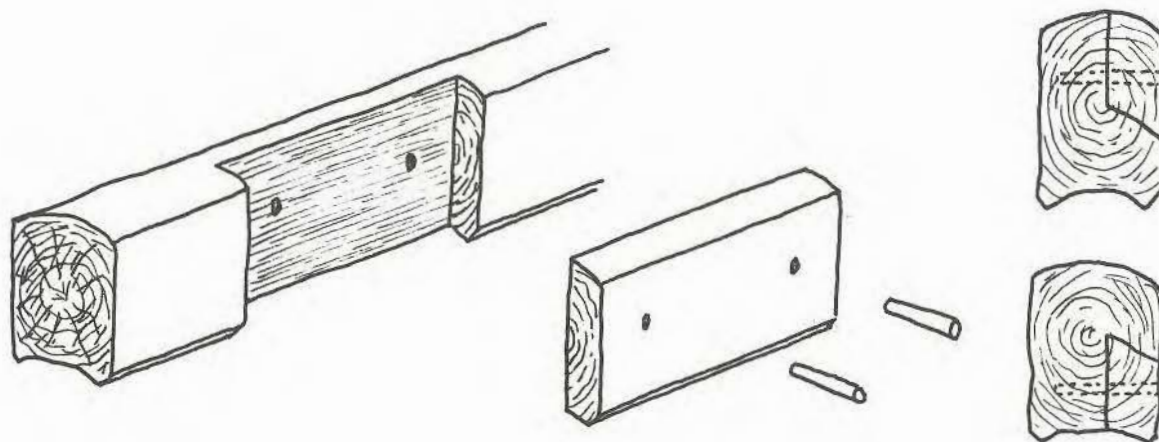
- **Pannplåt och sinus-korrugerad plåt**, varmförzinkad

och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån men annars svart. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador

- **Träfasader** skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- **Röd slamfärg** (t ex äkta "Falun rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

Partiell ilagning görs med trä som har samma årsringsriktning som det bortbilade stycket hade. Horisontella fogar på yttersidan görs alltid med lutning utåt.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Sommarladugårdar

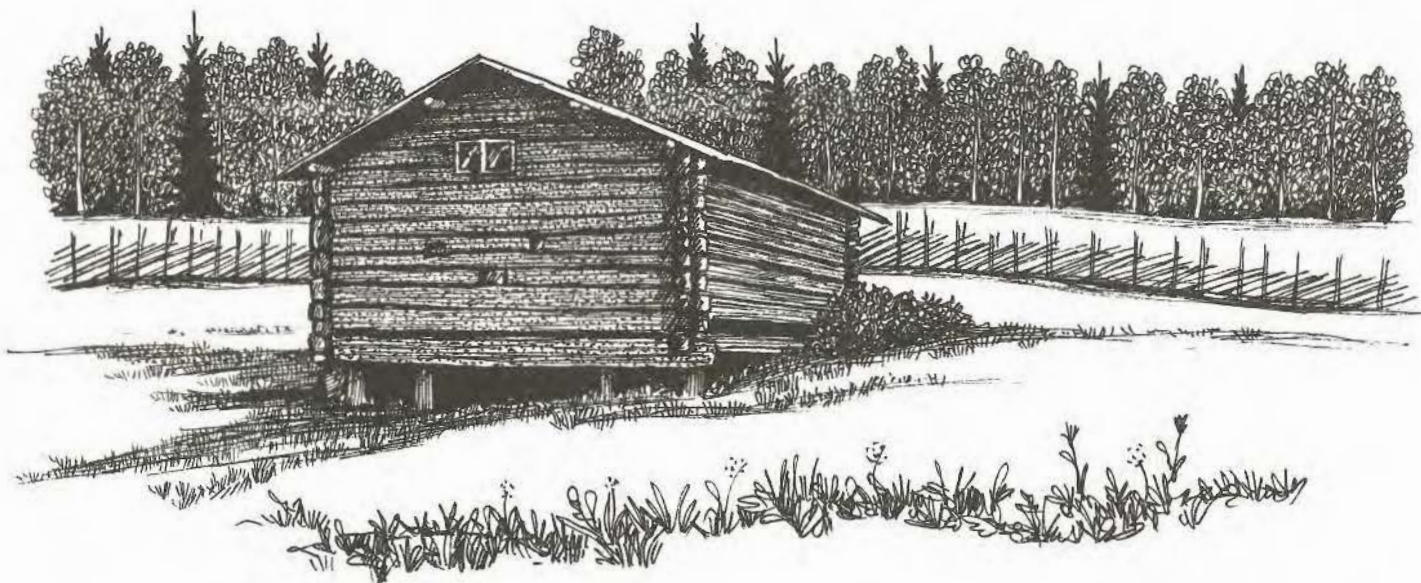
Sommarladugården var vanligen belägen på gränsen mellan inägorna och utmarken och fungerade som ladugård för de betesdjur som betade på den sk hemsbogen närmast byn. Varje dag fördes djuren dit av getarna för mjölkning. Sommarladugårdar byggdes för att man skulle få tillfälle att göra ren den ordinarie ladugården och låta den torka upp ordentligt inför det kommande vinterhalvåret. Ett annat skäl var att korna mjölkade sämre om de hade lång väg att gå från betet till ladugården. Dessutom slapp byborna de stickande insekterna som kreaturen drog med sig och man behövde inte heller få bygatan nedsmutsad. I enstaka fall låg flera sommarladugårdar samlade i en klunga ett stycke från byn.

Sommarladugårdar har funnits i hela Norrland. De är med säkerhet kända från och med 1700-talet och användes främst under 1700- och 1800-talen. När befolkningen ökade under 1800-talet ökade även behovet av större kreatursbesättningar. Det hade till följd att betet närmast byn inte räckte till. Betesmarkerna utvidgades därför allt längre bort från byn. Flera sommarladugårdar flyttades och

kom att ingå i sk halvfäbodrar. När skogsbetet upphörde under 1900-talets förra hälft övergavs de flesta sommarladugårdarna. En del som låg intill ännu utnyttjade hagmarker förblev i bruk ända in på 1950-talet. Något enstaka exempel på fortsatt användning finns även från 1970-talet.

Det finns två typer av sommarladugårdar, dels den vanliga svenska, som är rektangulär och har sadeltak, dels den finska, som är kvadratisk och har pyramidtak. Den senare förekommer endast i Övertorneå, Korpilombolo och Pajala socknar i Norrbotten.

Storleken är vanligen 8 - 9 meters längd och ca 6 meters bredd, men det finns exempel på sådana sommarladugårdar som är uppemot 20 meter långa. Den pyramidformade typen har vanligen 4 - 6 meters sida. Så gott som samtliga sommarladugårdar är timrade, även om vissa yngre har byggts av plank och brädor. Furu är det vanligaste byggnadsvirket. Taken är klädda med stickspån som klivits eller hyv-lats fram. Golven är oftast av trä, lagda direkt på marken. Även jordgolv förekommer. Ingången är placerad på ena gaveln. På den motsatta gaveln finns

Sommarladugårdar har funnits i hela Norrland.

Illustration: Charlotte Rinaldo

gödselutkastet. Fönster förekommer sällan. Ibland finns det en mjölkknings- eller viltfälla utanför ingången. Kornas platser är indelade i bås med låga båsväggar. Byggnaden saknar eldstad men ofta finns en skorstensliknande lufttrumma av trä. Ladugårdarna kunde ge rum åt 8 - 20 kor.

Idag finns endast ett fåtal välbevarade sommarladugårdar kvar, men ett stort antal husgrunder vittnar om hur vanliga de en gång varit. Sommarladugårdarna berättar om en tid då korna gick på skogsbeta hela sommaren och är därför ett viktigt inslag i odlingslandskapet. De främsta hoten mot de sommarladugårdar som fortfarande står kvar är bristande underhåll, men också igenväxning kan åstadkomma skador på byggnaderna.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på sommarladugården. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla sommarladugårdar har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken sluttar från ladugården. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att ladugården rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast sommarladugården skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära ladugården att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte sommarladugårdens utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda fönster och trädetaljer. Från början skorstenslösa hus bör inte förses med en eldstad som kräver att en ny skorsten måste byggas. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador p g a vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp en enkel träränna.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att sommarladugården verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klubbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Torvtak och vedtak* har funnits över hela landet. Näver bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedtaget finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt läggningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggnings-tekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

- *Papptak* bör bestrykas vart 3 - 5:e år. Använd träkols- eller stenkols tjära på tjärpapp och asfalt på asfaltpapp. Tjära löser asfalt så det är viktigt att använda rätt sort. Undvik sk takmassa. Underlaget måste vara rent och torrt när man stryker. Innan bestrykningen torkat kan man beströ taket med sand för ökad hållbarhet. Vid hål och sprickor i pappen bör man hellre göra ilagningar än byta ut hela eller delar av taket. Lägg papptak med stomme av lump-papp i ett, två eller tre lager och fäst med varmförzinkad pappspik i underlaget. Överlappande skarvar asfaltklistras.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kultur-miljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Gamla plåttak* är i allmänhet av järnplåt i skiv-täckning. De bör lagas med samma sorts plåt och i samma teknik som de är lagda med och målas med linoljefärg. Även tak av utbankade tunnor eller tunnbottnar bör om möjligt lagas med samma typ av material som de har lagts med. Moderna plastbelagda plåtprofiler som trapetskorrugerad plåt, "Plegel", och liknande bör undvikas.

- *Pannplåt och sinus-korrugerad plåt*, varmförzin-

kad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån men annars svart. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Bodar

Jordbruket i äldre tider krävde fler byggnader än idag. På en gård fanns mangårdsbyggnad, ladugård, bagarstuga, bod eller härbre, loge, bastu, smedja och ett antal ängslador.

I boden, eller härbret, förvarades framför allt spannmål, men även bröd, kött och fisk och andra varor som var viktiga för uppehållet. Därför krävdes en omsorgsfull timring. En vanlig form på boden är den kvadratiska, ofta kallad *fyrknutsbod*, som mäter ungefär 4 x 4 m och som har en dörröppning på gaveln. På större gårdar har man ibland gjort boden dubbel, med en mellanvägg och två dörrar som då kan vara placerade på långsidan.

En äldre typ är *svalgångsboden*, där svalgången leder upp till övervåningen. Sådana bodar kan samtidigt vara portbodar, vars öppning i bottenvåningen fungerar som infart till den kringbyggda gårdsplanen.

Gemensamt för olika typer av bodar är de två våningsplanen. Traditionellt förvarades säden i bingar på den övre våningen, loftet, medan tinor med fläsk, kött, hårt bröd, torkad fisk o s v fanns i bottenvåningen. Allt detta var naturligtvis begärligt för råttor. Ett sätt att söka lösa detta problem var att placera boden på stolpfötter med en halvklov som hindrade råttornas framfart.

I Tornedalen finns en speciell typ av härbre, den så kallade *vas-aitan*, med utsvängda väggar. Typen har ett östligt ursprung och återfinns bl a i Karelen. Vas-aitan har ibland tre våningar. I dag återstår endast ett trettiotal välbevarade aitor.

Boden är vanligtvis rödfärgad men kan också vara omålad. Den kan ha olika slags tak.

Trä är ett av våra äldsta takmaterial och vedtak har varit mycket vanliga i norra Sverige. Taken kan vara lite olika utformade och själva takveden vara klovar med halvrunnt eller triangulärt tvärsnitt eller bestå av sågad plank. Tätningen mot vatten är näver.

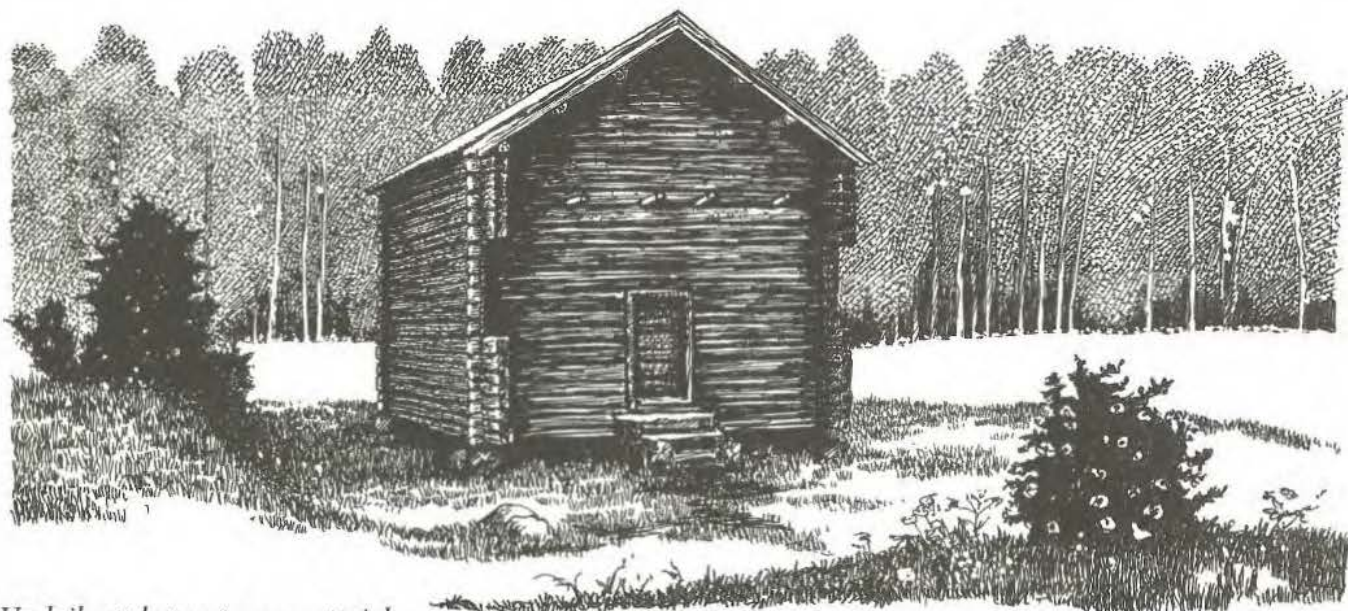
Spåntak började användas som taktäckningsmaterial på jordbruksbyggnader under 1800-talets andra hälft. Vanligtvis använde man då en tunn sorts spån som hyvlades eller spjälkades fram.

Taktegel började användas på jordbruksbyggnader under 1800-talet, men måste köpas in och var dyrt. Till en början var teglet handslaget, men mot slutet av 1800-talet inleddes maskintillverkning.

Pannplåt användes tidigt för att täta ett läckande och svårlagat trätak. Plåten lämnades obehandlad. Pannplåten har efter andra världskriget i allt högre grad fått ersätta det traditionella spåntaket.

Trätjära och röd slamfärg, t ex "Falu Rödfärg", är de traditionella materialen för ytbehandling av trä. Enkla träbyggnader målades bara undantagsvis. Ofta behandlades endast utsatta partier, såsom knutar och trätak, med trätjära.

Boden är ibland placerad i par med logen i anslutning till åkermarken. Omsorg vid byggandet, en torr placering och föga slitage har bidragit till att boden idag ofta är gårdens äldsta bevarade hus. Vissa bodar används än idag i sin ursprungliga funktion som spannmålsmagasin. De flesta har dock blivit diverse förråd.

Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador på boden.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Boden måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.

- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggningsteknik som ursprungligen användes på boden. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill bodar. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla bodar har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken slutar från boden. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att boden rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast boden skall röjas bort. De kan förorsaka frost-

skador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära boden att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte bodens utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda fönster och trädetaljer. En gammal skorsten berättar om byggnadens ursprungliga ändamål och bör därför behållas. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador på vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp rännor och stuprör.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att boden verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klibbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

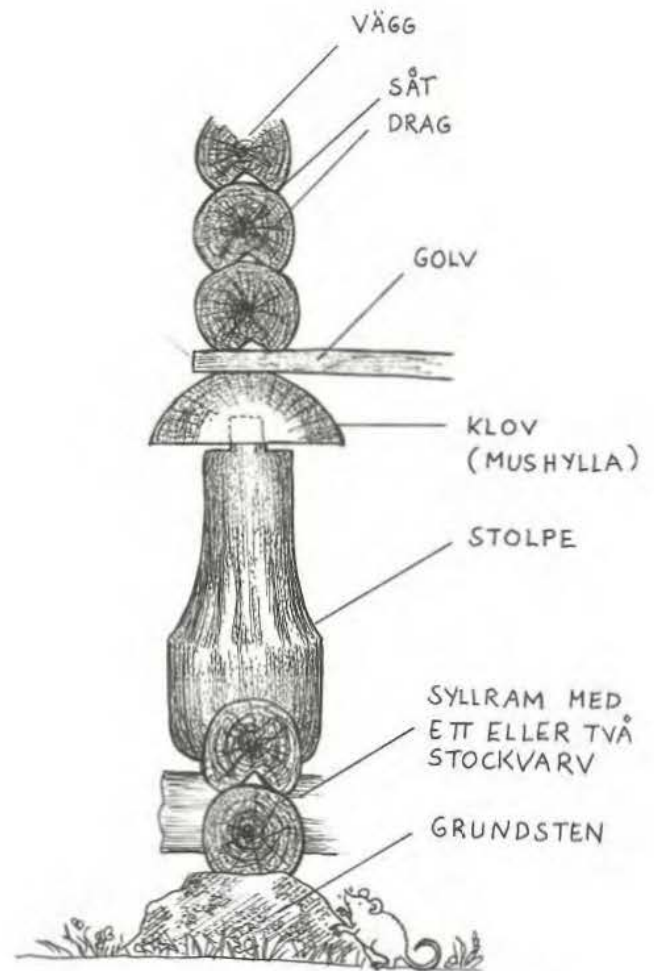

Boden är ibland placerad i par med logen i anslutning till åkermarken.

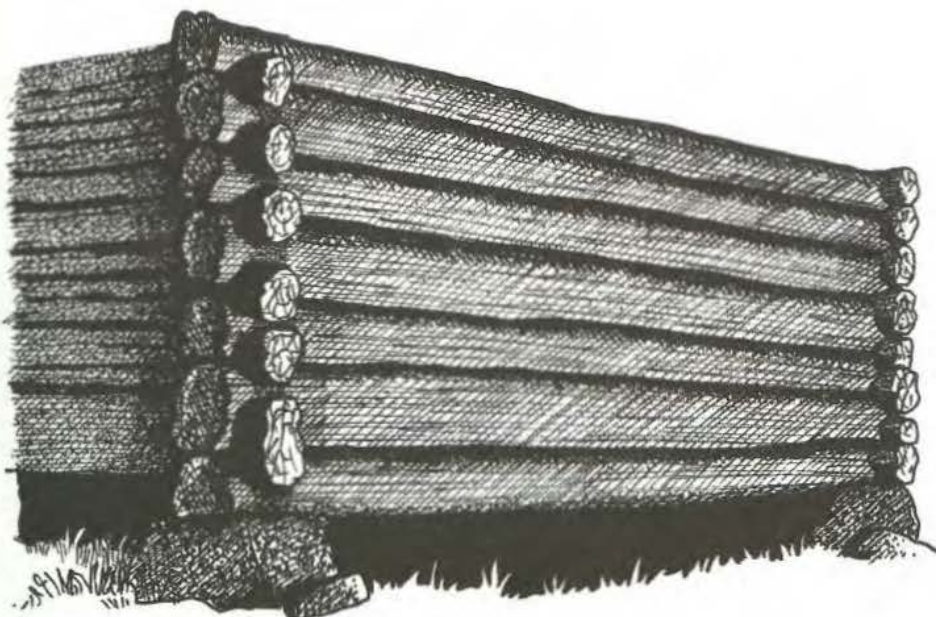
Skötsel och underhåll av
olika byggnadsdelar

• *Torvtak och vedtak har funnits över hela vårt land.* De är uppbyggda av näver som bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedtaket finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

• *Spåntak av stickspån förekommer i många lokala varianter.* Antalet spånlager varierar, liksom läggningstekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

För att hindra råttor från att komma åt de begärliga matvarorna som förvarades i boden placerades denna på stolpfötter med en halvklov som gjorde framfarten omöjlig.

Plintstenar som bär upp husets knutar är en bra, luftad konstruktion som klarar ojämn mark.

Tjärning av stickspån på ekonomibyggnader var ovanligt.

- *Tegel* lades ofta ovanpå ett spåntak. Är spånet under teglet lagt i bara två lager har ytskiktet sannolikt varit tegel redan från början. Är det tre eller flera lager spån har teglet troligen lagts ovanpå en äldre spåntäckning. Trasiga pannor måste ersättas, helst med likadana. På gamla hus bör tegelpannor inte ersättas med betongpannor då detta är ett ohistoriskt material och dessutom tyngre än tegel.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord). Pannplåt och sinuskorrugerad plåt, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån men annars svart. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till

kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkoltjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falun rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Härbren

Härbret är en av gårdens ekonomibyggnader, vilken i äldre tid normalt bestod av mangårdsbyggnad, ladugård, stall, loge, bryggstuga, bakstuga, bod eller härbre, smedja, bastu och ett antal ängslador.

I härbret förvarades framförallt spannmål, men också bröd, kött och fisk och annat av värde för försörjningen. Det fanns särskilda härbren för kläder. I härbret förvarades även det så betydelsefulla utsädet. Med tanke på brandfaran placerades härbret vanligen ett stycke utanför själva kärnbebyggelsen.

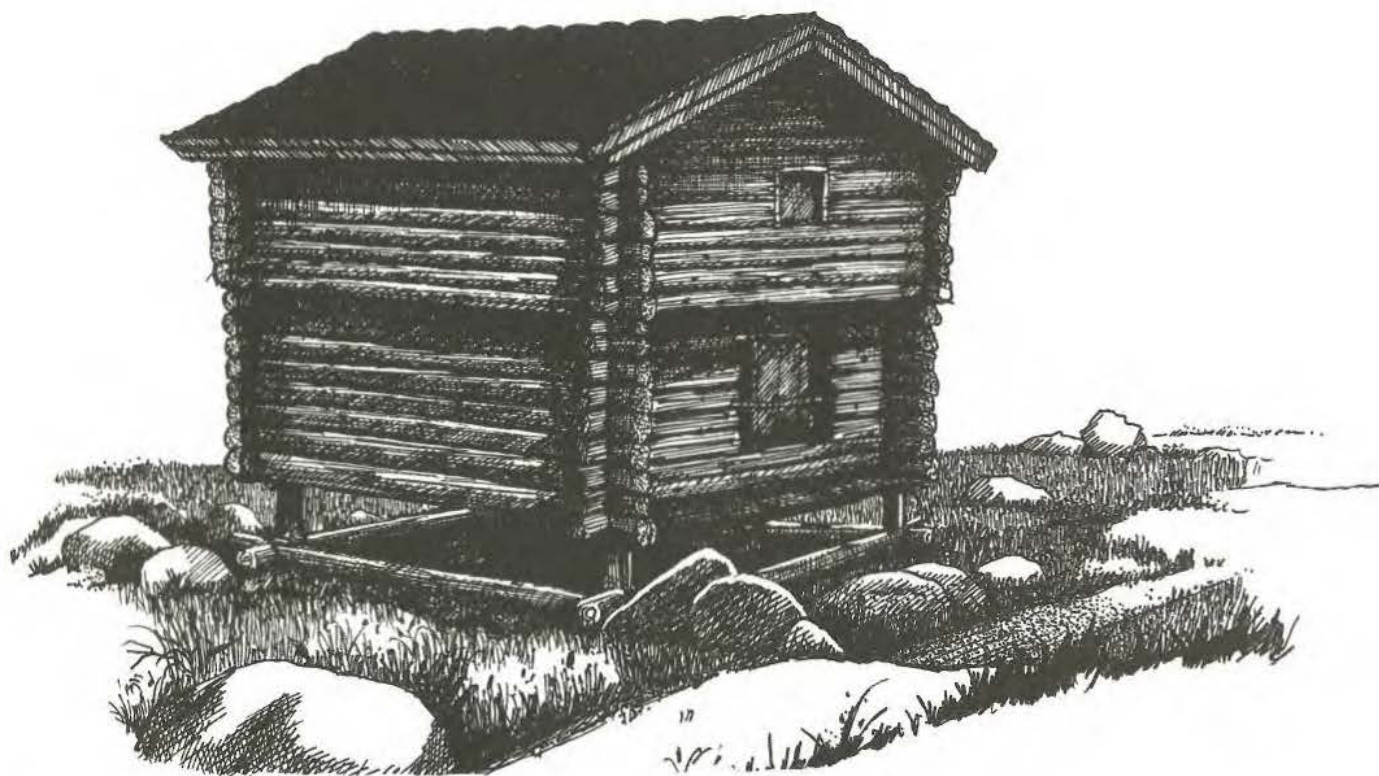
Härbrena har funnits åtminstone alltsedan medeltid och har varit allmänt förekommande på gårdarna i Gästrikland och Hälsingland. Härbrena är bland de äldsta bevarade husen i Gävleborgs län. I Sandvik i Ljusdals socken har ett härbre kunnat dateras till år 1298. De flesta härrör dock från 1700- och 1800-talen.

Att just härbrena är så pass välbevarade beror både på byggnadstekniken och placeringen. Med hänsyn till härbrenas användning krävdes en omsorgsfull

timring. Dessa timmerhus har ofta varit gårdens stolthet och därför underhållits väl.

Härbret vilar på ett underrede av stolpar, oftast med en timrad syllram under. Ovanpå stolparna ligger skålformiga "mushyllor", som skulle hindra råttor och möss att ta sig upp. Ett annat skäl för att bygga härbret på detta sätt var för att skapa lufttillförsel och hålla fukten borta från utsädet. Övre våningsplanet skjuter ofta ut över bottenvåningen och är utkragat på ibland två, ibland på alla fyra sidorna. Dörren, som nästan alltid sitter i ena gaveln, är relativt liten och ofta försedd med ett stadigt lås till skydd för härbrets viktiga innehåll. På taket ligger vanligtvis spån eller tegel.

Typiskt för Hälsingland är de många och ibland mycket stora härbrena. På en del gårdar finns två eller tre härbren och härbren i tre våningar är inte ovanliga. Vissa härbren används än idag som spannmålsmagasin, men de flesta står dock oanvända.

Härbrena har funnits åtminstone alltsedan medeltid.

Dessa timmerhus har ofta varit gårdens stolthet och därför underhållits väl.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

• *Härbret måste skyddas mot väta.* Annars får det svåra, kanske ohjälpliga skador. Läckande tak måste alltid tätas snabbt. Vi känner idag till härbren som är 700 år gamla, och de flesta härbren kan fortsätta att stå kvar under mycket lång tid om de har tak. Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggningsteknik som ursprungligen användes på härbret. Om man av ekonomiska eller andra skäl väljer att lägga plåttak bör det vara av galvaniserad pannplåt. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Marken kring gamla hus har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga

markhöjden och se till att marken sluttar från härbret. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att härbret rätas upp. Byt vid behov de nedre stockvarven.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast härbret röjs bort. Inget träd får stå så nära härbret att dess stam och rötter kan skada.

• *Förändra inte härbrets utseende.* Ta t ex inte upp fönster. Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet. Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

För detaljerade råd om byggnadsvård, kontakta länsmuseet eller länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Loftbodar

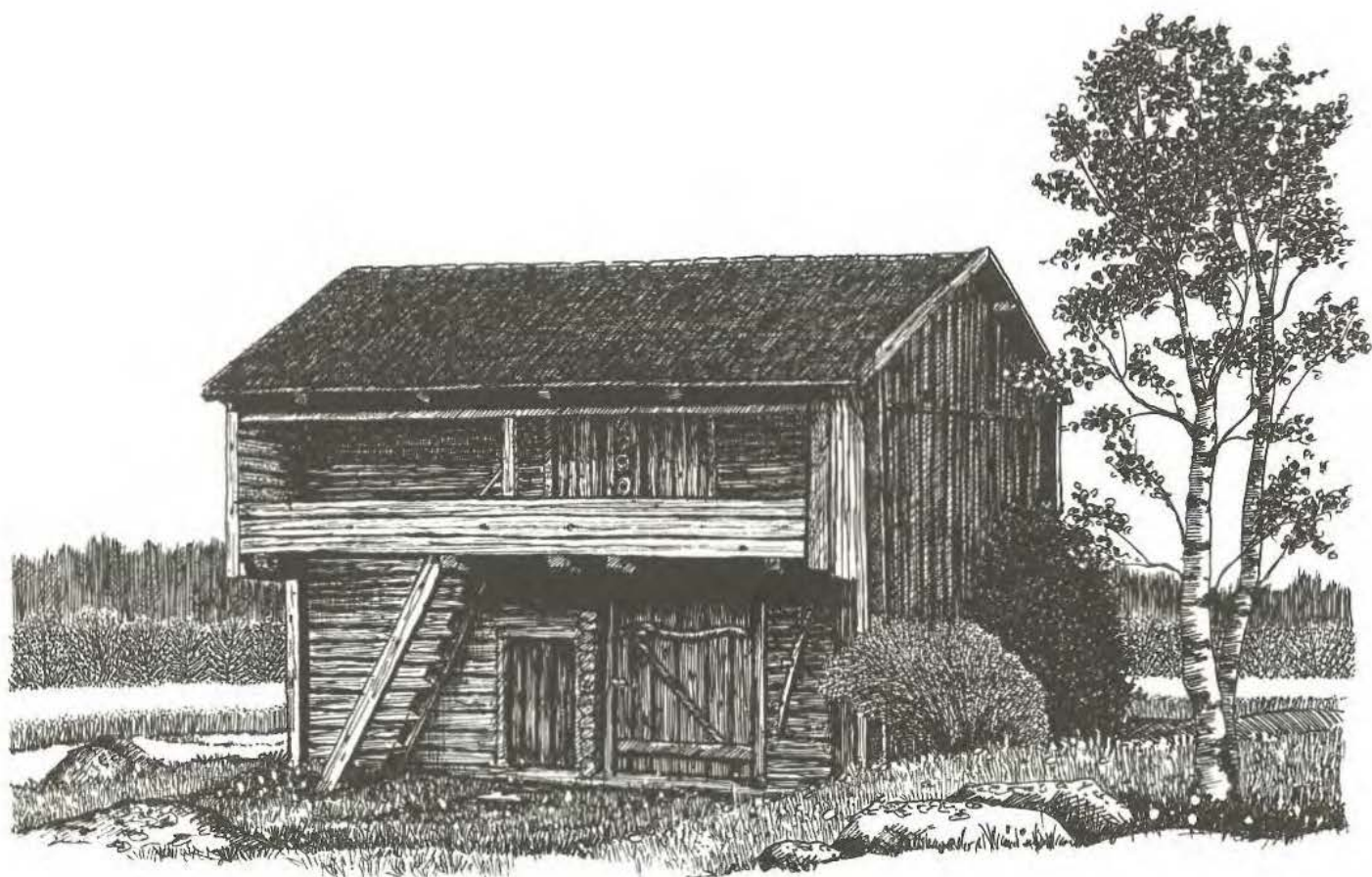
Loftbodarna är relativt vanliga i Västmanland, främst i Västerfärnebo socken. Under 1600- och 1700-talen hade loftboden en allmän utbredning i länet. Den var i regel inredd med två rum i varje våning. Bergslagen är klassisk mark för denna byggnadstyp och här finns den också kvar i större utsträckning än i övriga delar av länet. In till början av 1800-talet begagnades loftboden fortfarande.

Jordbruksbebyggelsens bodar speglar på ett karakteristiskt sätt det gamla månghussystemet. Många bondgårdar har även idag ett antal bodar för skiftande ändamål. Till övervägande del var dessa i äldre tider särskilda hus. De förnämligaste av dessa var härbren och loftbodar och i dessa förvarade man t ex kläder, husgeråd, spannmål och matvaror. De hade inte bara en praktisk funktion, utan var dessutom, med sitt lagrade innehåll, symboler för familjens sociala position. Loftbodarna kan även ha fungerat som

bostäder. Sin ursprungliga plats hade loftboden på mangården med framsidan vänd mot bostadshusets fönsterlösa gavel och i vinkel mot denna. Idag har bodarna ofta flyttats från denna plats och placerats fritt, ibland i anslutning till uthusen.

I Ramnäs socken finns många loftbodar. Detaljerna i byggnadssättet skiljer sig mellan bodarna, vilket gör loftbodsbeståndet i Ramnäs rikt på variationer. Antalet trappor och deras placering varierar, liksom antalet dörrar och deras utformning. I Gammelby och Fallet finns bodar som är unika för trakten genom deras utkragning och genom att ingången är placerad på gaveln. De flesta bodar i Ramnäs är troligen uppförda mellan 1750 och första delen av 1800-talet.

Vid Hökebo, Ramnäs socken finns förmodligen länets äldsta träbyggnad. Det är ett härbre, en annan typ av bod, som av professor Sigurd Erixon daterats

Förändra inte bodens utseende. Ta inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer.

Illustration: Charlotte Rinaldo

till år 1575. Nedre delen av byggnaden är från denna tid medan överdelen tillkommit på 1700-talet.

Den svenska loftboden med svalgång, ett förrådshus med skilda eller förenade visthus-, mjöl- och spannmålsbodas och klädbod, kan inte dokumenteras tidigare än till 1400-talet. De tros inte ha något enhetligt ursprung. Den med säkerhet äldsta daterade svalgångsboden i Sverige är belägen på Ornäs i Dalarna. Under medeltiden blev svalgångsboden Bergslagens monumentala och speciella byggnadsform och Bergslagen har ända in på 1800-talet förblivit ett klassiskt område för dessa bodar.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Boden måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.
- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på boden. Moderna plåtmaterial dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill byggnader. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla bodar har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken slutar från boden. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att boden rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen. Bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast boden skall röjas bort. Inget träd får stå så nära boden att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.
- *Förändra inte bodens utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att boden verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Torvtak och vedtak* har funnits över hela landet. De är uppbyggda av näver som bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedtaget finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggnings-tekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen. Tjärning av stickspån på ekonomibyggnader var ovanligt.

- *Pannplåt och sinuskorrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens

på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Tegel* lades ofta ovanpå ett spåntak. Är spånet under teglet lagt i bara två lager har ytskiktet sannolikt varit tegel redan från början. Är det tre eller flera lager spån har teglet troligen lagts ovanpå en äldre spåntäckning. Trasiga pannor måste ersättas, helst med likadana. På gamla hus bör tegelpannor inte ersättas med betongpannor då detta är ett ohistoriskt material och dessutom tyngre än tegel.

- *Halmtaken* är typiska för det äldre byggnadsbeståndet i denna del av vårt land. Det är därför särskilt viktiga att bevara och återställa tak med denna gamla konstruktion. Information och praktiska råd om arbete med halm och halmtak kan man få på läns museet.

- *Vasstaken* är typiska för det äldre byggnadsbeståndet i denna del av vårt land. Det är därför särskilt viktiga att bevara och återställa tak med denna gamla konstruktion. Information och praktiska råd om arbete med vass och vasstak kan man få på läns museet.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man

gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Röd-tjära, d v s trätjära blandad med järnoxidrött ("Falu-rött"), användes på utsatta ytor där röd slamfärg snabbt skulle regna bort. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkoltjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

- *Järnvitriol* ger trä en grågrön färg. Det har ansetts inverka skyddande, men har dålig inträngningsförmåga och därför ringa effekt och bör undvikas. Förr kokades ibland stickspån flera timmar i en lösning med järnvitriol tills de blev grå helt igenom.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Bodar

Jordbruket i äldre tider krävde fler byggnader än idag. På en gård fanns mangårdsbyggnad, ladugård, bagarstuga, bod eller härbre, loge, bastu, smedja och ett antal ängslador.

I boden, eller härbret, förvarades framför allt spannmål, men även bröd, kött och fisk och andra varor som var viktiga för uppehållet. Därför krävdes en omsorgsfull timring. En vanlig form på boden är den kvadratiska, ofta kallad fyrknutsbod, som mäter ungefär 4 x 4 m och som har en dörröppning på gaveln. På större gårdar har man ibland gjort boden dubbel, med en mellanvägg och två dörrar som då kan vara placerade på långsidan.

En äldre typ är svalgångsboden, eller loftboden, där svalgången leder upp till övervåningen. Sådana bodar kan samtidigt vara portlider, vars öppning i bottenvåningen fungerar som infart till den kringbyggda gårdsplanen.

Gemensamt för olika typer av bodar är de två våningsplanen. Traditionellt förvarades säden i bing- ar på den övre våningen, loftet, medan tinor med fläsk, kött, hårt bröd, torkad fisk o s v fanns i bottenvåningen. Allt detta var naturligtvis begärligt för

råttor. Ett sätt att söka lösa detta problem var att placera boden på stolpfötter med en halvklov som hindrade råttornas framfart.

Boden är vanligtvis rödfärgad men kan också vara omålad. Den kan ha olika slags tak.

Trä är ett av våra äldsta takmaterial och vedtak har varit mycket vanliga i norra Sverige. Taken kan vara lite olika utformade och själva takveden vara klovar med halvrunnt eller triangulärt tvärsnitt eller bestå av sågad plank. Tätningen mot vatten är näver.

Spåntak började användas som taktäckningsmaterial på jordbruksbyggnader under 1800-talets andra hälft. Vanligtvis använde man då stickspån som hyvlades eller spjälkades fram.

Taktegel började användas på jordbruksbyggnader under 1800-talet, men måste köpas in och var dyrt. Till en början var teglet handslaget, men mot slutet av 1800-talet inleddes maskintillverkning.

Pannplåt användes tidigt för att täta ett läckande och svårlagat trätak. Plåten lämnades obehandlad. Pannplåten har efter andra världskriget i allt högre grad fått ersätta det traditionella spåntaket.

Trätjära och röd slamfärg, t ex "Falu Rödfärg", är

Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador på boden och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga.

Illustration: Charlotte Rinaldo

de traditionella materialen för ytbehandling av trä. Enkla träbyggnader målades bara undantagsvis. Ofta behandlades endast utsatta partier, såsom knutar och trätak, med trätjära.

Boden är ibland placerad i par med logen i anslutning till åkermarken. Omsorg vid byggandet, en torr placering och föga slitage har bidragit till att boden idag ofta är gårdens äldsta bevarade hus. Vissa bodar används än idag i sin ursprungliga funktion som spannmålmagasin. De flesta har dock blivit diverse förråd.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

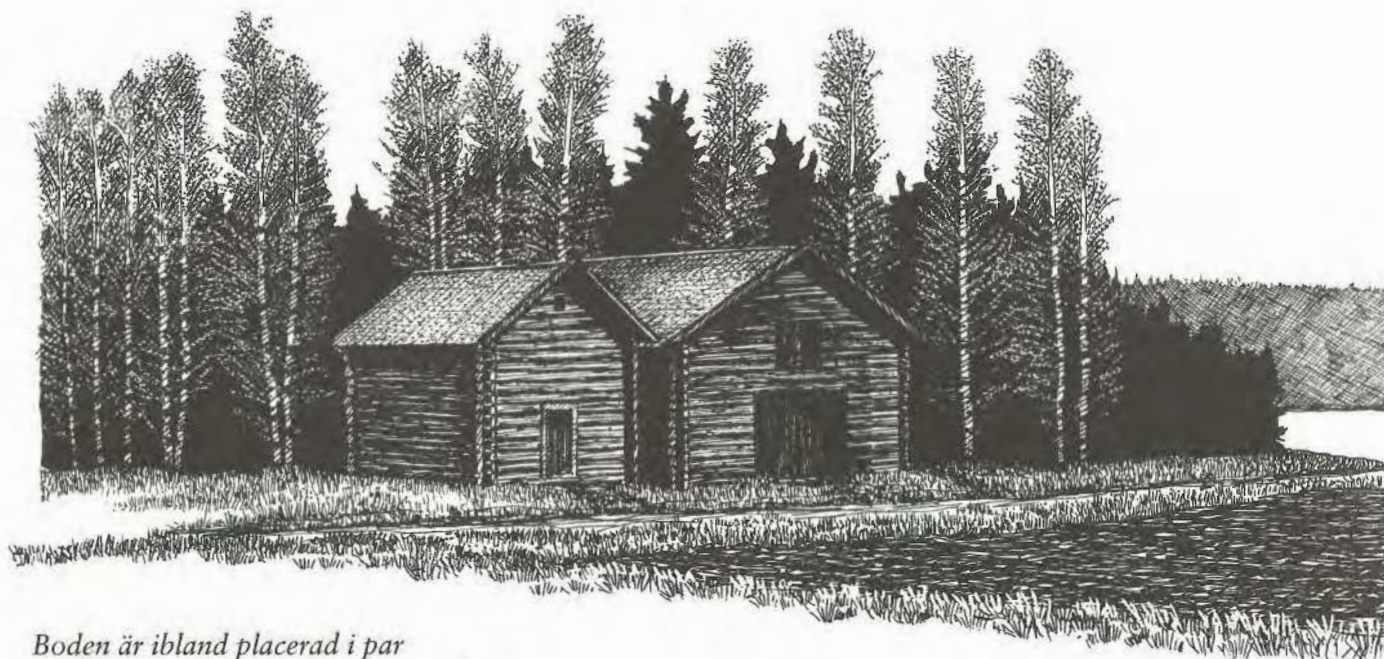
- *Boden måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.
- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på boden. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill bodar. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

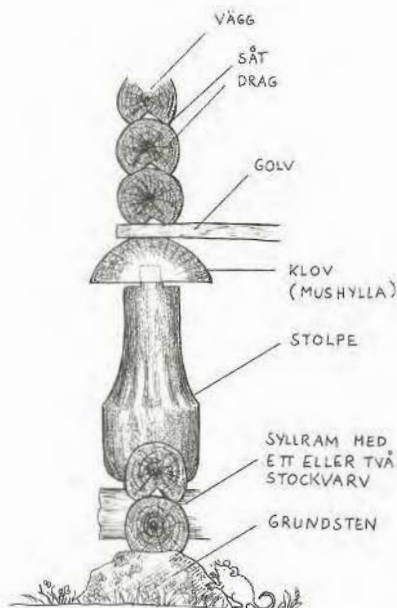
- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla bodar har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken slutar från boden. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att boden rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast boden skall röjas bort. De kan förorsaka frostskaador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära boden att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.
- *Förändra inte bodens utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda fönster och trädetaljer. En gammal skorsten berättar om byggnadens ursprungliga ändamål och bör därför behållas. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador p g a vattenstänk från takdroppet.

Boden är ibland placerad i par med logen i anslutning till åkermarken.

"Mushyllan" hindrade råttor och möss att ta sig in i boden

Då bör man sätta upp en enkel träränna för att avleda regnvatten.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att boden verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Torvtak och vedtak* har funnits över hela vårt land. Näver bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedtaket finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggningstekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som

bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till läggning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

Tjärning av stickspån på ekonomibyggnader var ovanligt.

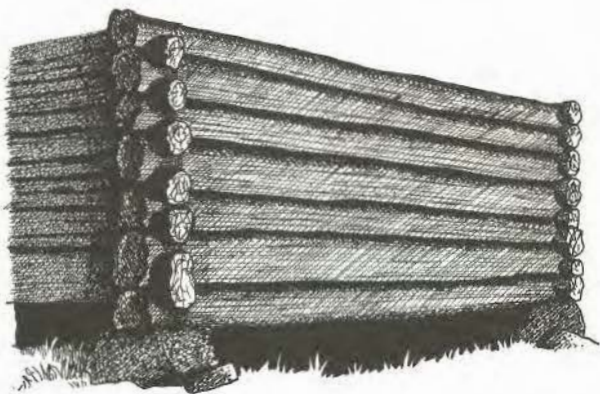
- *Tegel* lades ofta ovanpå ett spåntak. Är spånet under teglet lagt i bara två lager har ytskiktet sannolikt varit tegel redan från början. Är det tre eller flera lager spån har teglet troligen lagts ovanpå en äldre spåntäckning. Trasiga pannor måste ersättas, helst med likadana. På gamla hus bör tegelpannor inte ersättas med betongpannor då detta är ett historiskt material och dessutom tyngre än tegel.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Pannplåt och sinuskorrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj

Plintstenar som bär upp husets knutar är en bra, luftad konstruktion som klarar ojämn mark.

denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimmörk eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att

måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkoltjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Bodar

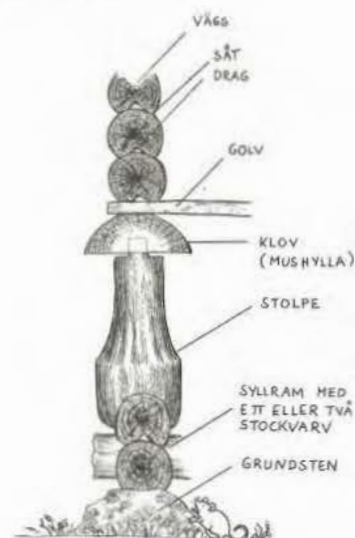
Jordbruket i äldre tider krävde fler byggnader än idag. På en gård fanns mangårdsbyggnad, ladugård, bagarstuga, bod eller härbre, loge, bastu, smedja och ett antal ängslador.

I boden, eller härbret, förvarades framför allt spannmål, men även bröd, kött och fisk och andra varor som var viktiga för uppehållet. Därför krävdes en omsorgsfull timring. En vanlig form på boden är den kvadratiske, ofta kallad fyrknutsbod, som mäter ungefär 4 x 4 m och som har en dörröppning på gaveln. På större gårdar har man ibland gjort boden dubbel, med en mellanvägg och två dörrar som då kan vara placerade på långsidan.

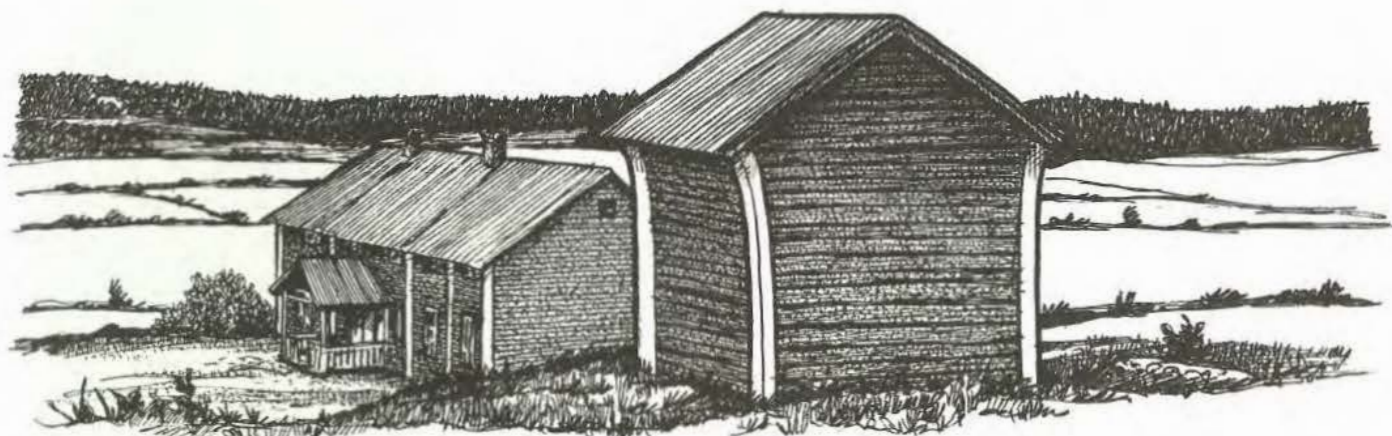
En äldre typ är svalgångsboden, eller loftboden, där svalgången leder upp till övervåningen. Sådana bodar kan samtidigt vara portlider, vars öppning i bottenvåningen fungerar som infart till den kringbyggda gårdsplanen.

Gemensamt för olika typer av bodar är de två våningsplanen. Traditionellt förvarades säden i bingar på den övre våningen, loftet, medan tinor med fläsk, kött, hårt bröd, torkad fisk o s v fanns i bottenvåningen. Allt detta var naturligtvis begärligt för

rättor. Ett sätt att söka lösa detta problem var att placera boden på stolpfötter med en halvklov som hindrade rättornas framfart.

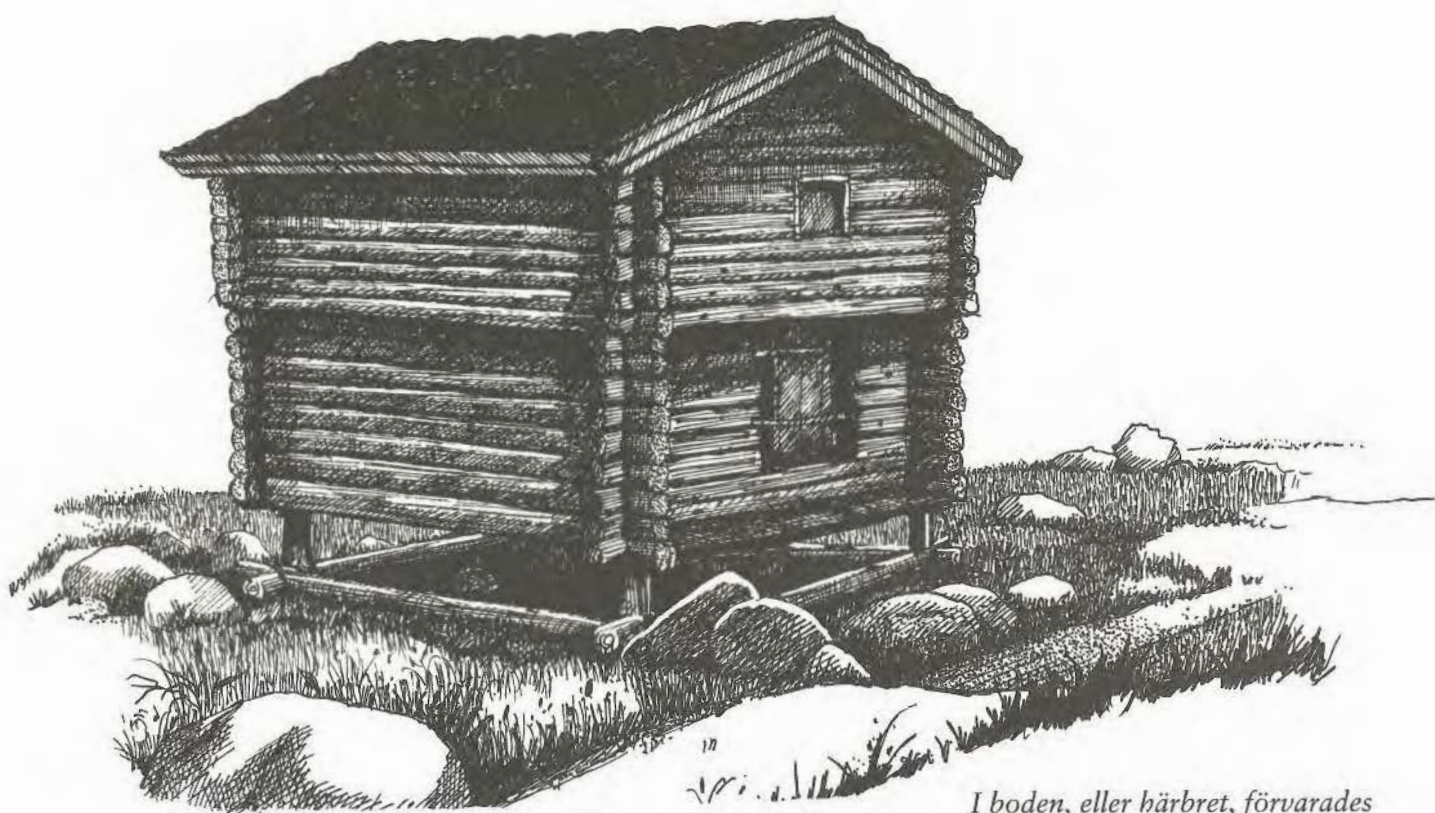

I Tornedalen finns en speciell typ av härbre, den s k vas-aitan, med utsvängda väggar. Typen har ett östligt ursprung och återfinns bl a i Karelen. Vasaitan har ibland tre våningar. I dag återstår endast ett trettiotal välbevarade aitor.

Den s k vas-aitan med utsvängda väggar finns i Tornedalen.

Illustration: Charlotte Rinaldo

I boden, eller härbret, förvarades framför allt spannmål, men även bröd, kött och fisk och andra varor.

Boden är vanligtvis rödfärgad men kan också vara omålad. Den kan ha olika slags tak.

Trä är ett av våra äldsta takmaterial och vedtak har varit mycket vanliga i norra Sverige. Taken kan vara lite olika utformade och själva takveden vara klovar med halvrunt eller triangulärt tvärsnitt eller bestå av sågad plank. Tätningen mot vatten är näver.

Spåntak började användas som taktäckningsmaterial på jordbruksbyggnader under 1800-talets andra hälft. Vanligtvis använde man då stickspån som hyvlades eller spjälkades fram.

Taktegel började användas på jordbruksbyggnader under 1800-talet, men måste köpas in och var dyrt. Till en början var teglet handslaget, men mot slutet av 1800-talet inleddes maskintillverkning.

Pannplåt användes tidigt för att täta ett läckande och svårslaget trätak. Plåten lämnades obehandlad. Pannplåten har efter andra världskriget i allt högre grad fått ersätta det traditionella spåntaket.

Trätjära och röd slamfärg, t ex "Falun rödfärg", är de traditionella materialen för ytbehandling av trä. Enkla träbyggnader målades bara undantagsvis. Ofta behandlades endast utsatta partier, såsom knutar och trätak, med trätjära.

Boden är ibland placerad i par med logen i anslutning till åkermarken. Omsorg vid byggandet, en torr

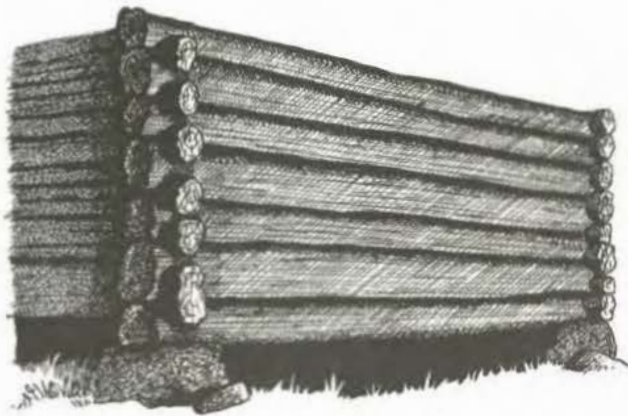
placering och föga slitage har bidragit till att boden idag ofta är gårdens äldsta bevarade hus. Vissa bodar används än idag i sin ursprungliga funktion som spannmålsmagasin. De flesta har dock blivit diverse förråd.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Boden måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.
- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på boden. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill bodar. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

Plintstenar som bär upp husets knutar är en bra, luftad konstruktion som klarar ojämn mark.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla bodar har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken slutar från boden. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att boden rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast boden skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära boden att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterial.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte bodens utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador på g a vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp en enkel träränna för att avleda regnvatten.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att boden verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjär-

resterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Vedtak* har funnits över hela vårt land. Näver bildar ett vattentätt skikt och veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Vedtaket finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggningstekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färskt spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

Tjärning av stickspån på ekonomibyggnader var ovanligt.

- *Tegel* lades ofta ovanpå ett spåntak. Är spånet under teglet lagt i bara två lager har ytskiktet sannolikt varit tegel redan från början. Är det tre eller flera lager spån har teglet troligen lagts ovanpå en äldre spåntäckning. Trasiga pannor måste ersättas, helst med likadana. På gamla hus bör tegelpannor inte ersättas med betongpannor då detta är ett ohistoriskt material och dessutom tyngre än tegel.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Pannplåt och sinuskorrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkoltjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falun rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Härbren

Härbret är en av gårdens ekonomibyggnader, vilken i äldre tid normalt bestod av mangårdsbyggnad, ladugård, stall, loge, bryggstuga, bagarstuga, bod eller härbre, smedja, bastu och ett antal ängslador. Man finner ibland härbret stående i par med logen utanför bebyggelsekärnan.

Härbret var gårdens skattkammare där man förvarade framförallt spannmål, men också bröd, kött och fisk och annat av värde för försörjningen. Det fanns särskilda härbren för kläder. I härbret förvarades även det så betydelsefulla utsädet. Med tanke på brandfaran placerades härbret vanligen ett stycke utanför själva kärnbebyggelsen.

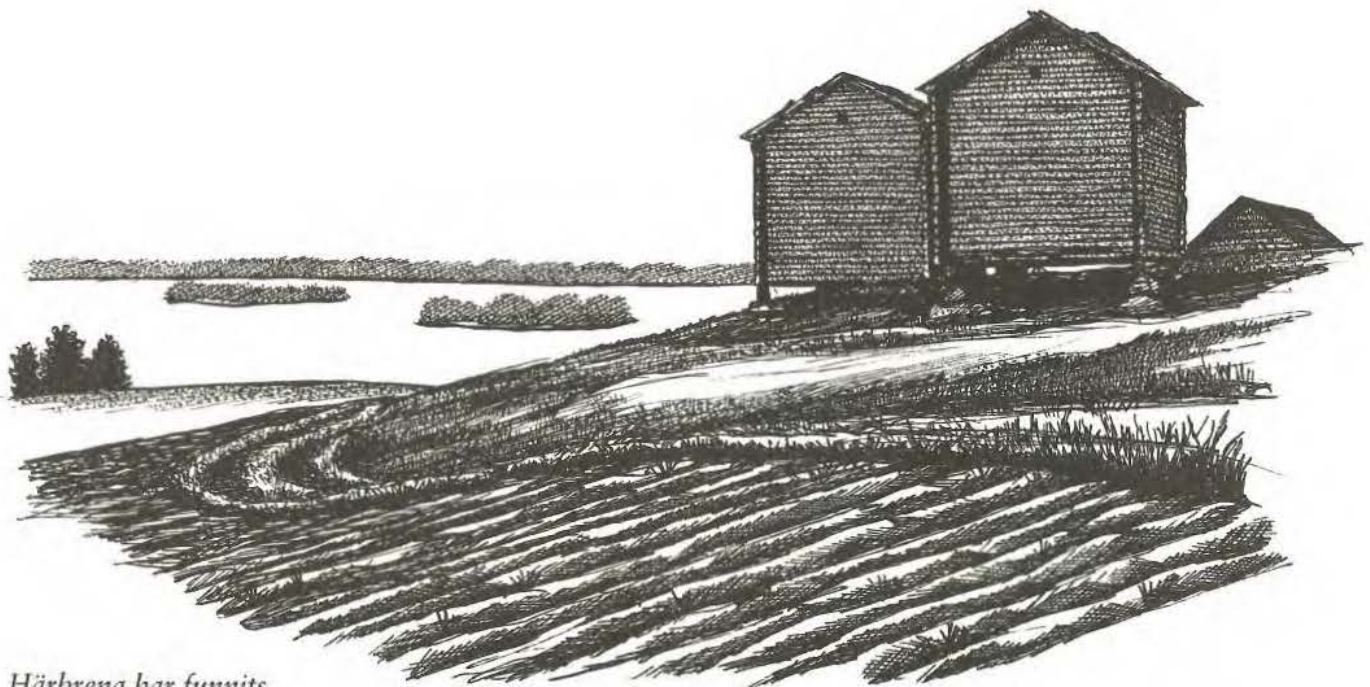
Härbrena har funnits åtminstone alltsedan medeltid och har varit allmänt förekommande på gårdarna i norra Sverige och härbrena är bland de äldsta bevarade husen idag.

Att just härbrena är så pass välbevarade beror både på byggnadstekniken och placeringen. Med

hänsyn till härbrenas användning krävdes en omsorgsfull timring. Dessa timmerhus har ofta varit gårdens stolthet och därför underhållits väl.

Härbret vilar på ett underrede av stolpar, oftast med en timrad syllram under. Ovanpå stolparna ligger skålformiga "mushyllor", som skulle hindra råttor och möss att ta sig upp. Ett annat skäl för att bygga härbret på detta sätt var för att skapa lufttillförsel och hålla fukten borta från utsädet. Övre våningsplanet skjuter ofta ut över bottenvåningen och är utkragat ibland på två, ibland på alla fyra sidorna. Dörren, som nästan alltid sitter i ena gaveln, är relativt liten och ofta försedd med ståtliga beslag och smiden som skulle hålla tjuvar på avstånd och samtidigt visa gårdens välmåga. På taket ligger vanligtvis spån eller tegel.

Det förekommer att härbret har två dörrar på gaveln. En långvägg avdelar då härbret i två lika stora förvaringsutrymmen.

Härbrena har funnits åtminstone alltsedan medeltid. Dessa timmerhus har ofta varit gårdens stolthet och därför underhållits väl.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

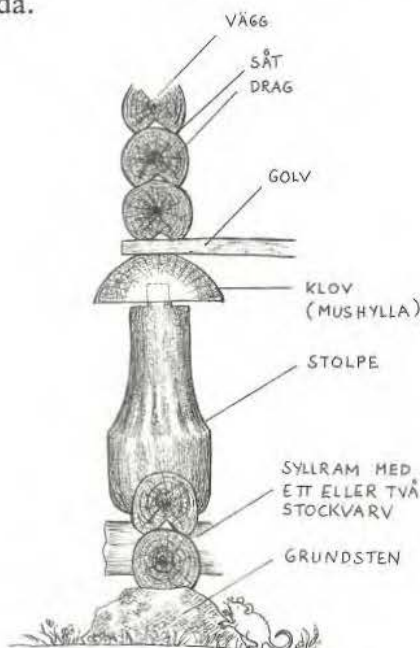
Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Härbret måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.
- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på härbret. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill härbren. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla härbren har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken slutar från härbret. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att härbret rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, botten-syllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast boden skall röjas bort. De kan förorsaka frostskaador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära härbret att dess stam och rötter kan skada.

"Mushyllan" hindrade råttor och möss att komma in i härbret.

• *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte härbrets utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador på en vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp en enkel träränna för att avleda regnvatten.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att härbret verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

• *Torvtak och vedtak* har funnits över hela vårt land. Näver bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedtaket finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggnings-tekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank

trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färsk spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

Tjärning av stickspån på ekonomibygnader var ovanligt.

- *Tegel* lades ofta ovanpå ett spåntak. Är spånet under teglet lagt i bara två lager har ytskiktet sannolikt varit tegel redan från början. Är det tre eller flera lager spån har teglet troligen lagts ovanpå en äldre spåntäckning. Trasiga pannor måste ersättas, helst med likadana. På gamla hus bör tegelpannor inte ersättas med betongpannor då detta är ett ohistoriskt material och dessutom tyngre än tegel.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Pannplåt och sinus-korrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller

spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkoltjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falun Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Härbren

Härbret, eller stolpboden, är en av gårdens ekonomibyggnader. Gården bestod i äldre tid normalt av mangårdsbyggnad, ladugård, stall, loge, bryggstuga, bagarstuga, bod eller härbre, smedja, bastu och ett antal ängslador.

Härbret var gårdens skattkammare där man förvarade framförallt spannmål, men också bröd, kött och fisk och annat av värde för försörjningen. Det fanns särskilda härbren för kläder. I härbret förvarades även det så betydelsefulla utsädet. Med tanke på brandfaran placerades härbret vanligen ett stycke utanför själva kärnbebyggelsen.

Härbrena har funnits åtminstone alltsedan medeltid och har varit allmänt förekommande på gårdarna i norra Sverige och härbrena är bland de äldsta bevarade husen idag. I Älvdalen finns det hittills äldsta daterade timmerhuset i Sverige. Det är det s kyrkhärbret som är byggt åren 1285-86.

Att just härbrena är så pass välbevarade beror både på byggnadstekniken och placeringen. Med hänsyn till härbrenas användning krävdes en omsorgsfull timring. Dessa timmerhus har ofta varit gårdens stolthet och därför underhållits väl.

Härbret vilar på ett underrede av stolpar, oftast med en timrad syllram under. Ovanpå stolparna ligger skålförmiga "mushyllor", som skulle hindra råttor och möss att ta sig upp. Ett annat skäl för att bygga härbret på detta sätt var för att skapa lufttillförsel och hålla fukten borta från utsädet. Övre våningsplanet skjuter ofta ut över bottenvåningen och är utkragat ibland på två, ibland på alla fyra sidorna. Ingången på härbret är placerat antingen på långsidan eller på gaveln. Det förekommer att härbret har två dörrar. En långvägg avdelar då härbret i två lika stora förvaringsutrymmen. Dörrar på härbren är relativt små och ofta försedda med ståtliga beslag och smiden som skulle hålla tjuvar på avstånd och samtidigt visa gårdens välmåga. På taket ligger vanligtvis spån eller tegel.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Härbret måste skyddas mot väta.* Annars får det svåra, kanske ohjälpliga skador.
- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på härbret.

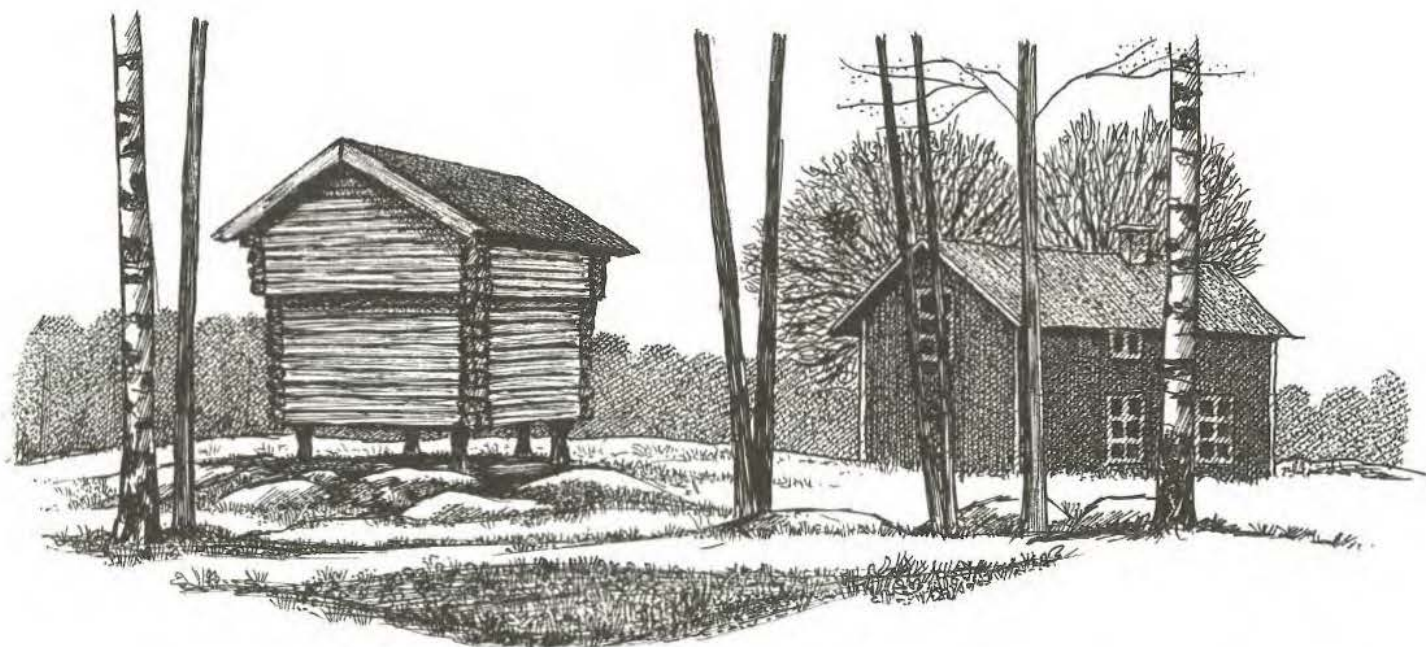

Illustration: Charlotte Rinaldo

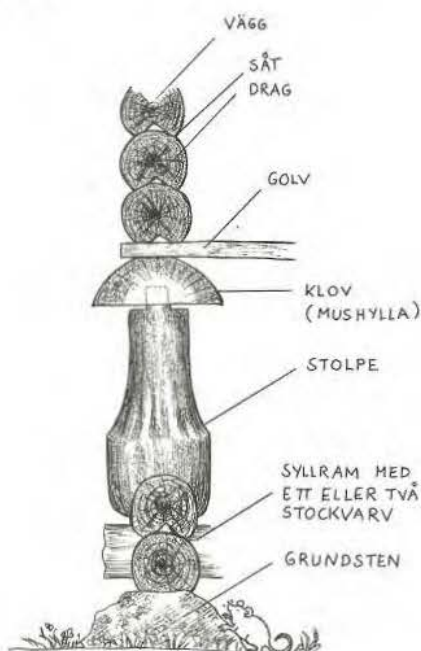
Härbrena har funnits åtminstone alltsedan medeltid. Dessa timmerhus har ofta varit gårdens stolthet och därför underhållits väl.

Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill härbren. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla härbren har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken slutar från härbret. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att härbret rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, botten-syllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast boden skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära härbret att dess stam och rötter kan skada.

”Mushyllan” hindrar råttor och möss att ta sig upp i härbret.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.
- *Förändra inte härbrets utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer. Gamla byggnader saknar vanligen

avvattning från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador p g a vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp en enkel träränna för att avleda regnvatten.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att härbret verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Torvtak och vedtak* har funnits över hela vårt land. Näver bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedtaket finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggningstekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

Tjärning av stickspån på ekonomibyggnader var ovanligt.

- *Tegel* lades ofta ovanpå ett spåntak. Är spånet under teglet lagt i bara två lager har ytskiktet sannolikt varit tegel redan från början. Är det tre eller flera lager spån har teglet troligen lagts ovanpå en

äldre spåntäckning. Trasiga pannor måste ersättas, helst med likadana. På gamla hus bör tegelpannor inte ersättas med betongpannor då detta är ett ohistoriskt material och dessutom tyngre än tegel.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Pannplåt och sinus-korrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhålls ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkolstjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länmuseet i samarbete med

Logar

I äldre tiders jordbruk tröskade man säden på logen. Eftersom man under tidernas lopp haft olika tröskmetoder finns också skilda typer av logar.

Då man långt tillbaka i tiden tröskade för hand, med slaga, behövdes inte någon stor loge. Den kunde vara byggd som en större lada, men med den skillnaden att den hade en övervåning för att förvara halmen. Ingången var liten, eftersom den var anpassad till människor och inte till dragdjur. I dag återstår endast ett fåtal *slagtrösklogar*.

Vid 1700-talets slut blev det vanligt att man använde hästen för att dra en taggig vält eller en vagn över de utbredda sädesaxen. Detta skedde i en s k *långloge*, ett långt smalt hus med dörr i båda gavlarna. Numera är långlogar mycket sällsynta.

Under 1800-talet började man använda en konformad tröskbult som drogs runt med häst. Då byggdes logarna kvadratiska, sexkantiga eller åttkantiga, s k *rundlogar*. De sistnämnda förekommer främst i övre Norrlands kustland. Vanligast är dock *fyrkantlogarna* av tämligen stora dimensioner, ungefär 10 x 10 m, med stora portar avpassade för såväl häst och vagn som senare tiders traktorer. På vissa håll har man även utnyttjat vattenkraft för att driva tröskbultarna.

Fram emot sekelskiftet 1900 kom tröskverken. Först drogs de för hand, sedan tillkom den s k vandringsen med en mekanisk kraftöverföring som drogs runt med häst utanför logen. Tröskverken rymdes i de gamla fyrkantslogarna.

Förändra inte logens utseende. Ta inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Ibland ligger logarna intill en bod. De är ofta placerade en bit från gårdens övriga byggnader, i anslutning till åkern.

Logen är timrad och vanligtvis rödfärgad, men den kan också vara omålad. Under 1900-talet började man bygga logarna i regelverk med brädpanel.

Taket kan vara av olika slag.

Spåntak började användas på jordbruksbyggnader under 1800-talets andra hälft. Vanligtvis använde man en tunn sorts spån som hyvlades eller spjälkades fram.

Takteglet, som började användas som taktäckningsmaterial på jordbruksbyggnader under 1800-talet, måste köpas och var dyrt. Till en början var det handslaget men mot slutet av 1800-talet inleddes maskintillverkning.

Pannplåt användes tidigt för att täta ett läckande och svårlagat trätak. Plåten lämnades obehandlad. Pannplåten har efter andra världskriget i allt högre grad fått ersätta det traditionella spåntaket.

Trätjära och röd slamfärg, t ex "Falu Rödfärg", är de traditionella materialen för ytbehandling av trä. Enkla träbyggnader målades bara undantagsvis. Ofta behandlades bara de utsatta partierna, såsom knutar och trätak, med trätjära.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

• *Logen måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.

• *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på logen. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

• *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla logar har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken sluttar från logen. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att logen rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett tim-

merhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast logen skall röjas bort. De kan förorsaka frostska-dor och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära logen att dess stam och rötter kan skada.

• *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

• *Förändra inte logens utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador p g a vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp rännor och stuprör.

• *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att logen verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

• *Torvtak och vedtak* har funnits över hela vårt land. De är uppbyggda av näver som bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedtak finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

• *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggnings-tekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som

bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånnet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånnet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånnet spricker inte lika lätt vid spikningen.

Tjärning av stickspån på ekonomibygnader var ovanligt.

- *Tegel* lades ofta ovanpå ett spåntak. Är spånnet under teglet lagt i bara två lager har ytskiktet sannolikt varit tegel redan från början. Är det tre eller flera lager spån har teglet troligen lagts ovanpå en äldre spåntäckning. Trasiga pannor måste ersättas, helst med likadana. På gamla hus bör tegelpannor inte ersättas med betongpannor då detta är ett ohistoriskt material och dessutom tyngre än tegel.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

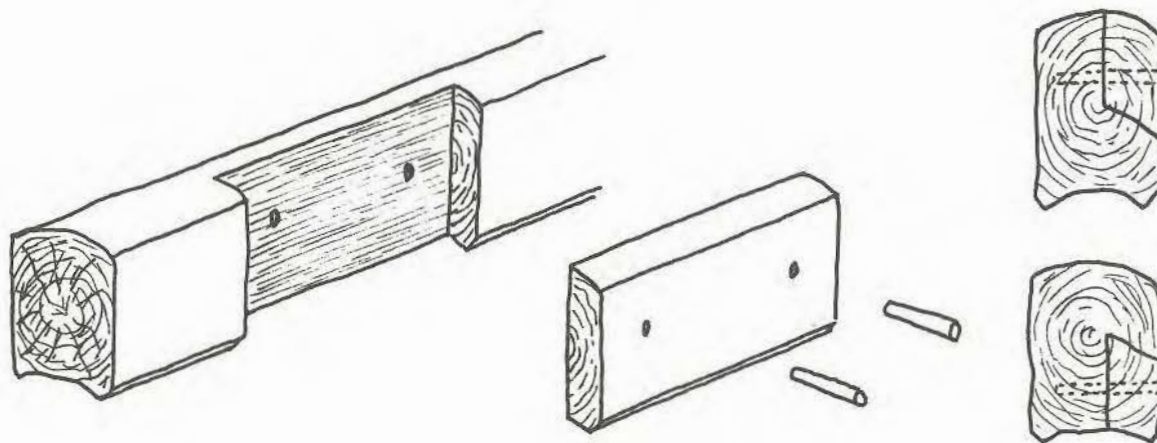
- *Pannplåt och sinuskorrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter

något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån men annars svart. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånnet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimirök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkolstjära - den kan inverka skadligt. Röd slamfärg (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

Partiell ilagning görs med trä som har samma årsringsriktning som det bortbilade stycket hade. Horisontella fogar på ytersidan görs alltid med lutning utåt.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Logar

I äldre tiders jordbruk tröskade man säden på logen. Eftersom man under tidernas lopp haft olika tröskmetoder finns också skilda typer av logar.

Då man långt tillbaka i tiden tröskade för hand, med slaga, behövdes inte någon stor loge. Den kunde vara byggd som en större lada, men med den skillnaden att den hade en övervåning för att förvara halmen. Ingången var liten, eftersom den var anpassad till människor och inte till dragdjur. I dag återstår endast ett fåtal *slagtrösklogar*.

Vid 1700-talets slut blev det vanligt att man använde hästen för att dra en taggig vält eller en vagn över de utbredda sädesaxen. Detta skedde i en s k *långloge*, ett långt smalt hus med dörr i båda gavlarna. Numera är långlogar mycket sällsynta.

Under 1800-talet började man använda en konformad tröskbult som drogs runt med häst. Då byggdes logarna kvadratiska, sexkantiga eller åttkantiga, s k *rundlogar*. De sistnämnda förekommer främst i övre Norrlands kustland. Vanligast är dock *fyrkantlogarna* av tämligen stora dimensioner, ungefär 10 x 10 m, med stora portar avpassade för såväl häst och vagn som senare tiders traktorer. På vissa håll har

man även utnyttjat vattenkraft för att driva tröskbultarna.

Fram emot sekelskiftet 1900 kom tröskverken. Först drogs de för hand, sedan tillkom den s k vandrigen med en mekanisk kraftöverföring som drogs runt med häst utanför logen. Tröskverken rymdes i de gamla fyrkantlogarna.

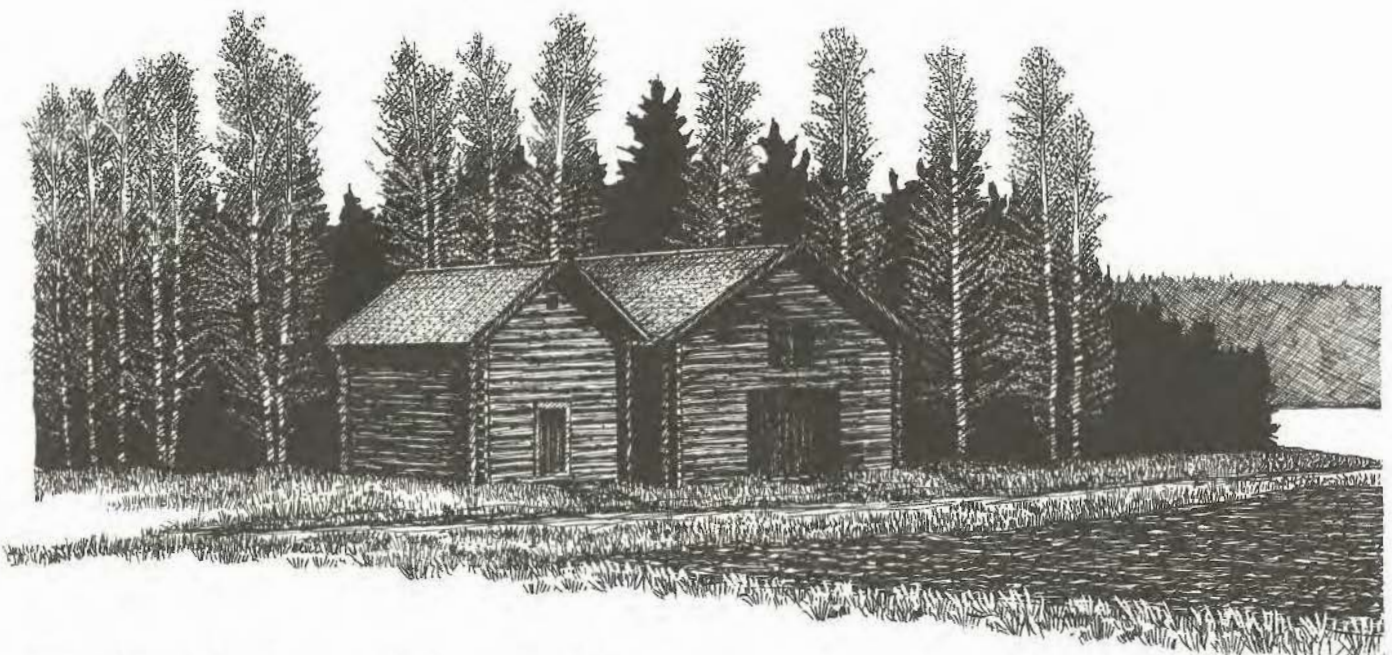
Ibland ligger logarna intill en bod. De är ofta placerade en bit från gårdens övriga byggnader, i anslutning till åkern.

Logen är timrad och vanligtvis rödfärgad, men den kan också vara omålrad. Under 1900-talet började man bygga logarna i regelverk med brädpanel.

Taket kan vara av olika slag.

Spåntak började användas på jordbruksbyggnader under 1800-talets andra hälft. Vanligtvis använde man en tunn sorts spån som hyvlades eller spjälkades fram.

Takteglet, som började användas som taktäckningsmaterial på jordbruksbyggnader under 1800-talet, måste köpas och var dyrt. Till en början var det handslaget men mot slutet av 1800-talet inleddes maskintillverkning.

Förändra inte logens utseende. Ta inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Pannplåt användes tidigt för att täta ett läckande och svårlagat trä- eller papptak. Plåten lämnades obehandlad. Pannplåten har efter andra världskriget i allt högre grad fått ersätta det traditionella spåntaket.

Trätjära och röd slamfärg, t ex "Falu Rödfärg", är de traditionella materialen för ytbehandling av trä. Enkla träbyggnader målades bara undantagsvis. Ofta behandlades bara de utsatta partierna, såsom knutar och trätak, med trätjära.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Logen måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador. Läckande tak måste alltid tätas snabbt. Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggningsteknik som ursprungligen användes på logen. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takerännor från nedfallet skräp. Håll rent från växtlighet runt logen. Träd, buskar och kraftiga örter närmast logen skall röjas bort. De kan orsaka frostskador och rötterna kan spränga grunden.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla logar har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken sluttar från logen. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att logen rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, bottensyllen, i ett bräddhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte logens utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takerännor och stup-

rör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador på g a vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp rännor och stuprör.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att logen verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Vedtak* har funnits över hela landet. Näver bildar ett vattentätt skikt. Vedén håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Vedtaket finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggningstekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

Tjärning av stickspån på ekonomibygnader var ovanligt.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Pannplåt och sinus-korrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Mal-

ung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån men annars svart. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva.

Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkoltjära - den kan inverka skadligt.
- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falun rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Logar

I äldre tiders jordbruk tröskade man säden på logen. Eftersom man under tidernas lopp haft olika tröskmetoder finns också skilda typer av logar, eller kornlador som de också kallas då kornodlingen haft stor betydelse.

Då man långt tillbaka i tiden tröskade för hand, med slaga, behövdes inte någon stor loge. Den kunde vara byggd som en större lada, men med den skillnaden att den hade en övervåning för att förvara halmen. Ingången var liten, eftersom den var anpassad till människor och inte till dragdjur. I dag återstår endast ett fåtal *slagtrösklogar*. Bland de äldsta bevarade byggnaderna finner man förutom härbren, just trösklogar.

Under 1800-talet började man använda en konformad tröskbult som drogs runt med häst. Då byggdes logarna kvadratiska, sexkantiga eller åttkantiga, s k *rundlogar*. De sistnämnda förekommer främst i

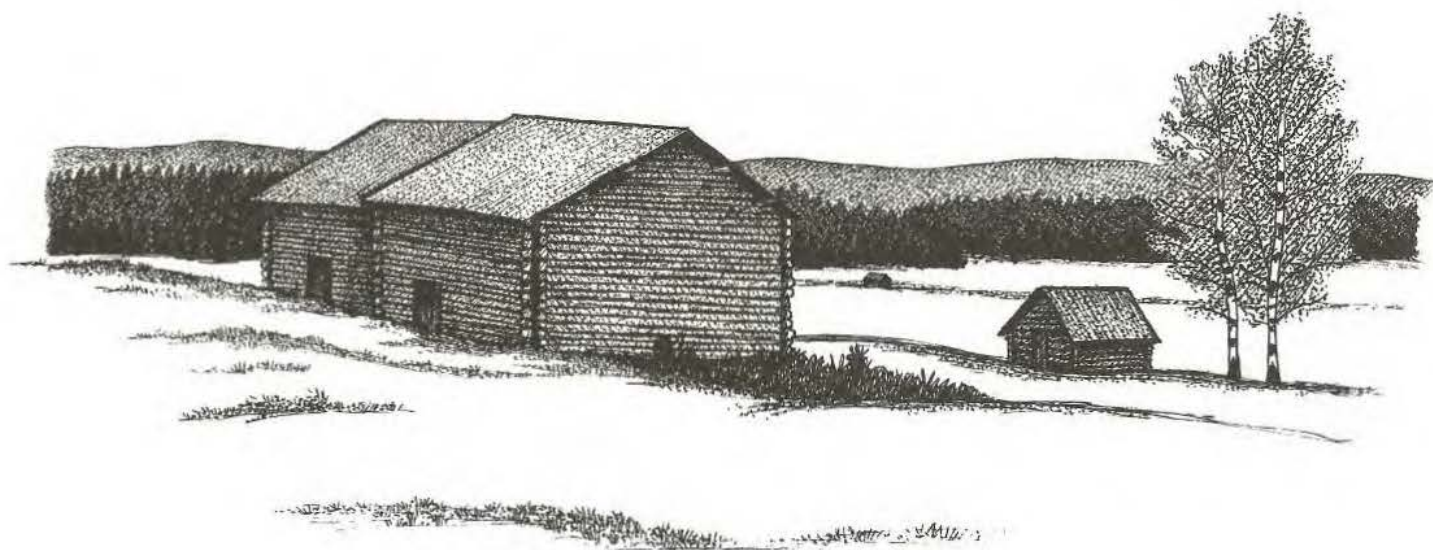
övre Norrlands kustland. Vanligast är dock *fyrkantlogarna* av tämligen stora dimensioner, ungefär 10 x 10 m, med stora portar avpassade för såväl häst och vagn som senare tiders traktorer. På vissa håll har man även utnyttjat vattenkraft för att driva tröskbultarna.

Fram emot sekelskiftet 1900 kom tröskverken. Först drogs de för hand, sedan tillkom den s k vandringsringen med en mekanisk kraftöverföring som drogs runt med häst utanför logen. Tröskverken rymdes i de gamla fyrkantslogarna.

Ibland ligger logarna intill ett härbre. De är ofta placerade en bit från gårdens övriga byggnader, i anslutning till åkern.

Logen är timrad och vanligtvis rödfärgad, men den kan också vara omålrad. Under 1900-talet började man bygga logarna i regelverk med brädpanel.

Taket kan vara av olika slag. Spåntak började

Förändra inte logens utseende. Ta inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer

Illustration: Charlotte Rinaldo

användas på jordbruksbyggnader under 1800-talets andra hälft. Vanligtvis använde man en tunn sorts spån som hyvlades eller spjälkades fram.

Takteglet, som började användas som taktäckningsmaterial på jordbruksbyggnader under 1800-talet, måste köpas och var dyrt. Till en början var det handslaget men mot slutet av 1800-talet inleddes maskintillverkning.

Pannplåt användes tidigt för att täta ett läckande och svårlagat trä- eller papptak. Plåten lämnades obehandlad. Pannplåten har efter andra världskriget i allt högre grad fått ersätta det traditionella spåntaket.

Trätjära och röd slamfärg, t ex "Falun rödfärg", är de traditionella materialen för ytbehandling av trä. Enkla träbyggnader målades bara undantagsvis. Ofta behandlades bara de utsatta partierna, såsom knutar och trätak, med trätjära.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Logen måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.
- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på logen. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla logar har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken slutar från logen. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att logen rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen. Bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast logen skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära logen att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.*

Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte logens utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador p g a vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp rännor av trä för att leda bort vattnet från husväggen.

- *Ytbehandling av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå.* Man bör kontrollera att logen verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Torvtak och vedtak* har funnits över hela vårt land. De är uppbyggda av näver som bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedtaket finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som plåtonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggnings-tekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring

hållet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånets spricker inte lika lätt vid spikningen.

Tjärning av stickspån på ekonomibyggnader var ovanligt.

- *Tegel* lades ofta ovanpå ett spåntak. Är spånets under teglet lagt i bara två lager har ytskiktet sannolikt varit tegel redan från början. Är det tre eller flera lager spån har teglet troligen lagts ovanpå en äldre spåntäckning. Trasiga pannor måste ersättas, helst med likadana. På gamla hus bör tegelpannor inte ersättas med betongpannor då detta är ett ohistoriskt material och dessutom tyngre än tegel.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Pannplåt och sinuskorrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden

eller spånets ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkoltjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falun rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Torkbastur och torkrior

Gårdarna bestod i äldre tider oftast av ett antal byggnader med sinsemellan skilda funktioner. På grund av brandfaran låg torkbastun och torkkriorn i likhet med smedjan ett stycke utanför kärnbebyggelsen.

Skillnaden mellan en torkria och en torkbastu består i att man i den förra torkade säden otröskad i kärvar och i den senare eftertorkade redan tröskad säd.

Traditionerna med torkria och torkbastu är kända sedan medeltiden och metoden var långt fram i tiden i bruk i t ex Tornedalen. Efter andra världskriget övergick man till att använda elektriska sädestorkar. De fåtaliga torkrior och torkbastur som finns kvar idag härrör sig främst från 1700- och 1800-talen.

Torkbastun eller rian är en timrad byggnad med ett kvadratisk eller rektangulärt rum med gavelingång. Byggnaden har 4 - 6 meters sida och är vanligen fönsterlös, sånär som på små gluggar. Inne i huset finns en ugn placerad antingen i ett hörn eller i mitten av rummet samt lavar längs väggarna. Ugnen och lavarna finns ibland ännu bevarade.

Rians och bastuns tak kan vara av olika slag.

Ved är ett av våra äldsta takmaterial. Takveden kan ha halvrunt eller triangulärt tvärsnitt eller bestå av sågad plank.

Spåntak började användas under 1800-talets första hälft. Vanligtvis använde man ett slags tunnare stick-

spån som klövs, bilades eller hyvlades fram.

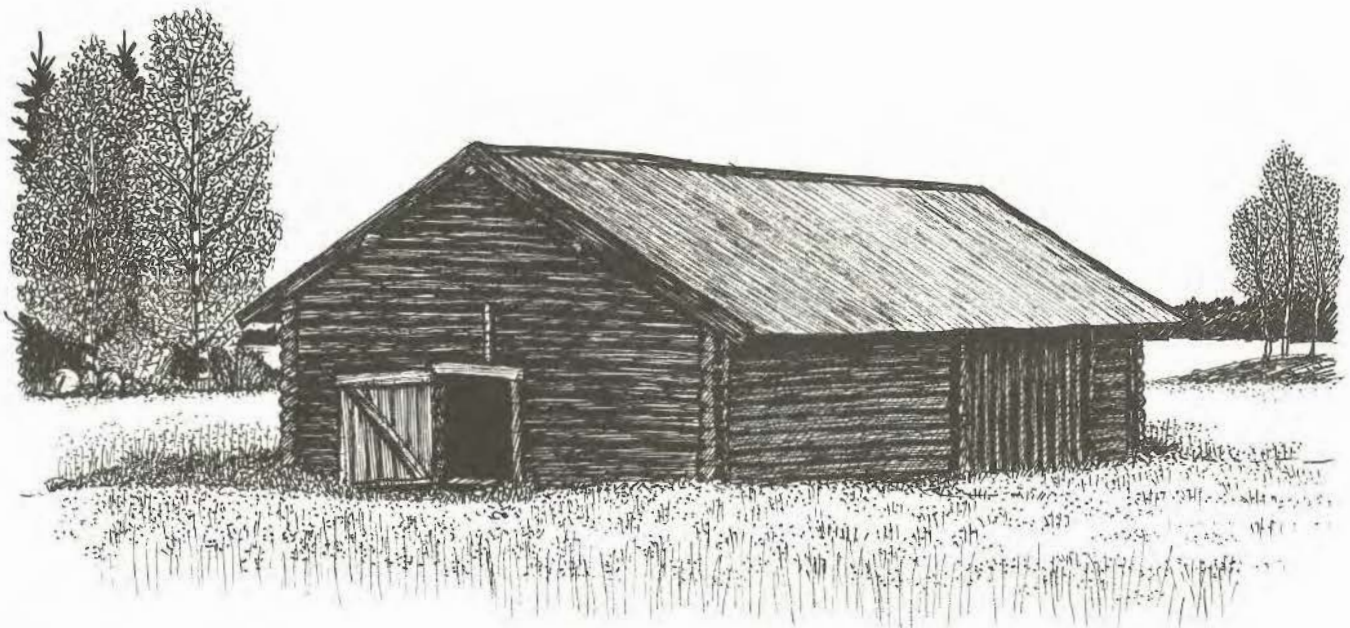
Papptäckning infördes i Sverige redan på 1700-talet och blev vanligt vid 1800-talets mitt, bl a på mindre bostadshus och på ekonomibyggnader. Papp läggs normalt på ett slätt underlag av trä, men det finns exempel på att man lagt papp i listtäckning direkt ovanpå ett gammalt spåntak. Ett riktigt gammalt papptak är idag en raritet.

Plåt, pannplåt, sinuskorrugerad plåt, utbankade plåtfat och utklippta tunnbottnar användes tidigt för att täta ett läckande och svårslaget trä- eller papptak. Plåten lämnades obehandlad eller målades och är ofta exempel på återbruk.

Trätjära, rödtjära och röd slamfärg, t ex "Falun rödfärg", är de traditionella materialen för ytbehandling av trä. Enkla träbyggnader målades bara undantagsvis. Ofta behandlades endast utsatta partier som knutar och trätak med trätjära eller rödtjära.

Idag finns endast ett fåtal torkrior och torkbastur kvar i oförändrat skick. De flesta har byggts om och fått en annan funktion. Det är därför viktigt att vårda och underhålla de fåtaliga som återstår, eftersom de berättar om gårdarnas månghussystem under självhushållningens tid.

Hoten mot de bevarade basturna och riorerna är bristande underhåll eller okänsliga ombyggnationer.

Förändra inte bastuns eller rians utseende. Ta inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Bastun och rian måste skyddas mot väta.* Annars får de svåra, kanske ohjälpliga skador.
- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på bastun eller rian. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.
- Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.
- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla bastur och rior har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken sluttar från bastun eller rian. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att bastun eller rian rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement. Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast bastun eller rian skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära bastun eller rian att dess stam och rötter kan skada.
- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.
- *Förändra inte bastuns eller rians utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer. En gammal skorsten berättar om byggnadens ursprungliga ändamål och bör därför behållas. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador på vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp rännor och stuprör.
- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att bastun eller rian verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på

skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Vedtak* har funnits över hela landet. De är uppbyggda av näver som bildar ett vattentätt skikt. Veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Vedtaget finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.
- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggnings-tekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.
- Tjärning av stickspån på ekonomibyggnader var ovanligt. Däremot användes rödtjärning eller också ströks taket med röd slamfärg (t ex äkta "Falurödfärg"). Finner man spår av röd färg på de gamla spånen kan det alltså vara riktigt att rödfärga eller rödtjära taket.
- *Papptak* bör bestrykas vart 3 - 5:e år. Använd träkols- eller stenkols-tjära på tjärpapp och asfalt på asfalt-papp. Tjära löser asfalt så det är viktigt att använda rätt sort. Undvik sk takmassa. Underlaget måste vara rent och torrt när man stryker. Innan bestrykningen torkat kan man beströ taket med sand för ökad hållbarhet. Vid hål och sprickor i pappen bör man hellre göra ilagningar än byta ut hela eller delar av taket. Lagg papptak med stomme av lump-papp i ett, två eller tre lager och fäst med varmförzinkad pappspik i underlaget. Överlappande skarvar asfaltklistras.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Gamla plåttak* är i allmänhet av järnplåt i skivtäckning. De bör lagas med samma sorts plåt och i samma teknik som de är lagda med och målas med linoljefärg. Även tak av utbankade tunnor eller tunnbottnar bör om möjligt lagas med samma typ av material som de har lagts med. Moderna plastbelagda plåtprofiler som trapetskorrugerad plåt, "Plegel", och liknande bör undvikas.

- *Pannplåt och sinuskorrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån men annars svart. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

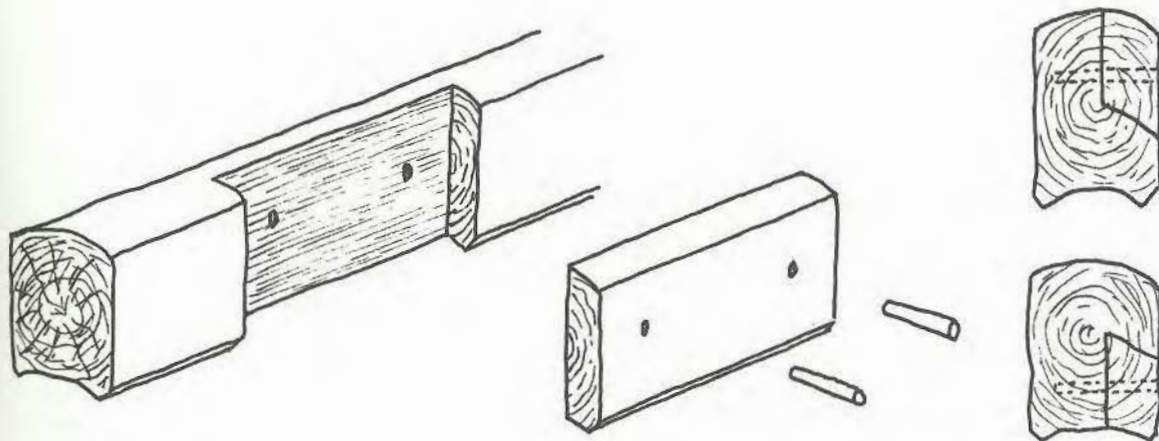
- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva.

Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Murade fasader och annat murverk*, t ex skorstenar, var förr fogade och putsade med kalkbruk och målade med kalkfärg. Använd alltid kalkbruk vid omfogning och omputsning samt kalkfärg vid målning. Kalkcementbruk, d v s KC-bruk, och kalkcementfärg, liksom putsprodukter med plast är för täta så att fukt stängs inne i muren, som kan vittra och frysa sönder. Inför en lagning skall löst fogbruk kratsas ur och löst sittande puts knackas bort. Arbeten med kalkbruk och kalkfärg bör utföras vid sommartemperatur. Kallmurar, d v s murar uppbyggda utan fogbruk, skall inte fogas.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Röd-tjära, d v s trätjära blandad med järnoxidrott ("Falu-rött"), användes på utsatta ytor där röd slamfärg snabbt skulle regna bort. Vile man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkolstjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

Partiell ilagning görs med trä som har samma årsringsriktning som det bortbilade stycket hade. Horisontella fogar på ytersidan görs alltid med lutning utåt.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Linbastur

Linet är en av våra äldsta kulturväxter och linodling och linberedning var alltid en självskriven del av landsbygdens gamla självhushållning. I linberedningsprocessen ingick torkningen efter skörd och rötning. Linet torkades inför bearbetningen i särskilda hus s k linbastur.

Linbasturna placerades i regel i utkanten av gårdsbebyggelsen p g a sin eldfarlighet. I en lag från år 1734 undantogs torkhus från brandstoden, vilket innebar att ingen ersättning utgick vid brand.

Byggnadsmaterialet i basturna var i äldre tider trä. Men när man under 1700-talet övergick till att bygga i sten, var basturna de första byggnaderna som uppfördes i detta material.

Idag finns bastur kvar på Fårö och nordöstra Gotland samt i socknarna på Östergarnslandet. Att bastur blivit kvar i dessa socknar kan bero på att de även använts till malttorkning, ibland också till kött-rökning. Flera av de kvarvarande basturna är förfallna, några är ombyggda. Det finns dock tillräckligt många kvar för att man skall få en ganska klar

bild över beståndets utformning och konstruktion.

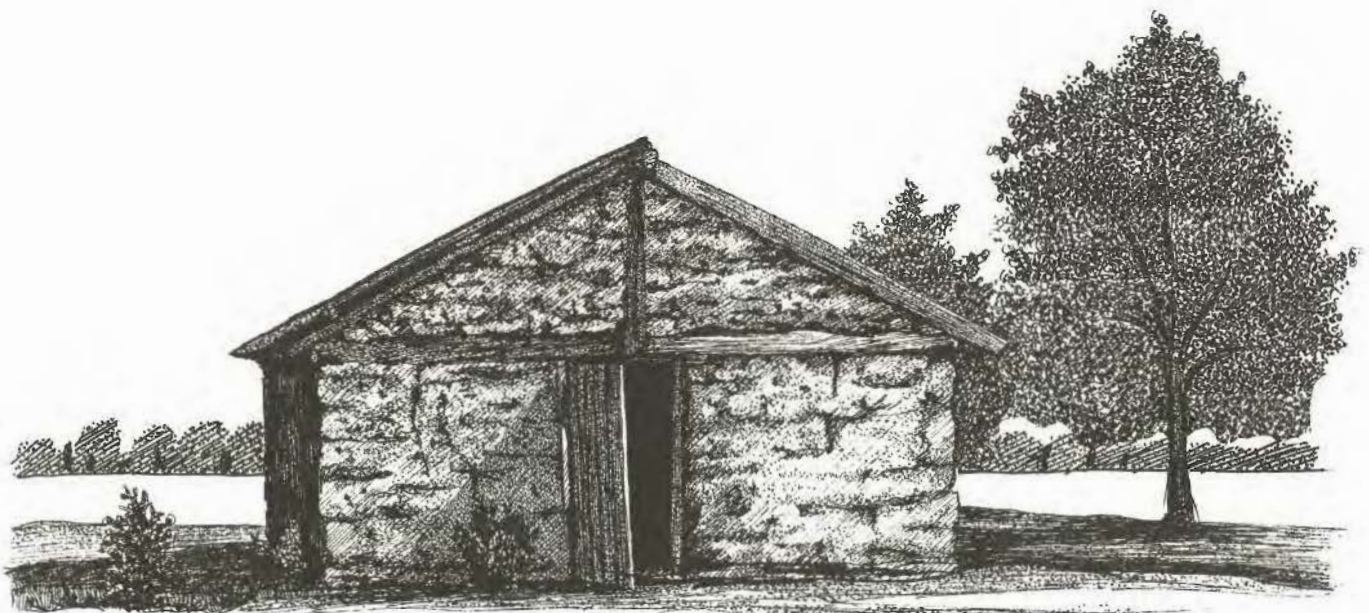
De kvarvarande basturna anses tillhöra 1700-talet, vissa är kanske t o m äldre. Knappast någon annan byggnadskategori uppvisar ett så ålderdomligt byggnadsskick med flera förhistoriska drag. Många med gavelgång och flacka tak. Takkonstruktionerna med dubbla takmaterial på åsar visar på rötter ner i järnåldern. Utrymmet inne i bastun upptas av en primitiv markugn och lavar (hyllor).

Intressanta bastur kan man idag bl a beskåda vid Ekeskogs i Kräklingbo, Botes i Anga och Dämba på Fårö.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör

Linbastu i sten från Ekeskogs i Kräklingbo socken.

Illustration: Charlotte Rinaldo

man helst välja samma takmaterial och läggningsteknik som ursprungligen användes på linbastun. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

- *Fasad.* Marken kring gamla linbastur har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken sluttar från linbastun. Stenar som fallit ur stoppas tillbaka. Skador i putsen lagas med rent kalkbruk utan cementinblandning. Cement skadar underliggande sten och kalkputs. Försök att ge putsen en yta som efterliknar den gamla. Om fasaden varit kalkad, avfärga putsen med kalkfärg i flera tunna strykningar. Skador på trä lagas med nytt virke av hög kvalitet i samma dimensioner som det befintliga. Utvändiga trädetaljer t ex faltak, dörrar och luckor samt bulgiftar strykes med ljus trätjära.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast linbastun skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kul-

turhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks. Regelbundet underhåll är A och O för ett långsiktigt bevarande.

- *Förändra inte linbastuns utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och förändra inte detaljer. De är mycket viktiga för att byggnadens karaktär skall bevaras. En gammal skorsten berättar om byggnadens ursprungliga ändamål och bör därför behållas. Från början skorstenslösa hus bör inte förses med en eldstad som kräver att en ny skorsten måste byggas. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset bör dessa detaljer undvikas.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att linbastun verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klibbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvideras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Bastur

Jordbruksbebyggelsens bodar speglar på ett karaktäristiskt sätt det gamla månghussystemet. Många bondgårdar kan även idag ha ett antal bodar för skiftande ändamål bevarade. Till övervägande del var dessa i äldre tider särskilda hus. De förnämligaste av dem var härbren och loftbodar och i dessa förvarade man t ex kläder, husgeråd, spannmål och matvaror. De hade inte bara en praktisk funktion utan var dessutom, med sitt lagrade innehåll symboler för familjens sociala position.

Bastun var förr av stor betydelse för gården och byn. Byggnaden förlades alltid på behörigt avstånd från gården eller byn på grund av den brandrisk som den utgjorde.

Bastuns funktion och användande har troligen helt upphört idag. I den av finsk (savolaxisk) tradition påverkade byggnadstraditionen i Bergslagen är bastun avsedd för bad samt rökning, torkning m m av kött medan säden torkades i rian. Denna uppdelning är tydligare i dessa trakter än annorstädes. Bevarade byggnader, som använts för rökning och torkning av kött, är sällsynta. Ett exempel är den sk fläskladan i Hedbo by, Sala kommun. Den är uppförd av timmer som är tätt sammanfogat med ingången på gaveln och lertegeltak.

Bastun är som regel ett gavelsvalehus, d v s ett hus med ett rum, sadeltak och ingång på gavelsidan. Gavelsvalen är den takförsedda, men i övrigt öppna

*Förändra inte bastuns utseende.
Ta inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte
till annorlunda trädetaljer.*

Illustration: Charlotte Rinaldo

delen i anslutning till den kortsida på bastun där öppningen finns. Utrymmet har använts som regnskydd eller i vissa fall som skäktningsplats, då bastun nyttjades för torkning av lin. I bastun finns en ugn av sten (i senare tid tegel), placerad i husets mitt eller i ena hörnet intill ingången. Husen saknar skorsten eftersom den varma röken användes vid torkning. Längs de fria sidorna löper bänkar, lavar, i en eller två våningar.

Basturna är ofta väl och tätt timrade. Eftersom dessa torkhus är små har de sällan fått någon ny användning. Dessutom är röklukten många gånger påtaglig även idag.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Bastun måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.
- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggningsteknik som ursprungligen användes på bastun. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen. Förr i tiden fanns sällan träd intill byggnader. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.
- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla bastur har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken slutar från bastun. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att bastun rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen. Bottensyllen, i ett bräddhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas.
- *Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast bastun skall röjas bort.* Inget träd får stå så nära bastun att dess stam och rötter kan skada.
- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.
- *Förändra inte bastuns utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar.

• *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att bastun verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Torvtak och vedtak* har funnits över hela landet. De är uppbyggda av näver som bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedtaget finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.
- *Tegel* lades ofta ovanpå ett spåntak. Är spånet under teglet lagt i bara två lager har ytskiktet sannolikt varit tegel redan från början. Är det tre eller flera lager spån har teglet troligen lagts ovanpå en äldre spåntäckning. Trasiga pannor måste ersättas, helst med likadana. På gamla hus bör tegelpannor inte ersättas med betongpannor då detta är ett historiskt material och dessutom tyngre än tegel.
- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.
- *Murade fasader och annat murverk, t ex skorstenar*, var förr fogade och putsade med kalkbruk och målade med kalkfärg. Använd alltid kalkbruk vid omfogning och omputsning samt kalkfärg vid målning. Kalkcementbruk, d v s KC-bruk, och kalkcementfärg, liksom putsprodukter med plast är för täta så att fukt stängs inne i muren, som kan vittra och frysa sönder. Inför en lagning skall löst fogbruk kratsas ur och löst sittande puts knackas bort. Arbeten med kalkbruk och kalkfärg bör utföras vid sommartemperatur. Kallmurar, d v s murar uppbyggda utan fogbruk, skall inte fogas.
- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas

ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Röd-tjära, d v s trätjära blandad med järnoxidrött ("Falurött"), användes på utsatta ytor där röd slamfärg snabbt skulle regna bort. Vile man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkolstjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falurött") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

- *Järnvitriol* ger trä en grågrön färg. Det har ansetts inverka skyddande, men har dålig inträngningsförmåga och därför ringa effekt och bör undvikas. Förr kokades ibland stickspån flera timmar i en lösning med järnvitriol tills de blev grå helt igenom.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Linbastur

Linodling och linberedning var en viktig del av landsbygdens självhushållning i äldre tid. I vissa bygder var förädlingen av lin och framställningen av linetyg en viktig binäring till ett för övrigt föga lönsamt jordbruk. Efter skörden och rötningen torkades linet inför bearbetningen. Det var vanligt att man för detta ändamål hade en särskild byggnad, som vanligen kallas basta, i sydligaste Halland bastua och i Viskadalen kölna.

Linbasturna i Halland förefaller i huvudsak ha uppförts under 1800-talet. De byggdes och ägdes ofta av byalagen gemensamt, men kunde också vara i enskild ägo. Man eldade ofta linbastur med torv som inte ger lika mycket lågor som ved. Torkhus med eldstäder innebar alltid en stor brandfara och i 1734 års lag undantogs torkhusen från brandstoden, vilket innebar att ingen ersättning utgick vid brand. Redan i husesynsordningen från år 1681 stadgades

att torkhusen skulle ...”*altijd uthom Gårdz sättias*”... . Linbasturna placerades därför ett stycke från kärnbebyggelsen på grund av eldfaran.

Basturnas utseende har växlat mycket. Ibland har man placerat bastun i en backe med en sida ingrävd i sluttningen för att minska värmeförlusten. På slätten har man till och med utnyttjat större förhistoriska gravhögar till ändamålet.

Byggnadsmaterialet är sten eller knuttimrat trä. I torkrummet finns eldstaden av murade stenar, den så kallade ”galten”. Den kan vara enkel och utan rökgång eller utmyнна i ett murat förrum med rökgång. Träbastur har ett gnistfång framför eldstadens öppning och de är ofta försedda med ett yttre, större rum där man bråkade linet. Detta rum kallas skjul eller ytterbasta och eldstadsrummet innerbasta.

I Halland finner man idag mest stenbastur bevarade. Men det kan vara vanskligt att säga att dessa

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast bastun skall röjas bort.

Illustration: Charlotte Rinaldo

var vanligast då sten bevaras bättre än trä. I sydligaste Halland förekommer en typ av enrummig bastu med enkel galt och stenväggar. Längre norrut motsvaras denna typ av en tvårummig bastu av sten med rökgång. Ytterligare norrut är en tvårummig träbastu dominerande. I gränstrakterna mot Bohuslän är en enrummig träbastu vanligast.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Linbastun måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.
- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på linbastun. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller

särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla linbastur har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken sluttar från linbastun. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att huset rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen. Bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast linbastun skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära huset att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.
- *Förändra inte linbastuns utseende.* Ta t ex inte

Förändra inte linbastuns utseende. Ta inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer.

upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer. En gammal skorsten berättar om byggnadens ursprungliga ändamål och bör därför behållas. Från början skorstenslösa hus bör inte förses med en eldstad som kräver att en ny skorsten måste byggas. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador på g a vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp rännor och stuprör.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att linbastun verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klibbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Torvtak och vedtak* har funnits över hela landet. De är uppbyggda av näver som bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedtaket finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggningstekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

Tjärning av stickspån på ekonomibyggnader var

ovanligt. Däremot användes rödtjärning eller också ströks taket med röd slamfärg (t ex äkta "Falu rödfärg"). Finner man spår av röd färg på de gamla spånen kan det alltså vara riktigt att rödfärga eller rödtjära taket.

- *Tegel* lades ofta ovanpå ett spåntak. Är spånet under teglet lagt i bara två lager har ytskiktet sannolikt varit tegel redan från början. Är det tre eller flera lager spån har teglet troligen lagts ovanpå en äldre spåntäckning. Trasiga pannor måste ersättas, helst med likadana. På gamla hus bör tegelpannor inte ersättas med betongpannor då detta är ett ohistoriskt material och dessutom tyngre än tegel.

- *Halmtaken* är typiska för det äldre byggnadsbeståndet i denna del av vårt land. Det är därför särskilt viktigt att bevara och återställa tak med denna gamla konstruktion. Information och praktiska råd om arbete med halm kan man få på läns museet.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Gamla plåttak* är i allmänhet av järnplåt i skivtäckning. De bör lagas med samma sorts plåt och i samma teknik som de är lagda med och målas med linoljefärg. Även tak av utbankade tunnor eller tunnbottnar bör om möjligt lagas med samma typ av material som de har lagts med. Moderna plastbelagda plåtprofiler som trapetskorrugerad plåt, "Plegel", och liknande bör undvikas.

- *Pannplåt och sinus-korrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån men annars svart. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Murade fasader och annat murverk*, t ex skorstenar, var förr fogade och putsade med kalkbruk och målade med kalkfärg. Använd alltid kalkbruk vid

omfogning och omputsning samt kalkfärg vid målning. Kalkcementbruk, d v s KC-bruk, och kalkcementfärg, liksom putsprodukter med plast är för räta så att fukt stängs inne i muren, som kan vittra och frysa sönder. Inför en lagning skall löst fogbruk kratsas ur och löst sittande puts knackas bort. Arbeten med kalkbruk och kalkfärg bör utföras vid sommartemperatur. Kallmurar, d v s murar uppbyggda utan fogbruk, skall inte fogas.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Röd-tjära, d v s trätjära blandad med järnoxidrött ("Falu-rött"), användes på utsatta ytor där röd slamfärg snabbt skulle regna bort. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart.

På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkoltjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

- *Järnvitriol* ger trä en grågrön färg. Det har ansetts inverka skyddande, men har dålig inträngningsförmåga och därför ringa effekt och bör undvikas. Förr kokades ibland stickspån flera timmar i en lösning med järnvitriol tills de blev grå helt igenom.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Linbastur

Linodling och linberedning var en viktig del av landsbygdens självhushållning i äldre tid. I vissa bygder var förädlingen av lin och framställningen av linnetyg en viktig binäring till ett för övrigt föga lönsamt jordbruk. Efter skörden och rötningen torkades linet inför bearbetningen. Det var vanligt att man för detta ändamål hade en särskild byggnad, linbastun.

Basturna uppfördes och ägdes ofta av byalagen gemensamt, men kunde också vara i enskild ägo. Man eldade ofta linbastur med torv som inte ger lika mycket lågor som ved. Torkhus med eldstäder innesbar alltid en stor brandfara och i 1734 års lag undantogs torkhusen från brandstoden, vilket inne-

bar att ingen ersättning utgick vid brand. Redan i husesynsordningen från år 1681 stadgades att torkhusen skulle ...”altijd uthom Gårdz sättias”... . Linbasturna placerades därför ett stycke från kärnbyggelsen på grund av eldfaran.

Basturnas utseende har växlat mycket. Ibland har man placerat bastun i en backe med en sida ingrävd i sluttningen för att minska värmeförlusten. I slättbygder har man till och med utnyttjat större förhistoriska gravhögar till ändamålet.

Byggnadsmaterialet är sten eller trä i t ex knuttimring. I torkrummet finns eldstaden av murade stenar, den s k ”galten”. Den kan vara enkel och utan rökgång eller utmytna i ett murat förrum med

Förändra inte linbastuns utseende. Ta inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer.

Illustration: Charlotte Rinaldo

rökgång. Träbastur har ett gnistfång framför eldstadens öppning och de är ofta försedda med ett yttre, större rum där man bråkade linet. Detta rum kallas skjul eller ytterbasta och eldstadsrummet innerbasta.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Linbastun måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.
- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på linbastun. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla linbastur har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken slutar från linbastun. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att huset rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen. Bottensylen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast linbastun skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära huset att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.
- *Förändra inte linbastuns utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer. En gammal skorsten berättar om byggnadens ursprungliga ändamål och bör därför behållas. Från början skorstenslösa hus bör inte för-ses med en eldstad som kräver att en ny skorsten måste byggas. Gamla byggnader saknar vanligen

avvattning från taket i form av takrännor och stup-rör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador p g a vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp rännor och stuprör.

- *Ytbehandling av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå.* Man bör kontrollera att linbastun verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjär-resterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Torvtak och vedtak* har funnits över hela landet. De är uppbyggda av näver som bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedta- ket finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggnings-tekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

Tjärning av stickspån på ekonomibyggnader var ovanligt. Däremot användes rödtjärning eller också ströks taket med röd slamfärg (t ex äkta "Falurödfärg"). Finner man spår av röd färg på de gamla spånen kan det alltså vara riktigt att rödfärga eller rödtjära taket.

- *Tegel* lades ofta ovanpå ett spåntak. Är spånet

under teglet lagt i bara två lager har ytskiktet sannolikt varit tegel redan från början. Är det tre eller flera lager spån har teglet troligen lagts ovanpå en äldre spåntäckning. Trasiga pannor måste ersättas, helst med likadana. På gamla hus bör tegelpannor inte ersättas med betongpannor då detta är ett ohistoriskt material och dessutom tyngre än tegel.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Gamla plåttak* är i allmänhet av järnplåt i skivtäckning. De bör lagas med samma sorts plåt och i samma teknik som de är lagda med och målas med linoljefärg. Även tak av utbankade tunnor eller tunnbottnar bör om möjligt lagas med samma typ av material som de har lagts med. Moderna plastbelagda plåtprofiler som trapetskorrugerad plåt, "Plegel", och liknande bör undvikas.

- *Pannplåt och sinuskorrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån men annars svart. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man

gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Murade fasader och annat murverk, t ex skorstenar*, var förr fogade och putsade med kalkbruk och målade med kalkfärg. Använd alltid kalkbruk vid omfogning och omputsning samt kalkfärg vid målning. Kalkcementbruk, d v s KC-bruk, och kalkcementfärg, liksom putsprodukter med plast är för täta så att fukt stängs inne i muren, som kan vittra och frysa sönder. Inför en lagning skall löst fogbruk kratsas ur och löst sittande puts knackas bort. Arbeten med kalkbruk och kalkfärg bör utföras vid sommartemperatur. Kallmurar, d v s murar uppbyggda utan fogbruk, skall inte fogas.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Röd-tjära, d v s trätjära blandad med järnoxidrött ("Falurött"), användes på utsatta ytor där röd slamfärg snabbt skulle regna bort. Vile man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkoltjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Faluröd") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

- *Järnvitriol* ger trä en grågrön färg. Det har ansetts inverka skyddande, men har dålig inträngningsförmåga och därför ringa effekt och bör undvikas. Förr kokades ibland stickspån flera timmar i en lösning med järnvitriol tills de blev grå helt igenom.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Ängslador

“Längre än annat hörarbete minns kroppen knoget i åkerladorna, avlastning och läggning därin av invräkta höfamnar, solsteka under taket, det heta och torra dammet som sotar slemhinnorna i näsa och svalg, det eviga trampandet och stoppandet som får ledkulorna att värka. Men sen kommer krälandet på händer och knän, rädsla att riva rygg och huvudsvål på de rostiga takpinnarna, det eviga ropandet: - Det är dåligt stoppat, nog kan ni väl stoppa bättre! Arbetsdagen tycktes oändlig och kraven omätliga”

Ur Sune Jonsson: *Tiden viskar*, 1991

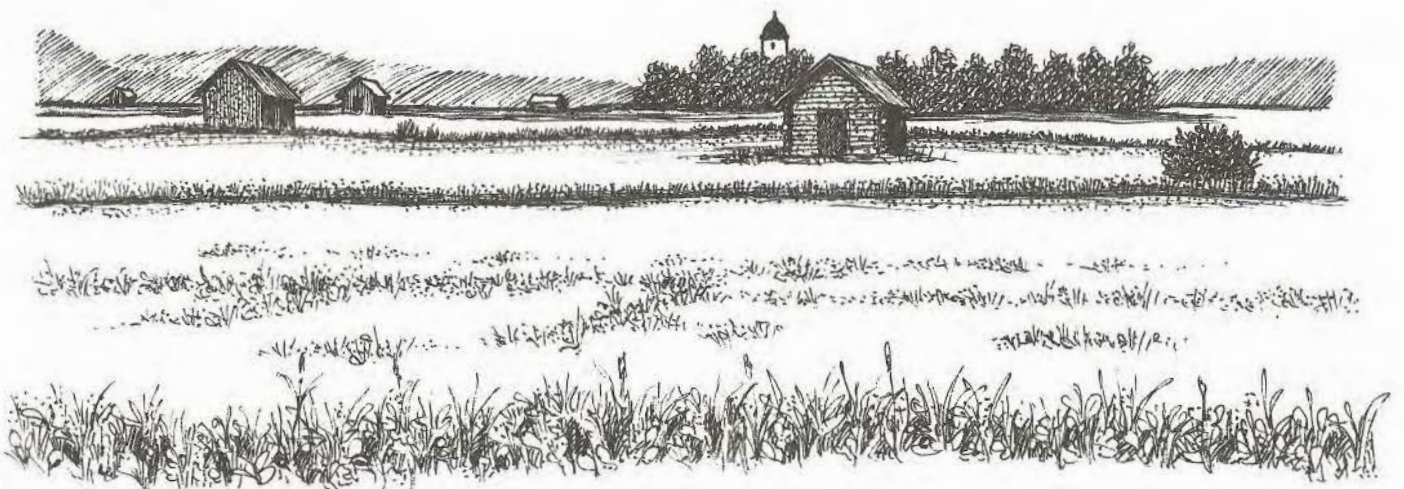
Ängsladan ligger ute i ängsmarken, eller i marker som tidigare varit äng, avskild från gårdens kärnbyggnad. Här förvarades den del av vinterfodret som inte togs hem till gården under slåttern. Förutom hö från ängen, togs även hö från myrar, älv- och åstränder. Ladan kunde också rymma insamlat löv från olika träd.

Ladorna berättar om en tid då tillgången på vinterfoder från slättermarkerna var avgörande för djurhållningen på gården. Under 1800-talet ökade arealen ängsmark, framförallt genom sänkning av

sjöar. Under samma period intensifierades också bruket av den odlade marken. Fuktiga ängsmarker dikades ut och odlades upp. De gamla ängsladorna kunde hamna i åkermark, medan nya byggdes på nyvunna slättermarker. Från början av 1900-talet innebar nya vägar och förbättrade transportmöjligheter, att höet i allt större utsträckning togs hem direkt till gården efter slåttern. Ängsladorna förlorade alltmer sin praktiska betydelse.

Ladornas utseende kan variera mycket mellan olika regioner och tidsepoker. Den äldre typen av ängslada är timrad av rundvirke medan den yngre har regelverk täckt med panel. Öppningar mellan virkena ger en naturlig luftning av höet. Det förekommer också, att andra av gårdens byggnader, t ex trösklogar eller fähus som spelat ut sin roll, har flyttat ut från gården och fått en ny användning som ängslada. I vissa delar av Hälsingland förekommer snedlador med lutande väggar, något som annars är karaktäristiskt i norra Västerbotten och Norrbotten. Ladans öppning finns vanligtvis på ena gavelväggen.

Taken på ladorna i Gävleborgs län var traditionellt täckta med spån eller tegel. Enkla träbyggnader

Ladorna berättar om en tid då tillgången på vinterfoder från slättermarkerna var avgörande för djurhållningen på gården.

Illustration: Charlotte Rinaldo

som lador målades bara undantagsvis. Ladorna utgör ett markant och betydelsefullt inslag i kulturlandskapet, på sina håll kan man tala om hela ladlandskap. Ängsladorna är viktiga att bevara, därför att de ofta är de enda spåren av den tidigare slättermarken. Dessutom bidrar de till en varierande landskapsbild, där landskapet annars är ensidigt.

SKÖTSEL

- *Om taket läcker bör i första hand det befintliga taket lagas.* När skadorna är stora, eller takets ålder gör att det måste läggas om, bör man helst välja samma takmaterial och läggningsteknik som ursprungligen användes. Om man av ekonomiska, eller andra skäl, väljer att lägga plåttak, bör detta vara av galvaniserad pannplåt.
- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas från väta.* Marken kring gamla ängslador har ofta höjts genom avlagringar, så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken sluttar från ladan. Grundstenar som sjunkit eller satt sig kompletteras så att ladan rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen,

bottensyllen i en brädlada, eller de nedre stockvarven i en timmerlada kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

- *Förr i tiden fanns sällan träd intill byggnader.* Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Fäll träd som står alldeles intill ladan. Även träd, buskar och annan hög vegetation närmast ängsladan skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötter kan spränga grunden. De bidrar dessutom genom avlagringar till att marken höjs.

- *Behåll som mycket som möjligt av originalmaterialet.* Det är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparationer av skador, och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte ladans utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer. Om ladan tidigare varit rödfärgad bör den åter målas. Om man är osäker kan man kontrollera om det finns spår av rödfärg kvar på skyddade ställen och i springor.

För detaljerade råd om byggnadsvård, kontakta länsmuseet eller länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Ängslador

Ängsladan låg ofta en bra bit från gårdens övriga byggnader. Här förvarades det vinterfoder som av tidsbrist inte togs hem till gården under slåttern. Förutom från ängen togs hö även från mader, och i sjökanter.

Då ängsladan användes för höförvaring stod den mitt i ängsmarken eller i en torr kant av slätterkärret. Idag växer skogen ofta tät och endast resterna av en ängslada visar var hö slogs för bara hundra år sedan.

Behovet av vinterfoder och förvaring av detsamma har utgjort grundvalen för de små husen i landskapet. Bara en liten stig visade vägen till ängsladan. Höet och ibland också lövkärvar packades in på sommaren, och hämtades hem på vintern då slädföret så medgav.

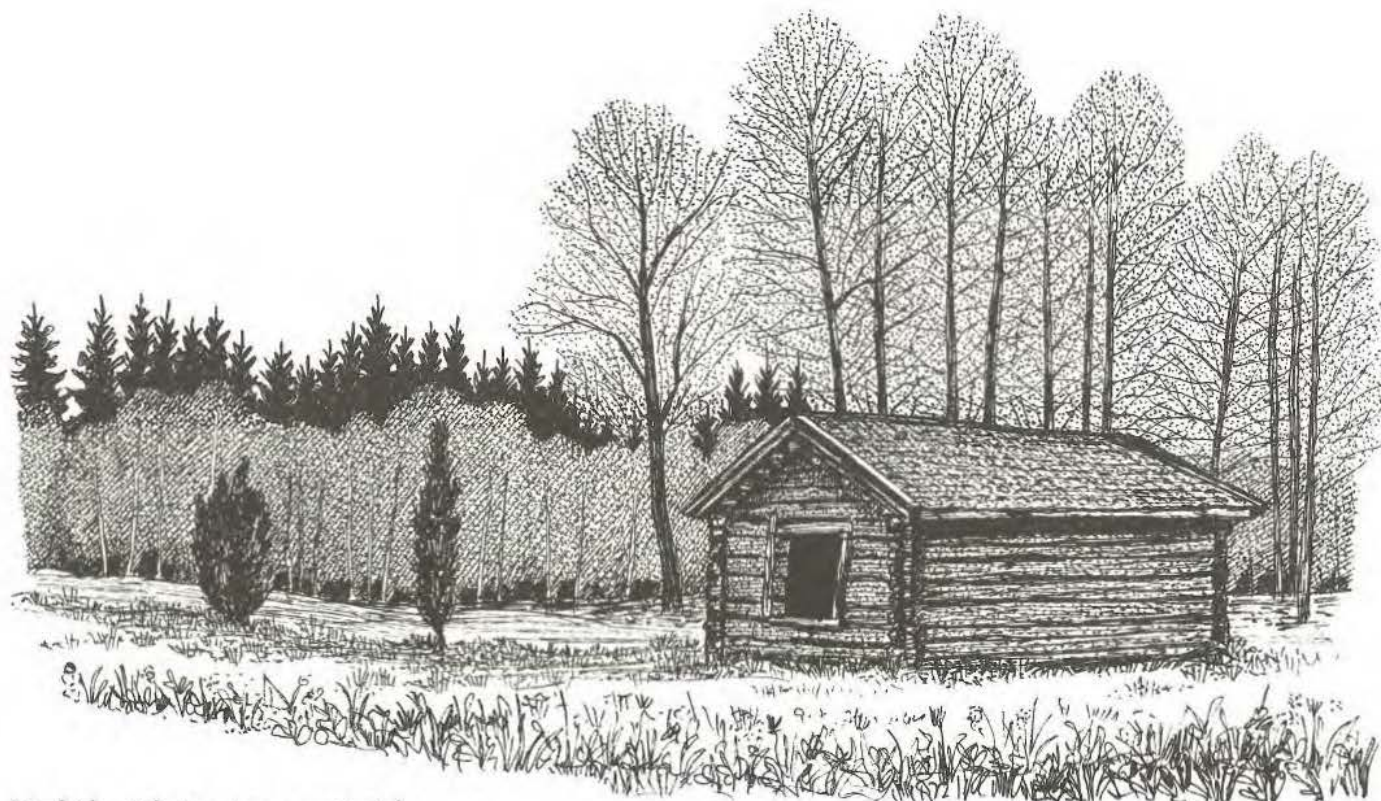
Ängsladorna byggdes ofta av runda, barkade stockar som knutades med yxa, varv efter varv. Yng-

re lador är däremot vanligtvis byggda i en enkel stolpkonstruktion med gles panel som fasad, som naturligt luftade höet.

På takåsarna lades störar eller trindor, som täcktes med kluven ved ("vedtak"). Täckning med näver och torv förekom liksom spån, halm eller senare även med tegel eller papp. Dörren hängdes av vidjor. Allt skulle göras till så låg kostnad som möjligt. Spik användes som regel inte.

Idag kan man se att plåt, pannplåt, sinuskorruerad plåt, utbankade plåtfat eller utbankade tunnbottnar använts för att täta läckande och svårlagade trä- eller papptak.

Ängslador målades sällan annat än möjligen på utsatta delar, och då med trätjära eller röd slamfärg (Falun rödfärg).

Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador på ladan och reparera med samma teknik och samma sorts material som ursprungligen använts.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

- *Om taket läcker bör det i första hand lagas.* Om skadorna är så stora att taket måste läggas om bör man helst använda samma teknik och material som ursprungligen använts. Om plåttäckning är aktuell, bör den ske med galvaniserad pannplåt.

- *Väggarnas nederkanter och bottenbjälklag måste skyddas från fukt.* Marken kring gamla ängslador har ofta höjts genom avlagringar, så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken sluttar från ladan. Grundstenar som satt sig kompletteras. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, bottensyllen i en brädlada, eller de nedre varven i en timmerlada kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grunden med cement.

Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Ta ner träd som

står intill ladan och röj undan vegetation i dess närhet, de kan orsaka frostsador och rötter kan spränga grunden. De bidrar också till humuslagrets tillväxt varvid marken höjs.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador, och reparera med samma teknik och samma sorts material som ursprungligen använts. Enklast och billigast är alltid att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte ladans utseende.* Ta inte upp och sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer. Om ladan ursprungligen varit rödfärgad bör den målas. Om man är osäker kan man kontrollera om det finns spår av rödfärg kvar på skyddade ställen och i springor.

- *För detaljerade råd om byggnadsvård,* kontakta läns museet eller länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Ängslador

Ladan ute i ängsmarken eller i marker som en gång varit äng, ligger avskild från gårdens kärnbebyggelse. Här förvarades den del av djurens vinterfoder som inte togs in till gården direkt i samband med slåttern, utan först under vinterhalvåret då marken frusit och blivit snötäckt.

Ängsladorna berättar om en tid då ängarna var en större resurs i jordbruket än idag, eftersom tillgången på vinterfoder var en förutsättning för gårdens djurbestand. Under 1800-talet ökade ängsmarksarealen genom sjösänkningar och utdikningar av våtmarker. Samtidigt skedde en ökning av den odlade marken. Detta ledde till att vissa äldre ängslador kom att ligga i åkermark. Många av ladorna fungerade även fortsättningsvis som hölador, men förbättrade vägar och transportmöjligheter under 1900-talet innebar att alltmer hö togs direkt hem till gården vid slåttern.

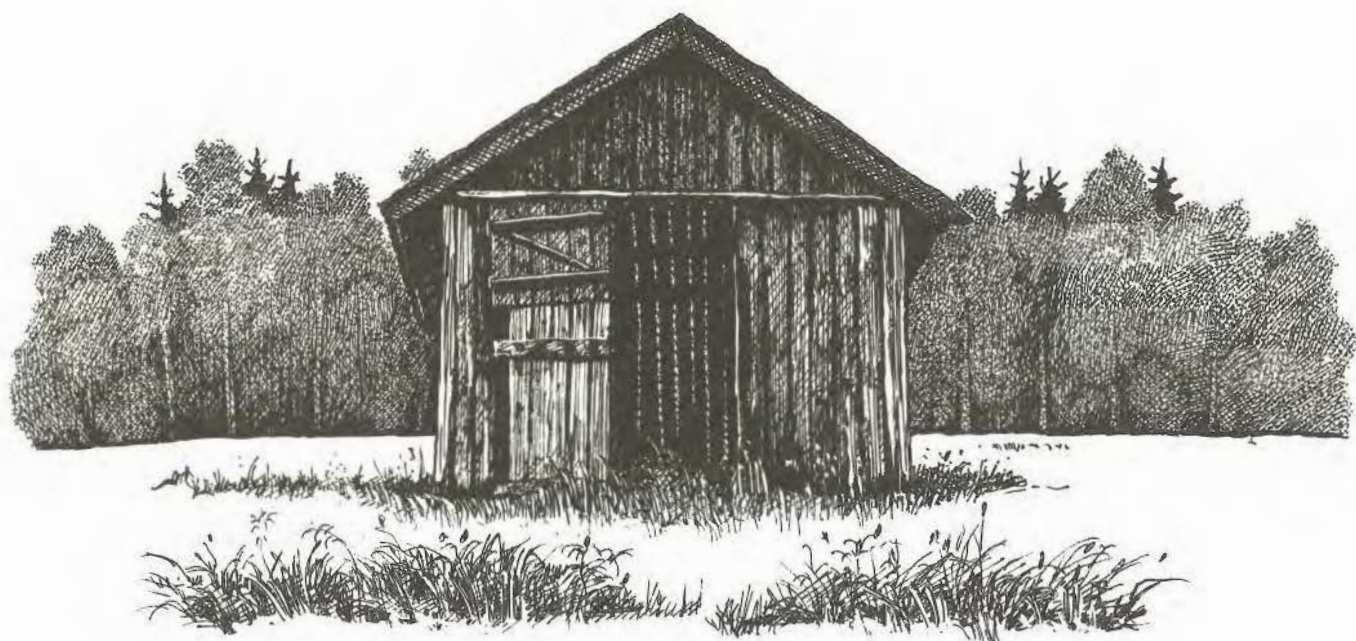
Ladorna är antingen uppförda i stolpvirkeskonstruktion med brädväggar eller timrade. De timra-

de ladorna har i allmänhet tillkommit under andra hälften av 1800-talet, de i stolpvirkesteknik efter sekelskiftet 1900. Ofta återanvändes timmer för ladubyggen. I Västmanland finner man två slags timrade ängslador, den ena glest och den andra tätt timrad. Den glestimrade typen är vanligast i skogsbygden. Stolpvirkeskonstruktionerna förekommer i hela länet, men framför allt på de stora slättermarksområdena, som t ex i Nötmyran och Viby vid Arboga.

Ladorna är belägna vid ängsmark, slättermark och våtmark och är lokaliserade en eller två på varje ängsskifte. Ladorna vid Hedbo by är de som bäst visar hur de vanligtvis var placerade. Andra exempel är Furuskallen, Järnäs, Löten och Halvarsviken i Fagersta.

Ladornas tak kan vara av olika slag.

På de äldre ladorna finns spår av taktäckningsmaterial som spån och även halm, men dessa har senare täckts över med tegel. Storleken är på 20 - 30 kvm.

Ved är ett av våra äldsta takmaterial. Takveden kan vara av sågad plank, men även halvrund eller med tresidigt tvärsnitt.

Spåntak började läggas i början av 1800-talet. Vanligtvis använde man ett slags tunnare stickspån, som klövs eller hyvlades fram.

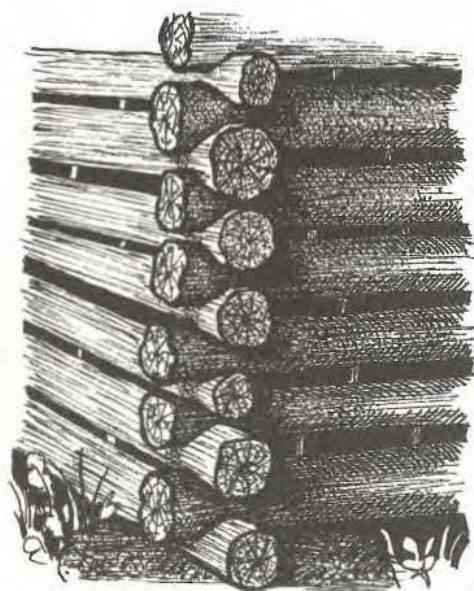
Teglet som började vinna insteg som taktäckning också på jordbruksbyggnader under 1800-talet måste köpas in och var dyrt. Till en början var teglet handslaget, men mot slutet av 1800-talet inleddes maskintillverkning.

Trätjära, rödtjära och röd slamfärg som t ex Falu Rödfärg, är de traditionella materialen för ytbehandling av trä. Enkla träbyggnader målades bara undantagsvis. Ofta behandlades endast utsatta delar av knutar och trätak med trätjära eller rödtjära.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- Ängsladan måste skyddas mot väta. Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.
- Läckande tak måste alltid tätas snabbt. Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på ladan. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Somliga ängslador är timrade med springor mellan stockvarven för luftning. Träpinnar, dymlingar, förbinder stockarna och ger väggen stabilitet.

Förr i tiden fanns sällan träd intill byggnader. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla ängslador har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken sluttar från ladan. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att ladan rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast ängsladan skall röjas bort. Inget träd får stå så nära ladan att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.
- *Förändra inte ängsladans utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar.
- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att ängsladan verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggnings-tekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lag-

ning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen. Tjärning av stickspån på ekonomibyggnader var ovanligt.

- *Pannplåt och sinuskorrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr och använd aldrig impregnerat virke. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Rödtjära, d v s trätjära blandad med järnoxidrött ("Falu-

rött"), användes på utsatta ytor där röd slamfärg snabbt skulle regna bort. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkoltjära - den bryter ner träet och kan ge rötskador.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

- *Halmtaken* är typiska för det äldre byggnadsbeståndet i denna del av vårt land. Det är därför särskilt viktiga att bevara och återställa tak med denna gamla konstruktion. Information och praktiska råd om arbete med halm och halmtak kan man få på läns museet.

- *Vasstaken* är typiska för det äldre byggnadsbeståndet i denna del av vårt land. Det är därför särskilt viktiga att bevara och återställa tak med denna gamla konstruktion. Information och praktiska råd om arbete med vass och vasstak kan man få på läns museet.

Ängsladorna berättar om en tid då ängsmarkerna var en viktig resurs i jordbruket.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Ängslador

Ängsladan ligger ute i ängsmarken eller i marker som tidigare varit äng, avskild från gårdens kärnbebyggelse. Här förvarades den del av vinterfodret som inte togs hem till gården under slåttern. Förutom hö från myrar, älv- och åstränder insamlades även sjöfräken och säv. Hemforslandet ägde rum först under vinterhalvåret, då marken var frusen och snötäckt.

Ladorna berättar om en tid då ängsmarkerna var en viktig resurs i jordbruket och tillgången på vinterfoder avgörande för djurhållningen. Under 1800-talet ökade arealen ängsmark genom sänkning av sjöar, översilning och dämmen. Under samma period intensifierades också bruket av den odlade marken. Fuktiga ängsmarker dikades ut och odlades upp och de gamla ängsladorna kom att hamna i åkermark. Många av ladorna fungerade även fortsättningsvis som hölador men förbättrade vägar och transportmöjligheter under framförallt 1900-talet innebar att alltmer hö togs hem direkt till gården under slåttern.

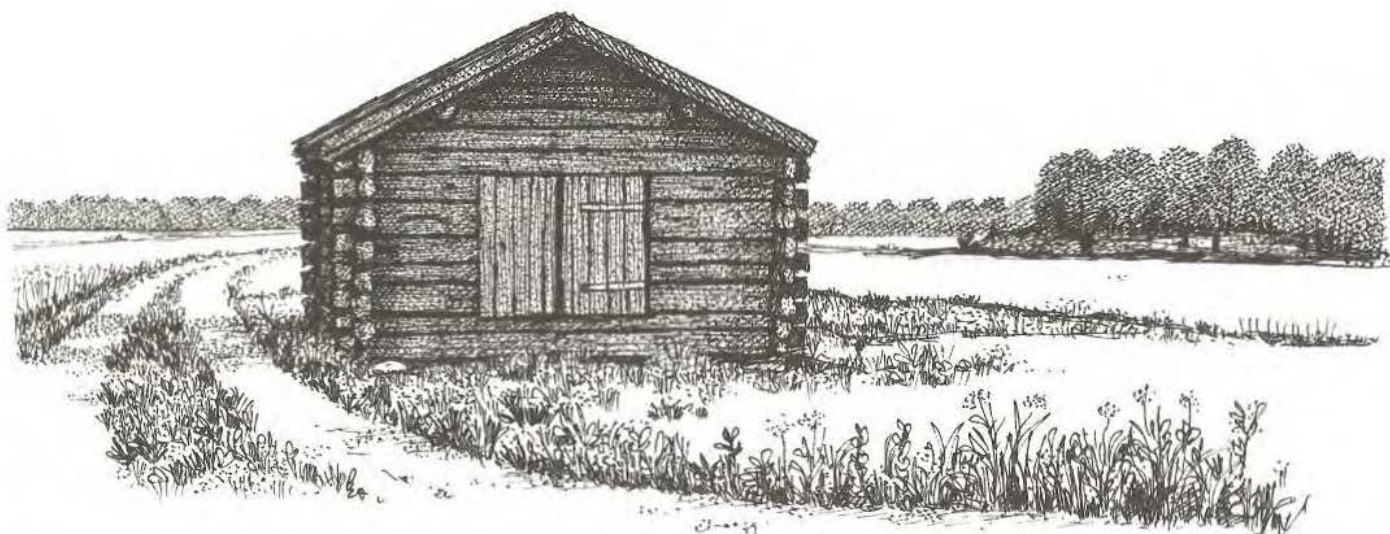
Ladornas utseende kan växla mycket mellan olika regioner och tidsepoker. Den äldre typen av ängslada

är timrad av rundvirke medan den yngre har regelverk klätt med panel. Öppningar mellan virkena ger en naturlig luftning av höet.

Ängsladorna berättar idag om en gammal markanvändning i vilket ängsbruket spelade en betydande roll. I vissa områden kan man tala om ett specifikt ladlandskap, men även i andra områden utgör ladorna ett markant och betydelsefullt inslag i kulturlandskapet. Ängsladorna är viktiga att bevara därför att de ofta är de enda spåren av den tidigare slättermarken.

“Längre än annat hörarbete minns kroppen knoget i åkerladorna, avlastning och läggning därinne av invräkta höfamnar, solsteka under taket, det heta och torra dammet som sotar slemhinnorna i näsa och svalg, det eviga trampandet och stoppandet som får ledkulorna att värka. Men sen kommer krälandet på händer och knän, rädsla att riva rygg och huvudsvål på de rostiga takpinnarna, det eviga ropandet: - Det är dåligt stoppat, nog kan ni väl stoppa bättre!. Arbetsdagen tycktes oändlig och kraven omätliga”

Ur Sune Jonsson: *Tiden viskar*, 1991

Ängsladorna berättar om en tid då ängsmarkerna var en viktig resurs i jordbruket.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

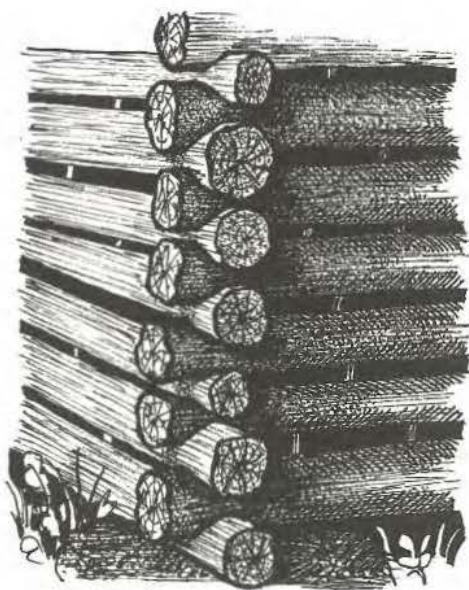
Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Ängsladan måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.
- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på ladan. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill byggnader. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takerännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla ängslador har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken slutar från ladan. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att ladan rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast ängsladan skall röjas bort. Inget träd får stå så nära ladan att dess stam och rötter kan skada.

Somliga ängslador är timrade med springor mellan stockvarven för luftning. Träpinnar, dymlingar, förbindar stockarna och ger väggen stabilitet.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.
- *Förändra inte ängsladans utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar.
- *Ytbehandling av trä* utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att ängsladan verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Torvtak och vedtak* har funnits över hela landet. Näver bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedtaget finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt laggningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.
- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggnings-tekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen. Tjärning av stickspån på ekonomibyggnader var ovanligt.
- *Gamla plåttak* är i allmänhet av järnplåt i skivtäckning. De bör lagas med samma sorts plåt och i

samma teknik som de är lagda med och målas med linoljefärg. Även tak av utbankade tunnor eller tunnbottnar bör om möjligt lagas med samma typ av material som de har lagts med. Moderna plastbelagda plåtprofiler som trapetskorrugerad plåt, "Plegel", och liknande bör undvikas.

- *Pannplåt och sinuskorrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Röd tjära, d v s trätjära blandad med järnoxidrött ("Falurött"), användes på utsatta ytor där röd slamfärg snabbt skulle regna bort. Vile man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkoltjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Smedjor

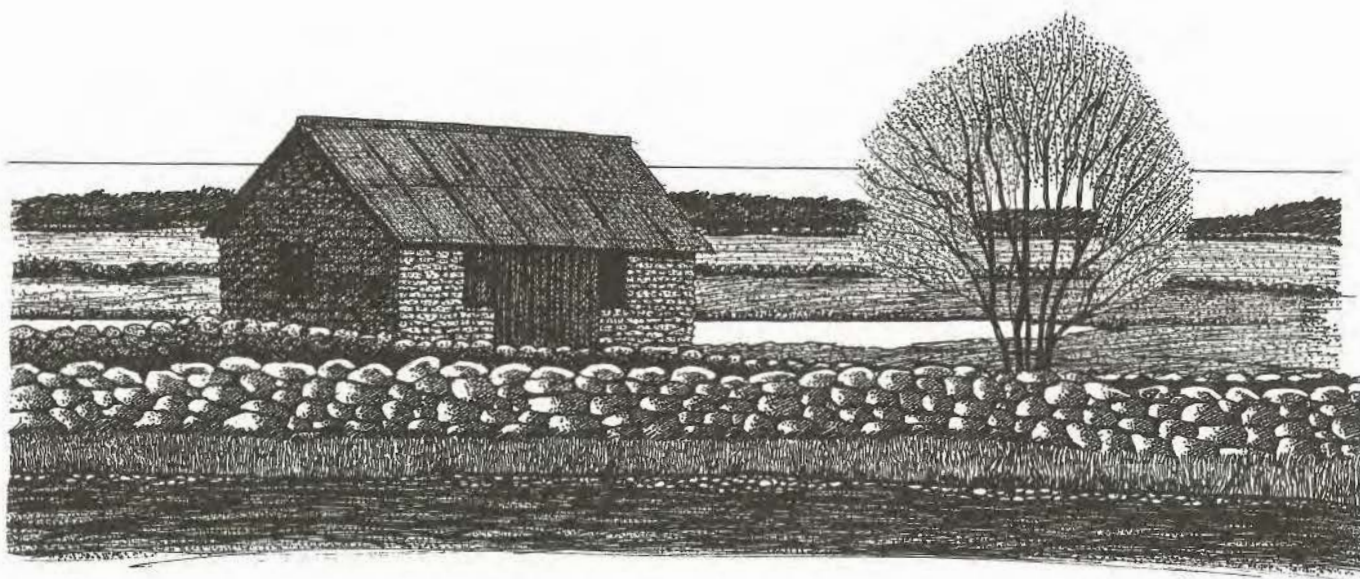
I äldre tid fanns en rad olika typer av smedjor, alltifrån de allmänt spridda gårdssmedjorna till mindre industrianläggningar, som t ex räckhammare och spiksmedjor. I gårdssmedjan utfördes enklare arbeten för husbehov och reparationer av gårdens redskap. Här skoddes också gårdens hästar. Smedjan uppfördes vanligen ett stycke utanför bykärnan för att minska faran för en förödande brand.

Smedjan var vanligen ett timmerhus med ässja, bälgar och ett städ. Ofta fanns också en arbetsbänk. Ibland har en mindre kollada byggts samman med smedjan.

Smidet krävde en stor uppsättning av verktyg, t ex smidestänger och släggor, vilka ibland finns bevarade. Har smedjan rivits eller brunnit ned återfinns på platsen ofta ett sk spismursröse efter ässjan samt rikligt med slagg och kol i marken.

Med tanke på att de flesta gårdar en gång haft sin egen smedja är det idag relativt få som är kvar. Då smedjorna inte ligger centralt och ej heller varit i bruk på länge har många av dem fått förfalla. De återstående har därför ett stort kulturhistoriskt värde och är ett väsentligt inslag i landskapsbilden som påminner om gamla tiders hantverkskunnande.

Allteftersom jordbruket mekaniserades fordrades mer avancerade reparationer. Smeder slog sig ned på strategiska platser och startade små mekaniska verkstäder. De flesta av dessa har blivit otidsenliga och står idag och förfaller. Enklare reparationer görs idag i den egna gårdsverkstaden medan centrala verkstäder tar hand om de avancerade lantbruksmaskinerna.

Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet på smedjan. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Smedjan måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.

- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på smedjan. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill byggnader. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takerännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Se till att marken sluttar från smedjan. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att huset rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast smedjan skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära smedjan att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte smedjans utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda fönster och trädetaljer. En gammal skorsten berättar om byggnadens ursprungliga ändamål och bör därför behållas. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takerännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador på g a vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp rännor och stuprör.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att smedjan verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts

kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Torvtak och vedtak* har funnits över hela landet. De är uppbyggda av näver som bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedtak finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggnings-tekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

Tjärning av stickspån på ekonomibyggnader var ovanligt. Däremot användes rödtjärning eller också ströks taket med röd slamfärg (t ex äkta "Falu rödfärg"). Finner man spår av röd färg på de gamla spånen kan det alltså vara riktigt att rödfärga eller rödtjära taket.

- *Papptak* bör bestrykas vart 3 - 5:e år. Använd träkols- eller stenkoltstjära på tjärpapp och asfalt på asfaltpapp. Tjära löser asfalt så det är viktigt att använda rätt sort. Undvik s k takmassa. Underlaget måste vara rent och torrt när man stryker. Innan bestrykningen torkat kan man beströ taket med sand för ökad hållbarhet. Vid hål och sprickor i pappen bör man hellre göra ilagningar än byta ut hela eller delar av taket. Lagg papptak med stomme av lump-papp i ett, två eller tre lager och fäst med varmför-

zinkad pappspik i underlaget. Överlappande skarvar asfaltklistras.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Gamla plåttak* är i allmänhet av järnplåt i skivtäckning. De bör lagas med samma sorts plåt och i samma teknik som de är lagda med och målas med linoljefärg. Även tak av utbankade tunnor eller tunnbottnar bör om möjligt lagas med samma typ av material som de har lagts med. Moderna plastbelagda plåtprofiler som trapetskorrugerad plåt, "Plegel", och liknande bör undvikas.

- *Pannplåt och sinus-korrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån men annars svart. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

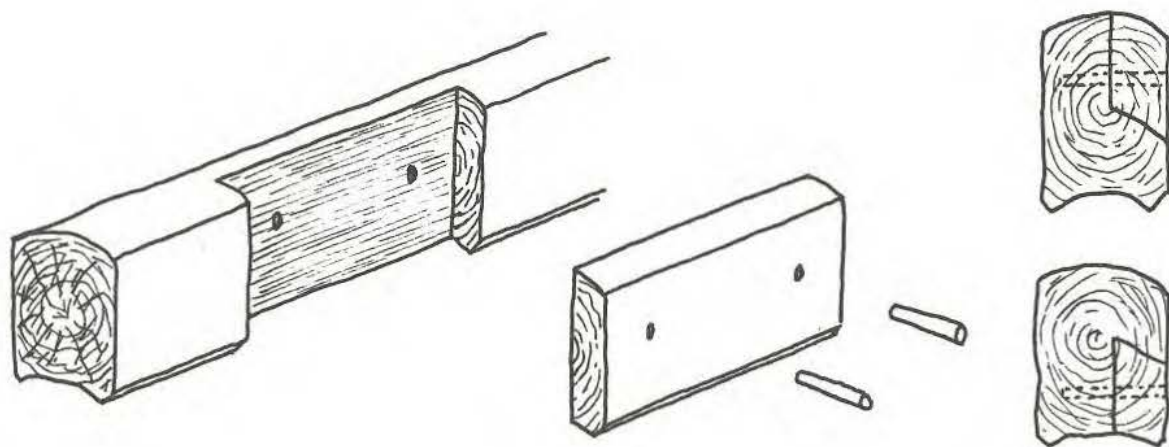
- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva.

Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Murade fasader och annat murverk, t ex skorstenar*, var förr fogade och putsade med kalkbruk och målade med kalkfärg. Använd alltid kalkbruk vid omfogning och omputsning samt kalkfärg vid målning. Kalkcementbruk, d v s KC-bruk, och kalkcementfärg, liksom putsprodukter med plast är för täta så att fukt stängs inne i muren, som kan vittra och frysa sönder. Inför en lagning skall löst fogbruk kratsas ur och löst sittande puts knackas bort. Arbeten med kalkbruk och kalkfärg bör utföras vid sommartemperatur. Kallmurar, d v s murar uppbyggda utan fogbruk, skall inte fogas.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Röd-tjära, d v s trätjära blandad med järnoxidrott ("Falu-rött"), användes på utsatta ytor där röd slamfärg snabbt skulle regna bort. Vile man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkoltjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

Partiell ilagning görs med trä som har samma årsringsriktning som det bortbilade stycket hade. Horisontella fogar på yttersidan görs alltid med lutning utåt.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Smedjor

I äldre tid fanns en rad olika typer av smedjor, alltifrån de allmänt spridda gårdssmedjorna till mindre industrianläggningar, som t ex räckhammare och spiksmedjor. I gårdssmedjan utfördes enklare arbeten för husbehov och reparationer av gårdens redskap. Här skoddes också gårdens hästar. Smedjan uppfördes vanligen ett stycke utanför kärnbebyggelsen för att minska faran för en förödande brand.

Smedjan var vanligen ett timmerhus med ässja, bälgar och ett städ. Ofta fanns också en arbetsbänk. Ibland har en mindre kollada byggs samman med smedjan.

Smidet krävde en stor uppsättning av redskap, t ex smidestänger och släggor, vilka ibland finns bevarade. Har smedjan rivits eller brunnit ned återfinns på platsen ofta ett s k spismursröse efter ässjan samt rikligt med slag och kol i marken.

Med tanke på att de flesta gårdar en gång haft sin egen smedja är det idag relativt få som är kvar. Då smedjorna inte ligger centralt och ej heller varit i bruk på länge har många av dem fått förfalla. De återstående har därför ett stort kulturhistoriskt värde och är ett väsentligt inslag i landskapsbilden som påminner om gamla tiders hantverkskunnande.

SKÖTSEL

- *Smedjan måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador. Läckande tak måste alltid tätas snabbt. Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggningsteknik som ursprungligen användes på smedjan. Om man av ekonomis-

De återstående smedjorna har ett stort kulturhistoriskt värde och är väsentliga inslag i landskapsbilden som påminner om gamla tiders hantverkskunnande. Illustration: Charlotte Rinaldo

ka eller andra skäl väljer att lägga plåttak bör det vara av galvaniserad pannplåt. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill byggnader. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa taktännor från nedfallet skräp.

Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att smedjan rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast smedjan skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära smedjan att dess stam och rötter kan skada.

• *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut

mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

• *Förändra inte smedjans utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda fönster och trädetaljer. En gammal skorsten berättar om byggnadens ursprungliga ändamål och bör därför behållas. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av taktännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador på g a vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp rännor och stuprör.

• *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Måla hus som tidigare varit målade. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor.

För detaljerade råd om byggnadsvård, kontakta läns museet eller länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Smedjor

I äldre tid fanns en rad olika typer av smedjor, alltifrån de allmänt spridda gårdssmedjorna till mindre industrianläggningar, som t ex räckhammare och spiksmedjor. I gårdssmedjan utfördes enklare arbeten för husbehov och reparationer av gårdens redskap. Här skoddes också gårdens hästar. Smedjan uppfördes vanligen ett stycke utanför kärnbebyggelsen för att minska faran för en förödande brand.

Smedjan var vanligen ett timmerhus med ässja, bälgar och ett städ. Ofta fanns också en arbetsbänk. Ibland har en mindre kollada byggt samman med smedjan.

Smidet krävde en stor uppsättning av redskap, t ex smidestänger och släggor, vilka ibland finns bevarade. Har smedjan rivits eller brunnit ned återfinns på platsen ofta ett spismursröse efter ässjan samt rikligt med slag och kol i marken.

Med tanke på att de flesta gårdar en gång haft sin egen smedja är det idag relativt få som är kvar. Då

smedjorna inte ligger centralt och ej heller varit i bruk på länge har många av dem fått förfalla. De återstående har därför ett stort kulturhistoriskt värde och är ett väsentligt inslag i landskapsbilden som påminner om gamla tiders hantverkskunnande.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Smedjan måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.
- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på smedjan. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som proviso-

De återstående smedjorna har ett stort kulturhistoriskt värde och är väsentliga inslag i landskapsbilden som påminner om gamla tiders hantverkskunnande.

Illustration: Charlotte Rinaldo

riskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill byggnader. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Sopa taket och rensa takerännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att smedjan rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen. Botten-syllen i ett bräddhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast smedjan skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära smedjan att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklarest och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte smedjans utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda fönster och trädetaljer. En gammal skorsten berättar om byggnadens ursprungliga ändamål och bör därför behållas. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takerännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador p g a vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp en enkel träränna för att avleda regnvatten.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att smedjan verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klibbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Torvtak och vedtak* har funnits över hela vårt land. Näver bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan

veden lades brantare. Speciellt vedtaget finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggningstekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

Tjärning av stickspån på ekonomibygnader var ovanligt.

- *Tegel* lades ofta ovanpå ett spåntak. Är spånet under teglet lagt i bara två lager har ytskiktet sannolikt varit tegel redan från början. Är det tre eller flera lager spån har teglet troligen lagts ovanpå en äldre spåntäckning. Trasiga pannor måste ersättas, helst med likadana. På gamla hus bör tegelpannor inte ersättas med betongpannor då detta är ett ohistoriskt material och dessutom tyngre än tegel.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Pannplåt och sinuskorrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp. Plåten lämnas obehandlad. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva.

Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid

tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkolstjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Smedjor

I äldre tid fanns en rad olika typer av smedjor, alltifrån de allmänt spridda gårdssmedjorna till mindre industrianläggningar, som t ex räckhammare och spiksmedjor. I gårdssmedjan utfördes enklare arbeten för husbehov och reparationer av gårdens redskap. Här skoddes också gårdens hästar. Smedjan uppfördes vanligen ett stycke utanför kärnbyggelsen för att minska faran för en förödande brand.

Smedjan var vanligen ett timmerhus med ässja, bälgar och ett städ. Ofta fanns också en arbetsbänk. Ibland har en mindre kollada byggt samman med smedjan.

Smidet krävde en stor uppsättning av redskap, t ex smidestänger och släggor, vilka ibland finns bevarade. Har smedjan rivits eller brunnit ned återfinns på platsen ofta ett spismursröse efter ässjan samt rikligt med slag och kol i marken.

Med tanke på att de flesta gårdar en gång haft sin egen smedja är det idag relativt få som är kvar. Då smedjorna inte ligger centralt och ej heller varit i

bruk på länge har många av dem fått förfalla. De återstående har därför ett stort kulturhistoriskt värde och är ett väsentligt inslag i landskapsbilden som påminner om gamla tiders hantverkskunnande.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Smedjan måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.
- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på smedjan. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

De återstående smedjorna har ett stort kulturhistoriskt värde och är väsentliga inslag i landskapsbilden som påminner om gamla tiders hantverkskunnande.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Förr i tiden fanns sällan träd intill smedjor. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa taktärnner från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att smedjan rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, botten-syllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast smedjan skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära smedjan att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte smedjans utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda fönster och trädetaljer. En gammal skorsten berättar om byggnadens ursprungliga ändamål och bör därför behållas. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av taktärnner och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Förbättrad dränering och marklutning kan vara tillräckliga åtgärder.

- *Ytbehandling av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå.* Man bör kontrollera att boden verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Vedtaket* har funnits över hela landet. Det är uppbyggt av näver som bildar ett vattentätt skikt. Veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Vedtaket finns i många lokala varianter. Taket lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt

skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggningstekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

Tjärning av stickspån på ekonomibyggnader var ovanligt.

- *Tegel* lades ofta ovanpå ett spåntak. Är spånet under teglet lagt i bara två lager har ytskiktet sannolikt varit tegel redan från början. Är det tre eller flera lager spån har teglet troligen lagts ovanpå en äldre spåntäckning. Trasiga pannor måste ersättas, helst med likadana. På gamla hus bör tegelpannor inte ersättas med betongpannor då detta är ett ohistoriskt material och dessutom tyngre än tegel.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Pannplåt och sinus-korrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp. Plåten lämnas obehandlad. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran

tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkolstjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falunödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Smedjor

Smedjor har funnits i en rad olika typer, alltifrån de allmänt spridda gårds- och bysmedjorna till mindre industrianläggningar, som t ex räckhammare och spiksmedjor. I gårdssmedjan utfördes enklare arbeten för husbehov och reparationer av gårdens redskap. Här skoddes också gårdens hästar. Smedjan uppfördes vanligen ett stycke utanför kärnbebyggelsen för att minska faran för en förödande brand.

Smedjan är vanligen byggd i regelverk eller av sten och ibland av timmer. Den har innehållit en ässja, bälgar och ett städ. Ofta fanns också en arbetsbänk. Ibland har en mindre kollada byggs samman med smedjan.

Smidet krävde en stor uppsättning av redskap, t ex smidestänger och släggor, vilka ibland finns bevarade. Har smedjan rivits eller brunnit ned återfinns på platsen ofta ett s k spismursröse efter ässjan samt rikligt med slag och kol i marken.

Med tanke på att de flesta gårdar en gång haft sin egen smedja är det idag relativt få som är kvar. Då smedjorna inte ligger centralt och ej heller varit i bruk på länge har många av dem fått förfalla. De återstående har därför ett stort kulturhistoriskt värde och är ett väsentligt inslag i landskapsbilden som påminner om gamla tiders hantverkskunnande.

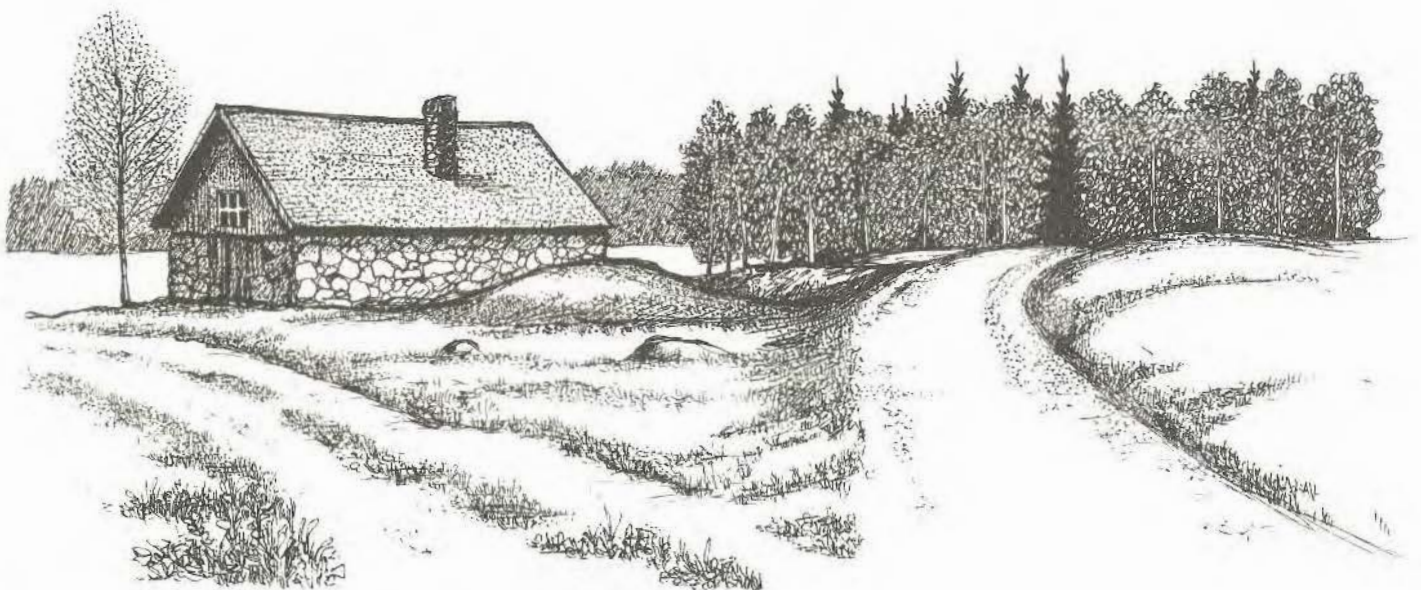
SKÖTSEL

- *Smedjan måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador. Läckande tak måste alltid tätas snabbt. Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggningsteknik som ursprungligen användes på smedjan. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill byggnader. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp. Håll rent från växtlighet runt smedjan. Träd, buskar och kraftiga örter närmast smedjan skall tas bort. De kan orsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden.

Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att smedjan rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen. Bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Grundmuren är ofta kallmurad d v s utan fogning. Om fogning finns är den av kalkbruk.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kul-

De återstående smedjorna har ett stort kulturhistoriskt värde och är väsentliga inslag i landskapsbilden som påminner om gamla tiders hantverkskunnande.

Illustration: Charlotte Rinaldo

turhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte smedjans utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda fönster och trädetaljer. En gammal skorsten berättar om byggnadens ursprungliga ändamål och bör därför behållas. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takerännor och

stuprör. Är detta inte behövt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador p g a vattenstänk från takdroppet. Då kan man överväga att sätta upp takerännor av trä.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Måla hus som tidigare varit målade. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor.

För detaljerade råd om byggnadsvård, kontakta läns museet eller länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Slätterstugor

Slätterstugor uppfördes på slättermarker som låg längst bort från byn. Varje familj hade sin stuga som de bodde i under den hektiska slättertiden under högsommaren. När bruket att uppföra slätterstugor infördes vet vi inte med bestämdhet, men de är kända från 1800-talet.

En särskild variant förekom i Norrbottens kusttrakter söder om Luleå, där slätterstugorna efter avslutad slätter fick fungera som fäbod. Korna fördes ut till slättermarkerna på efterbete under perioden augusti till september. Kvar i slätterstugorna bodde bodpigorna, som hade hand om djuren och skötte mjölkningen. Fyra av veckans dagar fördes mjölken hem till byn för att tillredas. Vid dessa slätterstugor fanns också en sommarladugård som var gemensam för flera hushåll och som kunde rymma upp till 15 kor.

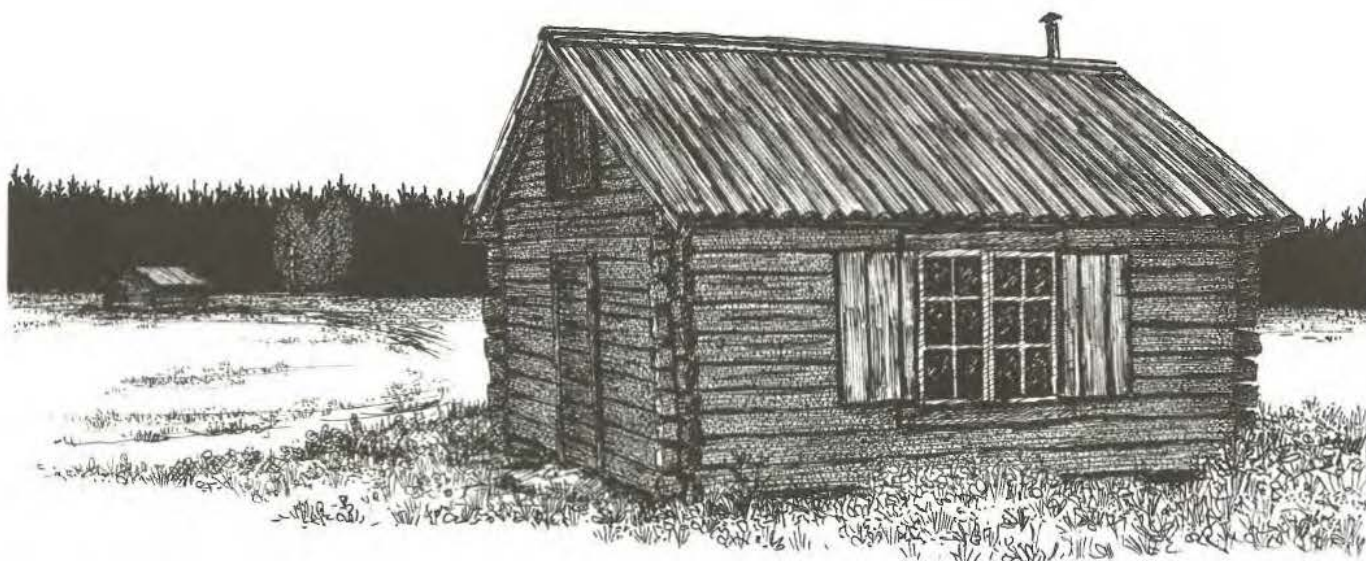
Slätterstugorna är små, 4 - 6 meter långa, och byggda i en våning. Stugorna har ett rum med spis och kan vara både rektangulära och kvadratiska. De är oftast timrade. De äldsta är ofärgade och saknar panel, medan de yngre kan ha rödfärgad panel och vitfärgade knutar.

Taken kan vara av olika slag. Ved är ett av våra äldsta takmaterial och vedtak har varit mycket vanliga i Nordsverige. Takveden kan bestå av klovor med halvrunnt eller triangulärt tvärsnitt eller sågad plank.

Spåntak började användas på jordbruksbyggnader i början av 1800-talet. Vanligtvis användes ett tunnare slags stickspån som klövs, bilades eller hyvlades fram.

Plåt, pannplåt, sinuskorrugerad plåt, utbankade plåtfat och utklippta tunnbottnar användes tidigt för att täta ett läckande och svårlagat trä- eller papptak. Plåten lämnades obehandlad eller målades och är ofta återanvänd.

I och med att vägarna förbättrades och jordbruket rationaliserades upphörde man under 1950- och 60-talen att flytta ut till slätterstugorna. Välbevarade slätterstugor hör idag till ovanligheterna i dessa trakter. Bevarande slätterstugor är därför viktiga eftersom de berättar om ett skede av historien i odlingslandskapet. Hoten mot slätterstugor är främst bristande underhåll och igenväxning av de omgivande markerna.

*Behåll så mycket som möjligt av slätterstugans originalmaterial.
Det är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.*

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Slätterstugan måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.

- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på slätterstugan. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla slätterstugor har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken sluttar från stugan. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att stugan rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast slätterstugan skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära stugan att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte slätterstugans utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda fönster och trädetaljer. En gammal skorsten berättar om byggnadens ursprungliga ändamål och bör därför behållas. Från början skorstenslösa hus bör inte förses med en eldstad som kräver att en ny skorsten måste byggas. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador p g a vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp rännor och stuprör.

- *Ytbehandling av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå.* Man bör kontrollera att slätterstugan verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att

måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klibbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Vedtak* har funnits över hela landet. De är uppbyggda av näver som bildar ett vattentätt skikt. Veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Vedtaget finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggnings-tekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

- *Papptak* bör bestrykas vart 3 - 5:e år. Använd träkols- eller stenkolsolja på tjärpapp och asfalt på asfaltpapp. Tjära löser asfalt så det är viktigt att använda rätt sort. Undvik s k takmassa. Underlaget måste vara rent och torrt när man stryker. Innan bestrykningen torkat kan man beströ taket med sand för ökad hållbarhet. Vid hål och sprickor i pappen bör man hellre göra ilagningar än byta ut hela eller delar av taket. Lagg papptak med stomme av lump-papp i ett, två eller tre lager och fäst med varmförzinkad pappspik i underlaget. Överlappande skarvar asfaltklistras.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Gamla plåttak* är i allmänhet av järnplåt i skivtäckning. De bör lagas med samma sorts plåt och i samma teknik som de är lagda med och målas med linoljefärg. Även tak av utbankade tunnor eller tunnbottnar bör om möjligt lagas med samma typ av material som de har lagts med. Moderna plastbelagda plåtprofiler som trapetskorrugerad plåt, "Plegel", och liknande bör undvikas.

- *Pannplåt* och sinuskorrugerad plåt, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån men annars svart. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

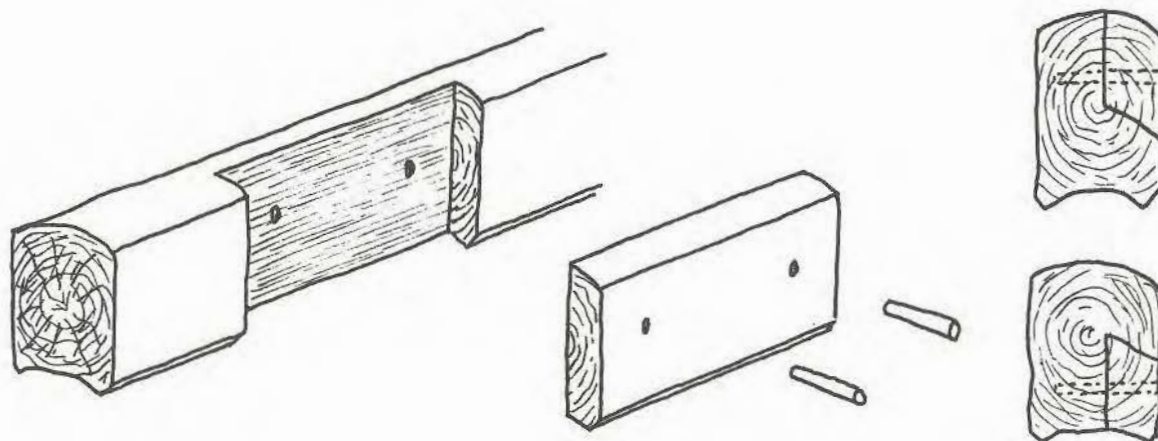
- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Murade fasader och annat murverk, t ex skorste-*

nar, var förr fogade och putsade med kalkbruk och målade med kalkfärg. Använd alltid kalkbruk vid omfogning och omputsning samt kalkfärg vid målning. Kalkcementbruk, d v s KC-bruk, och kalkcementfärg, liksom putsprodukter med plast är för täta så att fukt stängs inne i muren, som kan vittra och frysa sönder. Inför en lagning skall löst fogbruk kratsas ur och löst sittande puts knackas bort. Arbeten med kalkbruk och kalkfärg bör utföras vid sommartemperatur. Kallmurar, d v s murar uppbyggda utan fogbruk, skall inte fogas.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Röd-tjära, d v s trätjära blandad med järnoxidrött ("Falu-rött"), användes på utsatta ytor där röd slamfärg snabbt skulle regna bort. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkolstjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

Partiell ilagning görs med trä som har samma årsringsriktning som det bortbilade stycket hade. Horisontella fogar på yttersidan görs alltid med lutning utåt.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Slåtterstugor

Slåtterstugor uppfördes på de slåttermarker som låg längst bort från byn. Varje familj hade sin stuga som de bodde i under högsommarens hektiska slåttertid. När bruket att uppföra slåtterstugor infördes vet vi inte med bestämdhet, men de är kända alltsedan 1800-talet.

Slåtterstugorna är små, ofta 4 - 6 meter långa, och byggda i en våning. De har ett rum med spis och kan vara både rektangulära och kvadratiska. Stugorna är oftast timrade. De äldsta är ofärgade och saknar panel, medan de yngre kan ha rödfärgad panel och vitfärgade knutar.

Taken kan vara av olika slag. Ved är ett av våra äldsta takmaterial och vedtak har varit mycket vanliga i Nordsverige. Takveden kan bestå av kloror med halvrunt eller triangulärt tvärsnitt eller sågad plank.

Spåntak började användas på byggnader som användes för jordbrukets behov i början av 1800-talet. Vanligtvis användes stickspån som hyvlades eller spjälkades fram.

Plåt, pannplåt, sinuskorrugerad plåt, utbankade plåtfat och utklippta tunnbottnar har använts för att

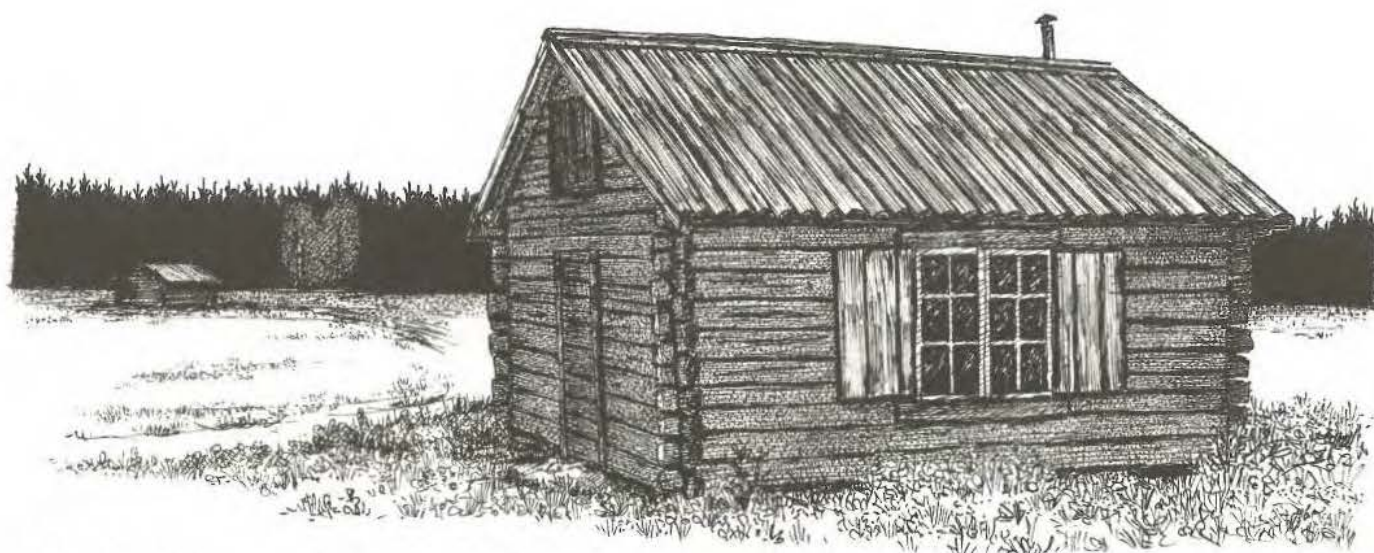
täta ett läckande och svårslaget trä- eller papptak. Plåten lämnades obehandlad eller målades och är ofta återanvänd.

I och med att vägarna förbättrades och jordbruket rationaliserades, upphörde man under 1950- och 60-talen att flytta ut till slåtterstugorna. Välbevarade slåtterstugor hör idag till ovanligheterna i dessa trakter. Sådana slåtterstugor är därför viktiga att bevara eftersom de berättar om ett skede av historien i odlingslandskapet. Hoten mot slåtterstugor är främst bristande underhåll och igenväxning av de omgivande markerna.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på linbastun.

Behåll så mycket som möjligt av slåtterstugans originalmaterial. Det är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.

Illustration: Charlotte Rinaldo.

Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla slätterstugor har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken sluttar från slätterstugan. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att huset rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen. Bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast slätterstugan skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära huset att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte slätterstugans utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer. En gammal skorsten berättar om byggnadens ursprungliga ändamål och bör därför behållas. Från början skorstenslösa hus bör inte förses med en eldstad som kräver att en ny skorsten måste byggas. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador på vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp en enkel träränna.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att slätterstugan verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Torvtak och vedtak* har funnits över hela landet. De är uppbyggda av näver som bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedtak finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av sticksån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggningstekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

- *Papptak* bör bestrykas vart 3 - 5:e år. Använd träkols- eller stenkolsolja på tjärpapp och asfalt på asfaltpapp. Tjära löser asfalt så det är viktigt att använda rätt sort. Undvik sk takmassa. Underlaget måste vara rent och torrt när man stryker. Innan bestrykningen torkat kan man beströ taket med sand för ökad hållbarhet. Vid hål och sprickor i pappen bör man hellre göra ilagningar än byta ut hela eller delar av taket. Lagg papptak med stomme av lump-papp i ett, två eller tre lager och fäst med varmförzinkad pappspik i underlaget. Överlappande skarvar asfaltklistras.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Gamla plåttak* är i allmänhet av järnplåt i skivtäckning. De bör lagas med samma sorts plåt och i samma teknik som de är lagda med och målas med linolfjärg. Även tak av utbankade tunnor eller tunnbottnar bör om möjligt lagas med samma typ av material som de har lagts med. Moderna plastbelag-

da plåtprofiler som trapetskorrugerad plåt, "Plegel", och liknande bör undvikas.

- *Pannplåt och sinuskorrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån men annars svart. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Murade fasader och annat murverk, t ex skorstenar*, var förr fogade och putsade med kalkbruk och målade med kalkfärg. Använd alltid kalkbruk vid omfogning och omputsning samt kalkfärg vid mål-

ning. Kalkcementbruk, d v s KC-bruk, och kalkcementfärg, liksom putsprodukter med plast är för täta så att fukt stängs inne i muren, som kan vittra och frysa sönder. Inför en lagning skall löst fogbruk kratsas ur och löst sittande puts knackas bort. Arbeten med kalkbruk och kalkfärg bör utföras vid sommartemperatur. Kallmurar, d v s murar uppbyggda utan fogbruk, skall inte fogas.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Röd-tjära, d v s trätjära blandad med järnoxidrött ("Falurött"), användes på utsatta ytor där röd slamfärg snabbt skulle regna bort. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkoltjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falurött") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Traktorgarage, tröskverksgarage och utemjölkningsstall

När traktorerna kom i allmänt bruk på 1950-talet skärpte försäkringsbolagen, med tanke på brandfaran, sina krav på garagens placering. En gnista från traktorn som stod på logen kunde ödelägga hela gården eller byn. Garagen lades därför ett stycke från bykärnan, ofta på andra sidan bygatan.

1950-talets Ferguson-, Volvo- eller BM-traktorer var korta och låga och garagen "skräddarsyddes" ofta för dessa. När nästa generation av större och störtbågeförsedda traktorer kom på 1960-talet blev garagen oanvändbara för sitt ändamål.

Traktorgaragen från 1950-talet har yttermått av ca 2,5 x 4,5 meter. Väggmaterialet är trä eller betonghålstén. Taken är oftast flacka sadeltak belagda med pannplåt eller korrugerade asbestcementskivor.

I och med att tröskverken kom i bruk i början av 1900-talet upphörde tröskning med slaga och oxvandring. Ett tröskverk var en stor investering och på många håll gick lantbrukarna samman och bildade tröskverksföreningar som köpte in tröskverk

och ångmaskiner att driva dem. Till detta uppfördes ett garage. De första åren använde man sig av en kol- och vedeldad ångmaskin som drivkraft. Tröskverken var enkelrensande utan bossfläkt. De som tröskade betalade per tunna, och medlemmar fick sin tröskning något billigare än andra. Att vara med som maskinist eller matare var en förtroendesyssla.

Under krigsåren var man tvungen att montera gen- gasaggregat på traktorn, men när kriget var slut återgick man till dieselolja. När skördetröskorna blev allmän egendom i början av 1960-talet auktionerades många tröskverk ut, medan andra kördes in i sina garage där de fortfarande står.

Tröskverksgaragen placerades ofta på en allmänning och kom på så sätt att stå i ensam majestät. De är undantagslöst uppförda i trä och har en avsevärd storlek då de tröskverk de härbärgerade hade anse- lig höjd. De flesta tröskverksgaragen har en enkel formgivning, medan t ex det här avbildade i Hög- tomta, Gärdslösa socken, är rikt arbetat och har för-

Illustration: Charlotte Rinaldo

1950-talets traktorer var korta och låga och garagen "skräddarsyddes" ofta för dessa.

setts med stora fönsterpartier på båda långsidorna, kanske ett utslag av stolthet inför det tekniska framsteg tröskverket innebar.

För att slippa driva korna den ofta långa vägen hem till gården två gånger om dagen uppförde man *utemjölkningsstall* i betesmarkerna. Dessa var avsedda för maskinell mjölkning och där el inte fanns framdragen drevs mjölkningsmaskinerna av en traktor. Byggnaden kunde vara av enkelt slag, t ex ett tak i träkonstruktion över ett antal båsplatser. Dessa små utemjölkningsstall, som kom till på 1940- och 50-talen, har idag sedan länge spelat ut sin roll. I undantagsfall byggs nya, stora utemjölkningsstallar anpassade till dagens mjölkproduktion.

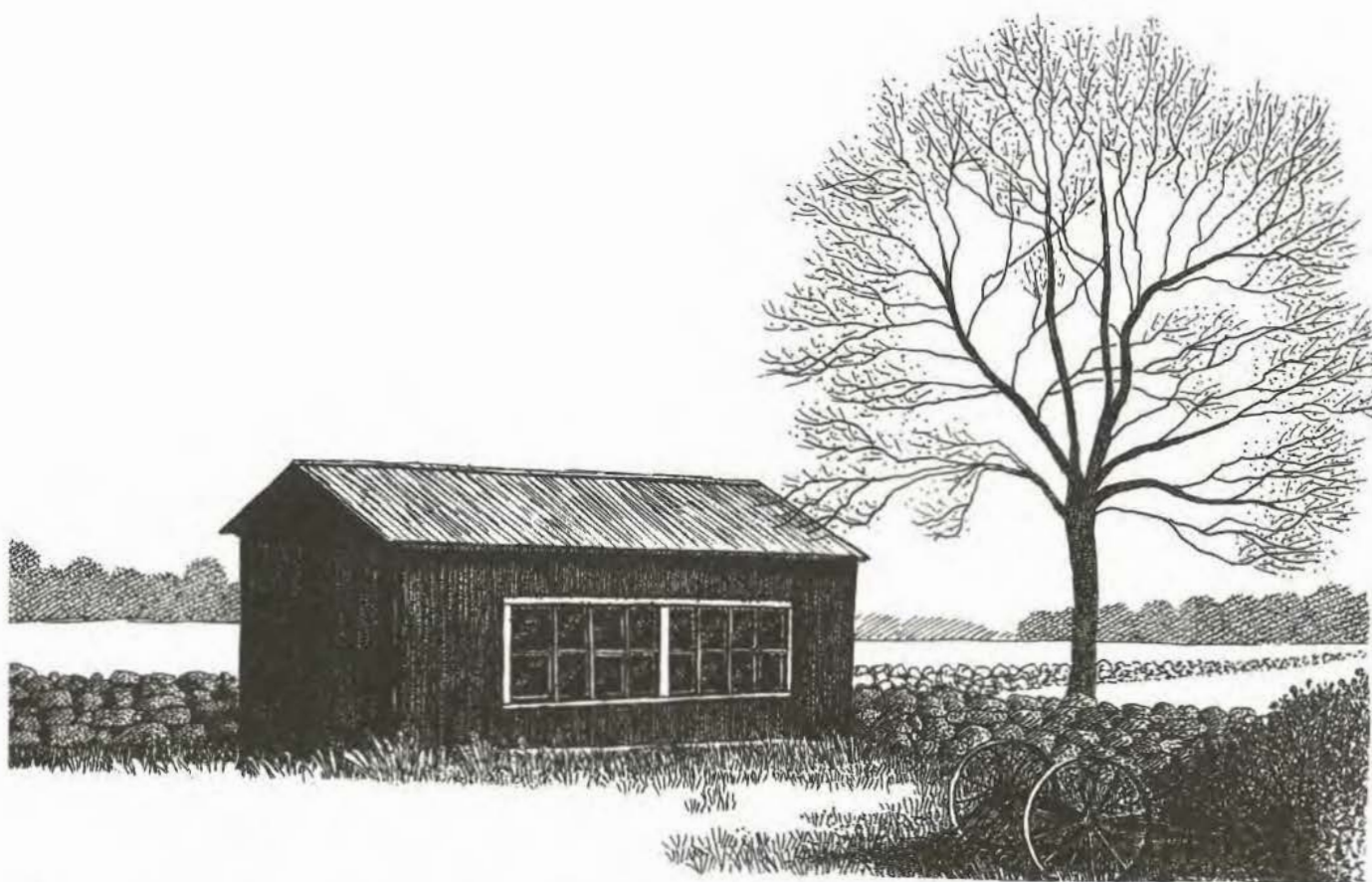
Dessa tre kategorier byggnader bär alla vittnesmål om korta men viktiga epoker i mekaniseringen av det svenska lantbruket. Byggnadernas relativa ungdom gör att de ännu inte kommit in i historieskrivningen och därför löper risk att försvinna.

SKÖTSEL

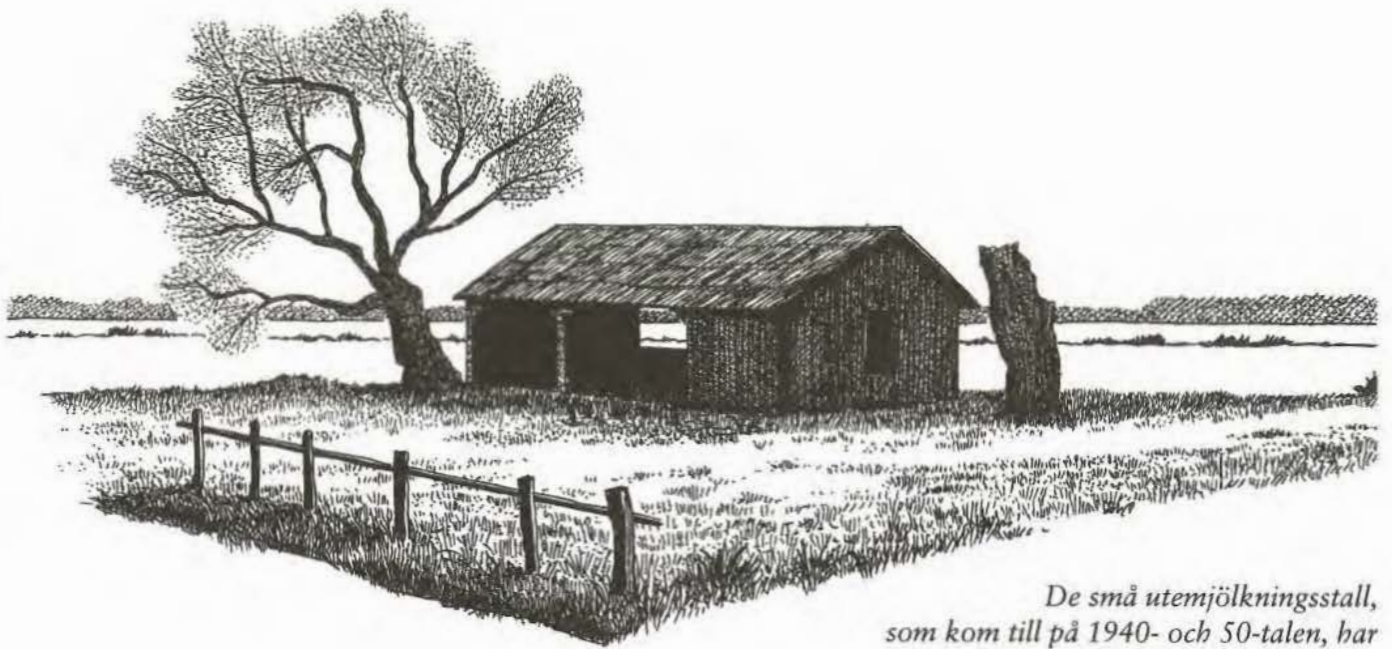
Behåll byggnaden och låt den om möjligt ha kvar sin funktion. Förändra inte byggnadens utseende. Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och fönster.

Läckande tak måste alltid tätas snabbt. Sopa taket och rensa taktännor från nedfallet skräp.

Underhåll byggnadens portar och väggar.

Tröskverksgarage i Högtomta, Gärdslösa socken. Det är rikt arbetat och har försetts med stora fönsterpartier på båda långsidorna, kanske ett utslag av stolthet inför det tekniska framsteg tröskverket innebar.

*De små utemjölkningsstall,
som kom till på 1940- och 50-talen, har
idag sedan länge spelat ut sin roll.*

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Mindre bostadshus

Backstuga kallades en stuga som låg på ofri grund men också en stuga som låg delvis nedgrävd i en sluttning. Ordet kommer av att de som inte ägde någon jord, men ändå var beroende av jordbruket som inkomstkälla, fick bygga och bo på byns gemensamma mark, ofta kallad "backen". Ett annat namn var jordstuga eller jordkula. Till stugan hörde vanligen ett mindre potatis- eller kålland.

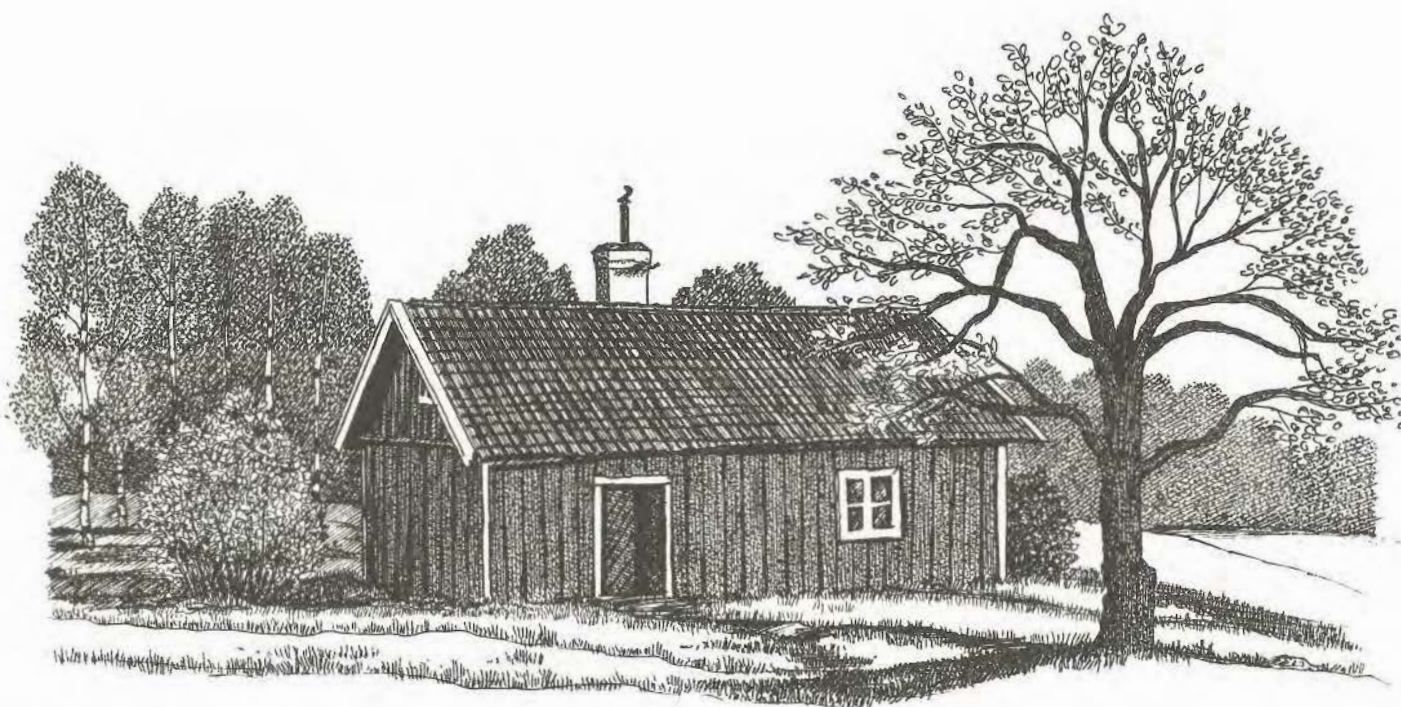
Backstugan var en fattigmansbostad som blev allt vanligare under 1700-talets slut i takt med befolkningsökningen, och kulmen nåddes vid mitten av 1800-talet. År 1918 kom den s k ensittarlagen, som innebar att innehavare av eget hem på ofri grund under vissa förutsättningar kunde friköpa marken. Lagen kan ses som ett uttryck för dåtidens ökade intresse för arrendatorernas sociala trygghet. 1918 fanns det ca 100 000 bostäder på ofri grund. Lagen upphörde att gälla år 1976.

Backstugorna har inte haft något enhetligt utseende. Gemensamt för dem var dock det enkla utförandet och de små utrymmena. Idag finns mycket få backstugor kvar på grund av deras enkla utförande och mycket begränsade möjligheter att anpassas till ett funktionellt boende i modern mening.

Ordet *torp* har betecknat olika företeelser vid olika tidpunkter i historien. I äldre tid innebar det ett nybygge anlagt på allmänningen eller på ett enskilt hemmans mark. Torpen ökade kraftigt i antal under 1600-talet då säterierna anlades. Det var vanligt att de byggdes på gränsen mellan en bys eller gårds inägor och utmark. Det förekom också att torp förlades till rena utmarken, s k skogstorp. Flertalet torp finns idag endast kvar som husgrunder.

Antalet torp ökade kraftigt fram till 1860-talet, då det i Sverige fanns närmare 100 000 torp. Nedgången börjar under senare delen av 1800-talet, och år 1930 fanns ca 17 000 torp kvar i landet. Torpsystemet, i betydelsen att ge bruksrätt till jord mot ersättning i form av dagsverken, upphörde år 1943.

Under 1800-talets senare del var det vanligt att torpstugorna hyste många olika slags befolkningskategorier både vad gäller yrken och social status. Namn på torpställen såsom Skräddartorpet, Skomakartorpet, Nöden och Pinan säger något om invånarna och deras levnadsförhållanden. Båtmantorp, soldat- och dragontorp ingick i den militära organisationen. Till ett torp hörde alltid flera uthus. Dessa är oftast borta och de boningshus som ännu står

Förändra inte torpets utseende. Ta inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till ammorlunda fönster och trädetaljer.

Illustration: Charlotte Rinaldo

kvar har vanligtvis blivit sommarstugor, även om många behållit sin torpkaraktär. Det röda sommartorpet med en prunkande trädgård har numera blivit synonymt med en svensk idyll, långt ifrån torparens slit för att under små omständigheter försörja en familj på vad torpet gav vid sidan av dagsverken på godset.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på huset. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla linbastur har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken sluttar från huset. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att huset rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen. Bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast huset skall röjas bort. De kan förorsaka frostskaador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära huset att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte husets utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda trädetaljer. En gammal skorsten berättar om byggnadens ursprungliga ändamål och bör därför behållas. Från början skorstenslösa hus bör inte förses

med en eldstad som kräver att en ny skorsten måste byggas. Gamla byggnader saknar vanligen avvättning från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador p g a vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp rännor och stuprör.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att huset verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Torvtak och vedtak* har funnits över hela landet. De är uppbyggda av näver som bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedtak finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggnings-tekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

- *Tegel* lades ofta ovanpå ett spåntak. Är spånet under teglet lagt i bara två lager har ytskiktet sannolikt varit tegel redan från början. Är det tre eller flera lager spån har teglet troligen lagts ovanpå en äldre spåntäckning. Trasiga pannor måste ersättas,

helst med likadana. På gamla hus bör tegelpannor inte ersättas med betongpannor då detta är ett ohistoriskt material och dessutom tyngre än tegel.

- *Papptak* bör bestrykas vart 3 - 5:e år. Använd träkols- eller stenkolsolja på tjärpapp och asfalt på asfaltpapp. Tjära löser asfalt så det är viktigt att använda rätt sort. Undvik sk takmassa. Underlaget måste vara rent och torrt när man stryker. Innan bestrykningen torkat kan man beströ taket med sand för ökad hållbarhet. Vid hål och sprickor i pappen bör man hellre göra ilagningar än byta ut hela eller delar av taket. Lagg papptak med stomme av lump-papp i ett, två eller tre lager och fäst med varmförzinkad pappspik i underlaget. Överlappande skarvar asfaltklistras.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Gamla plåttak* är i allmänhet av järnplåt i skivtäckning. De bör lagas med samma sorts plåt och i samma teknik som de är lagda med och målas med linoljefärg. Även tak av utbankade tunnor eller tunnbottnar bör om möjligt lagas med samma typ av material som de har lagts med. Moderna plastbelagda plåtprofiler som trapetskorrugerad plåt, "Plegel", och liknande bör undvikas.

- *Pannplåt och sinus-korrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån men annars svart. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en

ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Murade fasader och annat murverk, t ex skorstenar*, var förr fogade och putsade med kalkbruk och målade med kalkfärg. Använd alltid kalkbruk vid omfogning och omputsning samt kalkfärg vid målning. Kalkcementbruk, dvs KC-bruk, och kalkcementfärg, liksom putsprodukter med plast är för täta så att fukt stängs inne i muren, som kan vittra och frysa sönder. Inför en lagning skall löst fogbruk kratsas ur och löst sittande puts knackas bort. Arbeten med kalkbruk och kalkfärg bör utföras vid sommartemperatur. Kallmurar, dvs murar uppbyggda utan fogbruk, skall inte fogas.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Röd-tjära, dvs trätjära blandad med järnoxidrött ("Falu-rött"), användes på utsatta ytor där röd slamfärg snabbt skulle regna bort. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkolsolja - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

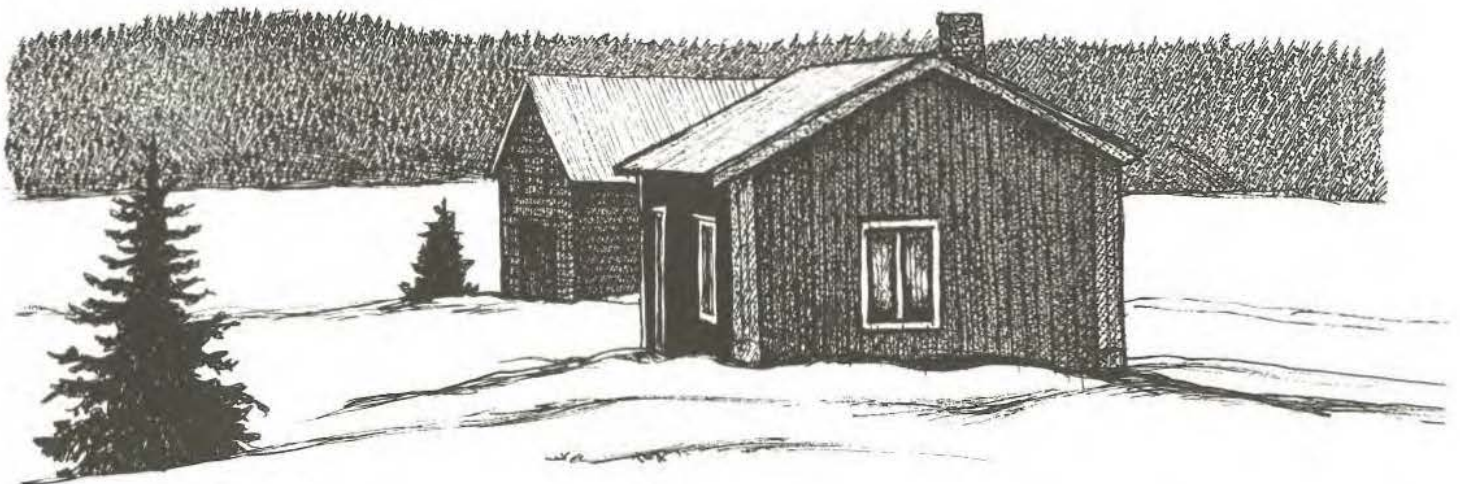
Torp

Slentrianmässigt använder vi idag ordet torp för allehanda små hus på landsbygden. I äldre tider innebar det ett nybygge med lite inägomark anlagt på allmanningen eller på ett enskilt hemmans mark. Det var vanligt att de byggdes på gränsen mellan en bys eller gårds inägor och utmark. Några byggdes på ängsmarker och utgods som låg långt bort från byns centrala delar. Mot att torparen betalade en årlig avgift till sin husbonde, kontant eller in natura, fick han också disponera den jordlott som tillhörde torpet.

En annan typ av torp är soldattorp och båtmans-torp. De ingick i indelningsverkets organisation som byggde på att varje by bildade rote med skyldighet att hålla en soldat eller båtsman med stuga, brukningsbar mark samt utrustning.

Torpen var av typen enkelstuga, d v s en stuga med ett rum där man arbetade, åt och sov. I rummet fanns en öppen spis som fungerade som värmekälla och matlagningsplats. Ingången till stugan var mitt på långsidan och på de båda kortsidorna fanns små fönster som släppte in dagsljuset. Utvändigt var torpen timrade och omålade med ett grått vedtak eller spåntak. Först under andra hälften av 1800-talet började ytterväggar täckas med panel som målades.

Antalet torp ökade kraftigt fram till 1860-talet, då det i Sverige fanns närmare 100 000 torp. Väster-norrland var ett av de torptätaste länen i landet. Nedgången började under senare delen av 1800-talet och berodde dels på inflyttningen till städerna, emigrationen och även att allt fler torpare efterhand fick överta äganderätten till sin stuga och den mark de

Förändra inte torpets utseende. Ta inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda fönster och trädetaljer.

Illustration: Charlotte Rinaldo

brukat. År 1930 fanns ca 17 000 torp kvar i landet. Torpsystemet, i betydelsen att ge bruksrätt till jord mot ersättning i form av dagsverken, upphörde år 1943.

Flertalet torp finns idag endast kvar som husgrunder med spismursröse, en brunn och kanske några trädgårdsbuskar.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på torpet. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas för väta.* Marken kring gamla torp har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken slutar från torpet. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att huset rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen. Bottensyllen, i ett bräddhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast torpet skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära huset att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklarest är det att laga en skada så fort den upptäcks.

- *Förändra inte torpets utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda fönster och trädetaljer. En gammal skorsten berättar om byggnadens ursprungliga ändamål och bör därför behållas. Från början skorstenslösa hus bör inte förses med en eldstad som kräver att en ny skorsten

måste byggas. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i form av takrännor och stuprör. Är detta inte behövligt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador p g a vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp rännor och stuprör.

- *Ytbehandling av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå.* Man bör kontrollera att torpet verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Torvtak och vedtak* har funnits över hela landet. Näver bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedtaget finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt läggningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.

- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggnings-tekniken, spånens längd och typ och träslaget. Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till läggnings underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

- *Tegel* lades ofta ovanpå ett spåntak. Är spånet under teglet lagt i bara två lager har ytskiktet sannolikt varit tegel redan från början. Är det tre eller flera lager spån har teglet troligen lagts ovanpå en äldre spåntäckning. Trasiga pannor måste ersättas, helst med likadana. På gamla hus bör tegelpannor

inte ersättas med betongpannor då detta är ett historiskt material och dessutom tyngre än tegel.

- *Papptak* bör bestrykas vart 3 - 5:e år. Använd träkols- eller stenkolstjära på tjärpapp och asfalt på asfaltpapp. Tjära löser asfalt så det är viktigt att använda rätt sort. Undvik sk takmassa. Underlaget måste vara rent och torrt när man stryker. Innan bestrykningen torkat kan man beströ taket med sand för ökad hållbarhet. Vid hål och sprickor i pappen bör man hellre göra ilagningar än byta ut hela eller delar av taket. Lägg papptak med stomme av lump-papp i ett, två eller tre lager och fäst med varmförzinkad pappspik i underlaget. Överlappande skarvar asfaltklistras.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Gamla plåttak* är i allmänhet av järnplåt i skivtäckning. De bör lagas med samma sorts plåt och i samma teknik som de är lagda med och målas med linoljefärg. Även tak av utbankade tunnor eller tunnbottnar bör om möjligt lagas med samma typ av material som de har lagts med. Moderna plastbelagda plåtprofiler som trapetskorrugerad plåt, "Plegel", och liknande bör undvikas.

- *Pannplåt och sinus-korrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån men annars svart. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en

ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna material som mineralull eller fogmassa.

- *Murade fasader och annat murverk, t ex skorstenar*, var förr fogade och putsade med kalkbruk och målade med kalkfärg. Använd alltid kalkbruk vid omfogning och omputsning samt kalkfärg vid målning. Kalkcementbruk, dvs KC-bruk, och kalkcementfärg, liksom putsprodukter med plast är för täta så att fukt stängs inne i muren, som kan vittra och frysa sönder. Inför en lagning skall löst fogbruk kratsas ur och löst sittande puts knackas bort. Arbeten med kalkbruk och kalkfärg bör utföras vid sommartemperatur. Kallmurar, dvs murar uppbyggda utan fogbruk, skall inte fogas.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Röd-tjära, dvs trätjära blandad med järnoxidrott ("Falu-rött"), användes på utsatta ytor där röd slamfärg snabbt skulle regna bort. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkolstjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Sjöbodplaner

Redan under medeltiden bedrev ölänningarna fiske som ett tillskott till basnäringarna jordbruk och boskapsskötsel. Samtidigt förekom också framförallt ett sillfiske i Östersjön som bedrevs på långa avstånd och som ett självständigt näringsfång. Även laxfisket hade stor ekonomisk betydelse. Flera faktorer har medverkat till att fisket längs Ölands kuster var en bondenäring. Rätten till strandfiske var knutet till jordägandet och begränsade andras tillgång till fisket. Under tidernas lopp utvecklades en sammansatt ekonomi, i vilken flera olika näringar kombinerades: jordbruk, boskapsskötsel, fiske, säljakt, jakt på sjöfågel samt ägg- och duntäkt, fraktfart och båtbyggeri. Ölandsfisket är framförallt inriktat på torsk och strömming som fiskas vår och höst, på plattfisk som fiskas med nät sommartid och blankål som tas med bottengarn på sensommaren.

Till ölandsgårdens byggnader hörde som regel en sjöbod vid stranden. Varje gård ägde sin sjöbod och

om gården låg på den smala delen av ön hade den ofta bodar på både öst- och västsidan. I sjöboden förvarades fiskeredskapen och dens användes också för övernattnig. De enklaste sjöbodarna hade ett rum med en väggfast brits som sovplats, ibland även en spis för uppvärmning och matlagning. Det fanns också sjöbodar med en särskild bodkammare, inredd som boningsrum.

Sjöbodarna byggdes vanligen nära tillsammans vid någon lämplig förtöjningsplats och kom så småningom att bilda sammanhängande räckor av bodar på samma sätt som ladugårdarna i radbyarna. Där man hade tillgång till virke byggdes de av trä, i skoglösa trakter främst av sten. Taket täcktes av torv, halm, vass eller ag. På Hallnäs udde i Persnäs socken finns ännu några stenbodar bevarade som har sidoväggar av så stora kantställda flisor att de når från golv till tak. Flisorna har infogats i ekstolpar på samma sätt som plankorna i ett skiftesverk.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Sjöbodarna ligger vanligen nära tillsammans vid någon lämplig förtöjningsplats.

Till sjöbodplanen hörde en plats för garnberedning som var ett område inhägnat av en stenmur där man torkade garn och tåg på för ändamålet uppsatta stolpar och stänger.

Långa sträckor av Ölands kuster får sin karaktär av ålgårdarna. En ålgård är en del av ett fast fångstredskap. Den andra delen, ryssjan, sattes längst ut på ålgården i dennas förlängning. Ryssjorna vittjades tidigt om morgnarna under sensommar och höst då ålen gick till. Medeltida ålgårdar är kända, men de flesta härrör från 1800-talet.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Sjöboden måste skyddas mot väta.* Annars får den svåra, kanske ohjälpliga skador.
- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på sjöboden. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.

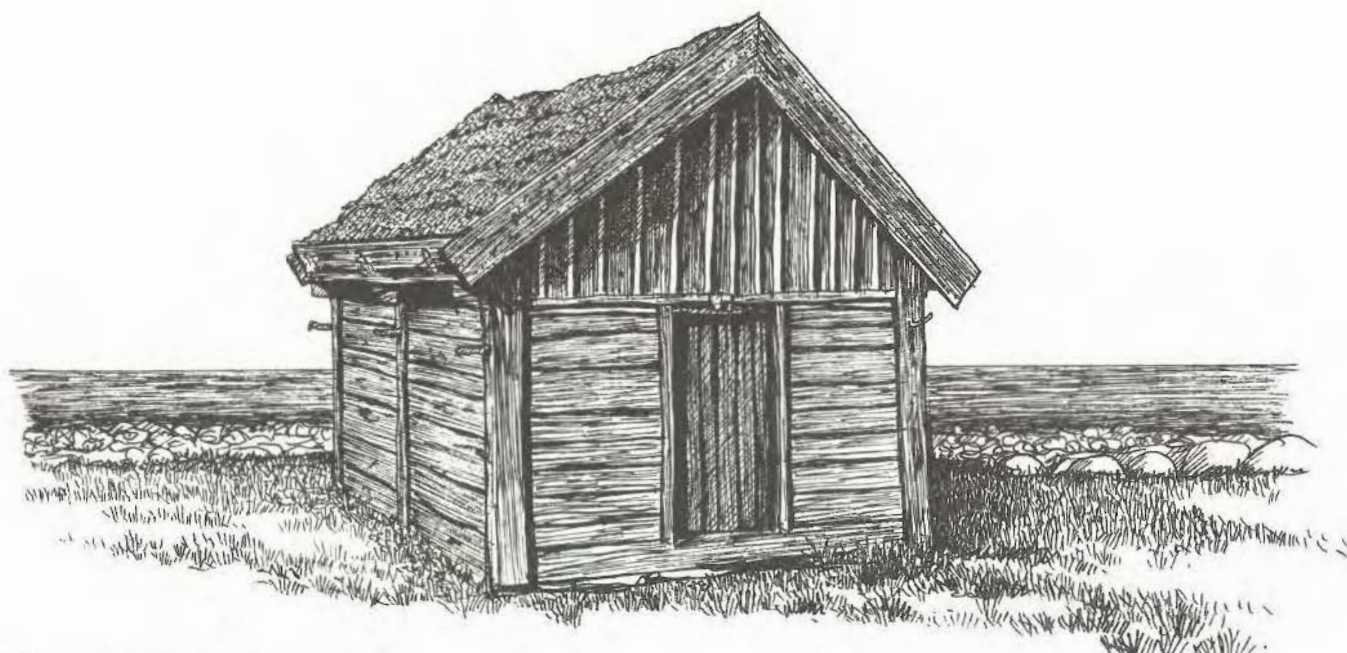
Förr i tiden fanns sällan träd intill husen. Löv och barr på taket minskar dess livslängd. Detta gäller

särskilt för ved- och spåntak. Sopa taket och rensa takrännor från nedfallet skräp.

- *Träväggars nederkant och bottenbjälklag måste skyddas mot väta.* Marken kring gamla sjøbodar har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken sluttar från sjöboden. Grundstenar som sjunkit och satt sig kompletteras så att huset rätas upp. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen, bottensyllen, i ett brädhus eller de nedre stockvarven i ett timmerhus kan t ex behöva bytas. Täta aldrig grundmurar med cement.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast sjöboden skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks. Förändra inte sjöbodens utseende. Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och byt inte till annorlunda fönster och detaljer. De är mycket viktiga för att sjöbodens karaktär skall bevaras. Från början skorstenlösa hus bör inte förses med en eldstad som kräver att en ny skorsten måste byggas. Gamla byggnader saknar vanligen avvattning från taket i

*Förändra inte sjöbodens utseende.
Ta inte upp eller sätt igen öppningar och förändra inte detaljer.*

Kalkstensflisor har använts i sjöbodar till såväl taktäckning som väggmaterial. Dessa väggar består av stående flisor av ansevärd storlek. Ett mästerverk i stenbrytningskonst.

form av takerännor och stuprör. Är detta inte behövt för att skydda huset låter man bara bli dessa detaljer. Men det är tyvärr vanligt med skador på gavlarna från vattenstänk från takdroppet. Då bör man sätta upp rännor och stuprör.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att sjöboden verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klibbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

Skötsel och underhåll av olika byggnadsdelar

- *Torvtak och vedtak* har funnits över hela landet. De är uppbyggda av näver som bildar ett vattentätt skikt. Torven eller veden håller nävern på plats och skyddar den för väder och vind. Torven lades i flack lutning medan veden lades brantare. Speciellt vedtak finns i många lokala varianter. Dessa tak lagas genom att skadade delar av näver ersätts och täcks med ny torv eller takved av samma typ som redan finns på taket. Låt lagningsbitarna av ved gråna av sig själva. Moderna material som platonmatta eller plåt skall inte användas för att ersätta nävern i gamla konstruktioner av detta slag.
- *Spåntak av stickspån* förekommer i många lokala varianter. Antalet spånlager varierar, liksom läggningstekniken, spånens längd och typ och träslaget.

Vanligast är gran och fur. Vid omläggning och reparation skall man välja detsamma som redan finns på taket. Vid behov lappar man med reservspån, som bör få gråna av sig själva. Genom att inifrån sticka ut en pinne eller liknande där ljuset silar in kan man lokalisera skadan och placera det nya spånet rätt från utsidan. Spikar man enskilda spån blir spiken med nödvändighet synlig på utsidan. Spika försiktigt med bara en spik så att spånet inte spricker. Blank trådspik ska användas. Genom att vattna taket kring hålet och använda blötlagda eller färska spån till lagning underlättas arbetet och spånet spricker inte lika lätt vid spikningen.

Tjärning av stickspån på ekonomibyggnader var ovanligt. Däremot användes rödtjärning eller också ströks taket med röd slamfärg (t ex äkta "Falu rödfärg"). Finner man spår av röd färg på de gamla spånen kan det alltså vara riktigt att rödfärga eller rödtjära taket.

- *Tegel* lades ofta ovanpå ett spåntak. Är spånet under teglet lagt i bara två lager har ytskiktet sannolikt varit tegel redan från början. Är det tre eller flera lager spån har teglet troligen lagts ovanpå en äldre spåntäckning. Trasiga pannor måste ersättas, helst med likadana. På gamla hus bör tegelpannor inte ersättas med betongpannor då detta är ett historiskt material och dessutom tyngre än tegel.

- *Papptak* bör bestrykas vart 3 - 5:e år. Använd träkols- eller stenkolsolja på tjärpapp och asfalt på asfaltpapp. Tjära löser asfalt så det är viktigt att använda rätt sort. Undvik skivmassa. Underlaget måste vara rent och torrt när man stryker. Innan bestrykningen torkat kan man beströ taket med sand för ökad hållbarhet. Vid hål och sprickor i pappen bör man hellre göra ilagningar än byta ut hela eller

delar av taket. Lägg papptak med stomme av lump-papp i ett, två eller tre lager och fäst med varmförzinkad pappspik i underlaget. Överlappande skarvar asfaltklistras.

- *Eternittak* kan numera ersättas med tak av sinus-korrugerade asbestfria fibercementplattor av likartad utformning som den tidigare eterniten. I kulturmiljösammanhang bör de grå färgerna användas. ("Cembrit", leverantör: Promonord).

- *Gamla plåttak* är i allmänhet av järnplåt i skivtäckning. De bör lagas med samma sorts plåt och i samma teknik som de är lagda med och målas med linoljefärg. Även tak av utbankade tunnor eller tunnbottnar bör om möjligt lagas med samma typ av material som de har lagts med. Moderna plastbelagda plåtprofiler som trapetskorrugerad plåt, "Plegel", och liknande bör undvikas.

- *Pannplåt och sinuskorrugerad plåt*, varmförzinkad och obehandlad (Leverantör: POKAB i Malung), kan i de flesta miljöer ses som godtagbara alternativ till traditionella material som ved, spån, tegel och papp.

Plåten kan lämnas obehandlad eller målas efter något år. Måla i så fall med linoljefärg. Välj rött när plåten ersätter tegel eller rödfärgat spån men annars svart. När man väljer att som ytskikt ha plåt istället för ved eller spån bör man låta veden eller spånet ligga kvar under plåten. Det minskar tendenserna till kondens på plåtens undersida. Se till att det finns en ventilationsspringa mellan plåt och trä, annars finns risk för rötskador.

- *Träfasader* skadas främst i de nedre delarna av fukt. Analysera orsaken till skadan och undanröj denna. Ersätt skadat virke med nytt av samma sort som det befintliga. Använd tätvuxet virke som man gjorde förr. Låt lagningsbitarna gråna av sig själva. Täta inte en gammal vägg med moderna

material som mineralull eller fogmassa.

- *Murade fasader* var förr fogade och putsade med kalkbruk och målade med kalkfärg. Använd alltid kalkbruk vid omfogning och omputsning samt kalkfärg vid målning. Kalkcementbruk, d v s KC-bruk, och kalkcementfärg, liksom putsprodukter med plast är för täta så att fukt stängs inne i muren, som kan vittra och frysa sönder. Inför en lagning skall löst fogbruk kratsas ur och löst sittande puts knackas bort. Arbeten med kalkbruk och kalkfärg bör utföras vid sommartemperatur. Kallmurar, d v s murar uppbyggda utan fogbruk, skall inte fogas.

- *Trätjära* innehåller de ämnen som med tiden lakas ur trä. Den verkar konserverande på vittrat trä och ökar dess livslängd. Dalbränd trätjära är bäst. Röd-tjära, d v s trätjära blandad med järnoxidrött ("Falu-rött"), användes på utsatta ytor där röd slamfärg snabbt skulle regna bort. Ville man ha en riktigt mörk färg på tjäran tillsattes kimrök eller oxidsvart. På en tjärad yta går det inte att måla med något annat än färg som innehåller trätjära. Underlaget måste vara torrt vid tjärning. Ett tjärat tak kan behöva underhållas ungefär vart 5:te år. Använd inte stenkolstjära - den kan inverka skadligt.

- *Röd slamfärg* (t ex äkta "Falu Rödfärg") är billig, lätt att underhålla och den färgtyp som är bäst för trä. Den fäster bäst på sågat virke och sämre på hyvlat. Den kan strykas också på fuktigt underlag. Den kan inte användas på underlag som tidigare varit tjärat eller linoljefärgsmålat.

Agtak, halmtak, vasstak och flistak förekommer på det äldre byggnadsbeståndet på Öland. Det är därför särskilt viktigt att bevara och återställa tak med denna gamla konstruktion. Information och praktiska råd om arbete med ag och agtak kan man få på läns museet.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvideras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Väderkvarnar

I det gamla bondesamhället fanns flera nyttoanläggningar som nyttjades gemensamt av gårdens olika hushåll. Bland dessa kan nämnas såg, kalkmila, sojde (där man brände tjära), linbastu och kvarn. Sågarna och kvarnarna var mestadels vattendrivna. Efter de omfattande myrutdikningarna vid 1800-talets mitt med åtföljande vattenbrist, har dessa anläggningar övergivits och fallit i ruiner. Endast ett fåtal finns kvar idag. Väderkvarnar har byggts både i trä och sten. Av dessa är det främst kvarnarna i sten som bevarats.

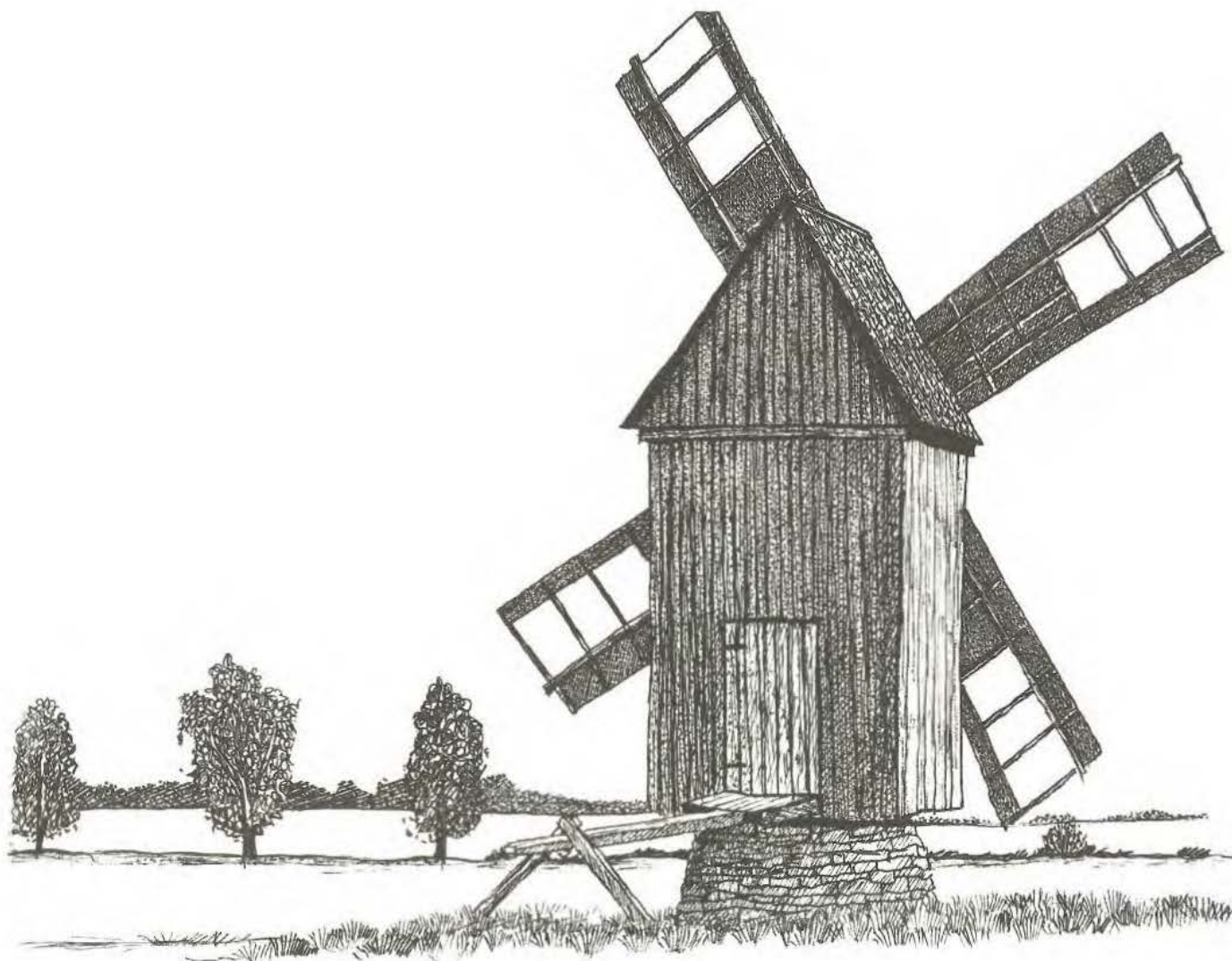
Det har funnits två typer av gotländska väderkvarnar, stolpkvarnar och hättkvarnar (holländare). I tekniskt avseende skiljer sig hättkvarnen föga från stolpkvarnen. I stället för att hela kvarnhuset måste

ställas in i vindriktningen på stolpkvarnen, behöver bara huven vridas på hättkvarnen.

Hättkvarnars kvarnhus byggdes på Gotland oftast av kalksten. De kan vara runda eller åttkantiga. Stenkvarnens huv har oftast haft sadeltak klätt med falar (bräder). Ett annat takmaterial har varit spån. Det är också vanligt att hättkvarnarna har haft kupolformade huvar.

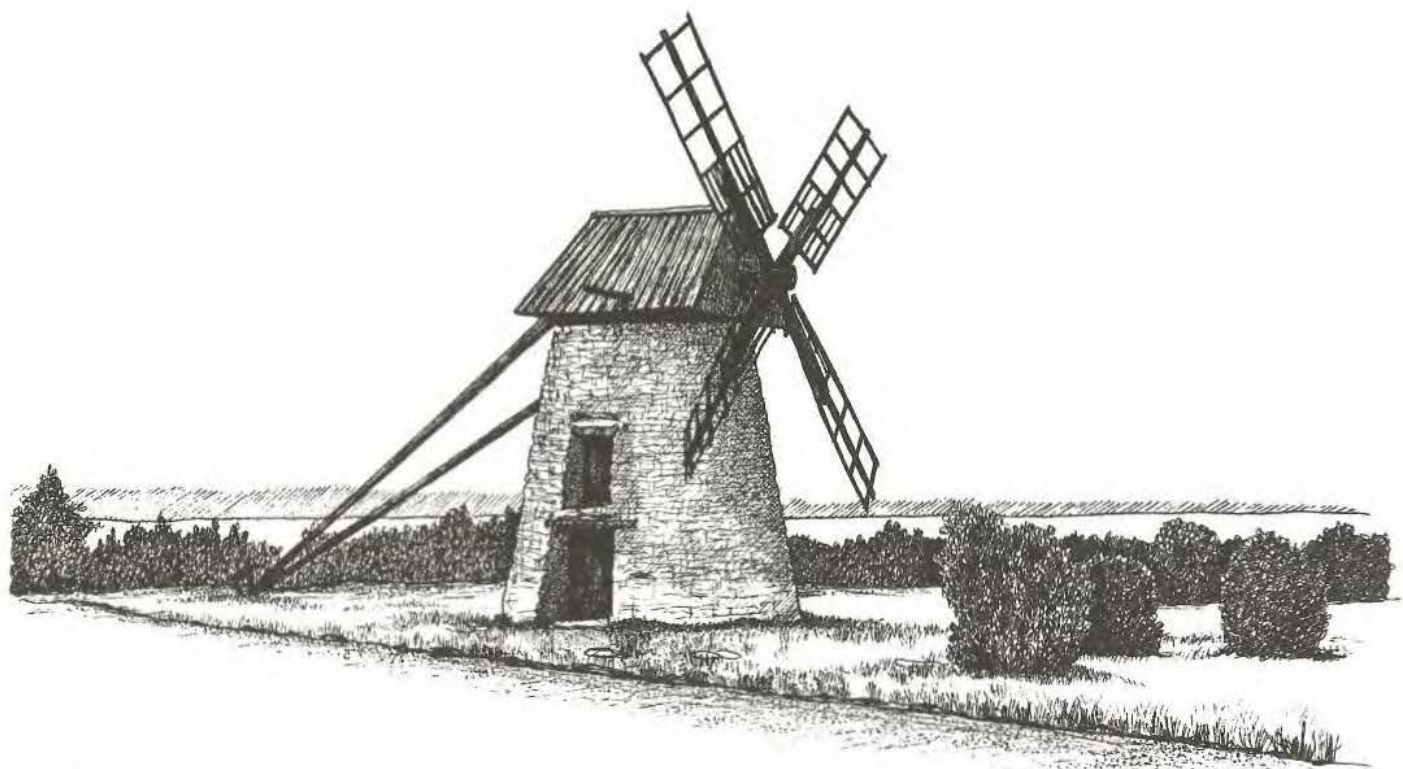
Stolpkvarnen har oftast varit enkla fyrkantiga byggnader i trä. En del har även varit knuttimrade. Sadeltaket har varit klätt i spån eller falar.

Tiden omkring första världskriget var den sista period då det var allmänt att mala brödsäd på egen kvarn. Under mellankrigstiden blev det allt vanligare att driva kvarnarna med råolja, diesel eller elmo-

Stolpkvarn

Illustration: Charlotte Rinaldo

Hättkvarn (holländare)

torer. Svårigheten att skaffa bränsle under andra världskriget medförde en renässans för de kvarvande funktionsdugliga gårdskvarnarna. Därefter sattes punkt för användningen av vatten- och vindkraft vid malning.

I vårt moderna jordbrukslandskap är väderkvarnen en kvarleva utan funktion. Den har förvandlats till ett dekorativt inslag i landskapsbilden och ett minnesmärke från en gången epok.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på väderkvarnen. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.
- *Fasad.* Marken kring gamla väderkvarnar har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken slutar från väderkvarnen. Laga putsen på stenkvarnar

med rent kalkbruk, utan cementblandning. Försök att ge putsen en yta som efterliknar den gamla. Om fasaden varit kalkad, avfärga då fasaden med kalkfärg i flera tunna strykningar. Täta aldrig grundmurar med cement. Skador på en träkvarn lagas med nytt virke av hög kvalitet i samma dimensioner som den befintliga konstruktionen. Allt virke utvändigt t ex träpanel, faltak, vingar, dörrar och luckor strykes med ljus trätjära. Spåntak behandlas däremot inte med tjära.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast väderkvarnen skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks. Regelbundet underhåll är A och O för ett långsiktigt bevarande.
- *Förändra inte väderkvarnens utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och förändra inte heller detaljer. De är mycket viktiga för att karaktären skall bevaras.
- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att väder-

kvarnen verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klibbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås

av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

- *Vrid då och då vingarna* ett kvarts varv så att inte regn och snö ständigt utsätter samma yta för påfrestningar.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

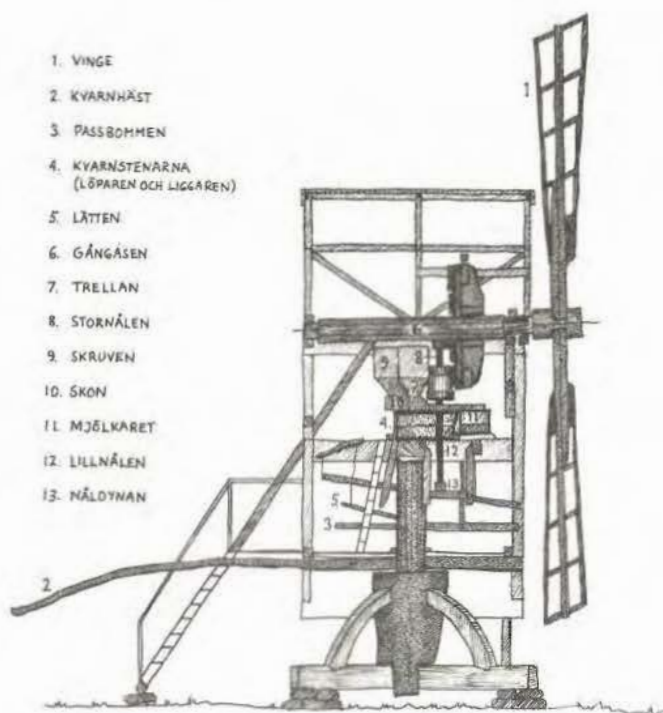
Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Väderkvarnar

När väderkvarnar började användas är osäkert men uppfinningen som sådan bör vara mycket gammal. Väderkvarnen spreds troligen under korstågstiden från Främre Orienten till Europa av arabiska köpmän. Som många andra tekniska nyheter togs den om hand av klostren. I de skriftliga källorna omtalas väderkvarnar i Danmark vid 1200-talets mitt och i Sverige i Magnus Erikssons allmänna landslag från 1300-talets mitt.

Även om väderkvarnar sedan spreds över hela landet förekom de i större antal i de regioner som hade öppen slätt och som saknade vattenkraft. Redan för flera hundra år sedan väckte det stora antalet väderkvarnar på Öland uppmärksamhet. Ännu idag står de bevarade kvarnarna tätare på Öland än i något annat landskap i Sverige. Deras antal är idag ca 350.

Troligen fanns väderkvarnar på Öland redan under medeltiden. Det äldsta skriftliga belägget är från år 1546 i Germund Suenssons dombok. Där åläggs Olof Pettersson i Gillsättra att vid vite färdigställa Nils Anderssons kvarn i Kastlösa. Åren 1697-99 genomförde kronan en inventering av kvarnarna på Öland i fiskalt syfte, d v s man skulle se över skattläggningen. I denna förteckning upptas namn och läge, by för by, för 375 väderkvarnar och 188 skvaltkvarnar.

1. VINGE
2. KVARNHÄST
3. PASSBOMMEN
4. KVARNSTENARNA (LÖPAREN OCH LIGGAREN)
5. LÄTTEN
6. GÅNGÅSEN
7. TRELLAN
8. STORNALEN
9. SKRUVEN
10. SKÖN
11. MJÖLKÄRET
12. LILLNALEN
13. NÅLDYMAN

Med befolkningsökningen under 1700- och 1800-talen ökade även spannmålsodlingen. Det var nu som kvarnbyggandet tog fart i sådan omfattning att man såg sig tvungen att söka reglera virkesuttaget ur skogarna genom 1734 års skogsförordning och 1746 års förordning om utsyning av ekar. Efterlevnaden blev dock mycket dålig. Kronobefallningsman Petter Åstrand noterade t ex att ingen bonde med

Ännu idag står de bevarade kvarnarna tätare på Öland än i något annat landskap i Sverige.

Illustration: Charlotte Rinaldo

någorlunda förmögenhet avstått från att bygga kvarnar på grund av dessa förordningar och att några hundra blivit byggda efter år 1746.

Enligt uppgifter i Abraham Ahlqvists bok "Ölands Historia och Beskrifning" fanns år 1820 sammanlagt 1675 husbehovskvarnar, 38 tullkvarnar och en ångdriven - en s k "eldkvarn". Ångmaskinen gjorde ett snabbt intåg och redan omkring år 1833 patenterades en s k valskvarn, som ökade både kapaciteten och kvaliteten väsentligt. De tullkvarnar av stubbkvarns- typ som använts kunde på sikt inte tillgodose den ökade efterfrågan på mjöl, men det blev inte den ångdrivna valskvarnen som i första hand tog över, utan den från fastlandet införda holländarkvarnen. Denna kunde byggas större än stubbkvarnen och genom sin konstruktion ha flera stenpar och plats för siktar m m. De var byggda av trä och kunde monteras ned, flyttas och byggas upp på en ny plats. Holländarkvarnarna användes fram till 1940-talet. Det beror bl a på att Öland inte elektrifierades förrän under 1930-talet. Stubbkvarnarnas betydelse minskade efterhand under hela 1900-talet.

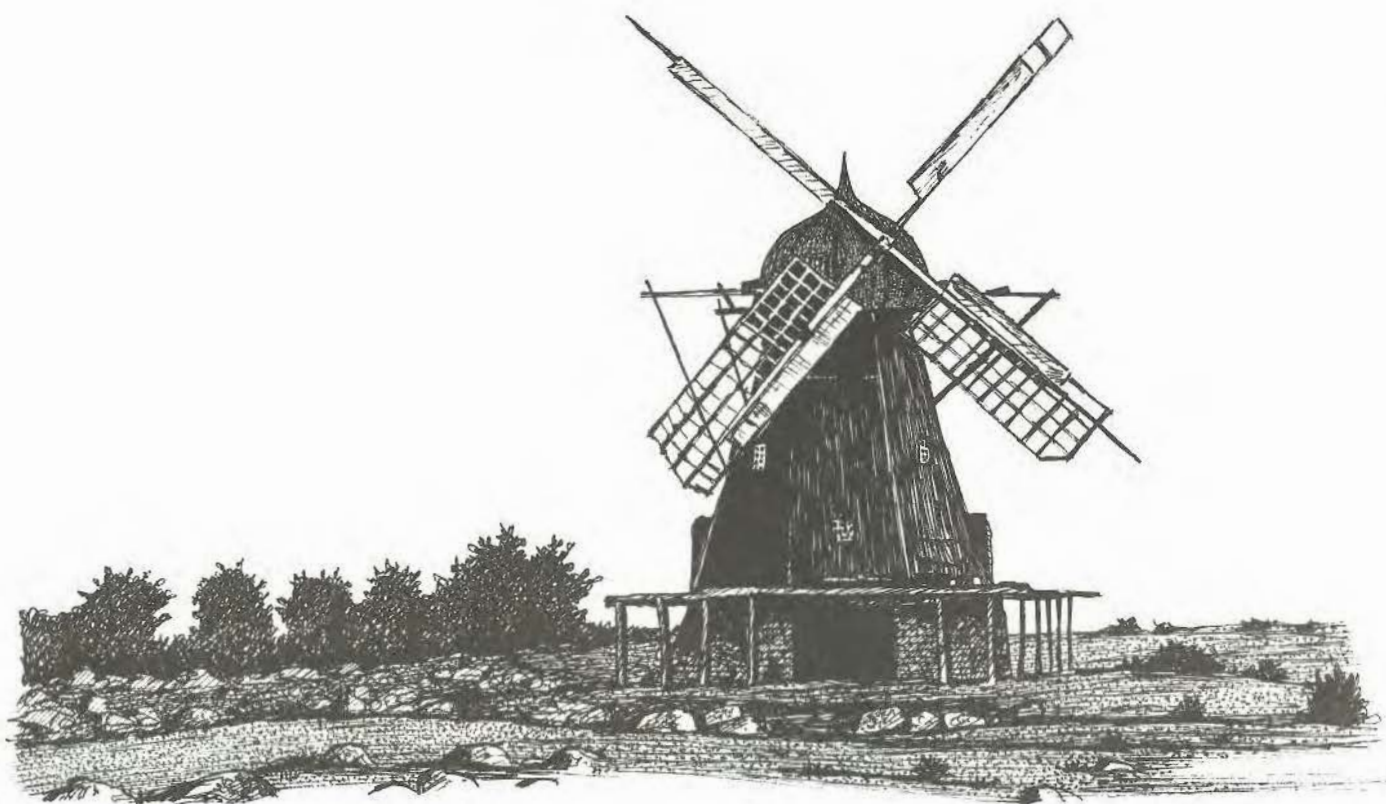
Socknarna mitt emot Kalmar ner mot Kastlösa anses vara den äldsta kärnbygden för väderkvarnar

och härifrån spreds kvarnbyggandet under 1700-talet till övriga Öland. De första kvarnbyggena kan ha varit byns gemensamma egendom. Sedermera blev kvarnarna i allmänhet lös egendom. Ofta hade man fler än en per gård. De som inte orkade med ett tungt dagsverke, de äldsta och de yngsta, fick åta sig kvarnsysslan under vinterhalvåret.

Väderkvarnarna ersattes efterhand av de motoriserade anläggningarna som kunde betjäna en hel socken eller mer. Även de stora tullkvarnarna av holländsk typ försågs med motordrift. I dag är de eldrivna kvarnarna i många fall stängda och går en oviss framtid till mötes.

Stubbkvarnen är den vanligaste typen på Öland. Dess konstruktion är i stort sett oförändrad sedan medeltid. Förbättringar av detaljer gjorde att denna typ kom att bli något av ett mästerverk i sättet att utnyttja träets egenskaper. Inslaget av metalldelar inskränktes till ett minimum. Kvarnarna har vanligtvis stående gran- eller furupanel. Såväl locklist som lockbåda förekommer.

Holländarkvarnen har ett fast kvarnhus och är vanligtvis betydligt större än stubbkvarnen. Ofta är kvarnhuset runt eller mångkantigt. Dess stomme är

Holländarkvarnen har ett fast kvarnhus och är vanligtvis betydligt större än stubbkvarnen.

ofta av trä, klätt med brädor, stickor, tjärpapp, plåt o s v. På Öland finns också ett par kvarnar byggda av kalksten. En annan variant är ett kvarnhus med en undervåning av sten och därovan en holländare av trä. Den övre delen av kvarnhuset är vridbart.

SKÖTSEL

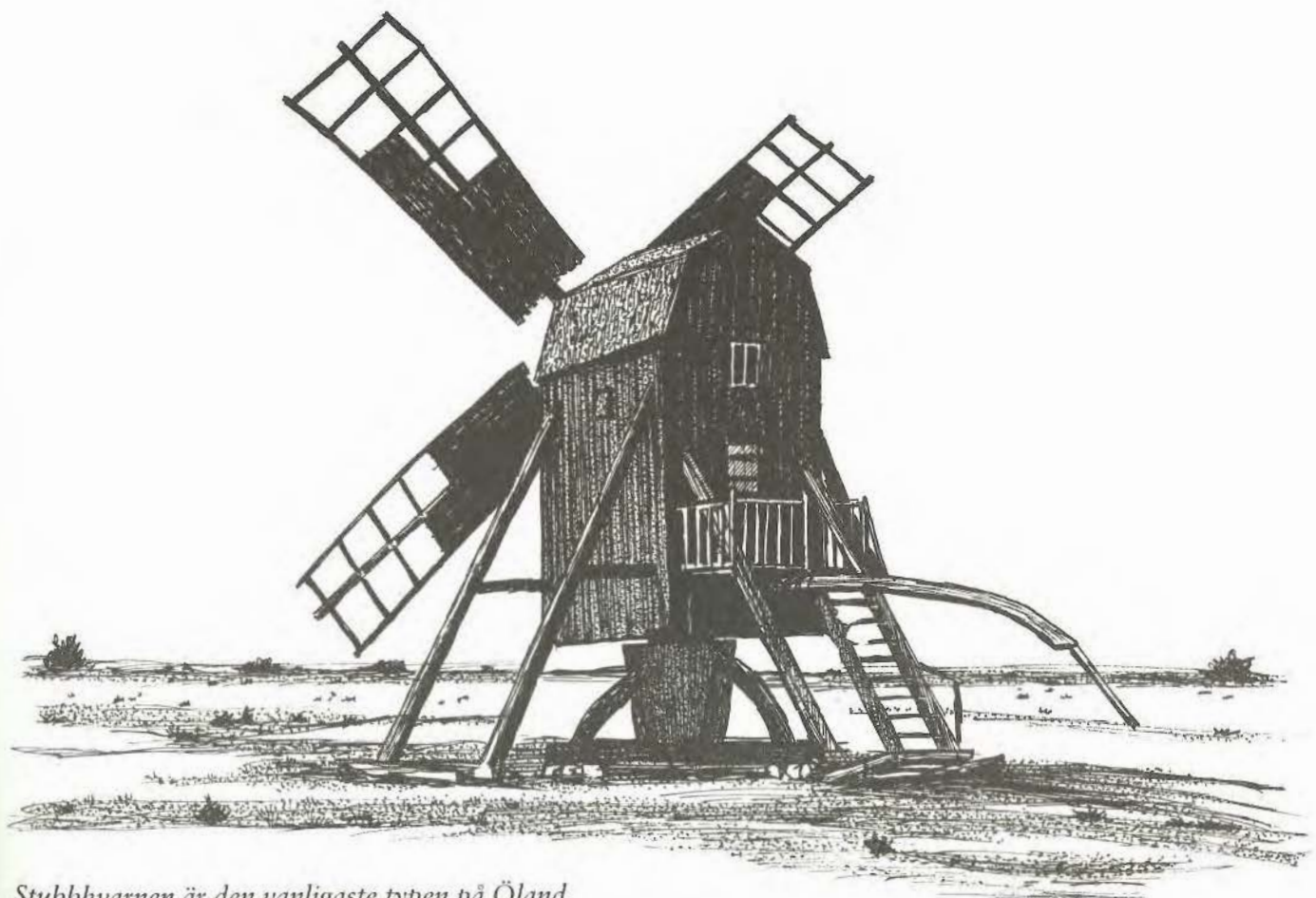
- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på väderkvarnen. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.
- *Fasad.* Marken kring gamla väderkvarnar har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken slutar från väderkvarnen. Laga putsen på stenkvarnar med rent kalkbruk, utan cementblandning. Försök att ge putsen en yta som efterliknar den gamla. Om

fasaden varit kalkad, avfärga då fasaden med kalkfärg i flera tunna strykningar. Täta aldrig grundmurar med cement. Skador på en träkvarn lagas med nytt virke av hög kvalitet i samma dimensioner som den befintliga konstruktionen. Allt virke utvändigt t ex träpanel, faltak, vingar, dörrar och luckor strykes med ljus trätjära. Spåntak behandlas däremot inte med tjära.

Underhåll trappan och räckena runt bron och byt ut hela eller delar av dem i erforderlig omfattning.

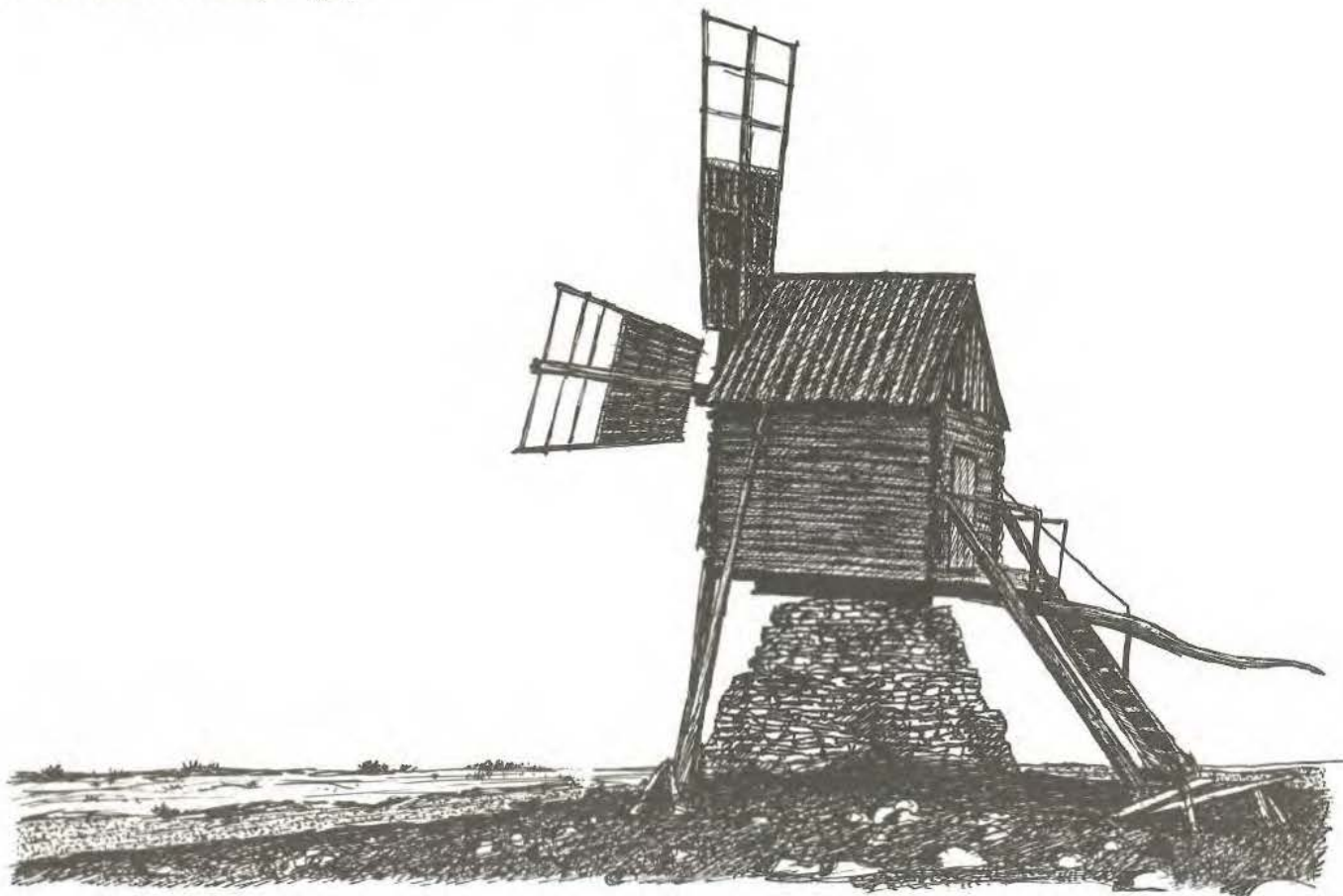
Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast väderkvarnen skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Se till att jordträna inte kommer i direkt kontakt med marken.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks. Regelbundet underhåll är A och O för ett långsiktigt bevarande.

*Stubbkvarnen är den vanligaste typen på Öland.
Dess konstruktion är i stort sett oförändrad sedan medeltid.*

Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador på väderkvarnen och reparera med samma teknik och samma typ av material som det ursprungliga.

- *Förändra inte väderkvarnens utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och förändra inte heller detaljer. De är mycket viktiga för att karaktären skall bevaras.
- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att väderkvarnen verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjä-

ra använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klubbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

- *Vrid då och då vingarna* ett kvarts varv så att inte regn och snö ständigt utsätter samma yta för påfrestningar.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Lambgift och russgift

LAMBGIFT

En av de viktigaste näringarna på Gotland har i alla tider varit fårskötseln. Lamm är det gotländska ordet för får. Lammen går ute hela året och betar över stora områden med magert bete. Dessa gamla sedvänjor i djurhållningen har bibehållits ganska oförändrat genom seklerna fram till idag.

Förr fanns gott om skyddshus s k lambgiftar, där lammen kunde gå in vid behov. Dessa för Gotland speciella byggnader är små. De saknar dörr och har bara en fyrkantig öppning till det låga utrymmet där lammen kan gå ut och in. Det finns ett foderloft, dit man kommer via en liten steg. Det mest speciella för en lambgift är agtak. Ag är ett halvgräs som växer endast i de gotländska myrarna. Genom sin stora kiselmängd är ag motståndskraftigt mot röta och eld. Ett agtak håller ca 45 år. Carl von Linné skrev i sin "Gotländska resa" år 1741 följande: ...

"ett sådant Agh-tak kan vara öfver 20 åhr, om ej Sparfvarne så mycket det fördärfvade, genom det de i sådana Tak söker Matkar (maskar)" ...

Utanför ingången brukade man ha en liten inhägnad, den s k giftägarden, där man förr utfodrade lammen med hö, löv och friska tallgrenar. Det finns olika typer av lambgiftar. De äldsta byggdes som bul- eller knuthus. De andra typerna är av resvirke och i sten. Numera är de flesta giftarna borta, men på Fårö finns det ännu en hel del kvar. På sydligaste Gotland finns endast ett fåtal kvar, vilka sköts av Sudrets taktäckarlag.

Varje sommar kommer studenter från Gotlands nation i Uppsala ner till ön och håller täckating i samarbete med Fårö taktäckarlag och Gotlands hembygdsförbund. Arbetet med lagning av byggnaden och takkonstruktionen har gjorts i förväg av fastighetsägaren. Täckatingen innebär att man från tidig morgon till sen kväll arbetar med att lägga

Lambgift med agtak från Fårö.

Illustration: Charlotte Rinaldo

agtaket på traditionellt sätt. Det serveras rikligt med mat och dryck till alla som arbetar med atingen. Arbetet sker ideellt. Genom den årligen återkommande täckatingen hålls traditionen att lägga agtak vid liv, samtidigt som lambgiftarna bevaras.

RUSSGIFT

På Gotland har det även funnits skyddshus för de små halvilda hästarna, russen, som levde i skogen året runt. En russgift liknar i stort sett en lambgift och har haft samma funktion. Skillnaden är att loftet ligger högre än i en gift för lamm. Numera finns endast några få russgifter kvar, bl a finns en gift att beskåda på Bungemuseet i Fårösund.

SKÖTSEL

Grundregler för underhåll och kulturhistoriskt bevarande

- *Läckande tak måste alltid tätas snabbt.* Laga i första hand det befintliga taket. När skadorna är stora eller takets ålder gör att det måste läggas om helt bör man helst välja samma takmaterial och läggnings-teknik som ursprungligen användes på giften. Moderna plåtmaterial kan dock väljas som provisoriskt skydd tills en kulturhistoriskt riktig omläggning blir möjlig. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen.
- *Fasad.* Marken kring gamla gifter har ofta höjts genom avlagringar så att det uppkommit risk för fuktskador i dess nedre delar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken slutar från giften. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen med friskt virke i samma dimensioner som befintligt. Täta aldrig grundmurar med

cement. Gifter av sten lagas genom att utfallen sten plockas tillbaka och puts eller fogbruk lagas med rent kalkbruk utan cementinblandning. Putsen bör efterlikna den befintliga.

Växtlighet, träd, buskar, sly och kraftiga örter närmast giften skall röjas bort. De kan förorsaka frostsador och rötterna kan spränga grunden. Inget träd får stå så nära huset att dess stam och rötter kan skada.

- *Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet.* Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Enklast och billigast är det att laga en skada så fort den upptäcks. Regelbundet underhåll är A och O för ett långsiktigt bevarande.

- *Förändra inte giftens utseende.* Ta t ex inte upp eller sätt igen öppningar och förändra inte detaljer. Det är dessa som ger byggnaden karaktär.

- *Ytbehandling* av trä utomhus var inte vanligt förr - trä håller ändå. Man bör kontrollera att giften verkligen varit ytbehandlad innan man väljer att måla. Spår av rödfärg kan finnas kvar på skyddade ställen och i springor. Om man tror att tjära använts kan man påföra lite lacknafta, som snabbt löser tjärresterna så att det blir klabbigt och man känner lukten av tjära. All målning ska föregås av rengöring. Lösa färgrester, lavar och liknande måste avlägsnas. De traditionella färgerna kräver sommartemperatur vid målningen.

- *Agtaken* är typiska för gifter på Gotland. Det är därför särskilt viktigt att bevara och återställa tak med denna gamla konstruktion. Information och praktiska råd om arbete med ag och agtak kan man få på läns museet.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Åkerholmar

Åkerholmarna ligger som små öar av vegetation i den uppodlade åkern. De är i grunden berghällar, morän eller mycket stenig mark som inte har varit möjlig att odla.

Ofta har åkerholmarna ingått i sammanhängande områden med ängs- eller hagmark. Dagens odlingslandskap med endast enstaka kvarliggande rester av detta ängs- eller hagmarkslandskap är en följd av den genomgripande uppodling av främst ängsmark som skedde under 1800-talet och början av 1900-talet.

Det är vanligt att man hittar både fornlämningar och spår av äldre markanvändning på åkerholmarna. På de större kan man påträffa t ex gravar, hållristningar eller skålgropsförekomster och grunder efter torp eller annan bebyggelse.

På åkerholmarna växer ofta något enstaka större lövträd, varav somliga bär spår av lövtäkt. I herrgårdsmiljöer kan det röra sig om ek. På de åkerholmar som tidigare hyst bebyggelse kan man återfinna

fruktträd eller andra odlade växter. Vanliga buskar är slån, nypon, hassel och en. Längs kanterna är ofta odlingssten och odlingsrösen upplagda.

Tidigare var åkerholmarna öppnare och ljusa. Markerna sköttes genom slätter och höet togs tillvara. Detta gjorde att floran från ängs- och hagmarkstiden kunde leva kvar. Hävdade åkerholmar kan än idag vara mycket rika på arter, bl a växter och nyttoinsekter. Fåglar och andra smådjur finner här föda och en livsmiljö. Åkerholmarna är idag i många fall på väg att växa igen. Floran och faunan förlorar därmed en del av sin livsmiljö.

SKÖTSEL

Slå årligen gräset på åkerholmarna. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slättern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa vid behov slättern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slättern

Tidigare var åkerholmarna öppnare och ljusa. De sköttes genom slätter och höet togs tillvara. Røj sly och glesa ut beståndet av träd och buskar på igenväxande åkerholmar.

Illustration: Charlotte Rinaldo

ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ till lien. Ta bort höet.

Som komplettering eller alternativ till slätter kan åkerholmarna betas årligen om de är tillräckligt stora för att stänglas eller om också omgivande åker betas. Om hög vegetation står kvar efter betet kan kompletterande putsning behövas.

Ett komplement till slätter kan vara att fjolårsgräset bränns under vårvintern.

Röj årligen sly och glesa ut beståndet av träd och buskar på igenväxande åkerholmar. Avverkning och röjning utförs lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp och ask kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de ofta har ett gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Bärande träd och buskar bör sparas om sådana traditionellt har förekommit på åkerholmar i trakten och framförallt om de förekommer tillsammans med lämningar efter torp eller annan bebyggelse på åkerholmen. Spara även märkliga träd som t ex stora ekar och andra träd till vilka traditioner är knutna. Även hamlade träd ska sparas och hamlas kontinuerligt.

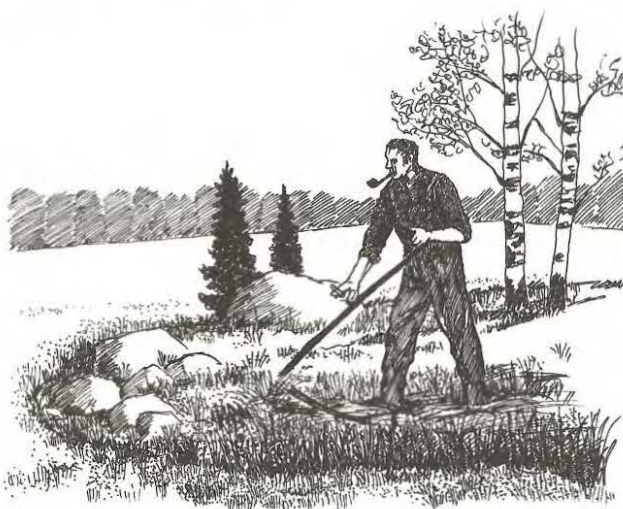
Håll årligen efter rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

• *Åkerholmarna skadas om man*

- placerar ny odlingssten, sprängsten, skrotsten, massor och avfall på eller invid dem.
- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar utanför åkern och på holmarna.

§§

Åkerholmar kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 9-13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

Slå årligen gräset på åkerholmarna.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Åkerholmar

En åkerholme är en formation, vanligen av moränmark, som sticker upp ur åkern. Åkerholmen har aldrig blivit uppodlad på grund av att marken varit för stenig eller inte haft tillräckligt jorddjup. Många åkerholmar har tidigare varit en del i ängsmark som under 1800- eller 1900-talet uppodlats till åker. Åkerholmen är i sådana fall en sista rest av ett äldre markslag och kan ibland innehålla gammal slätter- och betesflora, liksom träd som bär spår av lövtäkt. Även efter det att den kringliggande marken odlats upp förekom slätter på åkerholmarna.

Eftersom marken på åkerholmen varit obrukbar som åkermark finns det ofta här fornlämningar som gravar och husgrunder från förhistorisk tid. Dessutom finns i allmänhet rikligt med röjningssten på åkerholmen. Det kan också förekomma att sprängsten lämpats i stora högar.

SKÖTSEL

Slå årligen gräset på åkerholmarna. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slåttern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Som komplettering eller alternativ till slätter kan åkerholmarna betas årligen om de är tillräckligt stora för att stängslas eller om också omgivande åker betas. Om hög vegetation står kvar efter betet kan kompletterande putsning behövas.

Ett komplement till slätter kan vara att fjolårsgräset bränns under vårvintern.

Många åkerholmar har tidigare utnyttjats för foder- och lövtäkt. Slå årligen gräset på åkerholmarna.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Röj sly och glesa ut beståndet av träd och buskar på igenväxande åkerholmar. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott.

Bärande träd och buskar bör sparas om sådana traditionellt har förekommit på åkerholmar i trakten och framförallt om de förekommer tillsammans med lämningar efter torp eller annan bebyggelse på åkerholmen. Spara även märkliga träd som t ex stora ekar och andra träd till vilka traditioner är knutna. Även beskurna träd sparas.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

• *Åkerholmarna skadas om man*

- placerar ny odlingssten, sprängsten, skrotsten, massor och avfall på eller invid dem.

- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar på holmarna.

§§

Åkerholmar kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 9-13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Åkerholmar

Åkerholmarna ligger som små öar av vegetation i odlad åker. Oftast består de av berghällar, morän eller mycket stenig mark som inte har varit möjlig att odla.

Förr ingick åkerholmarna som regel i sammanhängande områden med ängs- eller hagmark. Dagens odlingslandskap med endast enstaka kvarliggande rester av detta ängs- eller hagmarkslandskap är en följd av den genomgripande uppodling av främst ängsmark som skedde under 1800-talet och början av 1900-talet.

Det är vanligt att man hittar både fornlämningar och spår av äldre markanvändning på åkerholmarna. I synnerhet inom länets centrala och tillika fornlämningstäta delar är de förhistoriska gravarna koncentrerade till denna slags impedimentmark. Detsamma gäller hållristningar och skålgropsförekomster. Från senare tid är det främst

grunder efter torp eller annan bebyggelse som brukar påträffas.

På åkerholmarna växer ofta något enstaka större lövträd, varav somliga bär spår av lövtäkt. I herrgårdsmiljöer kan det röra sig om ek. På de åkerholmar som tidigare hyst bebyggelse kan man återfinna fruktträd eller andra odlade växter. Vanliga buskar är slån, nypon, hassel och en. Längs kanterna är ofta odlingssten och odlingsrösen upplagda.

Tidigare var åkerholmarna öppnare och ljusa. Markerna sköttes genom slätter och höet togs tillvara. Detta gjorde att floran från ängs- och hagmarkstiden kunde leva kvar. Hävdade åkerholmar kan än idag vara mycket rika på arter, bl a växter och nyttoinsekter. Fåglar och andra smådjur finner här föda och en livsmiljö. Åkerholmarna är idag i många fall på väg att växa igen. Floran och faunan förlorar därmed en del av sin livsmiljö.

Det är vanligt att man hittar både fornlämningar och spår av äldre markanvändning på åkerholmarna.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Slå årligen gräset på åkerholmarna. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slåtern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Slåtterbalk kan vara ett alternativ till lien. Ta bort höet.

Som komplettering eller alternativ till slåtter kan åkerholmarna betas om de är tillräckligt stora för att stänglas eller om också omgivande åker betas. Om hög vegetation står kvar efter betet kan kompletterande putsning behövas.

Ett komplement till slåtter kan vara att fjolårsgräset bränns under vårvintern.

Glesa ut beståndet av träd och buskar på igenväxande åkerholmar och röj sly. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp och ask kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de ofta har ett gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas. Asp kan även avverkas med högstubbe under försommaren. Högstubben sågas bort året efter. Därigenom minskar uppslaget av rotskott.

Enstaka bärande träd och buskar bör sparas om sådana traditionellt har förekommit på åkerholmar i trakten och framförallt om de förekommer tillsammans med lämningar efter torp eller annan bebyggelse på åkerholmen. Spara även märkliga träd som t ex stora ekar och andra träd till vilka traditioner är

knutna. Även hamlade träd skall sparas och hamlas kontinuerligt.

Håll årligen efter rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

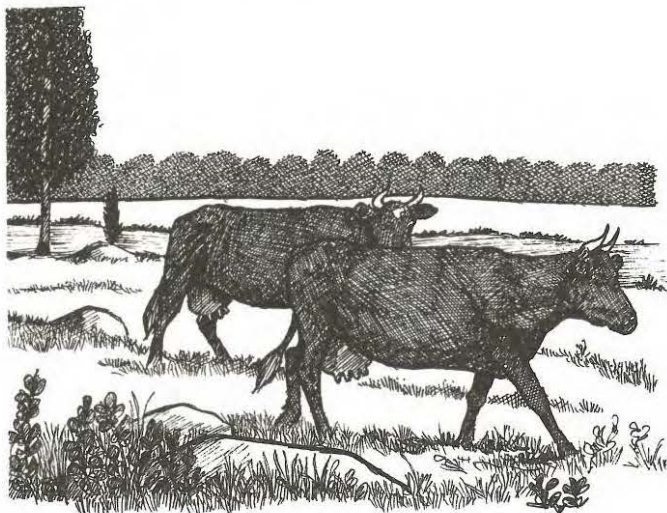
- *Åkerholmarna skadas om man*

- placerar ny odlingssten, sprängsten, skrotsten, massor och avfall på eller invid dem.

- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar utanför åkern och på holmarna.

§§

Åkerholmar kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 9-13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

Som komplettering eller alternativ till slåtter kan åkerholmarna årligen betas.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Åker- och vägrenar

Åker- och vägrenar fungerar som begränsningslinjer i markerna. Såväl form som storlek kan växla. Ibland är åker- eller vägrenen bevuxen med gräs och örter, ibland också av buskar och träd. I vissa fall kan åkerrenen vara en obrukad remsa som skiljer en åker från en annan. I andra fall kan det röra sig om de strängar av obrukad mark som löper längs en stenvall, en trädgårdsgård eller en jordvall. Vägrenen bildar kant mellan vägbanan och den omgivande marken. I somliga fall sluttar vägrenen utåt från vägbanan och leder bort vatten, i andra fall kan den bilda en låg vall intill vägen.

Både åker- och vägrenar har under lång tid använts

som ängsmark, d v s man har slagit gräs- och örtvegetationen där för att använda den som kreatursfoder.

Åkerrenarna kan ha växlande ålder. Det kan röra sig om åkergränser från tiden före 1800-talets skiften. Vanligast är dock att de tillhör en senare epok.

Vägrenarna kan vara av mycket hög ålder i de fall vägen bevarat sin äldre sträckning. Många vägsträckningar är flera hundra år gamla eller har till och med ett ursprung i bygdens allra tidigaste kolonisationskedde under förhistorisk tid. Flertalet av dagens vägar har dock tillkommit i samband med 1800-talets skiften och utflyttningar.

Slå årligen gräset på åker- och vägrenarna. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Slå årligen gräset på åker- och vägrenarna. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slått ske mellan blomning och frösättning. Upprepa vid behov slått av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slått ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåtttid i juli- augusti. Slåttbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet. Ett komplement till slått är att fjolårsgräset bränns under vårvintern.

Röj buskar och sly i igenväxande åker- och vägrenar. Röjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemet utarmas och röjningen blir effektiv. Ta bort avfallet.

Åker- och vägrenar skadas om man placerar sten, massor och avfall på dem.

Åker- och vägrenar kan vara skyddade med stöd av lag, direkt eller indirekt om de hör ihop med andra element (äldre brukningsvägar, stenmurar, öppna diken). Se närmare bestämmelser bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976: 484, senast ändrad 1994:1161) samt 7-13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

Röj buskar och sly i igenväxande åker- och vägrenar.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladerna kan rekvideras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

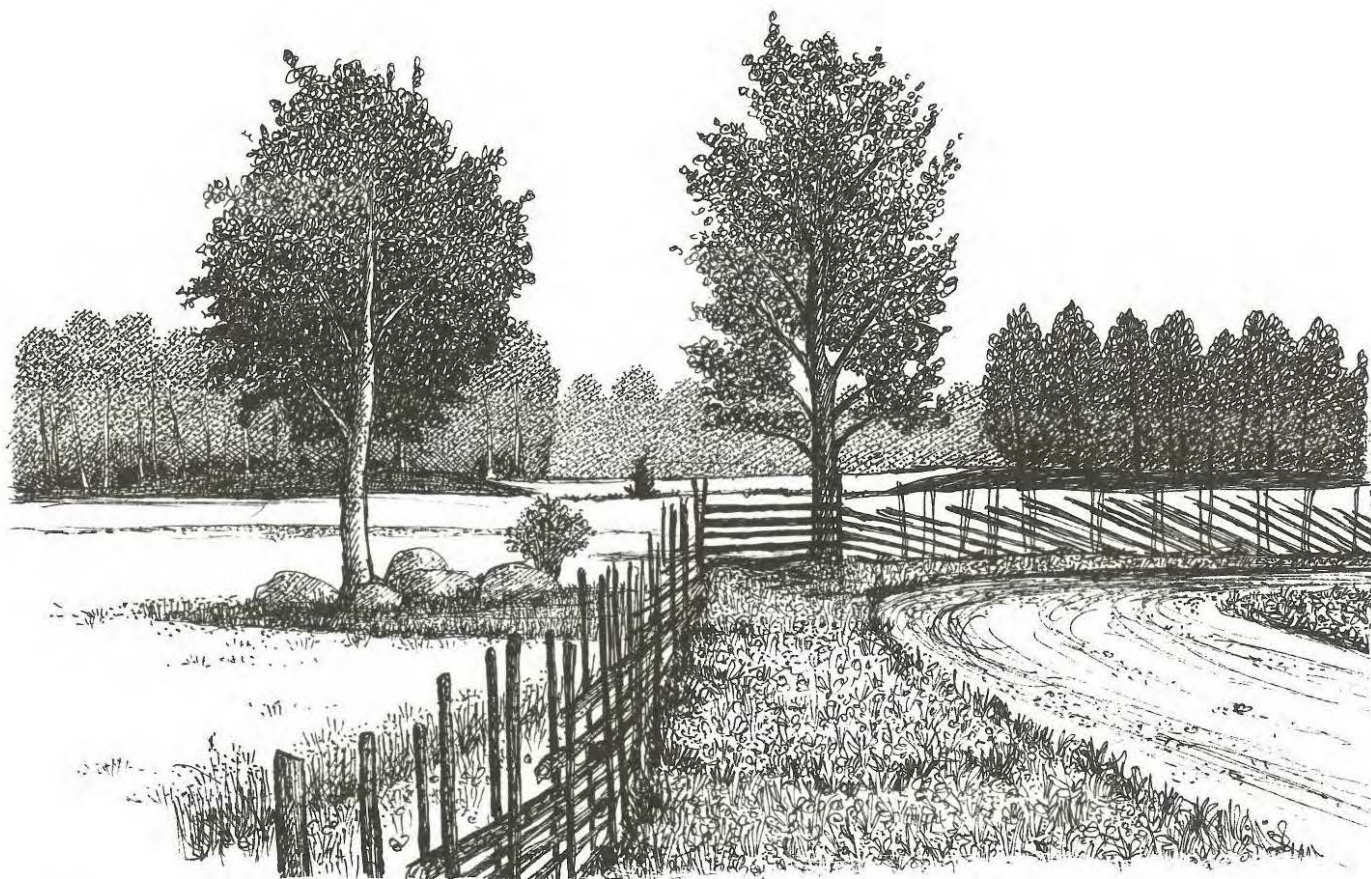
Åker- och vägrenar

Åker- och vägrenar fungerar som begränsningslinjer i markerna. Såväl form som storlek kan växla. Ibland är åker- eller vägrenen bevuxen med gräs och örter, ibland också av buskar och träd. I vissa fall kan åkerrenen vara en obrukad remsa som skiljer en åker från en annan. I andra fall kan det röra sig om de strängar av obrukad mark som löper längs en stenmur, en trädgårdsgård eller en jordvall. Vägrenen bildar kant mellan vägbanan och den omgivande marken. I sofliga fall sluttar vägrenen utåt från vägbanan och leder bort vatten, i andra fall kan den bilda en låg vall intill vägen.

Åkerrenarna kan ha växlande ålder. Det kan röra sig om åkergränser från tiden före 1800-talets skiften. Vanligast är dock att de tillhör en senare epok.

Vägrenarna kan vara av mycket hög ålder i de fall vägen bevarat sin äldre sträckning. Många vägsträckningar är flera hundra år gamla eller har till och med ett ursprung i bygdens allra tidigaste kolonisationsskede under förhistorisk tid. Flertalet av dagens vägar har dock tillkommit i samband med 1800-talets skiften och utflyttningar.

Både åker- och vägrenar har under lång tid använts som ängsmark, d v s man har slagit gräs- och örtvegetationen där för att använda den som kreatursfoder. Om renen slagits kontinuerligt kan floran och faunan från ängs- och hagmarksepoken leva kvar. Renen utgör då en viktig livsmiljö för dessa alltmer sällsynta växter och djur.

Slå årligen gräset på åker- och vägrenarna.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Slå årligen gräset på åker- och vägrenarna. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slåtern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttetid i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet. Ett komplement till slåtter är att fjolårsgräset bränns under vårvintern.

Röj buskar och sly i igenväxande åker- och vägrenar. Röjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir därmed effektiv. Ta bort avfallet. Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna buskar och sly.

Åker- och vägrenar skadas om man placerar sten, massor och avfall på dem.

Åker- och vägrenar kan vara skyddade med stöd av lag, direkt eller indirekt om de hör ihop med andra element (äldre brukningsvägar, stenvägar, öppna diken). Se närmare bestämmelser bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 7-13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

Röj buskar och sly i igenväxande åker- och vägrenar.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Randmiljöer

Skogsbryn, åker- och vägrenar

Odlingslandskapets randmiljöer är uppkomna genom människans hävd och helt beroende av denna. De utgör viktiga inslag i kulturlandskapet och berättar mycket om vår odlingshistoria. Randmiljöer finns utmed kanterna av olika markslag. Vägrenen kantar vägen och åkerrenen åkern medan skogsbrynet utgör övergången mellan den odlade marken och skogen.

Åker- och vägrenar är vanligtvis öppna och solbelysta ytor. Förr lieslog man alla renar och tog tillvara höet som vinterfoder. Fanns det möjlighet lät man även kreaturen beta på renarna. Hävden i form av slätter och bete skapade goda levnadsförutsättningar för ett stort antal växter och djur, t ex prästkrage,

liten blåklocka, kattfot liksom fjärilar och andra insekter, däribland många nyttoinsekter.

För att inte skogen skulle skugga åkern har en kantzon hållits mer eller mindre öppen mellan åkerdiket och skogskanten. Brynets bredd varierar med topografi och väderstreckorientering. Det har ofta varit helt öppet, framför allt om det slagits med lie eller betats. Det kunde även förekomma enstaka spridda buskar och träd som t ex björk, rönn och en. Variationen i brynen gör att många växt- och djurarter trivs i denna miljö.

Alla bryn och renar har tidigare varit en del av gårdens produktionsmark och skogen har inte tillåtit växa alldeles in på åkrar och ängar.

Alla bryn och renar har tidigare varit en del av gårdens produktionsmark och skogen tilläts inte växa alldeles in på åkrar och ängar.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Slå årligen gräset i skogsbrynen som ligger närmast åkern samt i åker- och vägrenarna. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slåtern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet. Ett komplement till slåtter kan vara att fjolårsgräset bränns under vårvintern.

Slätter av renarna och den del av skogsbrynen som ligger närmast åkern skapar den ljusa miljö som tidigare funnits kring den brukade marken, vilket även gynnar djur- och växtarter.

Randmiljöer röjs vid behov årligen från buskar och sly. Rövningen utförs lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och rövningen blir effektiv. Ta bort avfallet.

Den del av brynen som ligger närmast skogen bör förutom en helt öppen zon närmast åkern bestå av några meters bredd med enstaka buskar och några lövträd innan den slutna skogen tar vid.

Randmiljöerna skadas om man placerar sten, massor och avfall där.

Den del av brynen som ligger närmast skogen bör förutom en helt öppen zon närmast åkern bestå av några meters bredd med enstaka buskar och några lövträd innan den slutna skogen tar vid.

Randmiljöer kan vara skyddade med stöd av lag, direkt eller indirekt om de hör ihop med andra element (äldre brukningsvägar, stenmurar, öppna diken). Se närmare bestämmelser bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 7-13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

Randmiljöer röjs från buskar och sly.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Träd med historia

Ensamväxande stora träd har i alla tider varit föremål för intresse i den folkliga föreställningsvärlden, i synnerhet om de uppvisat särdrag eller avvikande växtsätt. I vissa fall kan man misstänka att sådana föreställningar går tillbaka till hednisk tid. Man kan påminna om offerlundan vid templet Gamla Uppsala eller om Yggdrasil, världsträdet i den gamla mytologin.

Många sådana träd förknippades med avrättningar och häri finns kanske en koppling till gamla offertraditioner. Andra ansågs ha helande kraft som t ex "tandvärksträd". För att botas från tandvärken stacks ett vasst föremål in i den sjuka tanden så att den började blöda. Det vassa blodiga föremålet slogs därefter under besvärjelser in i trädet och "tog med sig" värken eller sjukdomen. Andra träd som var märkligt växta ansågs ofta ha magiska egenskaper. Där kunde sjuka dras eller "smörjas" genom rotutväxter, kluvna stammar eller två sammanväxta stammar. Detta ansågs bota det onda eller skydda mot onda makter.

Vanligast var gårdsträdet. När en gård anlades planterades ett vådräd till gårdens och invånarnas beskydd:

"Vid dammen står också vådrädet, en skyhög gammal fura. Bister, knotig, men ännu frodig, och livskraftig står den där som ett ålderstecken, 'furan vid dammen', som är så gammal att inte ens de äldsta på gården har en aning om hur gammal den är ..."

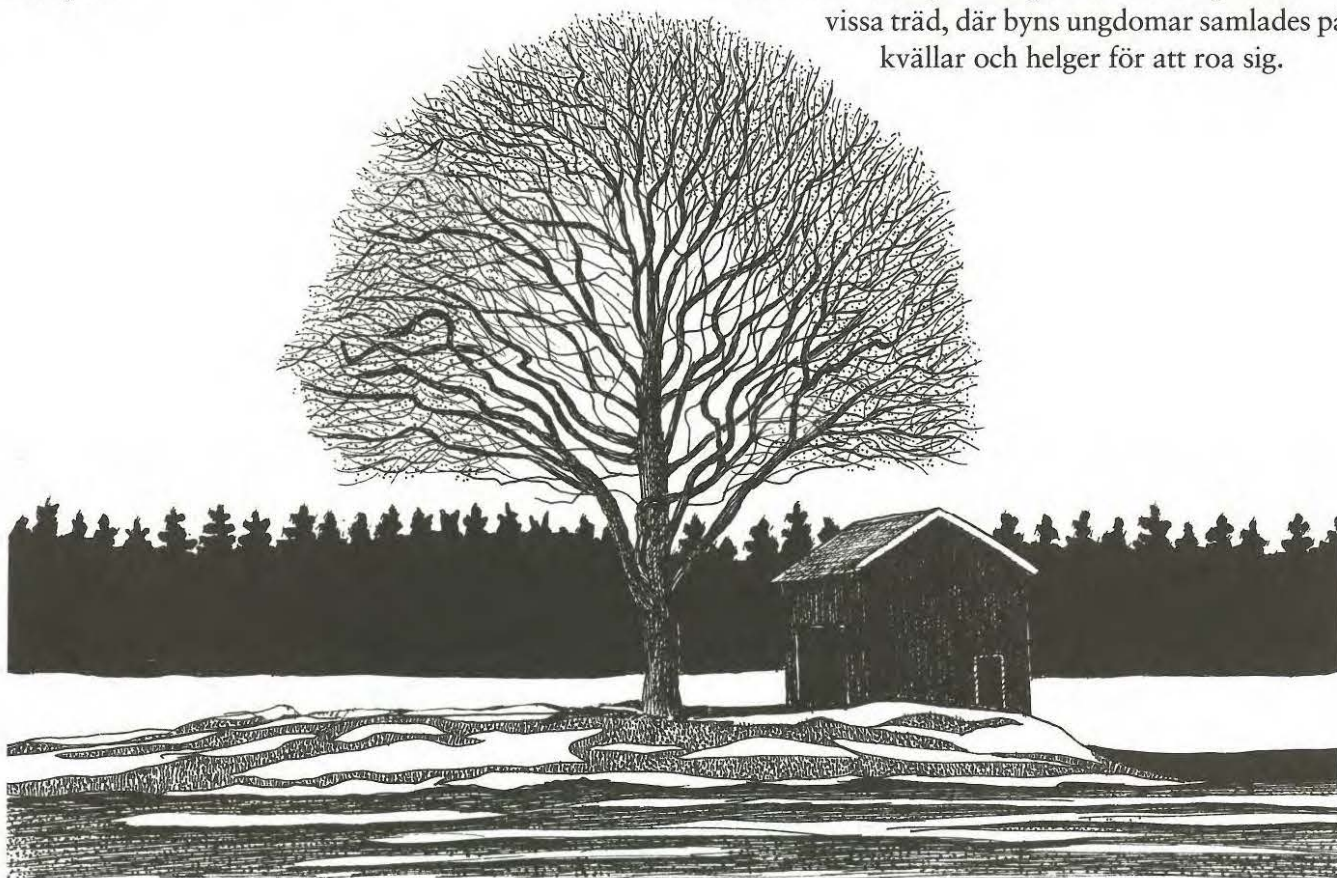
(Gustaf Ewald: Vådräd).

Många ensamväxande stora träd ansågs besitta en livsuppehållande kraft. Till trädet fogades tabu-föreställningar, vilket följande citat visar:

"Hon var alldeles obarmhertigt hanterad med hästkosöm och träpluggar neromkring uti stammen. Man hade i tanke att hugga bort henne en gång på 1860-talet; hon skuggade så mycket in på gårdet. Dock, 'nej, vi röra henne inte', avgjorde bonden. Men så efter ett tiotal år hade gården bytt ägare. Denne och hans son höggo ned trädet. Bägge insjuknade, sonen dog och fadern blev varaktigt bräcklig."

(Gustaf Ewald: Vådräd).

En något mer jordnära funktion hade de s k supträden eller halvvägsträden som råkade vara lämpligt placerade längs en väg och till vilka knöts en tradition om att rasta eller stärka sig med en sup. Ända in på 1900-talet hade man på många håll s k lekplatser vid vissa träd, där byns ungdomar samlades på kvällar och helger för att roa sig.

Röj sly, buskar och yngre träd omkring det ensamväxande trädet. Trädet måste stå öppet och ljust för att det ska överleva på lång sikt.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Röj sly, buskar och yngre träd omkring trädet. Röjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att trädet inte skadas vid röjningen. Ta bort grova grenar som är på väg att brytas och fläka upp barken. Ta bort avfallet och håll snyggt runt trädet. Det ensamväxande trädet måste stå öppet och ljust för att det ska överleva på lång sikt.

Håll årligen efter rot- och stubbskott från borttagna buskar och yngre träd.

- *Ensamväxande träd skadas om man*
  - placerar sten, massor eller avfall nära dem.
  - sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar nära träden.

§§

Träd med historia kan vara skyddade med stöd av lag. Se bl a 5 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Naturbildningar till vilka ålderdomliga bruk, sägner eller märkliga historiska minnen är knutna är också fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Sjuka kunde dras genom rotutväxter, kluvna stammar eller två sammanväxta stammar hos träd som ansågs ha magiska egenskaper. Detta skulle bota det onda.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Träd med historia

Ensamväxande stora träd har i alla tider varit föremål för intresse i den folkliga föreställningsvärlden, i synnerhet om de uppvisat särdrag eller avvikande växtsätt. I vissa fall kan man misstänka att sådana föreställningar går tillbaka till hednisk tid. Man kan påminna om offerlundan vid templet Gamla Uppsala eller om Yggdrasil, världsträdet i den gamla mytologin.

Många sådana träd förknippades med avrättningar och häri finns kanske en koppling till gamla offertraditioner. Andra ansågs ha helande kraft som t ex "tandvärksträd". För att botas från tandvärken stacks ett vasst föremål in i den sjuka tanden så att den började blöda. Det vassa blodiga föremålet slogs därefter under besvärjelser in i trädet och "tog med

sig" värken eller sjukdomen. Andra träd som var märkligt växta ansågs ofta ha magiska egenskaper. Där kunde sjuka dras eller "smörjas" genom rotutväxter, kluvna stammar eller två sammanväxta stammar. Detta ansågs bota det onda eller skydda mot onda makter.

Vanligast var gårdsträdet. När en gård anlades planterades ett vådräd till gårdens och invånarnas beskydd:

"Vid dammen står också vådrädet, en skyhög gammal furu. Bister, knotig, men ännu frodig, och livskraftig står den där som ett ålderstecken, 'furan vid dammen', som är så gammal att inte ens de äldsta på gården har en aning om hur gammal den är ..."

(Gustaf Ewald: Vådräd).

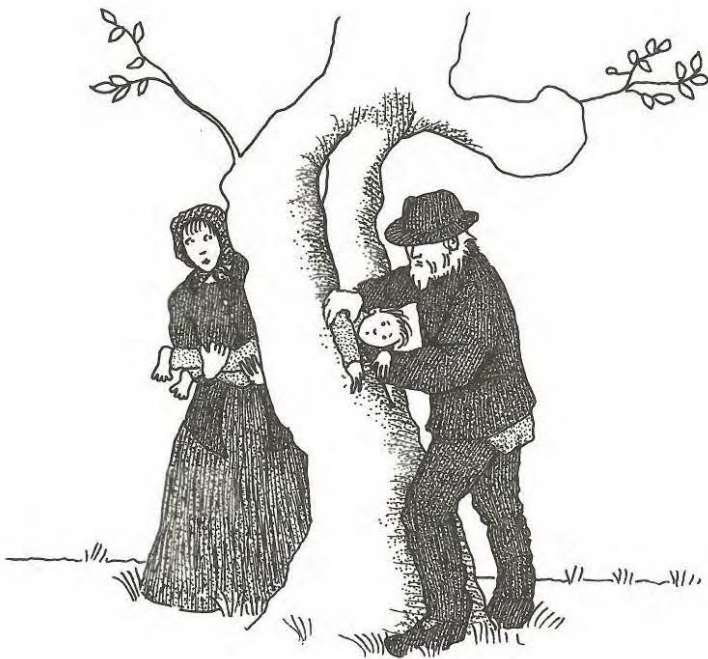

Röj sly, buskar och yngre träd omkring det ensamväxande trädet. Trädet måste stå öppet och ljust för att det ska överleva på lång sikt.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Många ensamväxande stora träd ansågs besitta en livsuppehållande kraft. Till trädet fogades tabu-föreställningar, vilket följande citat visar:

“Hon var alldeles obarmhertigt hanterad med hästkosöm och träpluggar neromkring uti stammen. Man hade i tanke att hugga bort henne en gång på 1860-talet; hon skuggade så mycket in på gården. Dock, ‘nej, vi röra henne inte’, avgjorde bonden. Men så efter ett tiotal år hade gården bytt ägare. Denne och hans son höggo ned trädet. Bägge insjuknade, sonen dog och fadern blev varaktigt bräcklig.”
(Gustaf Ewald: Vårdträd).

Sjuka kunde dras genom rotutväxter, kluvna stammar eller två sammanväxta stammar hos träd som ansågs ha magiska egenskaper. Detta skulle bota det onda.

En något mer jordnära funktion hade de sk supträden eller halvvägsträden som råkade vara lämpligt placerade längs en väg och till vilka knöts en tradition om att rasta eller stärka sig med en sup. Ända in på 1900-talet hade man på många håll sk lekplatser vid vissa träd, där byns ungdomar samlades på kvällar och helger för att roa sig.

SKÖTSEL

Röj sly, buskar och yngre träd omkring trädet. Røjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och røjningen blir effektiv. Se till att trädet inte skadas vid røjningen. Ta bort grova grenar som är på väg att brytas och fläka upp barken. Ta bort avfallet och håll snyggt runt trädet. Det ensamväxande trädet måste stå öppet och ljusst för att det ska överleva på lång sikt.

Håll årligen efter rot- och stubbskott från borttagna buskar och yngre träd.

- *Ensamväxande träd skadas om man*
  - placerar sten, massor eller avfall nära dem.
  - sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar nära träden.

§§

Träd med historia kan vara skyddade med stöd av lag. Se bl a 5 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Naturbildningar till vilka ålderdomliga bruk, sägner eller märkliga historiska minnen är knutna är också fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

 Riksantikvarieämbetet

Box 5405, 114 84 Stockholm, tel. 08-78390 00

Ekar i odlingslandskapet

Stora ensamväxande ekar hör idag ofta samman med herrgårdarnas omgivning. De representerar makt och gedigen styrka och har också ofta förknippats med adeln. Eken växer idag ofta på uppodlade marker som tidigare brukats för slätter eller bete. Hagar med ek förekommer också. Ibland kan ekarna utgöra återstoden av en herrgårdspark.

Eken har sedan medeltiden varit en resurs för staten och kungamakten. Den var ett kungligt regale, dvs en inkomstkälla förbehållen kronan, framförallt reserverad för skeppsbyggeri. Bönderna förbjöds vid vite att hugga ned ekar även om de växte på de egna markerna.

Vid 1600-talets mitt fick Sverige särskilda skogslagar som förbjöd avverkning av ek på både skattehemman, kronohemman och allmänningar. Trots detta importerades ofta timmer till kronans skeppsbyggeri. Under 1700-talet började man efterhand att i mer affärsmässig anda försöka utnyttja det inhemska ekvirket. Man gjorde inventeringar av ekbeståndet och utfärdade bestämmelser om skötsel och nyplantering av ekskog.

Under flera hundra år rådde en spänning mellan kronans intressen och de bönder på vars mark ekarna stod. Bonden fick inte själv avverka träden och hade föga nytta av dem eftersom ekens blad bryts ned långsamt och är dålig gödning. Eklöven är heller inte lämpliga till djurfoder. Carl von Linné säger t ex i sin Västgötaresa att: ... *“Ekens nytta är allmänt bekant men hon hatas på åker och äng; ty där hon står bränner hon bort grödan mer än något annat träd”* ...

Under Gustav III skedde vissa lättnader. År 1789 förordnades att ägare av skattejord fick rätt att avverka de ekar som kronan inte ställde anspråk på. År 1830 fick markägare rätt att lösa in ekskogarna. Denna liberalisering fullbordades år 1875 då markägaren fick full besittningsrätt också till ekskogen.

Idag är de ensamma ekarna ett omistligt inslag, som påminner om vilka omfattande förändringar som det svenska odlingslandskapet undergått från medeltiden och fram till idag.

Röj sly, buskar och yngre träd omkring ensamväxande träd.
De måste stå öppnet och ljusst för att de ska överleva på lång sikt.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Røj sly, buskar och yngre träd omkring ekarna. Røjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och røjningen blir effektiv. Se till att träden inte skadas vid røjningen. Ensamväxande ekar måste stå öppet och ljust för att de ska överleva på lång sikt.

Håll årligen efter rot- och stubbskott från borttagna buskar och yngre träd.

- *Ekarna skadas om man*

- placerar sten, massor eller avfall intill dem.
- plöjer närmare träden eller djupare än man tidigare gjort. En zon på 5-10 m närmast trädet lämnas obrukad.
- sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar nära träden.

Ensamväxande ekar kan vara skyddade med stöd av lag. Se bl a 5, 7 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Naturbildningar till vilka ålderdomliga bruk, sägner eller märkliga historiska minnen är knutna är också fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Ensamväxande ekar

Eken har sedan medeltiden varit en resurs för staten och kungamakten.

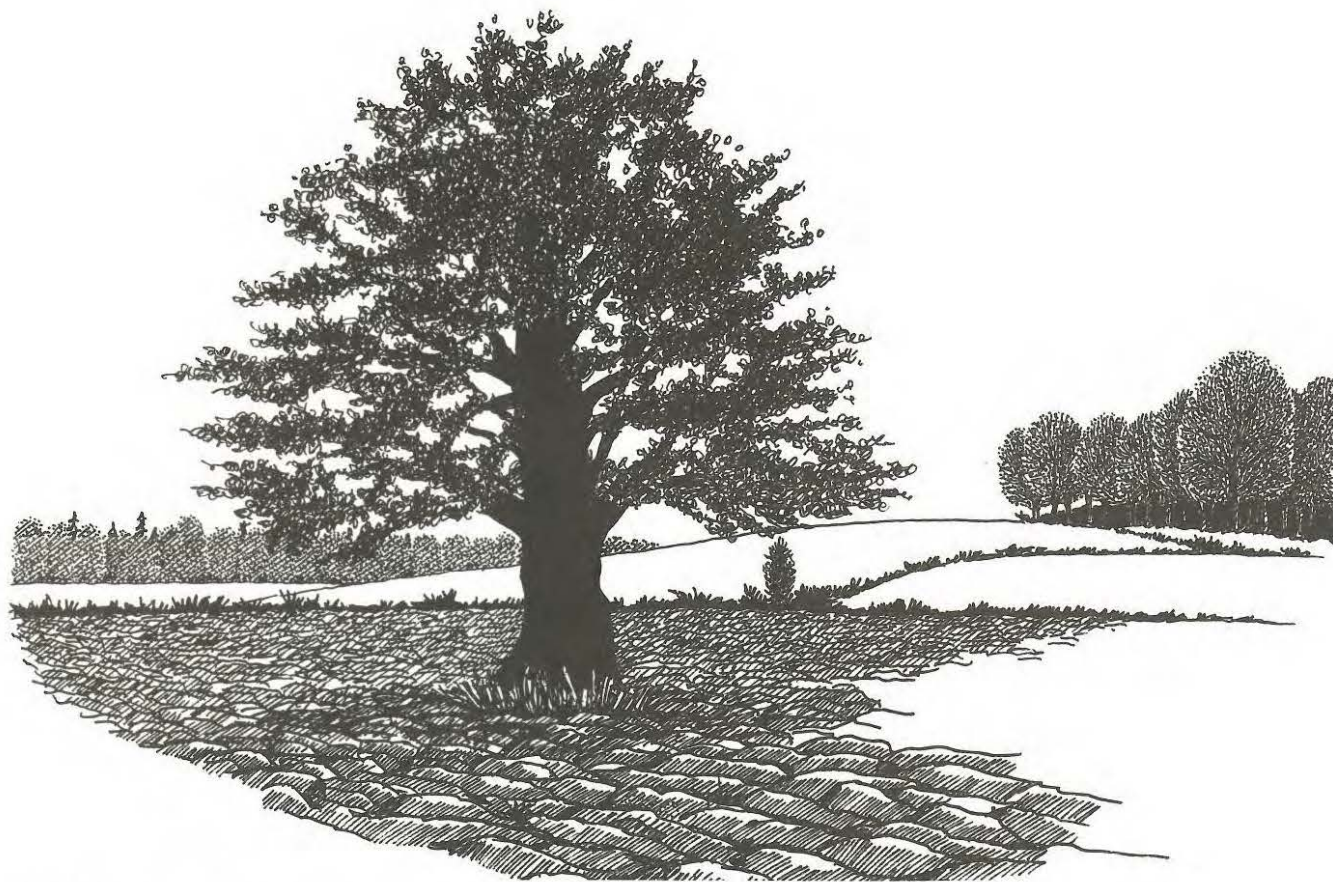
Vid 1600-talets mitt fick Sverige särskilda skogslagar som förbjöd avverkning av ek på både skattehemman, kronohemman och allmänningar. Trots detta importerades ofta timmer till kronans skeppsbyggeri. Under 1700-talet började man efterhand att i merkantilistisk anda försöka utnyttja det inhemska ekvirket. Man gjorde inventeringar av ekbeståndet och utfärdade bestämmelser om skötsel och nyplantering av ekskog.

Under flera hundra år rådde en spänning mellan kronans intressen och de bönder på vars mark ekarna stod. Bonden fick inte själv avverka träden och hade föga nytta av dem eftersom ekens blad bryts ned långsamt och är dålig gödning, heller inte lämplig till djurfoder.

Carl von Linné säger i sin Västgötaresa: ... *“Ekens nytta är allmänt bekant men hon hatas på åker och äng; ty där hon står bränner hon bort grödan mer än något annat träd”* ...

Under senare delen av 1700-talet skedde vissa lättnader. År 1789 förordnades att ägare av skattejord fick rätt att avverka de ekar som kronan inte ställde anspråk på. År 1830 fick markägare rätt att lösa in ekskogarna. Denna liberalisering fullbordades år 1875 då markägaren fick full besittningsrätt också till ekskogen.

Idag är de ensamma ekarna ett omistligt inslag, som påminner om vilka omfattande förändringar som det svenska odlingslandskapet undergått från medeltiden och fram till idag.

Röj sly, buskar och yngre träd omkring den ensamväxande eken.

Den måste stå öppet och ljus för att den ska överleva på lång sikt.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Røj sly, buskar och yngre träd omkring ekarna. Røjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemet utarmas och røjningen blir effektiv. Se till att eken inte skadas vid røjningen. Den ensamväxande eken måste stå öppet och ljust för att den ska överleva på lång sikt.

Håll årligen efter rot- och stubbskott från borttagna buskar och yngre träd.

- *Ekarna skadas om man*
- placerar sten, massor eller avfall intill dem.
- sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar nära träden.

Ensamväxande ekar kan vara skyddade med stöd av lag. Se bl a 5, 7 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Naturbildningar till vilka ålderdomliga bruk, sägner eller märkliga historiska minnen är knutna är också fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Hamlade träd

I det traditionella jordbruket var det ängens gräs och örter som gav boskopen föda under vintern. Som tillskott till ängshöet togs stora mängder löv på såväl utmark som inägor. Genom detta blev aldrig trädens kronor så stora att de skuggade marken. För mycket skugga kan göra ängen mindre produktiv. På så sätt gynnades också tillväxten av örter och gräs, eftersom ljusinsläppet ökade och vid hamlingen frigjordes näringsämnen när de avröjda vedväxternas rötter och rottrådar dog och förmultnade.

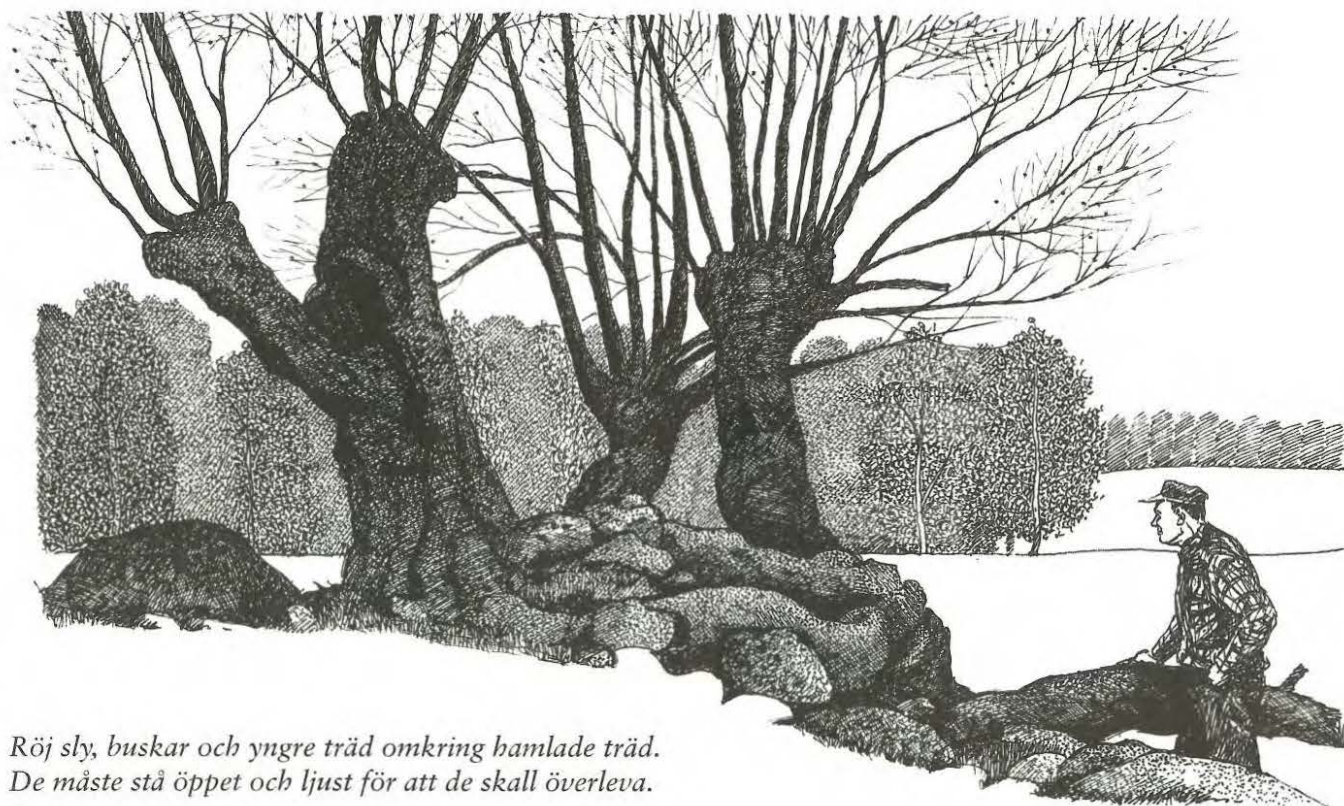
Andra benämningar för hamling av träd är topphuggning, kupning, tullning eller klappning. Bruket anses ha förekommit redan under järnåldern, ca 300 f Kr - 1100 e Kr, då man började använda järn till lövknivar och därigenom kunde skära av grenar effektivare och i betydligt större omfattning än tidigare. Troligen fick hamlingen ett uppsving i samband med den starka befolkningsökningen under 1700-talets senare del och påföljande århundrade. Därefter konkurrerades lövfodret ut av klöver och timotej som odlades på åkermark. Denna utveckling inleddes i samband med de stora skiftesreformerna på 1800-talet. Dock har lövtäkt på sina håll förekommit ända in i våra dagar.

När man hamlade i äldre tider kapades först de

unga trädens topp- och huvudgrenar på ett par meters höjd. Sedan skördades de nya skotten och bands vanligen samman i kärvar. Tidsintervallet mellan hamlingarna varierade beroende på traditioner, trädslag, årsmån och om grenarna skulle användas till ved eller lövfoder. De träd som hamlades var framförallt lind, björk, asp och ask men även sälg, al, alm, ek och rönn hamlades. Lövtäkten skedde mellan ängsslåttern och skördearbetet på åkern.

För att bevara kunskapen om vad som var bra och dåligt löv använde man sig bl a av ramsor. I en gammal smäländsk ramsa säger fåret så här: *“Bryt björkelöv, bryt rönnelöv men inte lönnelöv. Det är brett för öga men tunt för tand”*. I södra Sverige har lövfoder framförallt använts till vinterutfodring av får.

Även om hamlade träd inte längre har någon betydelse för foderproduktionen har de stora kulturhistoriska och biologiska värden. Hamlade träd är ett viktigt inslag i odlingslandskapet, eftersom de vittnar om en äldre och numera försvunnen markanvändning. Förr var ängen basen för ekonomin, medan skogen eller åkern har övertagit denna roll idag. De hamlade träden kan nå en mycket hög ålder och har ett stort biologiskt värde, då de utgör en livsmiljö för bl a hålbbyggande fåglar och vedinsekter.

Röj sly, buskar och yngre träd omkring hamlade träd. De måste stå öppet och ljust för att de skall överleva.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Hamla trädet vart 3 - 5:e år under augusti-september.

I vinkeln mellan gren och stam finns det en upphöjd, rynkig linje, en s k barkås, och i övergången mellan stam och gren syns en liten ansvällning som kallas grenkrage. Denna innehåller ämnen som skyddar mot svampangrepp. Vid beskärning växer grenkragen ut över snittet. Lägg därför helst snittet i samma beskärningspunkt som föregående hamling så att grenkragen inte behöver växa onödigt långt. Om grenen är grov måste arbetet utföras i etapper så att inte barken fläks.

Riktigt gamla träd med grov och skrovlig bark, som kanske inte hamlats på 50 år, kan ha svårt att klara en kraftig restaureringshamling. Men risken att de dör är stor även utan restaureringsingrepp eftersom de kan knäckas av stormar. Beskärningspunkten vid restaureringshamling läggs ca 10 cm ovanför tidigare beskärningspunkt. Lägg en sned snittyta så att vatten rinner av. Vid hamling av äldre träd bör enstaka mindre grenar alltid sparas som "savsugare", och tas bort när de nya skotten vuxit ut. Restaureringshamling bör ske när träden är i vila, dvs under höst och vinter. Lönn kan vara känslig när den inte hamlats på många år, varför restaureringshamling bör ske i oktober månad under flera år.

Om hamlade träd står i igenväxta marker, som ska restaureras och öppnas upp, måste de friställas innan de nyhamlas (får de inget ljus direkt dör de oftast).

I områden med äldre hamlade träd kan man tänka på återväxten genom att med jämna mellanrum nyhamla unga träd, om möjligt av samma art som de gamla träden på platsen. Vid nyhamling topphuggs trädet när stammen är 5-10 cm grov. Trädet kapas på samma höjd som äldre hamlade träd i närheten.

Røj sly, buskar och yngre träd omkring hamlade träd. Røjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och røjningen blir effektiv. Se till att träden inte skadas i samband med røjningen. Hamlade träd måste stå öppet och ljusst för att de skall överleva. Ta bort avfallet.

• *Hamlade träd skadas om man*

- placerar sten, massor eller avfall intill dem.
- kommer träden för nära med redskap och fordon vid t ex åkerbruk och dikes- eller snörøjning.
- sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar nära träden.

§§

Hamlade träd kan vara skyddade med stöd av lag. Se bl a 5, 7 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Naturbildningar till vilka ålderdomliga bruk, sägner eller märkliga historiska minnen är knutna är också fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Att ta löv

Bruket att ta löv till vinterfoder för djuren, eller "att hugga fårris", har mycket gamla anor och kan härledas åtminstone tillbaka till vår tideräknings början. När människan sedan blev alltmer bofast utvecklades ängsbruket. Träden på ängen beskars och gav lövkärvar som tillsammans med höet från slåtter höll liv i gårdens djur under vintern. Det bästa fodret fick man av ask och lind, följt av asp och björk. Lindar beskars även för att ge bast till rep.

Att ta löv har i historisk tid en förhållandevis kort tradition på Öland. Fram till år 1801 behandlades hela Öland som en "frikallad" jaktpark av kronan. Detta regalrättsanspråk med rötter i medeltiden utvidgades under 1600-talets slut till att gälla all skog och alla träd - inte bara ekar och bärande träd - i gårdet likaväl som i markerna. Det var inte tillåtet att ens bryta grenar eller hugga löv. Dessa anspråk upphävdes inte förrän i samband med djurgårdsinrättningens upphörande år 1801.

Träd som formats av lövtäkt får ett säregat utseende. På äldre träd är stammen grov och stubbliknan-

de, medan grenarna är tunna. Trädet beskars ungefär vart tredje till fjärde år. Lövet samlades i lövkärvar och sparades till vinterfoder eller gavs direkt till djuren. Under torrår, när betet tröt i markerna, fick löv fungera som nödfoder. De beskurna träden är ett stycke levande historia som påminner om en urgammal tradition att skaffa foder till djuren.

Idag kan vi se spår efter lövtäkt på träd som ofta står utmed murarna och vägarna i gårdet. Det är inte heller ovanligt med träd som bär spår av tidigare beskärning kring byn och utmed bygatan.

Träd som inte beskurits på länge får en överdimensionerad krona vilken stubben, som ofta är full av röta inuti, har svårt att bära upp. Om trädet inte beskars på nytt riskerar det att brytas sönder och dö i förtid. Beskärning av grova grenar innebär å andra sidan ökad risk för röta och kan i undantagsfall också ta död på trädet. De gamla träden har dock stor förmåga till invallning och skottsättning vilket ger goda chanser till ett lyckat resultat.

Røj sly, buskar och yngre träd omkring beskurna träd. De måste stå öppet och ljust för att de skall överleva på lång sikt.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Beskär trädet vart 3 - 5:e år under augusti-september. Alternativt kan beskärningen ske under vårvintern. Beskär dock alltid träd som savar mycket, t ex björk och lönn, under augusti-september.

I vinkeln mellan gren och stam finns det en upphöjd, rynkig linje, en s k barkås, och i övergången mellan stam och gren syns en liten ansvällning som kallas grenkrage. Denna innehåller ämnen som skyddar mot svampangrepp. Vid beskärning växer grenkragen ut över snittet. Lagg därför helst snittet i samma beskärningspunkt som tidigare så att grenkragen inte behöver växa onödigt långt. Använd skärande redskap, helst yxa eller lövkniv, och eftersträva en slät snittyta. Om grenen är grov måste arbetet utföras i etapper så att barken inte fläks.

Den nya beskärningspunkten, d v s om det gått mer än fem år sedan senaste beskärning, läggs ca 10 cm ovanför grenkragen. Lagg en sned snittyta så att vatten rinner av.

Riktigt gamla träd med grov och skrovlig bark, som kanske inte beskurits på 50 år, kan ha svårt att klara en kraftig restaureringsbeskärning. Men risken att de dör är stor även utan restaureringsingrepp, eftersom de kan knäckas av stormar. Vid beskärning av äldre träd bör enstaka mindre grenar alltid sparas som "savsugare", och tas bort när de nya skotten vuxit ut. Restaureringsbeskärning bör ske när träden är i vila, d v s under höst och vinter. Lönn kan vara känslig när den inte beskurits på många år, varför restaureringsbeskärning bör ske i omgångar.

I områden med äldre beskurna träd kan man tänka på återväxten genom att med jämna mellanrum beskära nya unga träd, om möjligt av samma art som de gamla träden på platsen. Då trädet beskärs för första gången topphuggs det när stammen i brösthöjd har en stamdiameter på 10-20 cm. Trädet kapas på samma höjd som äldre beskurna träd i närheten (minst 2,5 m över marken). Något sned snittyta är en fördel.

Røj sly, buskar och yngre träd omkring beskurna träd. Røjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och røjningen blir effektiv. Se till att träden inte skadas i samband med røjningen. Beskurna träd måste stå öppet och ljusst för

att de skall överleva på lång sikt. Ta bort avfallet.

Røj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna buskar och yngre träd.

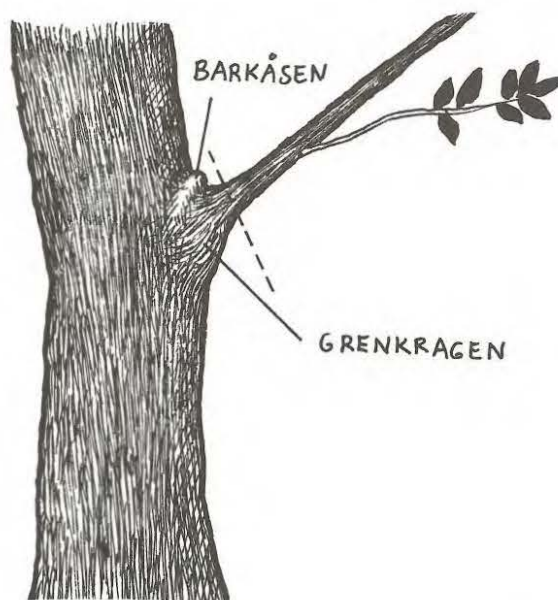
• *Beskurna träd skadas om man*

- placerar sten, massor eller avfall intill dem.

- sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar nära träden.

§§

Beskurna träd kan vara skyddade med stöd av lag. Se bl a 5, 7 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Naturbildningar till vilka ålderdomliga bruk, sägner eller märkliga historiska minnen är knutna är också fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

I vinkeln mellan gren och stam finns en s k barkås, och i övergången mellan stam och gren syns en liten ansvällning som kallas grenkrage. Lagg helst snittet i samma beskärningspunkt som tidigare så att grenkragen inte behöver växa onödigt långt.

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Hamlade och andra ensamväxande träd

Ett hamlat träd har formats av lövtäkt och därigenom fått sitt säregna utseende. Hamlade träd är levande historia som påminner om en urgammal tradition, men de är även biologiskt värdefulla. Antalet träd som fortfarande hamlas är försvinnande få, men träd med spår av tidigare hamling finns här och var i länet. På ett äldre hamlat träd är stammen grov och knotig, medan grenarna är tunna. Trädets stam är kraftigare upptill än nertill.

Bruket att hamla träd har mycket gamla anor och kan härledas till vår tideräknings början. Träd hamlades och lövkärvarna livnärde tillsammans med ängens hö gårdens djur under vintern. Lövdragning, d v s att man enbart repade av löven och samlade in dem gav ytterligare tillskott till vinterfodret. Djuren åt såväl löv som bark. Det bästa fodret gav i första hand ask och lind, men även asp och björk. Som

biprodukt fick man också pinnved, som täckte en del av brännvedsbehovet, och slöjdvirke. Lindar beskars även för att få bast till rep.

När man hamlade i äldre tider kapades först de nya trädens topp- och huvudgrenar på ett par meters höjd. Sedan skördades de nya skotten och bands vanligen samman i kärvar. Tidsintervallet mellan hamlingarna varierade beroende på traditioner, trädslag och om grenarna skulle användas till ved eller lövfoder. Lövtäkten skedde mellan ängsslåttern och skördearbetet på åkern.

Hamlade träd kan bli mycket gamla. Lövtäkten ger långsam tillväxt, och det är inte ovanligt att hamlade träd blir dubbelt så gamla som träd av samma art som inte hamlats. Inom länet fortlevde hamlingen tillsammans med ängsbruket ända fram till 1800-talets senare del, men har därefter minskat

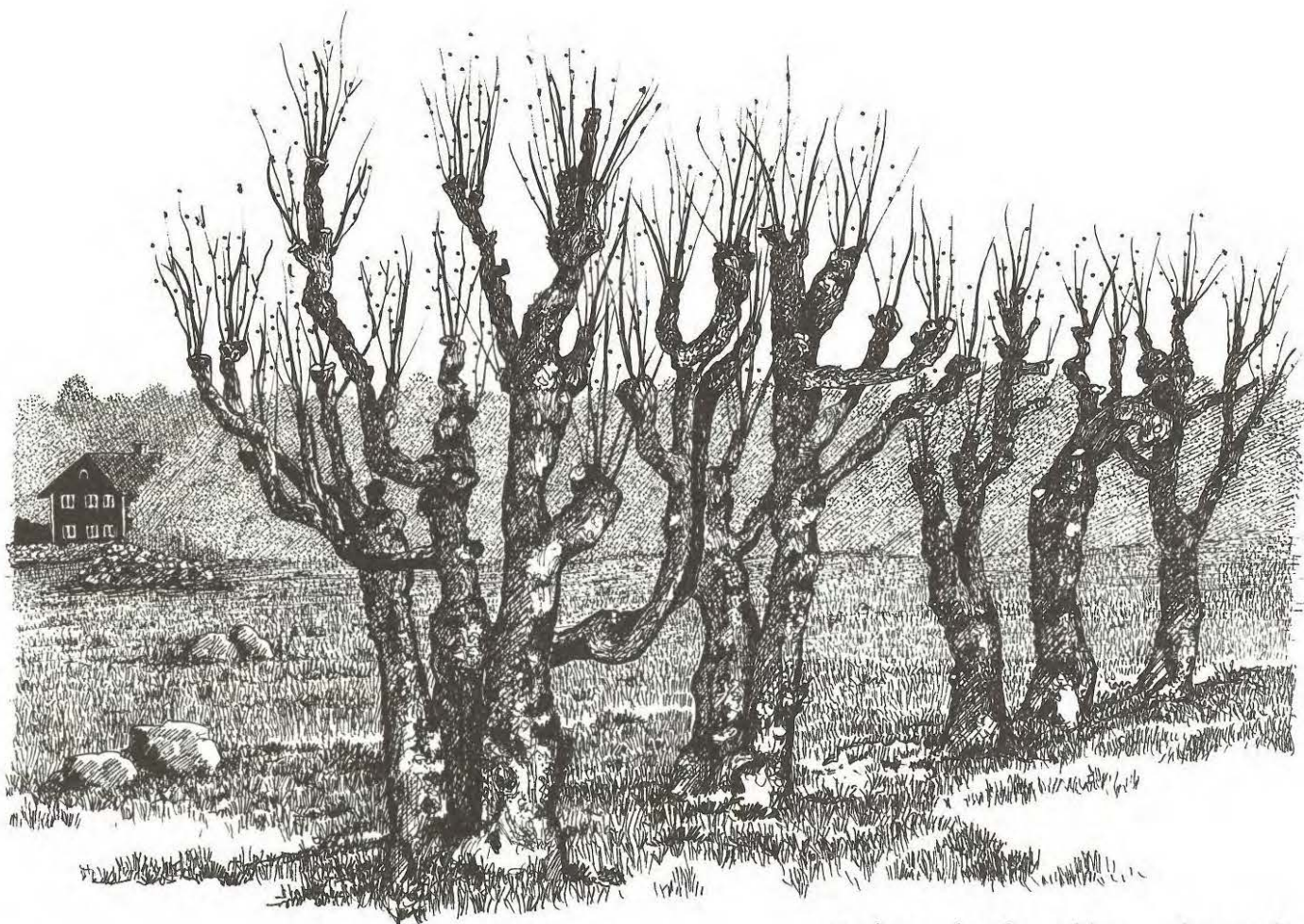

Illustration: Charlotte Rinaldo

Bruket att hamla träd har mycket gamla anor och kan härledas till vår tideräknings början.

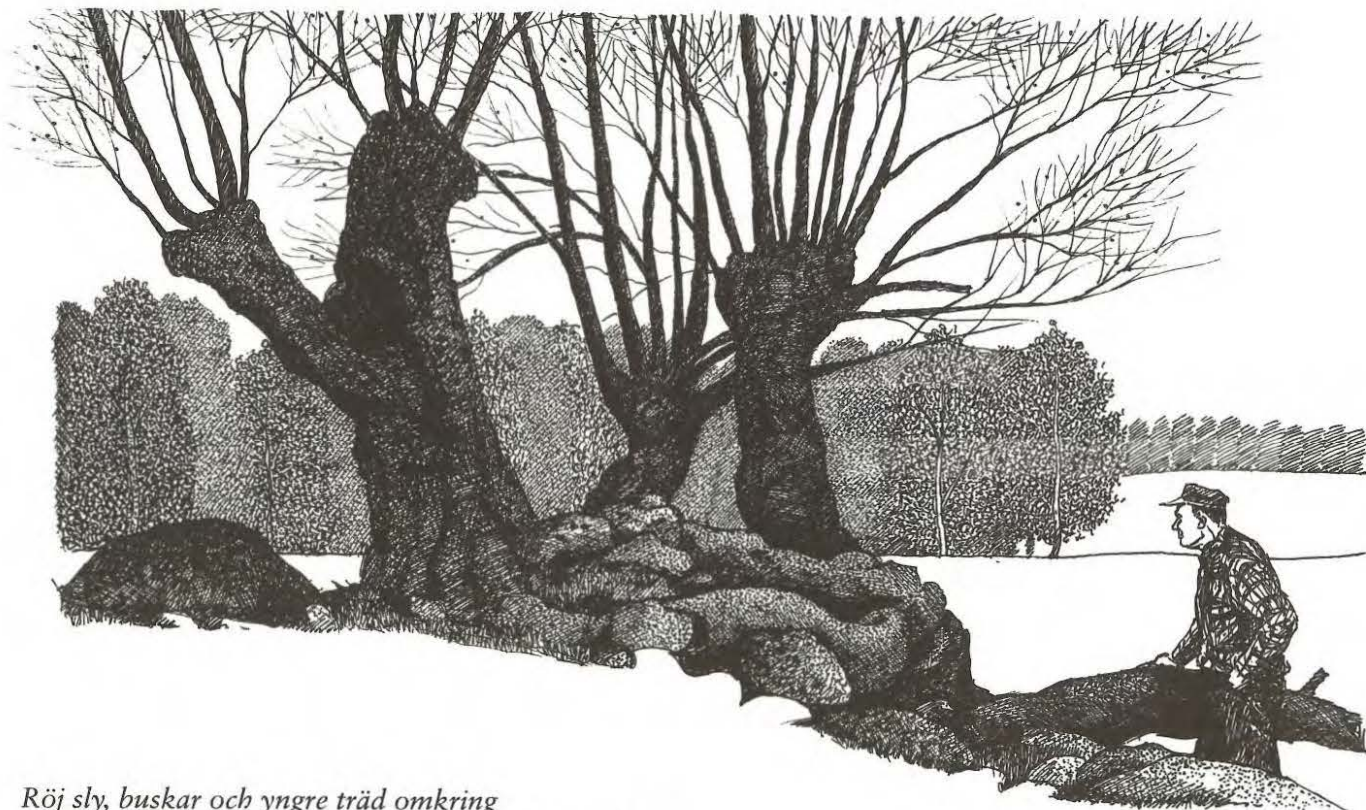
i takt med ängarnas uppodling. På sina håll levde dock traditionen vidare långt in på 1900-talet. Enstaka hamlade träd står ännu kvar vid gården.

Vilka träd som hamlats har varierat från trakt till trakt. Förutom björk och asp förekommer det även att al, ask och sälg hamlats. Eken är det klassiska exemplet på ett trädslag som man inte gärna hamlade. Den var inte väl sedd som ängsträd eftersom den skuggade stora ytor och gav en lövförna som var svår att bryta ned och ett för de flesta djur osmakligt lövfoder. Ollonskörden utnyttjades dock som svinfoder. Eken var också kronans träd, förbehållen skeppsbyggen och andra konstruktioner, och fick inte fällas av gemene man. Eken hölls ofta som ett tecken på ståndsmässighet kring de stora godsen, där man inte eftersträvade självhushållning och foderproduktion utan ett estetiskt tilltalande landskap. Än idag omges många sätesgårdar av ensamväxande gamla ekar på åkerholmar, i vägkanter eller i miljöerna närmast gårdarna i anslutning till corps de logiet. Enstaka träd var även vanliga intill bondens gårdstomt, där t ex lönnar och oxlar hamlades som vårdträd runt husen. Denna typ av ensamväxande träd kan fortfarande stå kvar i odlingslandskapet som enda bevis för att platsen tidigare varit bebyggd.

Det finns många andra typer av ensamväxande träd i odlingslandskapet som inte hamlades. Gamla vildplar, päronträd, oxlar, rönnar eller körs-

bärsträd står ibland kvar på åkerholmar eller i betesmarker. Under självhushållets tid var de en viktig resurs och omgärdades med stränga regler om vem som hade rätt till frukten. Än idag är de väl värda att värna om.

Hamlade träd av lind och ask kan uppnå en ansevärd ålder. En hamlad lind kan mycket väl vara 250 år gammal, d v s nyhamlad i mitten på 1700-talet och sedan en viktig foderproducent under såväl 1800-talets nödår som 1900-talets krigsår. Att idag hamlade träd är att upprätthålla en tradition som för många generationer var en viktig del av försörjningen. Genom att vidmakthålla denna tradition bibehålls även de höga naturvärden som är karakteristiska för hamlade träd. Många av de lavar, mossor, svampar, insekter och däggdjur som är beroende av dessa träd är hotade till sin existens. Innanrotade träd med grov bark är utomordentligt värdefulla för dessa växter och djur, speciellt om träden fortfarande står i ängs- eller hagmarker med solbelyst stam. Exempel på växter och djur som lever i denna miljö är stare, långörad fladdermus, brun trädmyra, blek spiklav, gropig almlav och gyllene guldocksmossa. Gamla ekar hyser många hotade eller sällsynta arter, bl a en rad skalbaggar, lavar och svampar. De flesta av dessa är sedan länge anpassade till ljus och värme och trivs endast om ekarna står öppet och exponerat för solen utan att yngre träd och buskar skuggar stammen.

Røj sly, buskar och yngre träd omkring hamlade och andra ensamväxande träd. De måste stå öppet och ljuset för att de skall överleva på lång sikt.

SKÖTSEL

Hamla trädet vart 2 - 5:e år under augusti-september. Alternativt kan hamlingen ske under vårvintern. Hamla dock alltid träd som savar mycket, t ex björk och lönn, under augusti-september.

I vinkeln mellan gren och stam finns det en upphöjd, rynkig linje, en sk barkås, och i övergången mellan stam och gren syns en liten ansvällning efter tidigare hamlingspunkter som kallas grenkrage. Denna innehåller ämnen som skyddar mot svampangrepp. Vid beskärning växer grenkragen ut över snittet. Lägg därför helst snittet i samma beskärningspunkt som föregående hamling så att grenkragen inte behöver växa onödigt långt. Använd skärande redskap, helst yxa eller lövkniv, och eftersträva en slät snittyta. Om grenen är grov måste arbetet utföras i etapper så att barken inte fläks.

Beskärningspunkten vid nyhamling, dvs om det gått mer än fem år sedan senaste hamling, läggs ca 10 cm ovanför grenkragen. Lägg en sned snittyta så att vatten rinner av.

Riktigt gamla träd med grov och skrovlig bark, som kanske inte hamlats på 50 år, kan ha svårt att klara en kraftig restaureringshamling. Men risken att de dör är stor även utan restaureringsingrepp eftersom de kan knäckas av stormar. Vid hamling av äldre träd bör enstaka mindre grenar alltid sparas som "savsugare", och tas bort när de nya skotten vuxit ut. Restaureringshamling bör ske när träden är i vila, dvs under höst och vinter. Lönn kan vara känslig när den inte hamlats på många år, varför restaureringshamling bör ske i omgångar.

Om hamlade träd står i igenväxande marker, som skall restaureras och öppnas upp, måste de friställas innan de nyhamlas (får de inget ljus direkt dör de oftast).

I områden med äldre hamlade träd kan man tän-

ka på återväxten genom att med jämna mellanrum nyhamla unga träd, om möjligt av samma art som de gamla träden på platsen. Vid nyhamling topphuggs trädet när stammen i brösthöjd har en stamdiameter på 10-20 cm. Trädet kapas på samma höjd som äldre hamlade träd i närheten (minst 2,5 m över marken). Något sned snittyta är en fördel.

Röj sly, buskar och yngre träd omkring hamlade och andra ensamväxande träd. Røjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och røjningen blir effektiv. Se till att träden inte skadas i samband med røjningen. Hamlade och andra ensamväxande träd måste stå öppret och ljus för att de skall överleva på lång sikt. Ta bort avfallet.

Røj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna buskar och yngre träd.

• *Hamlade och andra ensamväxande träd skadas om man*

- placerar sten, massor eller avfall intill dem.
- kommer träden för nära med redskap och fordon vid t ex åkerbruk, dikesrensning och snörøjning.
- sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar nära träden.

§§

Hamlade och andra ensamväxande träd kan vara skyddade med stöd av lag. Se bl a 5, 7 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Naturbildningar till vilka ålderdomliga bruk, sägner eller märkliga historiska minnen är knutna är också fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Torvtäkter i dödisgropar

I det skånska backlandskapet öster och väster om Romeleåsen och utåt slättbygden kan man finna en mängd småvatten som skapats genom torvtäkt.

Landskapet innehåller många så kallade dödisgropar, dvs sänkorna som uppstått då enorma isblock blev kvar av inlandsisen under avsmältningen. När klimatet efter hand blev varmare fylldes de vattenfyllda sänkorna långsamt med organiskt material. Redan för ca 9000 år sedan hade de flesta dödisgroparna blivit kärrmarker.

När människan under brons- och järnåldern i allt större utsträckning utnyttjade skogen fick det bränslebrist till resultat. Man började då använda torven från dödisgroparna. Denna användning av torv och olika slags gyttja som bränsle har inom dessa områden fortsatt in på 1800- och 1900-talen. Vid slutet av medeltiden kom metoden att bereda så kallade pluddertorv till Skåne. Metoden innebar att man arbetade samman olika torvslag med gyttja, som sedan formades till stycken som fick torka. Genom denna metod kunde man utnyttja även torv och gyttja av sämre kvalitet från dödisgroparna.

Torvtäkten skedde oftast i relativt djupa kvadratiska hål ned till dödisgropens botten, vilka tömdes på all torv och gyttja. Vattnet som strömmade in hölls

borta genom ösning och pumpning. Dessa torvtäkter är idag vanligen vattenfyllda gropar i botten av backlandskapets sänkorna. Kanterna är ofta brant slutande såvida ingen dumpning av material skett i senare tid. I somliga fall finns en sträng av obrukad mark med gräs-, busk- och trädvegetation runt om vattensamlingen.

Under framförallt det senaste århundradet har den effektivare jordbearbetningen lett till att odlingsjord efterhand förflyttats ned från dödisgroparnas sidor och långsamt fyllt igen torvtäkterna. Ofta kan man idag se att odlingen sker ända ut till de branta kanterna som avgränsar vattnet. I många fall har torvtäkterna helt fyllts igen för att utöka åkermarken eller förenkla markbruket, men trots detta finns fortfarande många spår kvar i backlandskapet av gamla tiders torvtäkt.

I Skåne skapades under 1800-talet även så kallade mörgelgravar, vilka kan likna torvtäkter. Skillnaden ligger i att mörgelgravarna vanligtvis på en sida har en sluttning som använts som nedfartsramp för kärror. En annan olikhet är att mörgelgravarna oftast ligger på flat mark eller sluttningar, och inte som dödisgroparna i botten på sänkorna.

Man har använt torven från dödisgroparna som bränsle alltsedan förhistorisk tid och ända in på 1800- och 1900-talen.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Gallra försiktigt igenväxande dödisgropar från träd, sly och buskar. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemet utarmas och röjningen blir effektiv. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Håll årligen efter rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Lämna en tillräckligt bred zon som inte plöjs kring dödisgropens kanter så att dessa inte rasar eller skadas.

- Dödisgroparna skadas om man
- placerar sten, massor och avfall i eller intill dem.
  - sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar utanför åkern i groparnas närhet.

§§

Dödisgropar kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser bl a om biotopskyddet i 19 a §§ naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161).

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Fruktträd

Fruktodlingarna i Skåne är främst lokaliserade till Kristianstads län, med centrum på Österlen, i nordöstra Skåne och på Bjärehalvön. Blommande fruktodlingar en solig vårdag är något av det mest skånska man kan uppleva.

I trakterna av Ivösjön, Oppmannasjön och Råbelövssjöarna har fruktodlingen en lång folklig tradition. Redan under stenåldern var dessa trakter rika på vildapel. Den lokala fruktodlingen gick länge tillväga så att stammar av vildapel, s k surstammar, ympades med "äkta" framförallt lokala äppelsorter. Om vildapeln inte hade en idealisk växtplats flyttades den. Man behövde på så sätt inte driva upp trädplantor på egen hand. Man kan tydligt se på fruktträdets stam om det är ympat. Vid skarven har stammen svällt ut i en krans eftersom vildapeln - värdrädet - har en långsammare tillväxttakt.

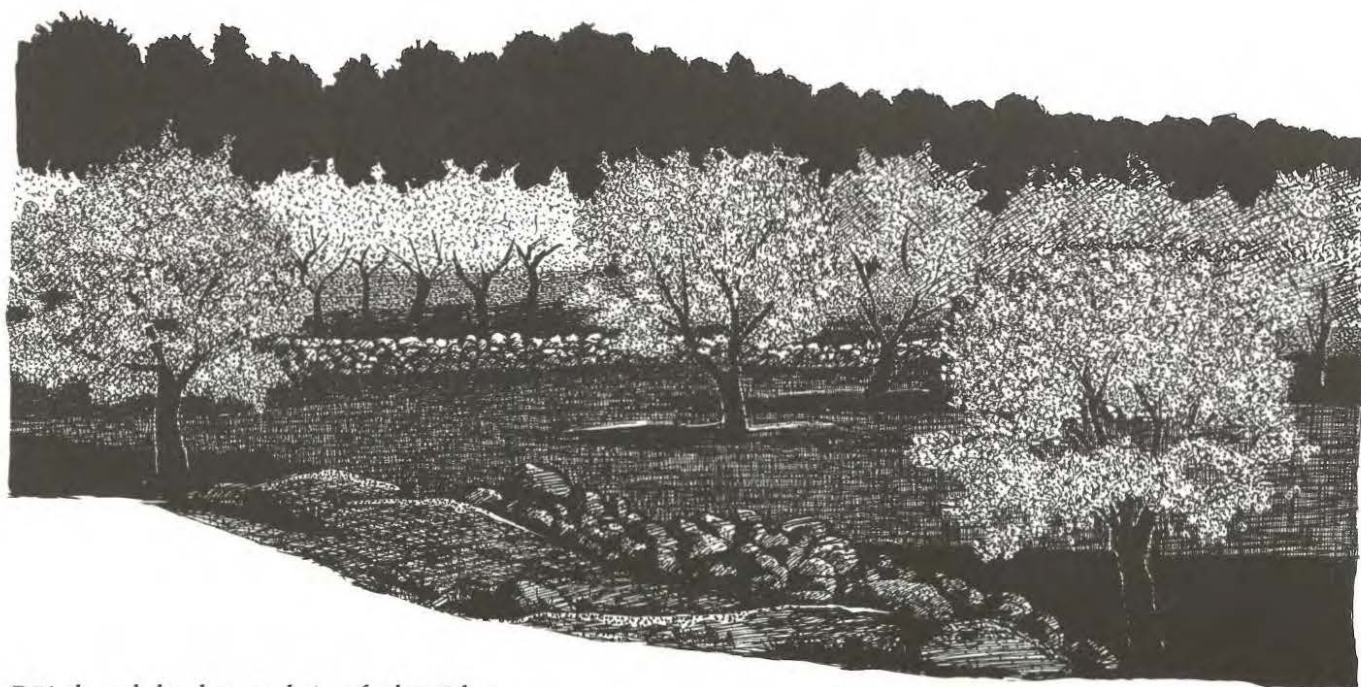
Under 1700-talet odlade flertalet bönder och torpare i denna del av Skåne frukt för husbehov och byteshandel. Frukt ingick i den dagliga mathållningen, men användes också till svinfoder de år då ekarna inte bar tillräckligt med ollon.

Fram till senare delen av 1800-talet stod fruktträden i ängsmark, beteshagar och längs väg- och åker-

renar. Än idag står fortfarande många fruktträd på renarna längs mindre vägar, tätt intill stenmurar som omger åkermark och i beteshagar. Det var ett sätt att utnyttja jordbitar som inte uppodlades till åker. Sådana växtplatser för fruktträd har en lång tradition och ännu under andra världskriget, då svårigheterna att importera frukt medförde ett nytt uppsving för den fruktodling som bedrevs i mindre skala vid varje hus och gård, togs de i anspråk för utplantering av nya fruktträd.

Under de senaste etthundra åren har dock den storskaliga, kommersiella fruktodlingen med raka, täta rader av träd på åkermark kommit att dominera. En av de äldsta fruktodlingarna för kommersiell produktion tillkom redan på 1860-talet vid Ekestad, ett par mil norr om Kristianstad. Under 1900-talet har därefter antalet kommersiella odlingar ökat markant fram till en vändpunkt under efterkrigstiden. På senare år har många fruktodlingar avvecklats.

Den omfattande fruktodlingen ledde också till att Kristianstads län blev ledande ifråga om antalet musterier. På 1940-talet fanns inte mindre än 25 stycken i länet.

*Röj sly och buskar omkring fruktträden.
De måste stå öppna och ljusa för att de skall överleva.*

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Beskär fruktträden regelbundet.

I områden och på platser med äldre fruktträd kan man tänka på återväxten.

Röj sly och buskar omkring fruktträden. Röjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att fruktträden inte skadas i samband med röjningen. Fruktträden måste stå öppet och ljust för att de skall överleva. Ta bort avfallet.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från sly och buskar.

- *Fruktträden skadas om man*

- placerar sten, massor eller avfall intill dem.

- sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar nära träden.

§§

Ensamväxande eller mindre grupper av äldre fruktträd kan vara skyddade med stöd av lag. Se bl a 3 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Ängsfruktodlingar

Vemboö och Sirkön i Urshults socken i Tingsryds kommun är centralbygd för det som kallas "det norra kärnområdet", dvs Åsnenområdet, för den folkliga fruktodlingen (det södra kärnområdet har sin tyngdpunkt vid Ivösjön och Oppmannasjön i Nordostskåne). Odlingarna har under 1900-talet kommit att benämnas "ängsfruktodlingar" eftersom både äpplen och ängshö produceras på samma gång. Odlingen har ofta bedrivits som bisyssla vilket medfört att de kommersiella kraven inte varit lika hårda och landskapet har kunnat behålla sin typiska karaktär till större del.

Redan under stenåldern var dessa trakter rika på vildapel. Vid den lokala fruktodlingen ympades stammar av vildapel, sk surstammar, med ympris av en lokalt anpassad äpplesort. I Åsnenområdet förekom bl a Urshults Kungsäpple, Grågylling, Röd Astrakan och Melon äpple. Om vildapeln inte hade en idealisk växtplats flyttades den. Man behövde på så sätt inte driva upp trädplantor på egen hand. Man kan tydligt se på fruktträdets stam om det är ympat. Vid ympstället har stammen svällt ut till en krans eftersom vildapeln - värdrädet - har en långsammar tillväxttakt. I betesmarkerna har vildaplarna ympats ovanför djurens beteshorison, vilket brukar kallas "koymp", medan ympstället i ängsodlingar ligger längre ner på stammen.

Innan äppelodlingen intensifierades förekom

odlingen spridd över ägor hos den enskilda brukaren. Fruktträdets placering var bl a beroende av de naturgivna förutsättningarna. Under andra halvan av 1700-talet började fruktodlingen få ökad ekonomisk betydelse. En efterfrågan på frukt från städerna uppstod, varför fruktodlingen tilltog i omfattning och så småningom koncentrerades till sammanhängande odlingsarealer, i första hand på den befintliga ängen. Marginalodlingarna blev därmed mindre intressanta. I slutet av 1800-talet hade fruktodlingen ökat så att tre järnvägslinjer kunde öppnas för att frakta frukt norrut till trakter där frukt saknades. Vid 1900-talets början var denna del av södra Småland ett betydelsefullt fruktodlingsområde i Sverige.

Andra världskriget innebar ytterligare ökad efterfrågan på frukt och förnyelsearbetet satte ny fart. I samband med detta flyttades fruktträd in även på åkermarken. Ängar och marginalmarker som hyste fruktträd började nu anses svårskötta och ibland också lågproduktiva och övergavs i många fall.

Idag återstår endast begränsade rester av ängsfruktodling. I landskapet kan vi se spår bestående av enstaka träd i gläntor i utkanten av inägomarken, ängar med fruktträd, beteshagar med fruktträd, fruktträd längs väg- och åkerrenar och längs diken och stenmurar samt i utmarken i de gamla torpintagen (även om husen är borta sedan uppemot 80 år).

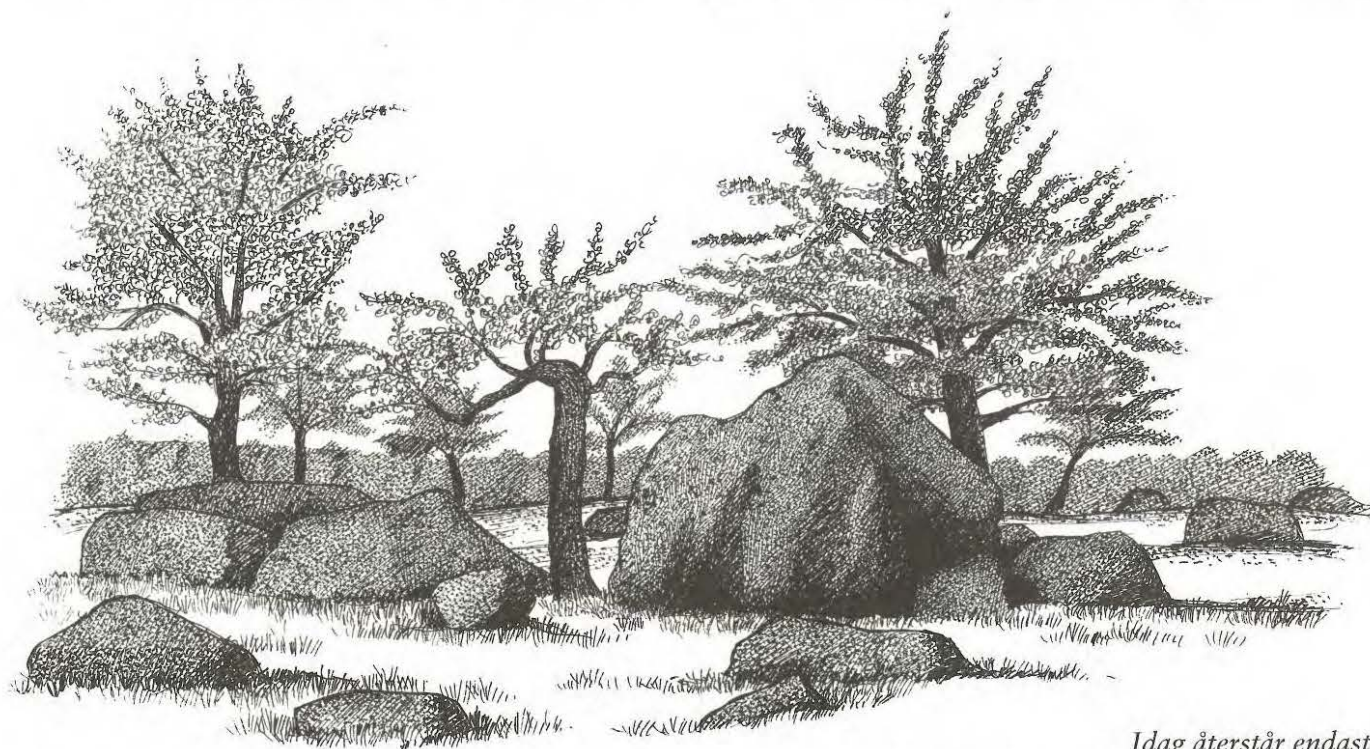

Illustration: Charlotte Rinaldo

Idag återstår endast begränsade rester av ängsfruktodlingar.

En inventering av fruktodlingarna i Urshultstrakten gjordes 1992. Resultatet visade att det idag återstår knappt 50 ha ängsfruktodlingar i det norra kärnområdet.

Hoten mot fruktodlingen idag är den begränsade lönsamheten, att de kunniga brukarna tvingas sköta äppelodlingarna vid sidan om ett ordinärt heltidsarbete eller börjar bli gamla, samt att odlingarna överges vid avflyttning från landsbygden.

SKÖTSEL

Bevarande måste ske genom förnyelse enligt den i trakten fortlevande traditionen. De traditionella mönster som finns skall följas. Gamla träd skall ympas om, så långt det är möjligt. Döda träd skall ersättas av nya ympade vildaplar av för trakten typisk sort. Kontinuerlig nyympning måste ske över hela ängen.

Äppelträden skall stå ljust och fritt, vilket är speciellt viktigt om de står i kanten av t ex ett skogsparti.

Beskärning görs med utgångspunkt från den lokala traditionen, på ett sätt som ofta innebär att kronan "lättas upp" istället för att beskäras symmetriskt.

Fältskiktet slås en eller flera gånger per år. Ibland förekommer det att gräset räfsas in under träden som en typ av gödsling. Gödsling med natur- eller konstgödsel eller besprutning av tidigare ogödslade ängar får dock ej ske. Vid bete av fältskiktet skall detta var väl avbetat vid säsongens slut. Problem med sly hanteras manuellt. Ta alltid bort röjningsavfall från ängen eller betesmarken omgående.

§§

Ensamväxande eller mindre grupper av äldre fruktträd kan vara skyddade med stöd av lag. Se bl a 3 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

Äppelträden skall stå ljust och fritt, vilket är speciellt viktigt om de står i kanten av t ex ett skogsparti.

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Trädalléer

Björkplanteringar har en lång tradition i Västerbottens län. Umeå fick epitetet "Björkarnas stad" efter den stora branden år 1888, då man beslöt att plantera alléer med björkar längs många av stadsgatorna. Även dessförinnan fanns alléer, framförallt vid brukena och herrgårdarna.

På 1930-talet byggdes vägnätet ut i rask takt. Naturvårdare såg i många fall de nya landsvägarna som främmande element i landskapet. En allé däremot skulle bidra till att få dem att smälta in i landskapsbilden. I ett uttalande från 1947 liknas alléerna vid smycken, som ... *"likt praktfulla pärlband drar fram och skänker rikedom och omväxling åt bygden"* ...

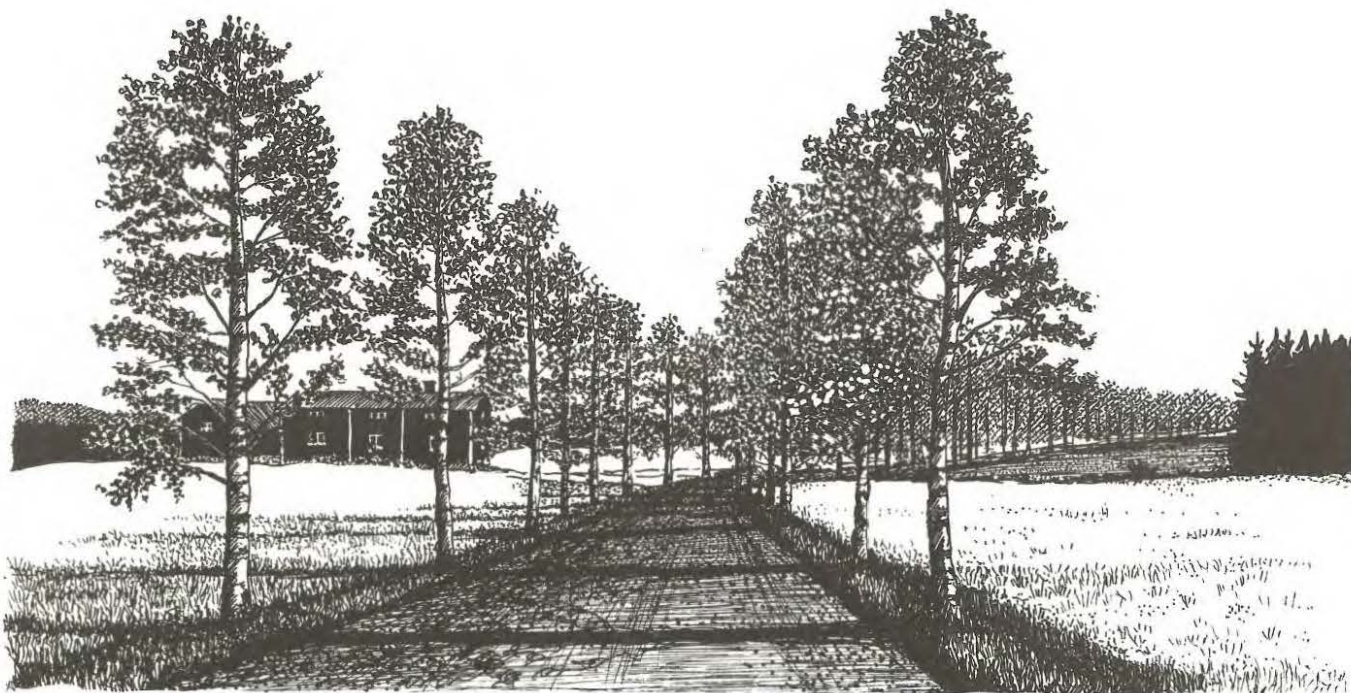
Landshövding Gustaf Rosén tog initiativ till en allmän kungörelse för Västerbottens län år 1938, vilken förordade trädplanteringar utefter de allmänna vägarna. Häri beskrivs noggrant hur björkarna längs de större vägarna skall stå parvis på ett avstånd av 4,75 m från vägens mittlinje och med ett inbördes avståndet på ca 30 meter.

"I den mån träden rotat sig och växa till, böra såväl snören som störrar tagas bort. Vidare verkställes upp-

kvistning av björkstammarna så att dessa småningom få en fri höjd över vägbanan på 2-3 meter. Observeras bör att denna uppkvistning endast få företagas under sommaren efter savningstidens slut, att kvistarna därvid tagas bort omedelbart intill stammen och att toppning av allébjörkar bör undvikas."

Europas längsta björkalléer återfinns i Västerbotten. Den allra längsta, av nära 10 miles längd, sträcker sig längs med vägen mellan Avaborg och Bygdeträsk i Skellefteå kommun. Nästan lika lång, 9 km, är allén mellan Brån och Överboda i Vännäs kommun. Andra fina alléer finns exempelvis vid Olofsfors bruk och i Hummelholm i Nordmalings kommun, samt längs Vindelälvens nedre del i Vännäs kommun.

Alla alléer är inte lika långsträckta. På många håll har man planterat träd parvis längs den väg som leder mellan landsvägen och gården. På sådana uppfartsvägar kan man även ha planterat en enkel rad av träd längs ena sidan av vägen. Sådana alléer och trädader betyder mycket för landskapsbilden i ett öppet odlingslandskap.

Många trädalléer i Västerbottens län har tillkommit i samband med 1930-talets utbyggnad av vägnätet. Föryngra allén med samma trädslag som de äldre i trädraden.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Vid föryngring av allén bör i första hand en successiv föryngring tillämpas så att döende träd ersätts och tas bort efterhand. Om allén innehåller luckor kan nya träd planteras mellan de gamla utan att dessa tas bort.

Röj bort sly som skuggar alléträdens stammar. Röjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Då innehåller skott och löv mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att alléträden inte skadas i samband med röjningen. Ta bort avfallet.

• *Allén skadas om man*

- placerar sten, jordmassor eller avfall intill träden.
- sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar nära träden.

Björkalléer kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 3 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Alléer

Allén som karaktäristiskt inslag i det skånska odlingslandskapet har huvudsakligen sitt ursprung i det sena 1700-talet och det tidiga 1800-talet. Alléerna anlades oftast i anslutning till de stora godsens som en markering av välstånd och status. I vissa fall kom de att bilda flera kilometerlånga, ibland rätvinkliga axelsystem med slottet eller herrgården i centrum. Dessa alléer sammanfaller idag ofta med de allmänna vägarnas sträckning. En sådan praktfull allé finns vid Vanås i nordöstra Skåne. Den tillkom i slutet av 1700-talet och består av ek, alm och lind. Andra ståtliga alléer finns vid Övedskloster, där till och med furor ingår. Under 1800-talet har sedan alléer planterats även vid gårdar som utskiftats vid laga skiftet.

Det vanligaste trädslaget i de skånska alléerna är almen, som kan sägas vara karaktärsträd i Skåne. Andra trädslag har också förekommit, t ex kastanjen. Vissa äldre bildframställningar, visar att träden varit tuktade, sannolikt formklippta. Under 1800-talet framträder de från Danmark välbekanta "kandelaberalléerna" med höga, vittförgrenade träd.

Allén är ett av de viktigaste inslagen i det skånska kulturlandskapet och sätter sin starka prägel på den omgivande slättbygden. Alléerna fungerar som

spridningskorridorer i slättlandskapet. Många insekter, larver, fladdermöss och hålbbyggande fågelarter har fått en möjlighet att leva kvar här. På senare år har flera faktorer börjat utgöra ett hot mot alléerna, som t ex almsjukan som angripit många alléer i framförallt sydöstra Skåne, trädens ökande ålder och de moderna vägarna.

SKÖTSEL

Beskär en tidigare beskuren allé enligt traktens tradition, vanligtvis med 5-8 års mellanrum. Lämplig tidpunkt för beskärning är generellt sett vårvintern eller augusti-september, d v s gammal lövtäktstid. Björk och lönn kan beskäras från midsommar till jul, men inte under vårvintern.

Även nyanlagda alléer bör beskäras om detta är traditionellt bruk i trakten. Lind och ask är särskilt tåliga och kan beskäras för första gången upp till 50 års ålder. Övriga trädslag bör beskäras senast vid 25 års ålder eftersom risken annars är stor att träden inte klarar ingreppet.

Vid förnygring av allén bör detta ske med samma trädslag, eller kombination av trädslag, som de äldre i trädraden. Tillämpa i första hand en successiv för-

Allén är ett av de viktigaste inslagen i det skånska kulturlandskapet och sätter sin starka prägel på den omgivande slättbygden.

Illustration: Charlotte Rinaldo

yngring så att döende träd ersätts och tas bort efterhand. Om allén innehåller luckor kan nya träd planteras mellan de gamla utan att dessa tas bort.

Röj bort sly och annan hög växtlighet som skuggar alléträdens stammar. Röjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Då innehåller skott och löv mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Ta bort avfallet.

Ta bort vattskott på trädens stammar.

- *Allén skadas om man*
- placerar sten, massor eller avfall intill träden.
- sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar intill träden.

§§

Alléer kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 3 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Alléer

En allé består av rader av träd, planterade utmed en väg. Ordnade och estetiskt planlagda alléer började anläggas i vårt land under 1600-talet, som ett led i att förankra dåtidens ideal även i naturen. Människan var herre över naturen och skulle således bemästra den. Allén kom främst att förknippas med herrgårdslandskapets stora odlingsmarker, ekbevuxna hagar, parker och en spikrak väg, kantad av planterade alléträd, som ledde upp mot en ståtlig herrgårdsbyggnad.

Från att ha varit ett adelns kännemärke blev allén under 1800-talet vanlig även i andra miljöer, t ex vid prästgårdarna. Prästerskapet kan tänkas ha gått i spetsen när det gällde att sprida anläggandet av alléer över landet.

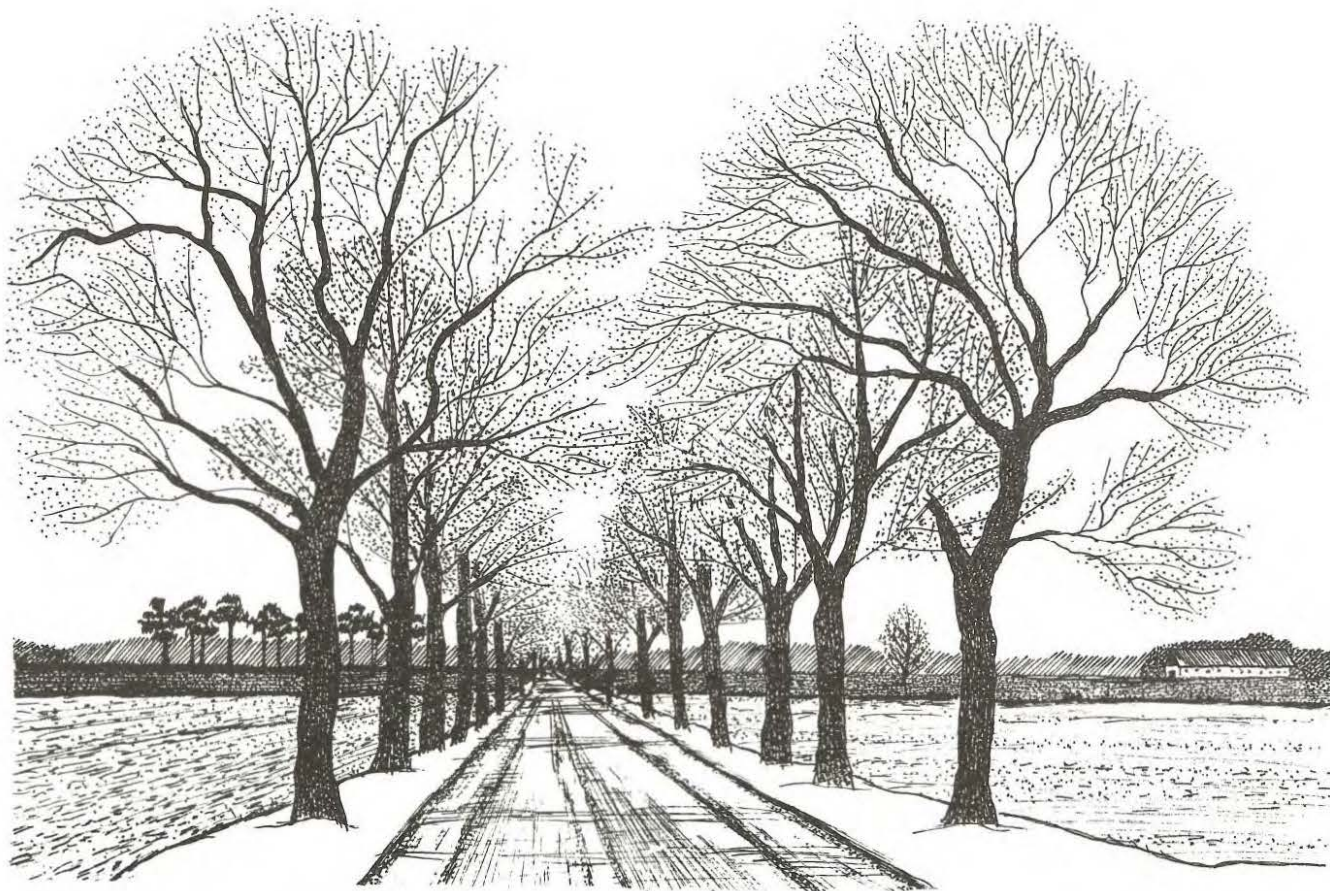
På Öland är alléer inte så vanliga, men de finns såväl vid större gårdar som efter bygator och landsvägar. Asken dominerar, men det finns också al-, pil- och björkalléer.

Allén har inte bara historiskt och estetiskt värde utan även biologiskt. Vedlevande insekter och vedsvampar påträffas ofta i alléträd och en rad olika fågelarter häckar i trädens håligheter.

SKÖTSEL

Beskär en tidigare beskuren allé enligt traktens tradition, vanligtvis med 5-8 års mellanrum. Lämplig tidpunkt för beskärning är generellt sett vårvintern eller augusti-september, d v s gammal lövtäktstid. Björk och lönn kan beskäras från midsommar till jul, men inte under vårvintern.

Även nyanlagda alléer bör beskäras om detta är traditionellt bruk i trakten. Lind och ask är särskilt tåliga och kan beskäras för första gången upp till 50 års ålder. Övriga trädslag bör beskäras senast vid 25 års ålder eftersom risken annars är stor att träden inte klarar ingreppet.

På Öland är alléer inte så vanliga, men de finns såväl vid större gårdar som efter bygator och landsvägar.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Vid förnygring av allén bör detta ske med samma trädslag, eller kombination av trädslag, som de äldre i trädraden. Tillämpa i första hand en successiv förnygring så att döende träd ersätts och tas bort efterhand. Om allén innehåller luckor kan nya träd planteras mellan de gamla utan att dessa tas bort.

Röj bort sly och annan hög växtlighet som skuggar alléträdens stammar. Röjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Då innehåller skott och löv mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Ta bort avfallet.

Ta bort vattskott på trädens stammar.

• *Allén skadas om man*

- placerar sten, massor eller avfall intill träden.
- sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar intill träden.

§§

Alléer kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 3 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Alléer

Alléer började anläggas under 1600-talet som en komponent i ett slotts-, bruks- eller herrgårdslandskap. De träd som användes var oftast lind, alm, björk, oxel eller ask. Alléerna skulle bidra till att forma ett ståndsmässigt landskap och skilja det från bondens nyttolandskap. Vägsträckningarna rätades ut, inte minst för att skapa fria siktlinjer i ett geometriskt system med mangårdsbyggnaden som mittpunkt. Efter laga skiftet tillkom alléer vid utflyttade gårdar, vid prästgårdar och andra storgårdar.

I Gävleborgs län förekommer alléer framförallt i bruksmiljöerna, men även vid vissa större gårdar. Oftast är alléerna endast delvis bevarade. Vanligt är

att ena trädraden har tagits bort på vissa sträckor i samband med vägbreddning, eller för att man ska kunna ta sig fram med breda jordbruksredskap.

På träd i alléer påträffas ibland särskilda svamparter, lavar och mossor. Äldre lövträd har ofta håligheter som utnyttjas av hålbbyggande fåglar och fladdermöss. Alléerna erbjuder också en livsmiljö för insekter och flera smådjur. Äldre grova träd på solbelysta platser har blivit alltmer sällsynta. Alléerna är därför viktiga att bevara, dels för den historiska epok de beskriver, men också för att gynna en biologisk mångfald.

I Gävleborgs län förekommer alléer framförallt i bruksmiljöerna.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Bevara båda trädraderna i allén!

Vid föryngring av allén bör detta ske med samma trädslag, eller kombination av trädslag, som de äldre i trädraden. Tillämpa i första hand en successiv föryngring så att döende träd ersätts och tas bort efterhand. Om allén innehåller luckor kan nya träd planteras mellan de gamla utan att dessa tas bort. I parkmiljöer kan det vara lämpligare att ersätta alla träd samtidigt vid föryngring. De nya träden måste då skolas på åkermark ett antal år innan de planteras i allén. Ta kontakt med en trädgårdskonsulent för detaljerad rådgivning om skötsel av nyanlagda alléer.

Röj bort sly och annan hög växtlighet som skuggar alléträdens stammar. Röjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas

och röjningen blir effektiv. Se till att träden inte skadas i samband med röjningen. Ta bort avfallet.

Ta årligen bort vattskott på trädens stammar.

- *Allén skadas om man*
- placerar sten, massor eller avfall intill träden.
- sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar intill träden.

§§

Alléer kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 3 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Alléer

Ordnade och estetiskt planlagda alléer började anläggas i vårt land under 1600-talet. Förebilder hämtades bl a från Frankrike och England där man hade en lång tradition ifråga om trädgårds- och parkarkitektur. Dåtidens ideal förankrades även i landskapet, människan var skapelsens herre och skulle således bemästra naturen.

Allén som inslag i det mellansvenska odlingslandskapet hör ihop med de många säterier som grundades under 1600-talet. Adeln eftersträvade ett ståndsmässigt och estetiskt landskap som vitt skilde sig från bondens nyttolandskap, och alléer blev självklara inslag kring dessa herrgårdar. Vägnetet rätades ut och därmed skapades fria siktlinjer med herrgården i centrum. Trädraderna bildade mäktiga portaler i detta landskap och stod som ett signum för välstånd, rikedom och makt. Senare tillkom alléer även vid prästgårdar och stora bondgårdar.

Till karaktären skilde sig dåtidens alléer från dagens. Landskapsmålningar visar att träden ofta var topphuggna och hölls betydligt kortare under 1600-, 1700- och 1800-talen än idag. Många gånger kan man spåra detta på träden idag. På några meters höjd syns var man tidigare beskurit det, efter-

som stammen där är knotigare för att sedan övergå i raka, långa och högväxande grenar.

Den dubbla allén är den vanligaste typen. Vanliga trädslag är lind, lönn, ek, ask och björk. Även många andra trädslag förekommer, som hästkastanj, al, asp, alm, oxel, poppel m fl.

Alléer är för många en fröjd för ögat och bidrar starkt till att ge landskapet innehåll, rymd och mångformighet. Men alléer är inte bara värdefulla ur estetisk synvinkel utan har också ett historiskt och biologiskt värde. På våra breddgrader känner man till ask och lind med en ålder av minst 300 år. Lavfloran på träden efter vägarna skiljer sig från den på hagmarksträd, eftersom grusvägarnas näringsrika vägdamm gynnar många bladlavar och gör träden frodigt lavbemängda. Bland sällsyntare arter på alléträd kan nämnas allékantlav och silverlav. Andra arter, som skyr vägdamm och bilavgaser, förekommer aldrig på alléträd trots att träden kanske står i ett soligt och för övrigt gynnsamt läge. Vedlevande insekter och vedsvampar påträffas ofta i alléträd och en rad olika fågelarter som duvor, kajor, starar, flugsnappare och hackspettar häckar i trädens håligheter. Flera arter fladdermöss är knutna till ihåliga sönderspruckna träd, t ex mustaschfladdermusen.

Alléer är en fröjd för ögat och bidrar starkt till att ge landskapet innehåll, rymd och mångformighet.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Beskär en tidigare beskuren allé enligt traktens tradition, vanligtvis med 5-8 års mellanrum. Lämplig tidpunkt för beskärning är generellt sett vårvintern eller augusti-september, d v s gammal lövtäktstid. Björk och lönn kan enbart beskäras under augusti och september.

Även nyanlagda alléer bör beskäras om detta är traditionellt bruk i trakten. Lind och ask är särskilt tåliga och kan beskäras för första gången upp till 50 års ålder. Övriga trädslag bör beskäras senast vid 25 års ålder eftersom risken annars är stor att träden inte klarar ingreppet.

Vid förnyring av allén bör detta ske med samma trädslag, eller kombination av trädslag, som de äldre i trädraden. Tillämpa i första hand en successiv förnyring så att döende träd ersätts och tas bort efterhand. Om allén innehåller luckor kan nya träd planteras mellan de gamla utan att dessa tas bort.

Röj bort sly och annan hög växtlighet som skuggar alléträdens stammar. Röjningen utförs vid behov

årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att träden inte skadas i samband med röjningen. Ta bort avfallet.

Ta årligen bort vattskott på trädens stammar.

- *Allén skadas om man*

- placerar sten, massor eller avfall nära alléträden.
- sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar intill alléträden.

§§

Alléer av lövträd, i en enkel eller dubbel rad som består av minst fem träd längs en väg eller i ett övrigt öppet landskap, är skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 3 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Alléer

Träd som planterats i rad utmed och på båda sidor om en väg bildar en allé. De trädslag som använts i alléer i Dalarna är oftast lind, björk, lönn, lärk, ek och oxel. Björkalléerna är vanliga framförallt i områdena kring Siljan.

Man började anlägga alléer under 1600-talet som en komponent i bruks- och herrgårdslandskap. Alléerna skulle bidra till att forma ett ståndsmässigt landskap och skilja det från bondens nyttolandskap. Vägsträckningarna rätades ut, inte minst för att skapa fria siktlinjer i ett geometriskt system med markbyggnaden som mittpunkt.

Efter laga skiftet tillkom alléer vid utflyttade gårdar, vid prästgårdar och andra storgårdar. Alléer har också anlagts som läplanteringar och utmed allmänna vägar.

Ofta är alléerna endast delvis bevarade. Vanligt är att ena trädraden tagits bort på vissa sträckor i samband med vägbreddning. Trädens ökande ålder är ett annat hot mot alléers fortbestånd.

Allén är ett av de viktigaste inslagen i odlingslandskapet och präglar markant sin omgivning. På träd i alléer påträffas ibland särskilda svamparter, lavar och mossor. Äldre lövträd har ofta håligheter som utnyttjas av hålbbyggande fåglar och fladder-

möss. Alléerna erbjuder också en livsmiljö för insekter och flera smådjur. Äldre grova träd på solbelysta platser har blivit alltmer sällsynta.

SKÖTSEL

Beskär en tidigare beskuren allé enligt traktens tradition, vanligtvis med 5-8 års mellanrum. Lämplig tidpunkt för beskärning är generellt sett vårvintern eller augusti-september, d v s gammal lövtäktstid. Björk och lönn kan beskäras från midsommar till jul, men inte under vårvintern.

Även nyanlagda alléer bör beskäras om detta är traditionellt bruk i trakten. Lind och ask är särskilt tåliga och kan beskäras för första gången upp till 50 års ålder. Övriga trädslag bör beskäras senast vid 25 års ålder eftersom risken annars är stor att träden inte klarar ingreppet.

Vid förnygring av allén bör detta ske med samma trädslag, eller kombination av trädslag, som de äldre i trädraden. Tillämpa i första hand en successiv förnygring så att döende träd ersätts och tas bort efterhand. Om allén innehåller luckor kan nya träd planteras mellan de gamla utan att dessa tas bort.

I Dalarna är björkalléerna vanliga framförallt i områdena kring Siljan.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Röj bort sly och annan hög växtlighet som skuggar alléträdens stammar. Røjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och røjningen blir effektiv. Se till att träden inte skadas i samband med røjningen. Ta bort avfallet.

Ta årligen bort vattskott på trädens stammar.

- *Allén skadas om man*
- placerar sten, massor eller avfall nära alléträden.
- sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar intill alléträden.

§§

Alléer kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 3 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Torpgrunder

I skogen, i skogsbrynet, på åkerholmar och intill vägar - överallt kunde det i äldre tid läggas ett torp. Till herrgårdarna hörde alltid en torpbebyggelse. Även de större bondgårdarna kunde ha ett antal torp. Det fanns torp för dagsverkare, soldater, båtsmän m fl.

På 1600-talet började det byggas torp på herrgårdarnas marker och indelningsverket under Karl XI, i slutet av 1600-talet, innebar att ett rikstäckande system med torp växte fram. Den stora expansionen för torpen ägde rum från slutet av 1700-talet och under hela 1800-talet. Då hade den tidigare restriktiva torplagstiftningen upphävts och även bönderna fått rätt att uppföra torpbebyggelse på sina marker. Detta var ett sätt att möta den stora folkökningen.

Torpen byggdes oftast i skogsmark eller på annan svårbrukad mark av lågt värde. Torparen fick bosätta sig på gårdens mark och bedriva en begränsad egen odling mot att han utförde dagsverken på huvudgården. Båtsmanstorpen och soldattorpen m fl uppläts som en ersättning för de tjänster som indelningsverket krävde. Andra kategorier som bodde i torp var hantverkarna. Till torpen hörde alltid ett stycke odlad mark samt några ekonomibyggnader. I backstugorna, utan egen odlingslott, bodde de allra fattigaste.

Systemet med torpare och dagsverken passade inte för den storskaliga och mekaniserade jordbruksdrift som infördes under 1800-talet. Torparna blev efter-

hand ersatta av fast anställda lantarbetare, s k stattare, som bodde i särskilda statarlängor på huvudgården. Torpen blev överflödiga, övergick till att bli sommarbostäder eller förföll och försvann.

De synliga resterna av de övergivna torpen består idag främst av grunden efter torpstugan. Stugan vilade på hörnstenar och ibland fanns även kallmurar av natursten. I grunden finns ofta en hög med tegelsten, ett s k spismursröse, vilket utgör återstoden av den nedrasade skorstensstocken. Spismursröset kan innehålla sot och kol. Torpgrunderna är ofta i det närmaste övertorvade av gräs eller be vuxna med buskar och enstaka träd. Ytterligare grunder efter uthus kan också finnas i närheten av torpgrunderna. Kring grunderna ser man ofta gamla fruktträd, bärbuskar och trädgårdsväxter.

Det är viktigt att bevara torpgrunderna eftersom de är ett av få dokument som berättar de obesuttnas historia.

SKÖTSEL

Slå årligen gräset runt och i torpgrunderna och dess närområde. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slått ske mellan blomning och frösättning. Upprepa vid behov slått av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slått ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåtttid i juli-

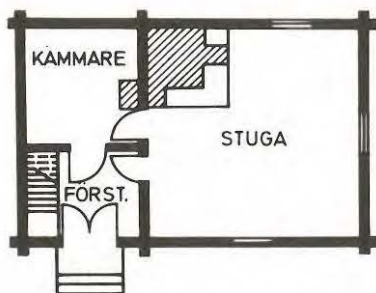

Illustration: Charlotte Rinaldo

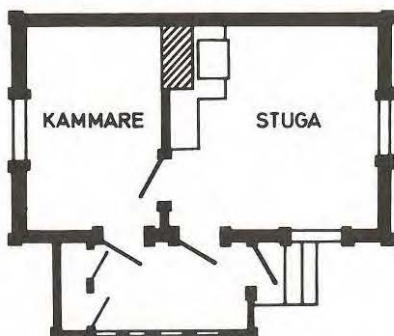
De synliga resterna av de övergivna torpen består idag främst av grunden efter torpstugan.

Röj igenväxande torpgrunder och området närmast omkring från träd, buskar och sly.

Enkelstugan har asymmetrisk tredelad plan med ingången placerad på ena långsidan. Planen består av vardagsstuga med spis, förstuga och kammare.

Sidokammarstugan har asymmetrisk, tvådelad plan bestående av kök och sidokammare.
Ritningar: Maria Lipasti

augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Skona bestånd av växter som spridit sig från torpets planteringar. Ta bort höet.

Röj igenväxande torpgrunder och området närmast omkring från träd, buskar och sly. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att grunden inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning. Spara äldre bärande träd och buskar, som varit etablerade före övergivandet av boplatsen. Spara även andra planterade buskar, t ex syrén, samt märkliga träd som stora ekar och andra träd till vilka traditioner är knutna. Spara också hamlade träd.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt betesdjur beta ända fram till torpgrunden om den ligger i betesmark. Komplettera vid behov med slätter.

Torpgrunden skadas om man placerar sten, massor och avfall i eller intill den.

§§

Torpgrunder kan vara skyddade med stöd av lag. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m. Bärande träd och planterade buskar invid grunderna kan omfattas av bl a 3-4 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Torpgrunder

I skogen, i skogsbrynet, på åkerholmar och intill vägar - överallt kunde det i äldre tid läggas ett torp. Till herrgårdarna hörde alltid en torpbebyggelse. Även de större bondgårdarna kunde ha ett antal torp. Det fanns torp för dagsverkare, soldater, båtsmän m fl.

Under 1600-talet började torp byggas på herrgårdarnas marker och indelningsverket under Karl XI, i slutet av samma århundrade, innebar att ett rikstäckande system med torp växte fram. Den stora expansionen för torpen ägde rum från slutet av 1700-talet och under hela 1800-talet. Då hade den tidigare restriktiva torplagstiftningen upphävts och även bönder i gemen fått rätt att uppföra torpbebyggelse på sina marker. Detta var ett sätt att möta den stora folkökningen. Torpen byggdes oftast i skogsmark eller på annan svårbrukad mark av lågt värde. Torparen fick bosätta sig på gårdens mark och bedriva en begränsad egen odling mot att han utförde dagsverken på huvudgården. Båtsmantorp och soldattorp uppläts som en ersättning för de tjänster som indelningsverket krävde. Andra kategorier

som bodde i torp var hantverkarna. Till torpen hörde alltid ett stycke odlad mark samt några ekonomibyggnader. I backstugorna, utan egen odlingslott, bodde framförallt de allra fattigaste.

Under 1900-talet har torpen blivit överflödiga och övergått till att bli sommarbostäder eller förfallit och försvunnit. De synliga resterna av de övergivna torpen består idag främst av grunden efter torpstugan. Stugan vilade på hörnstenar och ibland fanns även kallmurar av natursten. I grunden finns ofta en hög med tegelsten, ett sk spismursröse, vilket utgör återstoden av den nedrasade skorstensstocken. Spismursröset kan innehålla sot och kol. Torpgrunderna är ofta i det närmaste övertorvade av gräs eller bevuxna med buskar och enstaka träd. Ytterligare grunder efter uthus kan också finnas i närheten. Kring grunderna ser man ofta gamla fruktträd, bärbuskar och trädgårdsväxter.

Det är viktigt att bevara torpgrunderna eftersom de är ett av få dokument som berättar de obesuttnas historia.

Illustration: Charlotte Rinaldo

De synliga resterna av de övergivna torpen består idag främst av grunden efter torpstugan.

SKÖTSEL

Slå årligen gräset runt och i torpgrunden och dess närområde. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slåttern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti. Slåtterbalk kan vara ett alternativ. Skona bestånd av växter som spridit sig från torpets planteringar. Ta bort höet.

Röj igenväxande torpgrunder och området närmast omkring från träd, buskar och sly. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att grunden inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning. Spara äldre bärande träd och buskar, som varit etablerade före övergivandet av boplatsen. Spara även andra planterade buskar, t ex syren, samt märkliga träd som stora ekar och andra träd till vilka traditioner är knutna. Spara också hamlade träd.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de ofta har ett gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel tre somrar, innan de avverkas.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt betesdjur beta ända fram till och i torpgrunden om den ligger i betesmark. Komplettera vid behov med slätter.

Torpgrunden skadas om man placerar sten, massor och avfall i eller intill den.

Undvik tramp- och körskador.

§§

Torpgrunder kan vara skyddade med stöd av lag. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m. Bärande träd och planterade buskar invid grunderna kan omfattas av bl a 3-4 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Husgrunder

Husgrundslämningar av bostadshus och ekonomi-byggnader utgör ett betydelsefullt inslag i odlingslandskapet. De kan genom sitt antal och sin lokalisering i terrängen berätta mycket om traktens odlingshistoria. Grundernas utseende kan både berätta om vilken funktion byggnaden haft och i tur-samma fall vilken ålder den kan ha.

Torpen, som ökade dramatiskt i antal under 1800-talet, byggdes vanligen i utkanten av åker och äng, där skogen tog vid. Men sedan dess har odlingsbygden många gånger expanderat så att de idag kan uppfattas ligga relativt centralt. Strävan har alltid varit att anlägga en byggnad där den inte tar odlingsbar mark i anspråk. Det är därför förhållandevis lätt att återfinna spåren efter torpen, eftersom platserna fortfarande är svårbrukade.

Bastun och smedjan var eldfångda och placerades långt ifrån gården där de inte riskerade att orsaka någon omfattande skada i händelse av brand. Kvarnhus placerades av naturliga skäl vid vattendrag. Spåren av denna bebyggelse är dock få i odlingslandskapet, vilket hänger samman med att man rätat och täckdikat många vattendrag och därmed även grävt bort husfundamenten. Hölador låg på eller intill ängen, fähusen låg i anslutning till hagarna eller, liksom bodarna, nära tomten. Markanvändningen har oftast förändrats, varför husgrundernas funktion kan vara svår att bedöma. I samband med laga skiftet under 1800-talet efterlämnade gårdar husgrunder när de var tvungna att flytta ut från bytomten.

Bostadshus var ofta byggda på torpargrund. Tor-

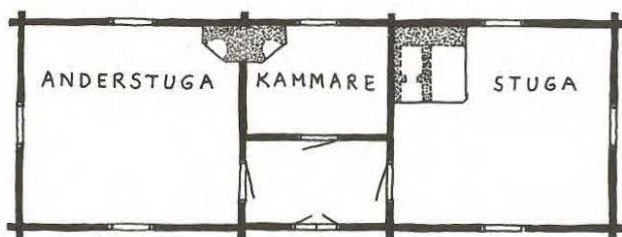
Lämningar av bostadshus och ekonomibyggnader utgör ett betydelsefullt inslag i odlingslandskapet.

Illustration: Charlotte Rinaldo

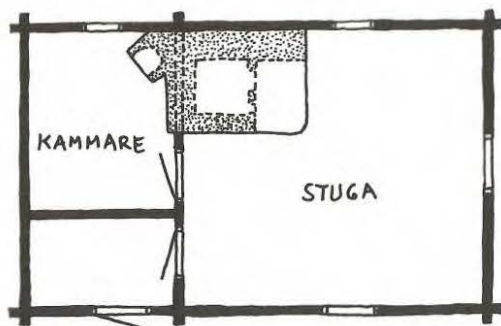

pargrunden av natursten är kallmurad i fyra sidor och innehåller ett spismursröse. Idag är spismursrösen, som innehåller sot och kol, i allmänhet jordtäckta och övervuxna med gräs, även om en kokhäll kan sticka fram i ena kanten. Ibland förekommer det en trappsten. Det är svårt att utifrån de fysiska lämningarna tidsbestämma denna husgrundstyp.

Två vanliga varianter av grunder efter bostadshus är enkelstugan och parstugan. Parstugegrunden består av två större rum med varsitt spismursröse, varav åtminstone det ena ligger i ett av rummets hörn. Enkelstugegrunden, vanligen ett f d torp, saknar ett av parstugans huvudrum. Planlösningen består av ett rum med en förstuga och eventuellt en mindre kammare.

Parstugan består av två större rum med varsitt spismursröse. Mellan rummen finns en förstuga.

Enkelstugan består av ett rum med en förstuga och eventuellt en mindre kammare.

Man finner ofta perenna lökväxter och bärande buskar som t ex nypon vid grunder efter bostadshus. I vissa trakter förekommer även fruktträd och syrén.

Ekonomibyggnader kan vara svåra att upptäcka om de inte är av mer rejäla dimensioner, eftersom de i allmänhet saknar det lätt iakttagbara spismursröset. Bastun, smedjan eller tvättstugan har dock spismursröse och i vissa regioner förekommer även spismursrösen i husgrunder efter ladugårdar. De kan ha

stenlagd grund eller ha naturstenar som plintar i byggnadens hörn eller bärande delar.

Husgrunder kan vara byggda av en rad olika material, vilket i tursamma fall kan berätta något om husets ålder. Stengrunden av kallmurad natursten är den äldsta typen. Den har ett spismursröse av samma material, tätat med lera. Längre fram kom spismursrösets stenar att fogas med kalkbruk. Husgrunder av huggen sten anlades främst under 1800-talets andra hälft och 1900-talets första årtionden samtidigt som även gjutna grunder börjar dyka upp. Armerad betong är ett material som började användas i Sverige på 1880-talet. Det fick en snabb spridning och användes fr o m början av 1900-talet i golv och grund vid uppförande av ladugårdar.

SKÖTSEL

Slå årligen gräset i och runt husgrunden och dess närområde. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäs och högväxta gräsarter bör slåttern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Skona bestånd av växter som spridit sig från husets planteringar. Ta bort höet.

Røj igenväxande husgrunder och området närmast omkring från träd, buskar och sly. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att husgrunden inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning. Spara planterade buskar och träd, vårdträd, träd till vilka traditioner är knutna och hamlade träd i närheten av husgrunden.

Träd som skjuter rotskott t ex ask och asp kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de ofta har ett gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Håll årligen efter rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt djuren beta ända fram till och på husgrunden om den ligger i betesmark. Komplettera vid behov med slätter.

Husgrunder skadas om man placerar sten, massor och avfall i eller intill husgrunden.

Undvik tramp- och körskador.

§§

Husgrunder kan vara skyddade med stöd av lag. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m. Bärande träd och planterade buskar invid grunderna kan omfattas av bl a 3-4 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

*Röj igenväxande
husgrunder och området
närmast omkring från
träd, buskar och sly.*

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Husgrunder

Husgrundslämningar av bostadshus och ekonomibygnader utgör ett betydelsefullt inslag i odlingslandskapet. De kan genom sitt antal och sin lokalisering i terrängen berätta mycket om traktens odlingshistoria. Grundernas utseende kan både berätta om vilken funktion byggnaden haft och i tursamma fall vilken ålder den kan ha.

Torpen, som ökade dramatiskt i antal under 1800-talet, byggdes vanligen i utkanten av åker och äng, där skogen tog vid. Men sedan dess har odlingsbygden många gånger expanderat så att de idag kan uppfattas ligga relativt centralt. Strävan har alltid varit att anlägga en byggnad där den inte tar odlingsbar mark i anspråk. Det är därför förhållandevis lätt att återfinna spåren efter torpen, eftersom platserna fortfarande är svårbrukade.

Torpargrunden av natursten är kallmurad i fyra sidor och innehåller ett spismursröse. Idag är spismursrösen, som innehåller sot och kol, i allmänhet jordtäckta och övervuxna med gräs, även om en kokhäll kan sticka fram i ena kanten. Ibland förekommer det en trappsten. Det är svårt att utifrån de fysiska lämningarna tidsbestämma denna husgrundstyp.

Man finner ofta perenna lökväxter och bärande buskar som t ex nypon vid grunder efter bostadshus. I vissa trakter förekommer även fruktträd och syrén.

Ekonomibygnader kan vara svåra att upptäcka om de inte är av mer rejäla dimensioner, eftersom de i allmänhet saknar det lätt iakttagbara spismursröset. Bastun, smedjan eller tvättstugan har dock spismursrösen. De kan ha stenlagd grund eller ha naturstenar som plintar i byggnadens hörn eller bärande delar.

Husgrunder kan vara byggda av en rad olika material, vilket i tursamma fall kan berätta något om husets ålder. Stengrunden av kallmurad natursten är den äldsta typen. Den har ett spismursröse av samma material, tätat med lera. Längre fram kom spismursrösets stenar att fogas med kalkbruk. Husgrunder av huggen sten anlades främst under 1800-talets andra hälft och 1900-talets första årtionden samtidigt som även gjutna grunder börjar dyka upp. Armerad betong är ett material som började användas i Sverige på 1880-talet. Det fick en snabb spridning och användes fr o m början av 1900-talet i golv och grund vid uppförande av ladugårdar.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Lämningar av bostadshus och ekonomibygnader utgör ett betydelsefullt inslag i odlingslandskapet.

SKÖTSEL

Slå årligen gräset i och runt husgrunden och dess närområde. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slå-tern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegeta-tionen är artrik bör slåtern ske med skärande red-skap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Slåtterbalk kan vara ett alternativ. Skona bestånd av växter som spridit sig från husets plante-ringar. Ta bort höet.

Röj igenväxande husgrunder och området när-mast omkring från träd, buskar och sly. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att husgrunden inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning. Spara planterade buskar och träd, vård-träd, träd till vilka traditioner är knutna och hamla-de träd i närheten av husgrunden.

Träd som skjuter rotskott t ex ask och asp kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de ofta har ett gemen-samt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsys-temet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd mås-te stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Håll årligen efter rot- och stubbskott från bort-tagna träd och buskar.

Låt djuren beta ända fram till och i husgrunden om den ligger i betesmark. Komplettera vid behov med slåtter.

Husgrunder skadas om man placerar sten, massor och avfall i eller intill husgrunden.

Undvik tramp- och körskador.

§§

Husgrunder kan vara skyddade med stöd av lag. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m. Bärande träd och planterade buskar invid grunder-na kan omfattas av bl a 3-4 §§ Statens jordbruks-verks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markan-vändning i jordbruket.

Röj igenväxande husgrunder och området närmast omkring från träd, buskar och sly.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Stenmurar

I äldre tider fungerade hägnaden som ett skydd kring åker och äng för att hindra boskapen från att trampa ned grödorna. Det byggmaterial man valde styrdes av den lokala tillgången. I de norrländska odlingsbygderna invid älvar och i sedimentdalar är marken ofta nästan stenfri och här förekom främst hägnader av trä. Hägnader av sten återfinns framförallt i stenbunden terräng och i vissa områden som togs i anspråk i samband med nyodlingar under 1700- och 1800-talen.

I samband med laga skiftet fick gårdarna ny arrondering och marken indelades på ett nytt sätt. Därmed krävdes också nya hägnader. De sk skiftesmurarna som löper längs fastighetsgränserna känns igen på sina raka linjer och sin enkla konstruktion.

När laga skiftet började genomföras intensifierades markanvändningen. Nya redskap, t ex järnplogen som skar djupare och plöjde effektivare, började användas. Sedan tjälén gått ur marken på våren, kom nya stenar fram som plockades bort för att inte skada redskapen. Hägnader av sten kom under denna period att bli vanligare i norra Sverige.

Material till stenhägnaderna hämtade man från befintliga odlingsrösen och genom att plocka sten

från åkermarken. Ibland har stenen transporterats längre sträckor, bort från den odlingsbara marken och till stenmurar som fungerat som hägnad mot betesmarken.

Det finns i huvudsak två typer av stenmurar: enkelmurar och dubbelmurar. Enkelmuren är troligen den äldsta typen och förekommer framför allt som gränsmarkering, t ex i fastighetsgränser. Enkelmuren är en enkel stenrad där de stora stenarna ligger i botten och muren smalnar av uppåt. Eftersom den också fungerat som hägnad för kreatur har den förmodligen varit kombinerad med någon annan typ av stängsel ovanpå muren för att förbättra murens effektivitet. Det kan vara en trögärdesgård, ris eller i modern tid tråd.

Dubbelmuren blev vanlig under 1800-talet, i samband med skiftena, nyodlingen och de nya jordbruksmetoderna. Åkrarna röjdes på oerhörda mängder sten som lades upp i stenmurar utmed åkerns begränsningar. Dubbelmuren anläggs genom att ett dike grävs till frostfritt djup. Diket fylls sedan med stora jämna stenar på ytterkanterna och mindre stenar i hägnadens mittutrymme (se figur). En vällagd dubbelmur är jämn och rak i såväl överdel som sida.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Hägnader av sten återfinns framförallt i stenbunden terräng och i vissa områden som togs i anspråk i samband med nyodlingar under 1700- och 1800-talen.

Stenmurar som ligger öppet och värms av solen har ett värde som livsmiljö för flera arter av lavar, mossor, ödlor och insekter vilka har minskat i antal i takt med jordbrukets rationaliseringar.

SKÖTSEL

Underhåll och reparera stenmuren vid behov. Se till den en gång om året. Vid tjällossningen kan stenar rubbas ur sitt läge och rasa ned. När marken stabiliserats är det lämpligt att syna muren och lägga tillbaka nerfallen sten.

Slå årligen gräset intill stenmuren. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slåttarna ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåttarna av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttarna ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Ta bort höet.

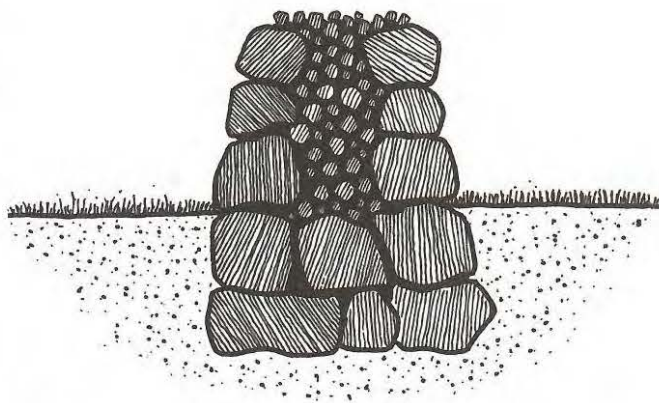
Röj buskar, sly och annan hög växtlighet invid stenmuren så att den framträder ordentligt. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och med fördel under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Träd tas bort om de står så att stammar eller rotsystem skadar eller rubbar muren. Se till att stenmuren inte skadas i samband med röjningen. Spara märkliga träd till vilka traditioner är knutna. Spara också hamlade träd, liksom enstaka äldre träd och buskar, företrädesvis bärande, för fågel- och insektsfaunan. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt betesdjur beta ända fram till stenmuren om den ligger i eller gränsar till betesmark. Eventuella kompletterande moderna stängsel som taggtråd, tråd- eller nätstängsel sätts upp på ett sådant sätt att de inte hindrar djurens bete invid muren.

Stenmuren skadas om man placerar sten, massor och avfall på eller intill den.

Dubbelmuren anläggs genom att ett dike grävs till frostfritt djup. Diket fylls sedan med stora jämna stenar på ytterkanterna och mindre stenar i hägnadens mittutrymme.

§§

Stenmurar kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Stenmurar kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Slå årligen gräset intill stenmuren. Om vegetationen är artrik bör slåttarna ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti.

Faktabladerna kan rekvideras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Gärdesgårdar

Hur alldaglig gärdesgården än kan verka är den en av de allra viktigaste ledtrådarna till äldre tiders markanvändning. Den löper runt åkrarna, över vida hällmarker och långt inne i skogarna. En följer mjukt terrängen, en annan skär spikrakt genom markerna. Den utgör gräns mellan byar och gårdar och visar var gränsen gick mellan inägor och utmark liksom var en idag försvunnen bebyggelse en gång legat.

De allra flesta gärdesgårdar kom till under 1800-talet, men somliga kan ha en betydligt högre ålder. Genom skrivna dokument kan många gårdar följas tillbaka till medeltiden. Så gamla kan också en del hägnader vara, och ibland till och med äldre. De äldsta delarna kan ha byggts till och kompletterats med nya sträckningar, allt efter olika tiders behov. Ibland har de plockats bort, men sällan så fullständigt att inte några bottenstenar ligger kvar.

Att datera gärdesgårdar är ganska svårt. Ett sätt är att utgå från äldre kartor som kan berätta hur markanvändningen förändrats från tid till annan.

De äldsta gärdesgårdarna byggdes av det material som var lättast åtkomligt - trä, ris eller sten, ofta i kombination. Under medeltiden var Bohuslän täckt

av skog, vilket innebär att de flesta gärdesgårdar under den tiden förmodligen var byggda av trä, ris och vidjor. Fram på 1700-talet hade större delen av skogarna huggits ut och ersatts av ett kalt hedlandskap. Från denna tid blev sten ett allt vanligare byggnadsmaterial.

Medan gärdesgårdar i andra delar av landet är stadiga och breda består de bohuslänska av en enkel mur av löst lagd sten. När Carl von Linné färdades genom Bohuslän på 1740-talet förundrades han över de ostadiga gärdesgårdarna som ... *“äro så ruckligt lagde, att de vid första påstötande ramla omkull”*... Det sägs att det var just denna egenskap som djuren skrämdes av.

I marken ligger stora bottenstenar som byggts på med allt mindre stenar upp till en höjd av ungefär 80 cm. Man använde den sten som fanns till hands; rundade stenar, flaksten eller hållar av olika bergarter. Därför finns en spännande variation bland de bohuslänska gärdesgårdarna. Stenarna ligger glest i en luftig konstruktion. Särskilt glest lagda murar kan man finna i de större hällmarksområdena.

Medan gärdesgårdar i andra delar av landet är stadiga och breda består de bohuslänska av en enkel mur av löst lagd sten.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Gärdesgårdens främsta funktion var att skydda grödan på åker och äng från de betande djuren. Kalvar och hästar behövde särskild tillsyn, varför man hägnade in mindre hagar för dem nära bebyggelsen. Genom en fägata drevs de andra djuren ut från gården eller bytomten till utmarken.

Under 1700- och 1800-talen ökade befolkningen på landsbygden så kraftigt att de gamla odlingsytorna inte längre räckte till för allas försörjning. Man tog då upp nyodlingar med torp- och backstugebebyggelse i utmarken. Kring denna bebyggelse och dess odlingsmark anlades nya gärdesgårdar. På 1700-talet blev det också vanligt att hägna in hagar för kor och oxar, oftast i den mest närbelägna delen av utmarken.

Befolkningsökningen kulminerade under 1800-talet. Detta resulterade i att också åkrar och ängar i de gamla bebyggelsekärnorna styckades upp i allt smalare remsor. Ibland lades gärdesgårdar mellan varje markremsa vilket blev tungrott och opraktiskt.

För att få fram mer rationella bruksmetoder

genomdrevs under 1700-talet och senare en rad skiftesreformer. Den som fick störst genomslag var laga skiftet som antogs år 1827. Reformen innebar att varje enskild gård skulle få sin mark samlad. Efter skiftet avlägsnades de gamla gärdesgårdarna i den mån de blivit överflödiga. Även den tidigare samfällda utmarken delades nu upp, vilket medförde att helt nya gränser blev dragna. Långa och markant raka gärdesgårdar har säkert sitt ursprung i laga skiftet. Gärdesgårdens ursprungliga funktion, att stänga ute djuren, blev nu den motsatta, nämligen att stänga in dem.

Många växter och djur är anpassade till den speciella livsmiljö som gärdesgården bildar. På de öppna och solbelysta gärdesgårdarna trivs många sorters lavar, på dem som ligger i skogsmark olika mossor. Småfåglar och ryggradslösa djur såsom fjärilar, humlor och sniglar och till och med en art av landlevande snäcka har valt gärdesgården till sin livsmiljö. Utan denna tillflyktsort vore deras existens i kulturlandskapet hotad.

Röj buskar, sly och annan högväxtlighet invid gärdesgårdarna så att de framträder ordentligt.

SKÖTSEL

Underhåll och reparera gärdesgårdarna vid behov. Se till dem en gång om året. Vid tjällossningen kan stenar rubbas ur sitt läge och rasa ned. När marken stabiliserats är det lämpligt att syna murarna och lägga tillbaka nerfallen sten. Försök dock inte göra gärdesgårdarna mer stabila än de är. "Ruckligheten" är ett typiskt drag hos de bohuslänska gärdesgårdarna.

Slå årligen gräset intill gärdesgårdarna. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slåtttern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåtttern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåtttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Ta bort höet.

Röj buskar, sly och annan hög växtlighet invid gärdesgårdarna så att de framträder ordentligt. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och med fördel under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Träd tas bort om de står så att stammar eller rotsystem skadar eller rubbar murarna. Se till att gärdesgårdarna inte skadas i samband med röjningen. Spara märkliga träd som t ex stora ekar och andra träd till vilka traditioner är knutna. Spara också hamlade träd liksom enstaka äldre träd och buskar, företrädesvis bärande, för fågel- och insekts-

faunan. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott.

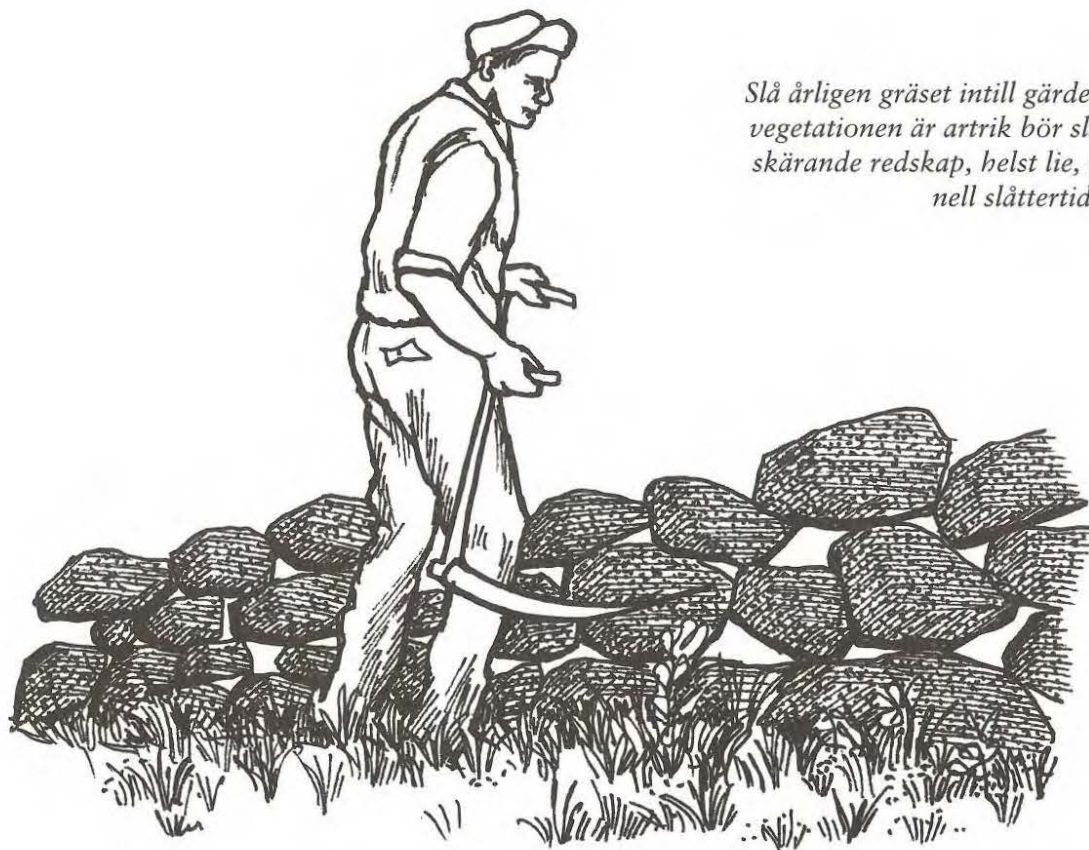
Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt betesdjur beta ända fram till gärdesgårdar som ligger i eller gränsar till betesmark. Eventuella kompletterande moderna stängsel som taggtråd, tråd- eller nätstängsel sätts upp på ett sådant sätt att de inte hindrar djurens bete invid murarna.

Gärdesgårdarna skadas om man placerar sten, massor och avfall på eller intill dem.

§§

Bohuslänska gärdesgårdar kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Gärdesgårdarna kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Slå årligen gräset intill gärdesgårdarna. Om vegetationen är artrik bör slåtttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti.

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Stenmurar

Stenmurarna är ett viktigt inslag i odlingslandskapet. De inramar bygatan, de olika gårderna och fågatan som gick från stallarna ut i betesmarkerna. De utgör gränsen mellan gårdet och markerna och de många vägar som ofta finns i gårderna. Förutom att gamla gårdesgårdar fungerar som hägnad har de idag ofta stor betydelse för växt- och djurlivet, eftersom miljön på och invid dessa hägnader är utmärkt för smådjur, insekter och sällsynta växter.

Stenmurar är den äldsta och bäst bevarade hägnadstypen i vårt land. De äldsta är rester från hägnader som tillkommit redan under järnåldern (ca 500 f Kr - 1050 e Kr). Dessa stensträngar, eller "bröttlar", är förmodligen hopplockade av lösa odlingsstenar som kompletterats med ene- eller tornris. I skrift är stenmuren först belagd av Olaus Magnus på 1500-talet.

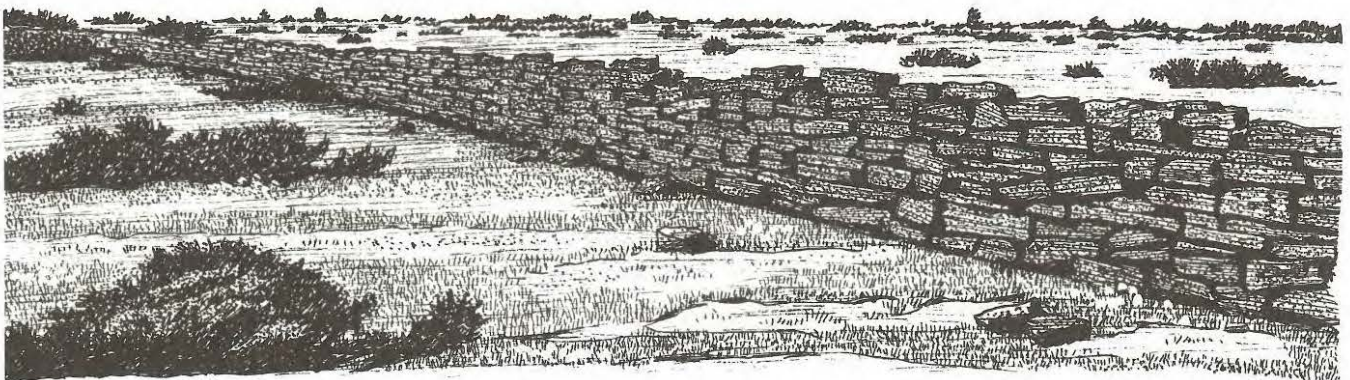
De öländska stenmurarna karaktäriserades i slutet av 1700-talet av Anders Gustaf Barchaeus som reste runt på Öland och beskrev jordbruket på ön. Han skriver om långa, lösa stängsel, bestående av uppstaplad flis, 5-6 kvarter höga (knapp 1 meter). De murar han såg var murarna kring gårderna, eftersom inga murar fanns ute i markerna före enskiftet och laga skiftet under första hälften av 1800-talet. Det

verkliga stenmursbyggandet kom inte igång förrän i mitten av 1800-talet och fortgick ända fram till tidigt 1900-tal.

Enkelmuren är den vanligaste typen av stenmur på Öland. Den består av en enkel rad stenar, staplade på varandra, även om det ibland kan ligga dubbla stenrader i botten. För att muren ska bli stabil ska stenarna ligga i förband. Enkelmuren har dålig hållbarhet eftersom den är ranglig och stenarna lätt faller ned vid beröring. Detta kan dock ha en avskräckande effekt på betesdjuren. Enkelmuren kompletterades ofta med "rishag". Årligen höggs då ris och buskar, t ex ene, slån, nypon och hagtorn som lades eller hängdes löst över muren.

Dubbelmuren, eller skalmuren, är den stenmurstyp som framförallt har präglat fastlandets odlingslandskap. Först grävdes ett dike till frostfritt djup, eller åtminstone matjordsdjup. Fördjupningen fylldes därefter med stora stenar, varpå de båda ytterkanterna (skalet) byggdes och mellanrummet fylldes med småsten. På en del håll kan man se dubbelmurar också på Öland.

Många murar har raserats på grund av tjällossning eller på grund av att trädrötter i omedelbar närhet av muren har lyft bottenstenarna eller vält muren.

Stenmurarna är ett viktigt inslag i odlingslandskapet. De inramar bygatan, de olika gårderna och fågatan som gick från stallarna ut i betesmarkerna.

Illustration: Charlotte Rinaldo.

SKÖTSEL

Underhåll och reparera stenmurarna vid behov. Se till dem en gång om året. Vid tjällossningen kan stenar rubbas ur sitt läge och rasa ned. När marken stabiliserats är det lämpligt att syna murarna och lägga tillbaka nerfallen sten. Försök dock inte göra stenmurarna mer stabila än de är. Just "ruckligheten" är ett typiskt drag hos de öländska stenmurarna.

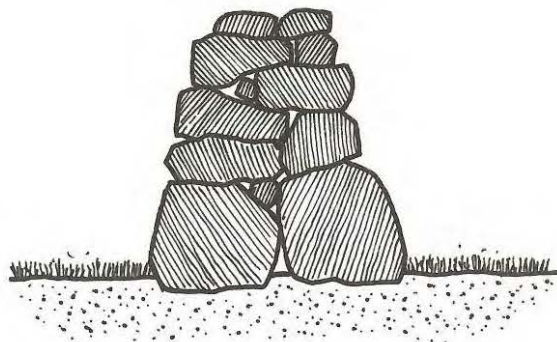
Slå årligen gräset intill stenmurarna. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slåttern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti. Ta bort höet.

Röj buskar, sly och annan hög växtlighet invid stenmurarna så att de framträder ordentligt. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och med fördel under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Träd tas bort om de står så att stammar eller rotsystem skadar eller rubbar murarna. Se till att stenmurarna inte skadas i samband med röjningen. Spara märkliga träd som t ex stora ekar och andra träd till vilka traditioner är knutna. Spara också beskurna träd liksom enstaka äldre träd och buskar, företrädesvis bärande, för fågel- och insektsfaunan. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

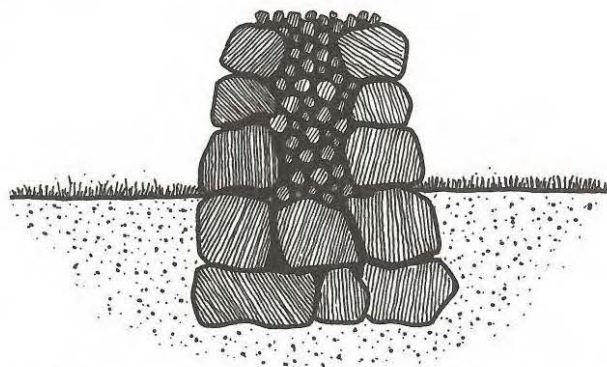
Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Slå årligen gräset intill stenmurarna. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti.

Enkelmuren är den vanligaste typen av stenmur på Öland.

Dubbelmuren, eller skalmuren, är den stenmurstyp som framförallt har präglat fastlandets odlingslandskap.

Låt betesdjur beta ända fram till stenmurarna om de ligger i eller gränsar till betesmark. Eventuella kompletterande moderna stängsel som taggtråd, tråd- eller nätstängsel sätts upp på ett sådant sätt att de inte hindrar djurens bete invid murarna.

Stenmurarna skadas om man placerar sten, massor och avfall på eller intill dem.

§§

Stenmurar kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Stenmurar kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Stenmurar

Stenmurens funktion har varierat. Den har fungerat som en hägnad dels för att stänga boskapen ute från åker och äng, dels för att markera ägo gränser.

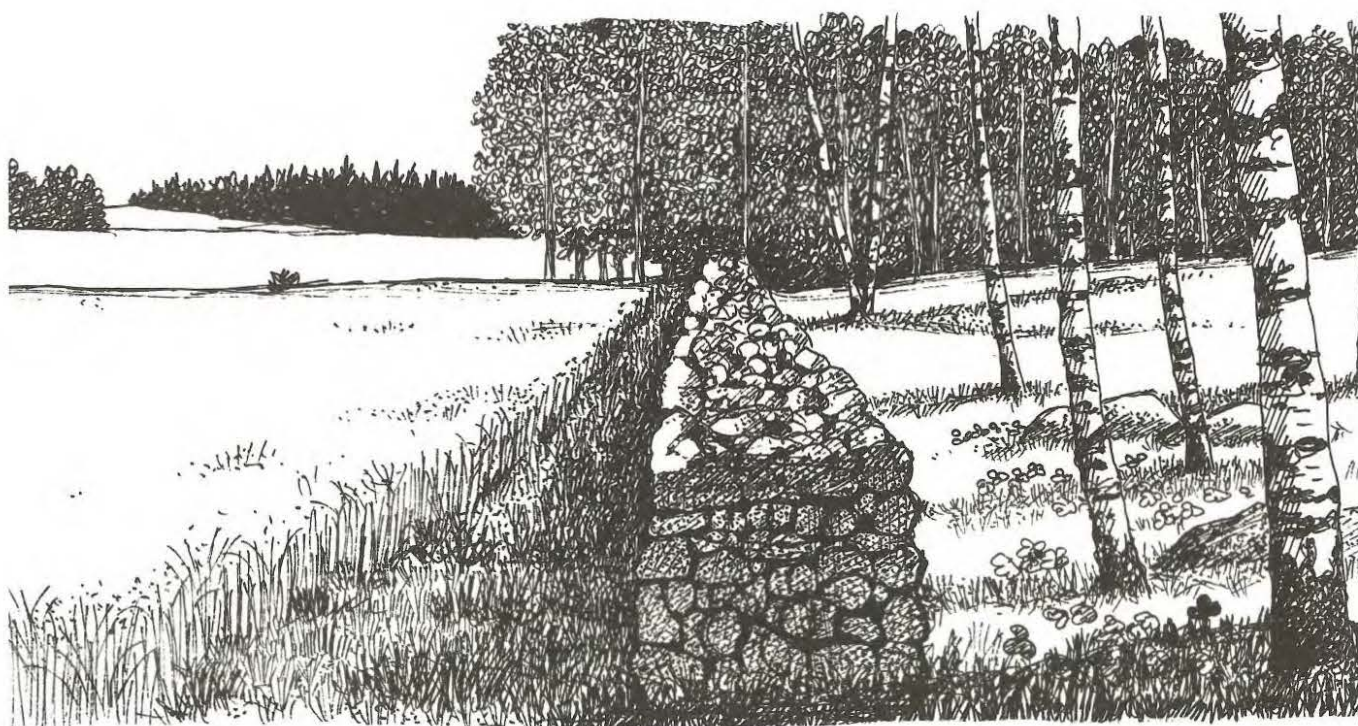
Stenmurar användes redan under senare delen av bronsåldern, men det var först under den äldre järnåldern som man på allvar började använda stenmuren som hägnad och gränsmarkering för åkrar. Dessa forntida stenmurar är ofta sedan länge raserade och syns bara som långsträckta svaga förhöjningar i omgivande mark. De betraktas som fornlämningar och benämns stensträngar. I en välbetad hage är de idag ofta lätta att se.

De stenmurar man vanligen ser i landskapet är dock företrädesvis byggda under 1800-talet. Redan under 1700-talet hade bönderna börjat förbättra åkern och därmed avkastningen. Det handlade bl a om att avlägsna odlingsrösen. Stenen samlades i stora rösen, stentippar eller stenmurar. På vissa platser påtalades att bonden skulle lägga en viss längd stenmur. Under 1800-talet inleddes också en period av omfattande nyodling som hörde samman med den kraftiga befolkningstillväxten. I kombination med bättre brukningsmetoder, som t ex plogens införande kom detta att även medföra ett

intensivt stenmursbyggande.

I samband med laga skiftet fick gårdarna ny arrondering och marken indelades på ett nytt sätt. Därmed krävdes nya hägnader. De s k laga skiftesmurarna som markerar fastighetsgränser känns vanligen igen på sina raka linjer och enkla konstruktion. De löper inte bara genom jordbruksmark utan fortsätter ut i skogen i fastighetsgränsens förlängning.

Det finns i huvudsak två typer av stenmurar, den enkla och den dubbla. Enkelmuren är den vanligast förekommande. I enkelmuren har stenar lagts på varandra utan några egentliga konstruktionsdetaljer. Dubbelmuren är utförd i s k skalmursteknik, där sidorna är kallmurade av större stenar. Mellan sidorna är mindre stenar islängda. För att hindra att muren årligen rasade på grund av tjälens kunde man gräva ned den en bit under frostfritt djup. Detta fick även till följd att marken sommartid avvattnades eftersom stenmuren samtidigt fungerade som ett stenfyllt dike. De äldre stenmurarna är byggda av rundade stenar, stora nog att bära eller bända bort från åkern. Det större stenmaterialet lades i stenmurens botten. När man mot slutet av 1800-talet började utnyttja sprängmedel och tekniken tillät att

Underhåll och reparera stenmurarna vid behov.

Illustration: Charlotte Rinaldo

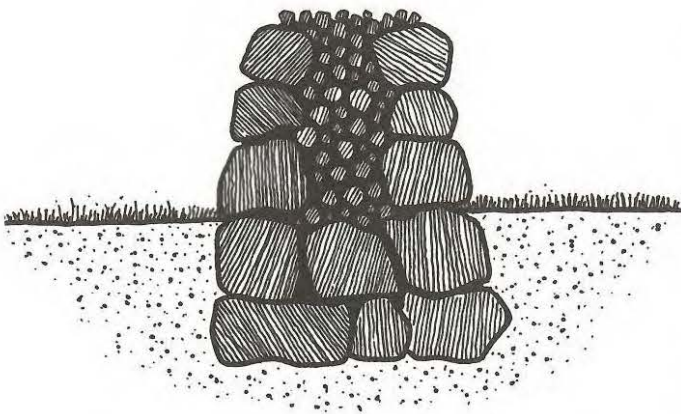
man lyfte stora stenar fick stenmurarna ett annorlunda utseende. Stenmaterialet blev kantigt med spår av borrade hål och inslaget av rejält stora block markant.

I slättbygderna finns det relativt få stenmurar jämfört med skogs- och mellanbygderna samt kustbygden. Detta hör samman med att åkermarken i slättbygderna inte innehåller speciellt mycket sten då den mestadels är belägen på någon typ av lera.

Stenmurens placering och skötsel har medfört att

Enkelmur. Stenarna har lagts på varandra utan några egentliga konstruktionsdetaljer.

Dubbelmuren är utförd i skalkmursteknik, där sidorna är kallmurade av större stenar. Mellan sidorna är mindre stenar islängda.

det där utvecklats en mycket speciell flora och fauna. Stenmuren har sällan legat direkt intill den första plogfåran, utan det har vanligen funnits en gräsren där emellan. Miljön kring stenmuren är torr, ljus och varm. Stenen lagrar värme där värmekrävande djur som ödlor och ormar trivs, men värmen gynnar även vårbloomningen. Stenskvättan är en numera sällsynt fågel som bor och lever kring stenmuren. Rapphöns lever kring gräsrenen. Dagfjärilar, som blåvingen och påfågelögat lever också här. Bland örter och blommor som är typiska för denna miljö kan prästkrage, blåklockor, backnejlika, kärleksört, nypon och kummin nämnas.

SKÖTSEL

Underhåll och reparera stenmurarna vid behov. Se till dem en gång om året. Vid tjällossningen kan stenar rubbas ur sitt läge och rasa ned. När marken stabiliserats är det lämpligt att syna murarna och lägga tillbaka nerfallen sten.

Slå årligen gräset intill stenmurarna. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slåttern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti. Ta bort höet.

Röj buskar, sly och annan hög växtlighet invid stenmurarna så att de framträder ordentligt och så att stammar och rotsystem inte skadas eller rubbar murarna. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och med fördel under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att stenmurarna inte skadas i samband med röjningen. Spara träd till vilka traditioner är knutna liksom hamlade träd.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de ofta har ett gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt betesdjur beta ända fram till stenmurarna om de ligger i eller gränsar till betesmark. Eventuella kompletterande moderna stängsel som taggtråd, tråd- eller nätstängsel sätts upp på ett sådant sätt att de inte hindrar djurens bete invid murarna.

Stenmurarna skadas om man placerar sten, massor och avfall på eller intill dem.

§§

Stenmurar i jordbruksmark är skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Stenmurar kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Om vegetationen är artrik skall slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

 Rikantikvarieämbetet

Box 5405, 114 84 Stockholm, tel. 08-78390 00

Stentunar/vastar

I det gotländska landskapet utgör hägnaderna av sten ett påtagligt inslag i landskapsbilden. Stenmurar till hägnader benämns på Gotland stentunar, på sydligaste Gotland vastar.

Stentunar användes redan under äldre järnålder, då man på allvar började använda stenmuren som hägnad och gränsmarkering för åkrar. Dessa murar är fornlämningar och benämns stensträngar.

De stentunar man vanligen tänker på är dock de som företrädesvis byggdes under 1800-talet. I samband med laga skiftet fick gårdarna på Gotland ny arrondering och marken indelades på ett nytt sätt. Därmed krävdes nya hägnader.

På Gotland finns det flera olika typer av stentunar både avseende material och utseende. Vanligast är de dubbellagda stentunarna, där kalkstenarna är staplade från båda sidor så att stenarnas slätsidor ligger utåt. Det finns också enkellagda tunar, där tun-/vastläggaren hela tiden stått på samma sida, vilket ger en ojämn "baksida". Ofta har man överst lagt s k täckflis som "lock". På vissa ställen förekommer inslag av gråstenar. Stentunar/vastar av kalksten förekommer främst på Fårö, i Fleringe, Sundre och Vamlingbo socknar. På södra Gotland förekommer även grindstolpar huggna av ett enda sandstensstycke.

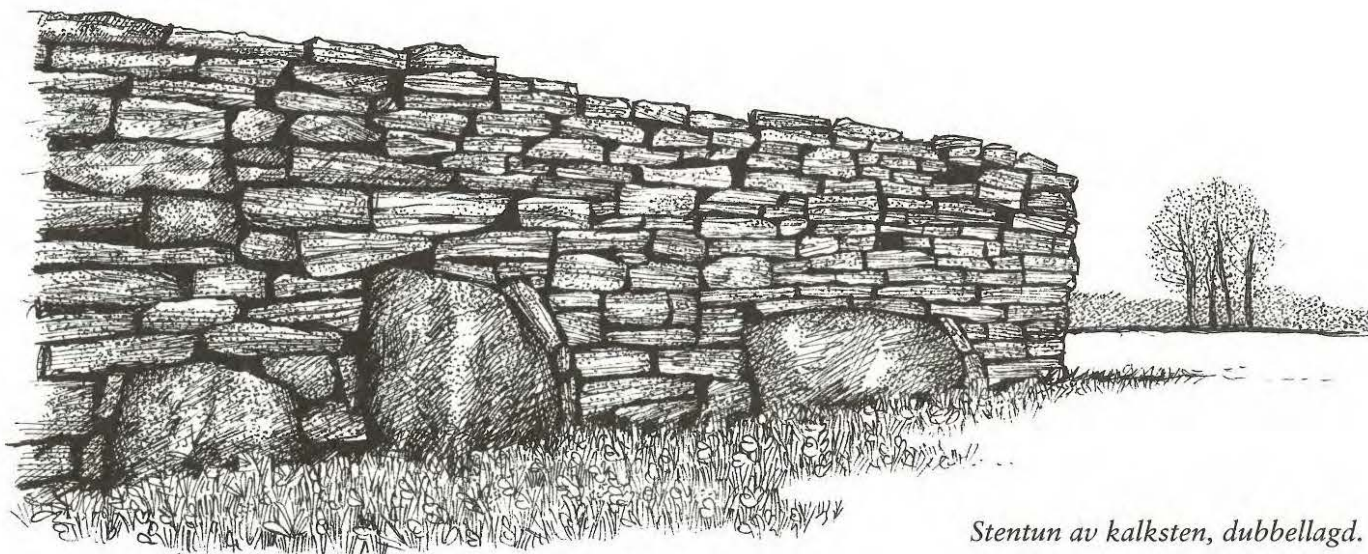
På i första hand södra och sydöstra Gotland har avsevärda sträckor vastar lagts med gråsten i enkelteknik. De ofta runda eller oregelbundna stenarna har staplats ovanpå varandra utan bindning. Dessa vastar är inte så stadiga som de i kalksten, men ändå inte så rangliga som de synes vara med alla sina hål mellan stenarna.

De finns också s k halvtunar, vilka består av en låg tun med träöverbyggnad.

Genom att blanda kalkstenar och gråstenar i tunarna har man kunnat åstadkomma olika sorters mönster. På främst Fårö kan man se att olika personer lagt särskilda avsnitt på samma sträcka, läggningstekniken skiljer sig tydligt åt.

Under senare år har stentunarna/vastarna fått en renässans och ett mycket stort antal har restaurerats och t o m nylagts.

Stentunarna utgör ett mycket viktigt element i odlingslandskapet. En stor del av det öppna landskapets djur och växter är beroende av miljön kring tunarna. Till de växter som trivs kring stentunarna hör bl a brudbröd, johannesört, darrgräs, ängshavre, salmbär, slån, hagtorn och nypon. Bland fåglar som trivs i denna miljö kan nämnas gulspurv, törnskata och stenskvätta.

Stentun av kalksten, dubbellagd.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Underhåll och reparera stentunarna/vastarna vid behov. Se till dem en gång om året. Vid tjällossning-
en kan stenar rubbas ur sitt läge och rasa ned. När
marken stabiliserats är det lämpligt att syna tunar-
na/vastarna och lägga tillbaka nerfallen sten.

Slå årligen gräset intill stentunarna/vastarna. Om
vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäs
och högväxta gräsarter kan slåtern ske mellan blom-
ning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slät-
tern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik
bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under
traditionell slåttertid i juli-augusti. Ta bort höet.

Röj buskar, sly och annan hög växtlighet invid
stentunarna/vastarna så att de framträder ordentligt.
Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och
med fördel under sommaren. Skott och löv innehå-
ller då mest näring, rotsystemen utarmas och röj-
ningen blir effektiv. Träd tas bort om de står så att
stammar eller rotsystem skadar eller rubbar tunar-
na/vastarna. Se till att stentunarna/vastarna inte ska-
das i samband med röjningen. Spara märkliga träd
och träd till vilka traditioner är knutna. Ta bort vir-

ke och ris efter avverkning och röjning.

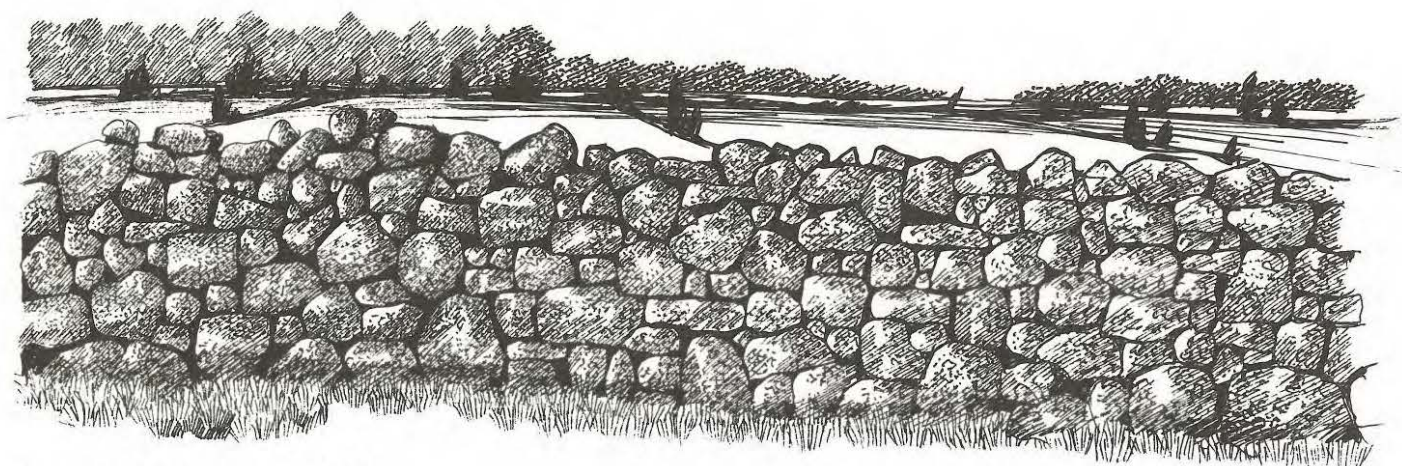
Håll årligen efter rot- och stubbskott från bort-
tagna träd och buskar.

Låt betesdjuren beta ända fram till stentunarna/
vastarna om de ligger i eller gränsar till betesmark.
Eventuella kompletterande moderna stängsel som
taggråd, tråd- eller nätstängsel sätts upp på ett
sådant sätt att de inte hindrar djurens bete invid
tunarna/vastarna.

*Stentunarna/vastarna skadas om man placerar
sten, massor och avfall på eller intill dem.*

§§

Stentunar/vastar kan vara skyddade med stöd av lag.
Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i
19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484,
senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens
jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om
hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens
intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid
annan markanvändning i jordbruket. Stentunar/vas-
tar kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap
lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Stenvast i gråsten, enkellagd.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Stenmurar

Stenmuren blev vanlig i Småland först på 1800-talet. Linné skriver från sin resa genom Småland på väg till Öland (1741): "Vi sågo stengärdsgårdar vara nyli- gen anlagde, men få, ty nationen var vid dem ovan. Skogarna var man ej rädd om och mödan var större att bygga av sten."

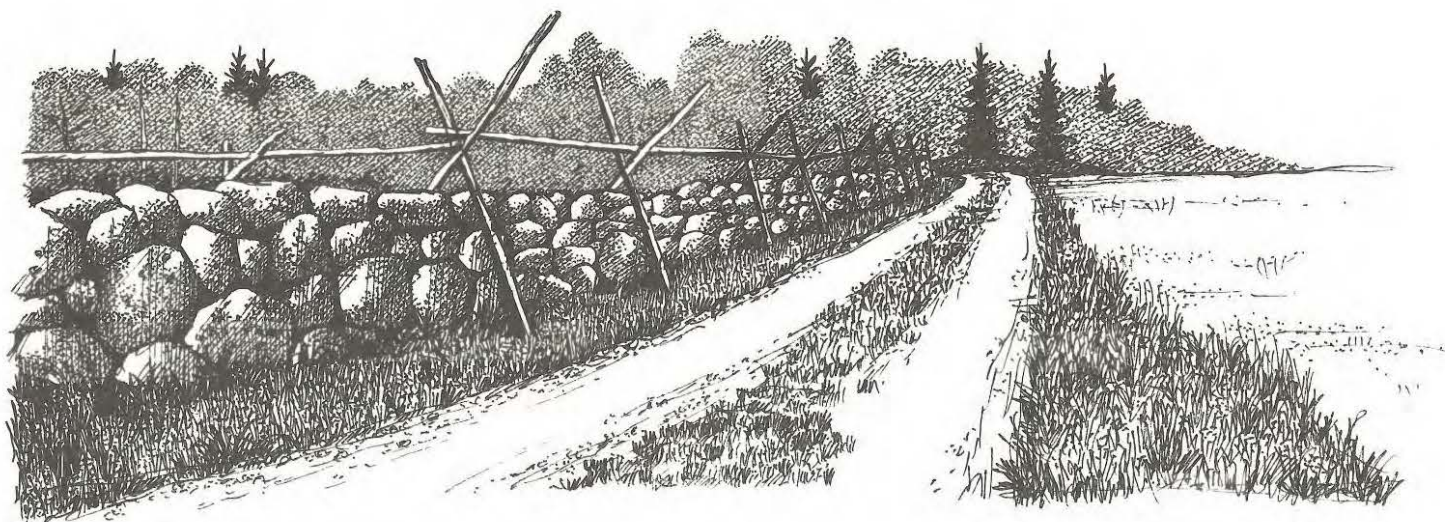
Det var till att börja med odlingsmarken som hägnades in för att skyddas mot kreaturen. Fägatan var också inhägnad och ledde från gårds- eller bytomten till betet på utmarken. Efter skiftet blev varje djurägare ansvarig för att hålla sina djur instängslade, i stället för att ha dem fritt utsläppta på utägan. Stenmurar kom också att läggas i fastighetsgränserna.

De äldsta stenmurar som finns i vårt land är från järnåldern (500 f Kr - 1000 e Kr). De kallas *stensträngar* och är förmodligen hopplockade av lösa odlingsstenar som sedan kompletterades med någon form av träöverbyggnad. Stenmuren nämns i skrift först på 1500-talet av Olaus Magnus. På 1700- och 1800-talen bedrev statsmakterna en intensiv propaganda för byggandet av stenmurar, eftersom man ville skydda skogen från den ökande avverkningsen. Landshövdingen A. J. Raab berättar om hur flera

arbetslag bildades år 1764 i Kronobergs län för att rensa åkrarna från sten och bygga stengärdsgårdar. I samband med laga skiftets genomförande fr o m 1820-talet tog uppodlingen fart och därmed intensifierades också stenbrytningen och man började att bygga dubbelmurar, eller skalmurar som de också kallas. Långt in 1900-talet byggdes stenmurar. Så sent som på 1930-talet byggdes stenmurar genom AK-arbeten. Från Linneryds socken berättas att bönderna gratis fick en viss kvantitet dynamit årligen.

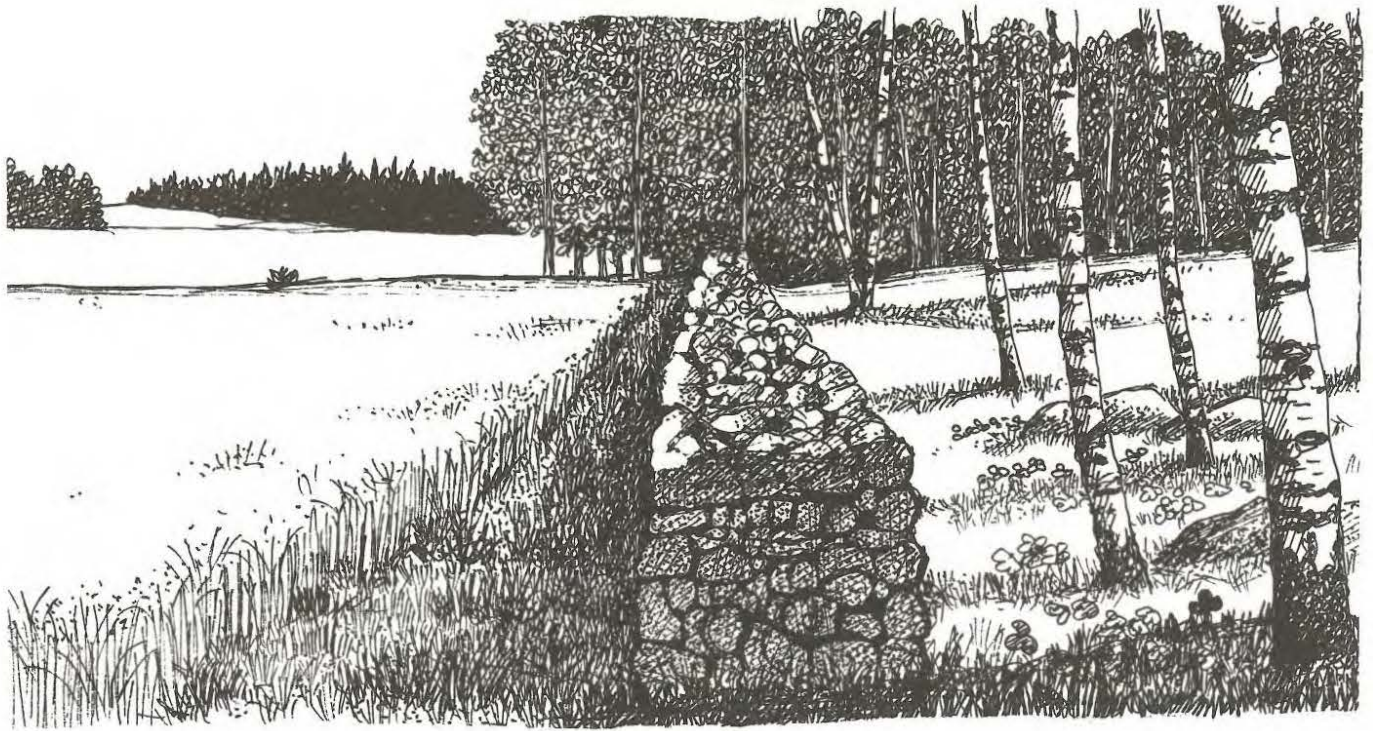
I Kronobergs län finns flera olika typer av stenmurar. *Dubbelmuren* är vanligast. *Enkelmuren* hör hemma i stenfattigare trakter, i Småland är den vanligast i sydvästra delen (Sunnerbo och Västbo härad). *Halvmuren* eller *snemuren* förekommer ofta runt trädgårdar eller som gränsmarkering mot kyrkans, godsets eller kronans egendom.

När man byggde en dubbelmur började man med att gräva ett dike till frostfritt djup eller åtminstone matjordsdjup. Matjorden behövdes till åkern och muren påverkades inte av tjällossning. Fördjupningen fylldes därefter med stora stenar varpå de båda ytterkanterna byggdes (skalet) och mellanrummet

Slå årligen gräset intill stenmuren.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Dubbelmuren är den vanligaste typen av stenvägg i Småland.

fylldes med småsten. Till skalet eller sidorna valdes de bästa stenarna, som skulle ha liggsida, byggsida och visesida. Ligg- och byggsidorna skulle vara så jämna att stenen kunde ligga stadigt och att ny sten kunde läggas ovanpå. Den finaste sidan, visesidan, skulle vara slät och visas utåt. Vid behov bearbetades stenarna med slägga, knoster och mejsel. Byggstenarna lades i förband d v s ny sten lades över skarv mellan underliggande stenar. En del stenar skulle vara bindare och gå in i muren för att binda ihop yttersidorna. Mindre håligheter i sidorna fylldes med småsten som kilades fast.

Dubbelmurarna är oftast 1-1,5 m höga och kan variera i bredd mellan 1-2 m och upp till 7-8 m beroende av tillgången på sten. Dubbelmuren kunde kompletteras med träöverbyggnad och en variant är en s k *halvgärdesgård* som består av en låg, bred och enklare byggd dubbelmur som kompletterades med en trögärdsgård som överbyggnad.

Enkelmuren är upplagd av en enkel rad stenar på varandra. I botten kan det ibland ligga dubbla stenrader. För att muren ska bli stabil läggs stenarna i förband. Enkelmuren rasar lätt, och detta anses ibland ha en avskräckande effekt på betesdjuren.

Muren rasar också ofta vid tjällossningen på våren men är lätt att återställa genom att stenarna läggs upp igen. Enkelmurar användes mest som gränsmarkeringar men även som djurhägn, och kompletterades då ofta med "rishag": enbuskar, slån eller hagtorn lades eller hängdes löst över muren. Enkelmuren kunde även kompletteras med en över-

byggnad av korsande störrar och längsgående slånor.

Halvmuren eller snemuren används främst runt trädgårdar. Utefter murens utmarkssida är den rak och på inägosidan lades jord som stöd. Genom att den ena sidan sluttar får muren en triangelformad genomskärning.

De här beskrivna murarna är som regel kallmurade dvs stenarna är ihopfogade utan hjälp av bindemedel eller fogbruk.

Idag hotas stenväggarna av att förfalla. Stenvägg rasar ofta av tjällossning eller då trädrötter i omedelbar närhet av muren har lyft bottenstenarna eller vält muren.

Gamla stenvägg, har idag stor betydelse för växt- och djurlivet, då miljön på och invid dessa hägn är utmärkt för smådjur, insekter och sällsynta växter.

SKÖTSEL

Underhåll och reparera stenvägg vid behov. Se till den en gång om året. Vid tjällossningen kan stenar rubbas ur sitt läge och rasa ned. När marken stabiliserats är det lämpligt att syna muren och lägga tillbaka nerfallen sten. Tänk på att få den lagade muren så lik den omgivande som möjligt.

Slå årligen gräset intill stenvägg. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter kan slåttern ske mellan blomning och frösättning, så att de inte fröar av sig. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen är en artrik, slätter- och betesgynnad

flora, bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Ta bort höet.

Röj buskar, sly och annan hög växtlighet invid stenvuren så att den framträder ordentligt. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och med fördel under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Träd tas bort om de står så att stammar eller rotsystem skadar eller rubbar muren. Se till att stenvuren inte skadas i samband med röjningen. Spara

Slå årligen gräset intill stenvuren. Om vegetationen är en artrik, slåtter- och betesgynnad flora, bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie.

märkliga träd till vilka traditioner är knutna. Spara också hamlade träd. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt betesdjur beta ända fram till stenvuren om den ligger i eller gränsar till betesmark. Eventuella kompletterande moderna stängsel som taggråd, tråd- eller nätstängsel sätts upp på ett sådant sätt att de inte hindrar djurens bete invid muren.

Stenvuren skadas om man placerar sten, massor och avfall på eller intill den.

§§

Stenmurar kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Stenmurar kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Stenmurar

Stenmurens funktion har varierat. Den har fungerat som en hägnad dels för att stänga boskapen ute från åker och äng, dels för att markera ägogränser.

Stenmurar användes redan under senare delen av bronsåldern, men det var först under den äldre järnåldern som man på allvar började använda stenmuren som hägnad och gränsmarkering för åkrar. Dessa forntida stenmurar är ofta sedan länge raserade och syns bara som långsträckta svaga förhöjningar i omgivande mark. De betraktas fornlämningar och benämns stensträngar. I en välbetad hage är de idag ofta lätta att se. I Västmanlands län finns de i områdena vid Mälaren, t ex i Dingtuna socken.

De stenmurar man vanligen ser i landskapet är dock företrädesvis byggda under 1800-talet. Redan under 1700-talet hade bönderna börjat förbättra åkern och därmed avkastningen. Det handlade bl a om att avlägsna odlingsrösen. Stenen samlades i stora rösen, stentippar eller stenmurar. Under 1800-talet inleddes också en period av omfattande nyodling som hörde samman med den kraftiga befolkningstillväxten. I kombination med bättre bruksmetoder, som t ex plogens införande kom detta att även medföra ett intensivt stenmursbyggande.

I samband med laga skiftet fick gårdarna ny arrondering och marken indelades på ett nytt sätt. Därmed krävdes nya hägnader. De s k laga skiftesmurarna som markerar fastighetsgränser känns van-

ligen igen på sina raka linjer och enkla konstruktion. De löper inte bara genom jordbruksmark utan fortsätter ut i skogen i fastighetsgränsens förlängning.

I Västmanlands är dubbelmuren den vanligast förekommande. Den är utförd i s k skalmursteknik, där sidorna är kallmurade av större stenar. Mellan sidorna är mindre stenar islängda. För att hindra att muren årligen rasade på grund av tjälen kunde man gräva ned den en bit under frostfritt djup. Detta fick även till följd att marken sommartid avvattnades eftersom stenmuren samtidigt fungerade som ett stenfyllt dike. De äldre stenmurarna är byggda av rundade stenar, stora nog att bära eller bända bort från åkern. Det större stenmaterialet lades i stenmurens botten. När man mot slutet av 1800-talet började utnyttja sprängmedel och tekniken tillät att man lyfte stora stenar

De stenmurar man vanligen ser i landskapet är företrädesvis byggda under 1800-talet.

Illustration: Charlotte Rinaldo

fick stenmurarna ett annorlunda utseende. Stenmaterialet blev kantigt med spår av borrarade hål och inslaget av rejält stora block markant.

I Västmanland finns det relativt få stenmurar jämfört med skogs- och mellanbygderna samt kustbygden. Detta hör samman med att åkermarken i slättbygderna inte innehåller speciellt mycket sten då den mestadels är belägen på någon typ av lera. Områden med stenmurar finns vid Mälaren och i Norbergs kommun.

Stenmurens placering och skötsel har medfört att det där utvecklats en mycket speciell flora och fauna. Stenmuren har sällan legat direkt intill den första plogfåran, utan det har vanligen funnits en gräsen däremellan. Miljön kring stenmuren är torr, ljus och varm. Stenen lagrar värme där värmekrävande djur som ödlor och ormar trivs, men värmen gynnar även vårbloomningen. Stenskvättan är en numera sällsynt fågel som bor och lever kring stenmuren. Rapphöns lever kring gräsrenen. Dagfjärilar, som blåvingen och påfågellögn lever också här. Bland örter och blommor som är typiska för denna miljö kan prästkrage, blåklockor, backnejlika och kummin nämnas.

SKÖTSEL

Underhåll och reparera stenmurarna vid behov. Se till dem en gång om året. Vid tjällossningen kan stenar rubbas ur sitt läge och rasa ned. När marken stabiliserats är det lämpligt att syna murarna och lägga tillbaka nerfallen sten.

Slå årligen gräset intill stenmurarna. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slåttern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti. Ta bort höet.

Röj buskar, sly och annan hög växtlighet invid stenmurarna så att de framträder ordentligt och så att stammar och rotsystem inte skadas eller rubbar murarna. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och med fördel under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att stenmurarna

inte skadas i samband med röjningen. Spara träd till vilka traditioner är knutna liksom hamlade träd.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de ofta har ett gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt betesdjur beta ända fram till stenmurarna om de ligger i eller gränsar till betesmark. Eventuella kompletterande moderna stängsel som taggtråd, tråd- eller nätstängsel sätts upp på ett sådant sätt att de inte hindrar djurens bete invid murarna.

Stenmurarna skadas om man placerar sten, massor och avfall på eller intill dem.

§§

Stenmurar i jordbruksmark är skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Stenmurar kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Slå årligen gräset intill stenmurarna. Om vegetationen är artrik skall slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Stenmurar

Stenmuren har byggts som hägnad och markerar en gräns mellan olika gårdar eller marker. Den kan t ex skilja en bys eller en gårds inägor, den odlade marken, från utmarken. Den kan också visa var gränsen löper mellan olika gårdar eller följa en gammal vägsträckning.

Hägnaderna i det traditionella odlingslandskapet var många och framträdande. De allra flesta var byggda av trä och inte sten. Hägnaderna var ursprungligen avsedda att stänga ute kreaturen från åker, äng och tomt då de gick på bete i skogen.

År 1730 kom en statlig förordning, vari stadgas att gärdsgårdarna skulle byggas av sten. I områden med god virkestillgång röntes denna stadga ingen större förståelse. Detta till trots följdes ändå förordningen på vissa platser.

Stenmurarna i länet härrör till stor del från nyodlingen under 1700- och 1800-talet. Under denna epok infördes allt tyngre plogar, vilket skapade behov av att utvidga och förbättra befintliga åkrar och att i större utsträckning avlägsna odlingssten. Den lades samman i odlingsrösen eller kom till användning som byggnadsmaterial i hägnaderna.

När muren skulle anläggas grävdes först ett schakt, ungefär lika djupt som muren skulle göras

hög. Därpå byggdes muren upp, antingen som en enkel mur eller som en skalmur med fyllning. Det förekom även att muren lades direkt på den befintliga markytan, ibland i anslutning till jordfasta block.

Många av de stenmurar som legat direkt intill åkermark är idag borta. Andra har hamnat i skogsmark, när odlingsmark vuxit igen. De stenmurar som bevarats till idag har ofta hört ihop med en utanvidbebyggelse ett stycke ifrån gårds- eller bykärnan. Här var markerna sämre, ofta mer stenbundna, och här etablerades boställen för t ex soldater och hantverkare.

Av det sammanlagda antalet stenmurar som finns i landet för ungefär femtio år sedan har merparten försvunnit i samband med vägarbeten och som en följd av skogs- och jordbrukets mekanisering. De stenmurar som ännu finns kvar är därför viktiga att bevara och vårda. De är historiska dokument i odlingslandskapet över generationers möda och utgör dessutom en betydelsefull livsmiljö för en mängd växt- och djurarter.

Om man vill veta mer om en stenmurs ålder och ursprungliga funktion kan man studera de äldre lantmäterikartorna.

De stenmurar som ännu finns kvar är viktiga att bevara och vårda. De är historiska dokument i odlingslandskapet över tidigare generationers möda.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Underhåll och reparera stenmuren vid behov. Se till den en gång om året. Vid tjällossningen kan stenar rubbas ur sitt läge och rasa ned. När marken stabiliserats är det lämpligt att syna muren och lägga tillbaka nerfallen sten.

Slå årligen gräset intill stenmuren. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter kan slåtern ske mellan blomning och frösättning, så att de inte fröar av sig. Upprepa därefter vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegetationen är en artrik, slåtter- och betesgynnad flora, bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Ta bort höet.

Röj buskar, sly och annan hög växtlighet invid stenmuren så att den framträder ordentligt. Avverk-

Slå årligen gräset intill stenmuren. Om vegetationen är en artrik, slåtter- och betesgynnad flora, bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie.

ning och röjning utförs vid behov årligen och med fördel under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Träd tas bort om de står så att stammar eller rotsystem skadar eller rubbar muren. Se till att stenmuren inte skadas i samband med röjningen. Spara märkliga träd till vilka traditioner är knutna. Spara också hamlade träd. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt betesdjur beta ända fram till stenmuren om den ligger i eller gränsar till betesmark. Eventuella kompletterande moderna stängsel som taggtråd, tråd- eller nätstängsel sätts upp på ett sådant sätt att de inte hindrar djurens bete invid muren.

Stenmuren skadas om man placerar sten, massor och avfall på eller intill den.

§§

Stenmurar kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Stenmurar kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Stenmurar

Stenmurens funktion har varierat. Den har fungerat som gräns, hägnad eller bara varit ett sätt att bli av med sten. Den rikliga förekomsten av odlingssten är ju ett välkänt problem inom t ex de västgötska plåtåbergsområdena.

Många murar har försvunnit - körts bort eller grävts ned - som ett led i en rationaliseringsprocess där målet varit att minska produktionskostnaderna bl a genom att förbättra arrondering.

Stenmurar byggdes av bönder under flera hundra år ända långt fram i vår tid. Sedda i ett historiskt perspektiv kan många av dem därför te sig väldigt unga. Detta är kanske också en bidragande orsak till att stenmurar många gånger inte uppfattas som särskilt viktiga att bevara. En mur byggd på 1930-talet har inte tillmätts något särskilt värde.

De flesta stenmurarna torde ha tillkommit från tiden för införandet av laga skifte (år 1827) och framåt. Ett av de tidigaste skriftliga beläggen på stenmurar (stengården) är dock från mitten av 1500-talet (Olaus Magnus).

Utöver att markera gränser har stenmurar varit flitigt använda som direkta hägnader. Ända sedan människan blev bofast och började bruka jorden har hon haft behov av att med olika hägnadssystem kunna kontrollera boskapen och därmed skydda sina odlingar. De äldsta stenhägnaderna vi känner är stensträngarna. De har vid arkeologiska undersök-

ningar givit dateringar till järnålder och vikingatid, d v s första årtusendet av vår tideräkning, samt även medeltid. I botten hade dessa hägnader en låg mur av odlingssten och på den vilade sedan någon form av träöverbyggnad. Stensträngar är fasta fornlämningar och omfattas av kulturminneslagens bestämmelser om fornminnen.

Stenmuren, såsom vi är vana att se den, torde inte ha kommit till användning som hägnad i någon större omfattning förrän under 1700-talet. Från statens sida var man vid denna tid uttalat mån om att skogen skulle sparas som ett led i dessa strävanden tillkom år 1730 en förordning som förpliktade att stenmurar skulle användas istället för trähägnader.

Laga skiftets konsekvenser för det agrara samhällets struktur blev mycket genomgripande. Byarnas upplösning och därpå följande utflyttning och förändring av ägostrukturen ledde ofta till ett omfattande investeringsarbete. Gamla ängsmarker lades nu under plog och vidlyftiga röjningsinsatser påbörjades för att bli av med all sten som kom i dagen. Målet var att rensa åkern från sten och stenupplag. De många små odlingsrösen, d v s tidigare generationers "stentippar" som låg tätt spridda inom de äldre gårderna, skulle helst också tas bort. Upplagsplats blev nu istället ofta en odlingsmur lagd i form av en s k dubbelmur. Stenmuren hade därmed också fått en rent odlingsbetingad funktion. Runt de nya

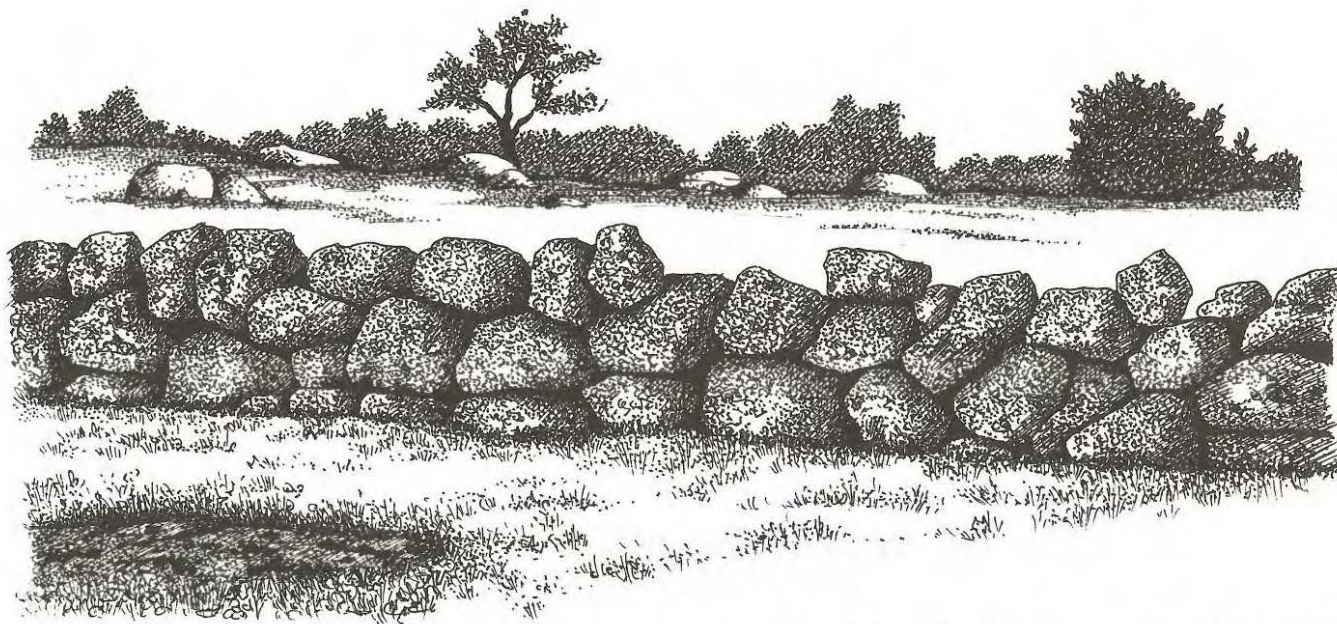

Illustration: Charlotte Rinaldo

Underhåll och reparera stenmurarna vid behov.

skiftena, men även inom dem - mellan olika åker-
tytor - anlades det stenmurar. Först nu nådde det
västgötska stenmurslandskapet sin höjdpunkt inom
bl a Falbygden.

Stenmurens placering och skötsel har medfört att
det där utvecklats en mycket speciell flora och fau-
na. Stenmuren har sällan legat direkt intill den för-
sta plogfåran, utan det har vanligen funnits en gräs-
ren där emellan. Miljön kring stenmuren är torr, ljus
och varm. Stenen lagrar värme där värmekrävande
djur som ödlor och ormar trivs, men värmen gynnar
även vårbloomningen. Stenskvättan är en numera
sällsynt fågel som bor och lever kring stenmuren.
Dagfjärilar, som blåvingen och påfågelläget lever här.
Örter och blommor som är typiska för denna miljö
är bl a prästkrage, blålockor, svinrot, backnejlika
och kummin.

SKÖTSEL

Underhåll och reparera stenmurarna vid behov. Se
till dem en gång om året. Vid tjällossningen kan ste-
nar rubbas ur sitt läge och rasa ned. När marken sta-
biliserats är det lämpligt att syna murarna och lägga
tillbaka nerfallen sten.

Slå årligen gräset intill stenmurarna. Om vegeta-
tionen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och
högväxta gräsarter kan slåttarna ske mellan blomning
och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåttarna

av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik skall
slåttarna ske med skärande redskap, helst lie, under
traditionell slåttertid i juli-augusti. Ta bort höet.

Røj buskar, sly och annan hög växtlighet invid
stenmurarna så att de framträder ordentligt och så att
stammar och rotsystem inte skadas eller rubbar
murarna. Avverkning och røjning utförs vid behov
årligen och med fördel under sommaren. Skott och
löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas
och røjningen blir effektiv. Se till att stenmurarna inte
skadas i samband med røjningen. Spara enstaka träd
till vilka traditioner är knutna liksom hamlade träd.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel
ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det
är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom
de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs
överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ring-
barkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel
minst tre somrar, innan de avverkas. Asp kan även
avverkas med högstubbe på försommaren. Hög-
stubben sågas av året efter. Detta minskar uppslaget
av rotskott.

Røj årligen bort rot- och stubbskott från borttag-
na träd och buskar.

Låt betesdjur beta ända fram till stenmurarna om
de ligger i eller gränsar till betesmark. Eventuella
kompletterande moderna stängsel som taggtråd,
tråd- eller nätstängsel sätts upp på ett sådant sätt att
de inte hindrar djurens bete invid murarna.

Stenmurarna skadas om man placerar sten, mas-
sor och avfall på eller intill dem.

§§

Stenmurar kan vara skyddade med stöd av lag. Se
närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a
§ naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast
ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jord-
bruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn
till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen
vid skötsel av jordbruksmark och vid annan mark-
användning i jordbruket. Stenmurar kan också vara
fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om
kulturminnen m m.

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Jordvallar

De skånska jordvallarna byggdes som hägnader av framförallt grästorv, vilken togs från betesmarkerna. Jordvallar anlades inom de områden i Skåne där det inte fanns naturliga förutsättningar för att bygga hägnader av trä eller sten.

Jordvallarna har mycket växlande ålder. I vissa fall kan det röra sig om vallar redan från tiden före 1800-talets skiften vilka anlades mellan byarnas olika vångar och längs socken- och häradsgärser. Vanligtvis är jordvallarna uppförda efter skiftena och lagda mellan olika brukningsenheter eller odlingsytor.

Om sten tidigare förekommit i närheten har den ofta lagts upp på gränsen och infogats i jordvallen.

Man kan därför se flera mellanformer mellan rena jordvallar och vallar som till största delen består av sten.

Ofta lät man en viss högre vegetation, som träd eller buskar, växa upp på jordvallarna eftersom behovet av bränsle och klenvirke var stort i den trädfattiga slättbygden. I somliga fall planterade man pilar på jordvallarna och skapade därmed pilevallar.

Eftersom jordvallarna tillkommit under en lång tid och påverkats olika av senare tiders odling och markbruk kan de idag ha växlande storlek och utseende. De är vanligtvis en eller ett par meter breda och uppemot en meter höga, oftast gräsklädda och ibland bevuxna med träd eller buskar.

Slå årligen gräset på jordvallen och omgivande renar.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Slå årligen gräset på jordvallen och omgivande renar. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slåttern ske redan mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slättertid i juli-augusti. Ta bort höet.

Röj igenväxande jordvallar från träd, buskar och sly. Spara träd och buskar som varit etablerade före igenväxningsfasen. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att jordvallen inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att man ska lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt betesdjur beta ända fram till jordvallen om den ligger i eller gränsar till betesmark. Eventuella kompletterande moderna stängsel som taggtråd, tråd- eller nätstängsel sätts upp på ett sådant sätt att de inte hindrar djurens bete invid vallen. Se till att djurens tramp inte skadar jordvallen.

• *Jordvallen skadas om man*

- placerar sten, massor och avfall på eller intill den.
- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar på eller nära intill vallen.

§§

Jordvallar kan vara skyddade med stöd av lag, som gränsvallar eller hägnadsrester. Se bl a 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Jordvallar kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Gropvallar

Gropvallen är en typ av hägnad som anlades inom de slättområden där markerna är fattiga på sten och där tillgången på trä är dålig.

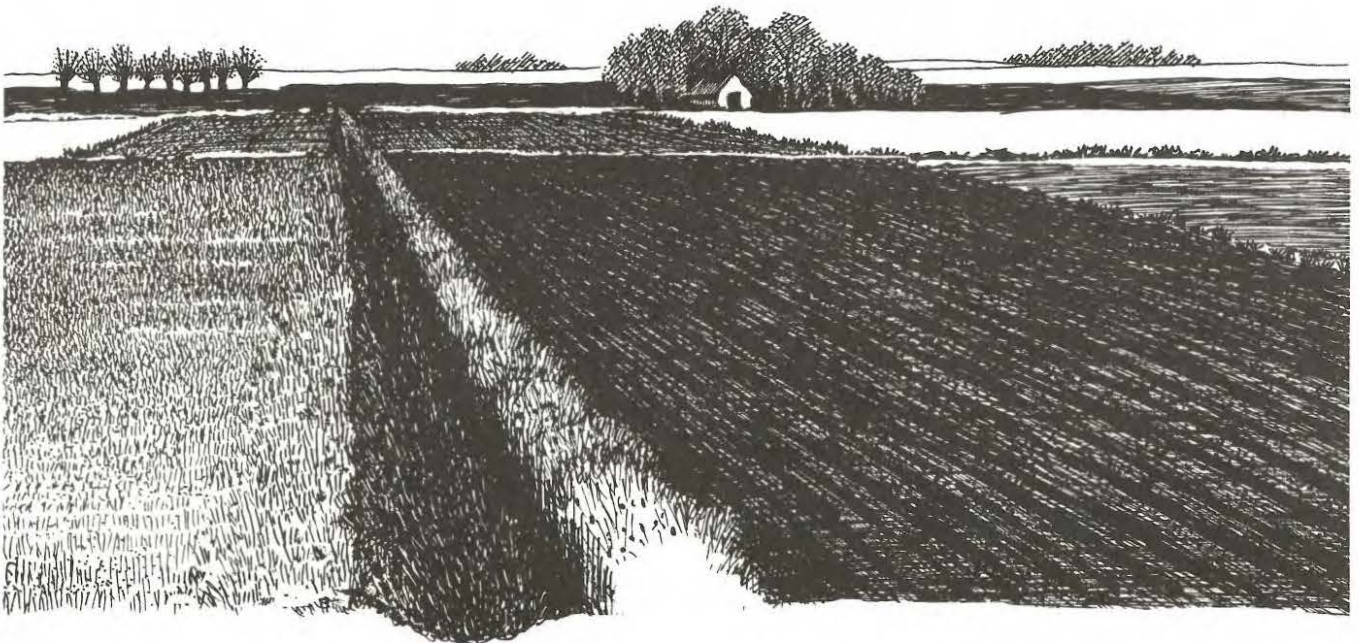
Före 1800-talets skiften låg de skånska slättbyarnas åkerjord samlad i, oftast tre, olika fält som kallades vångar. Odlingen av dessa skedde enligt sk tresåde som innebar att man varje år odlade korn och råg på två av vångarna medan den tredje låg i träda. Man skiftade årligen åker så att en vång kom att ligga i träda vart tredje år. Eftersom man i dessa slättbygder vanligtvis saknade permanenta gräsmarker för kreatursbete, eller hade för liten areal, användes trädesvången som betesmark. För att inte boskapen skulle ta sig in på de angränsande vångarna behövdes någon form av hägnadssystem.

I avsaknad av sten liksom tillräckliga mängder buskar att ta ris ifrån fick man i slättbygden använda sig

av vallar som hägnader. Gropvallen är en sådan jordvall och består av ett grävt dike eller "grop" med en parallellt upplagd vall. En sådan krävde underhåll och byarna hade noggrant utformade regler för vem som skulle sköta olika delar av hägnaderna.

För att öka jordvallens hållbarhet och effektivitet tillfogades ibland, förutom grästörv, också tång, ris eller sten. Gropvallarna hade vanligen följande dimensioner: gropen var ungefär en meter djup, en dryg halvmeter bred i botten och ungefär 1,5 meter bred upptill. Vallen, som var uppförd av grästörv och jord från gropen var ungefär en meter bred och en meter hög.

Gropvallen tillhör tiden före 1800-talets skiften. De lämningar av gropvallar som finns kvar idag är oftast svåra att urskilja eftersom vallen eroderar ned och gropen efterhand fylls igen.

Slå årligen gräset på gropvallen och omgivande renar.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Slå årligen gräset på gropvallen och omgivande renar. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slåttern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti. Ta bort höet.

Röj igenväxande gropvallar från träd, buskar och sly. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att gropvallen inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att man ska lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

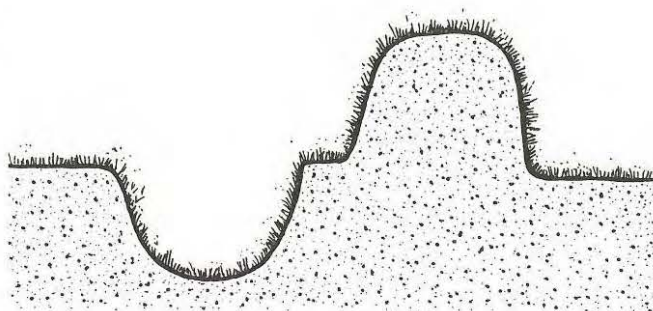
Låt betesdjur beta ända fram till gropvallen om den ligger i eller gränsar till betesmark. Eventuella kompletterande moderna stängsel som taggtråd, tråd- eller nätstängsel sätts upp på ett sådant sätt att de inte hindrar djurens bete invid vallen. Se till att djurens tramp inte skadar gropvallen.

• Gropvallen skadas om man

- placerar sten, massor och avfall på eller intill den.
- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar på eller nära intill vallen.

§§

Gropvallar kan vara skyddade med stöd av lag, som gränsvallar eller hägnadsrester. Se bl a 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Gropvallar kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Gropvallen består av ett grävt dike eller "grop" med en parallellt upplagd vall.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Hässjor

Hässjan används för att torka det hö som ska bli vinterfoder till kreaturen. Att samla hö var länge de norrländska jordbrukarnas viktigaste och mest tidskrävande uppgift under året. Från början var slätter på myrar och strandängar viktigast. Vid 1800-talets slut infördes vallodling på åkermark för att öka höskörden.

Längre tillbaka i tiden lät man höet ligga och torka på marken. Senare fick hässjan allt större spridning, troligen i samband med vallodlingens införande.

En ålderdomlig form av hässja har stolpar i form av två störor som binds samman parvis med träband, vilka i sin tur bär upp själva hässjestängerna. På en annan typ som använts under de senaste ett-hundra åren bärs stängerna upp av ungefär fyra cm grova pinnar inborrade i drygt 10 cm tjockt rundvirke. Stängerna är ungefär fem m långa och antalet i höjled är vanligen fem. En variant av hässja som använts i delar av Jämtland, Ångermanland och Västerbotten har triangulära hässjebockar i stället för

stolpar. På senare tid har även hässjor med ståltråd kommit till användning.

Hässjans storlek brukar anges efter hur många delar den består av. Det finns många dialektala varianter på benämningen av den del som bildas mellan två stolpar: -led, -balk, -länk, -sköut, -skaut mm.

Att hässja hö var ett slitsamt arbete, något som Sune Jonsson berättar om i sin bok "Tiden viskar":

Redan innan man skulle ut på åkern kände man den urlakande solstekan från förr om åren och törsten och det svettiga linnet och svedan på armarna efter hampdånets klösande. Då gick man omkring och svalde och gruvade sig för hödagarna som låg frammanför. Men underligt! Då man var mitt uppe i det, kunde man liksom inte få nog, och ju mer stött och blött man blev i kroppen, desto girigare andades man in vällukten, som är gräsets och örternas avsked till livet. Desto girigare räknade man hässjeleden, och var de många kände man sig välbärgad och dagen var inte längre en börda.

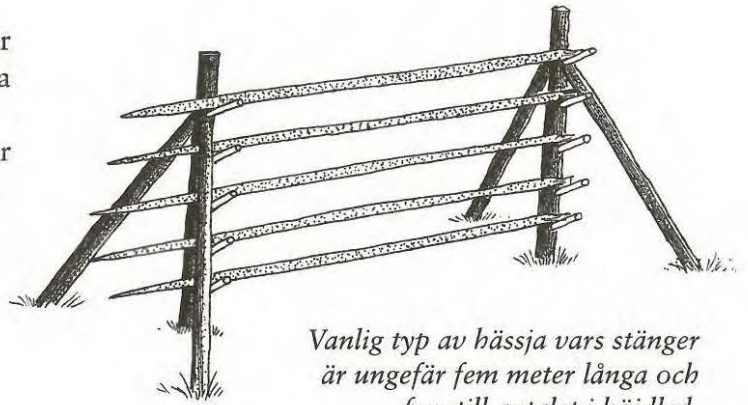
Byt ut murkna eller på annat sätt skadade stänger och hässjebockar som tillverkas enligt samma modell som de äldre.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Byt ut murkna eller på annat sätt skadade stänger och hässjebockar som tillverkas enligt samma modell som de äldre.

Låt gammalt hässjevirke stå kvar mot stenar, lador o s v, och låt liggande hässjevirke förvaras i lador.

Vanlig typ av hässja vars stänger är ungefär fem meter långa och fem till antalet i höjded.

Låt gammalt hässjevirke stå kvar mot stenar, lador o s v, och låt liggande hässjevirke förvaras i lador.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Storhässjor

När säden skördats behöver den torka. En av de äldsta metoderna är att packa kärvarna på en lodrät träpinne, nedslagen i åkermarken. Under 1700-talet spreds en ny teknik för att torka säd. Man började då resa storhässjor. Traditionen antas ursprungligen komma från Finland, men spreds i Sverige av en lektor från Härnösand som hette Magnus Stridsberg. Det var också i de norrländska landskapen som storhässjan kom att bli mest vanlig.

Med den ökande nyodlingsverksamheten och befolkningstillväxten under 1700- och 1800-talen utvecklades även metoden för torkning och bearbetning av säden. Storhässjor, logar och tröskvagnar blev allt vanligare. Syftet med en storhässja var att förlänga sädens mognadstid, vilket var nödvändigt i Norrland som har en kort och intensiv växtperiod. Förutsättningarna var bl a att storhässjan skulle placeras så att axen på säden i hässjan nåddes av höstsolen, att den helst skulle stå i öst-västlig riktning och på en plats som var öppen för vinden. Om den dessutom lutade något åt söder kunde regnvattnet

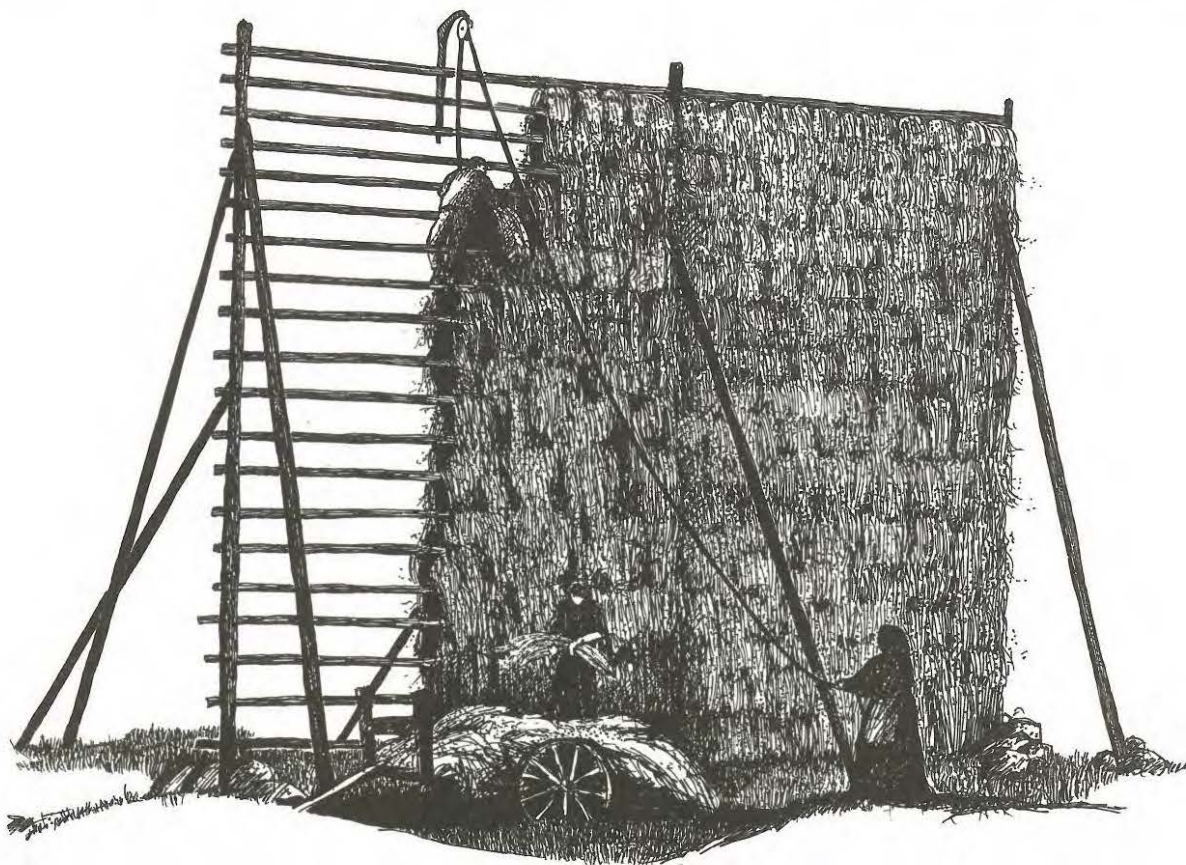
rinna av säden och inte in i kärven. På så sätt fick säden en eftermognad i storhässjan. Skörden satt också mer skyddad högre upp i hässjan, eftersom djuren inte kunde nå upp och äta av den.

Efter skörden bands säden ihop till kärvar och kördes fram till storhässjan. I ett block högst upp i blockstängen var ett rep genomdraget och i repets ände fanns en krok som hakades i kärven. Kärven hissades sålunda upp till "hässjegubben" som stod uppe i hässjan. Kärven krokades av och packades in i hässjan. Under hässjan var marken täckt av ett trägolv eller ett kronsegel av hampa eller lin för att tillvarata spillsäd.

Storhässjan användes också i linarbetet. Linet skördades i augusti till september och rötades därefter i linsänket någon månad. Sedan hängdes det upp i storhässjan, där det fick sitta under vintern.

Linnet skall skördas och rivas för hand, blötas och hängas på hagan blötas och rötas och stötas ibland, dragas i land, hänga ett halvår på hagan.

ur George Granberg: "Linblommornas visa"

Efter skörden kördes kärvarna fram till storhässjan. I ett block högst upp i blockstängen var ett rep genomdraget och i repets ände fanns en krok som hakades i kärven. Kärven hissades upp till "hässjegubben" som stod uppe i hässjan, krokades av och packades in i hässjan.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Storhässjan har två huvudformer. Den ena typen är en enkel ställning utan tak, i princip en vanlig stånghässja förstörd till 7 - 10 meters höjd. Stängerna är instuckna i stolpar som står nedgrävda i marken, med två mindre stolpar som stöd. Avståndet mellan varje stolpe kallas stånglängd, men lokala namn som "hässjele" eller "stolptum" förekommer också. En särskild typ av en sådan storhässja har ett 20-tal stänger med 0,5 meter mellan varje stång och har varit vanlig i norra delen av Medelpad. I den andra typen av storhässja ställs två eller tre stånglängder i bredd, och det hela är överbyggt med tak till en stor gles byggnad. Storhässjan kan vara placerad invid logen och längden kan variera avsevärt. Vanligast är 2 - 5 stånglängder. Den takförsedda storhässjan har främst förekommit i Norrbotten, Västerbotten och Hälsingland och den restes så att den ena änden av hässjan kom att stödjas mot någon av logens gavelväggar.

Ännu på 1950-talet utgjorde storhässjan ett karakteristiskt inslag i den norrländska landskapsbilden.

Idag finns endast någon enstaka fortfarande i bruk. Jordbrukets rationalisering med moderna maskiner och ny torkteknik har slagit ut den gamla traditionen att torka säd i storhässjor. Växtförädling och utveckling till sexradiga korn med ett kortare och styvare ax som inte orsakar liggsäd i samma omfattning som de tidigare använda sorterna, bidrar till att storhässjan mist sin funktion.

SKÖTSEL

Gör en årlig syn av storhässjans virke. Byt ut murkna eller på annat sätt skadade stänger.

Underhåll takförsedda storhässjor så att vatten inte läcker in. Tak av traditionellt material är det bästa. Om storhässjans tak måste läggas om helt och hållet kan ett alternativ till det ursprungliga takmaterialet vara pannplåt.

Røj frodig växtlighet, sly och buskar från markområdet närmast hässjan. Røjningen utförs årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och røjningen blir effektiv. Ta bort avfallet.

Røj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna buskar.

Gör en årlig syn av storhässjans virke. Byt ut murkna eller på annat sätt skadade stänger.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

 Riksantikvarieämbetet

Box 5405, 114 84 Stockholm, tel. 08-78390 00

Hässjor

Att samla hö var länge de norrländska jordbrukarnas viktigaste och mest tidskrävande uppgift under året. Från början var slätter på myrar och strandängar viktigast. Vid 1800-talets slut infördes vallodling på åkermark för att öka höskörden.

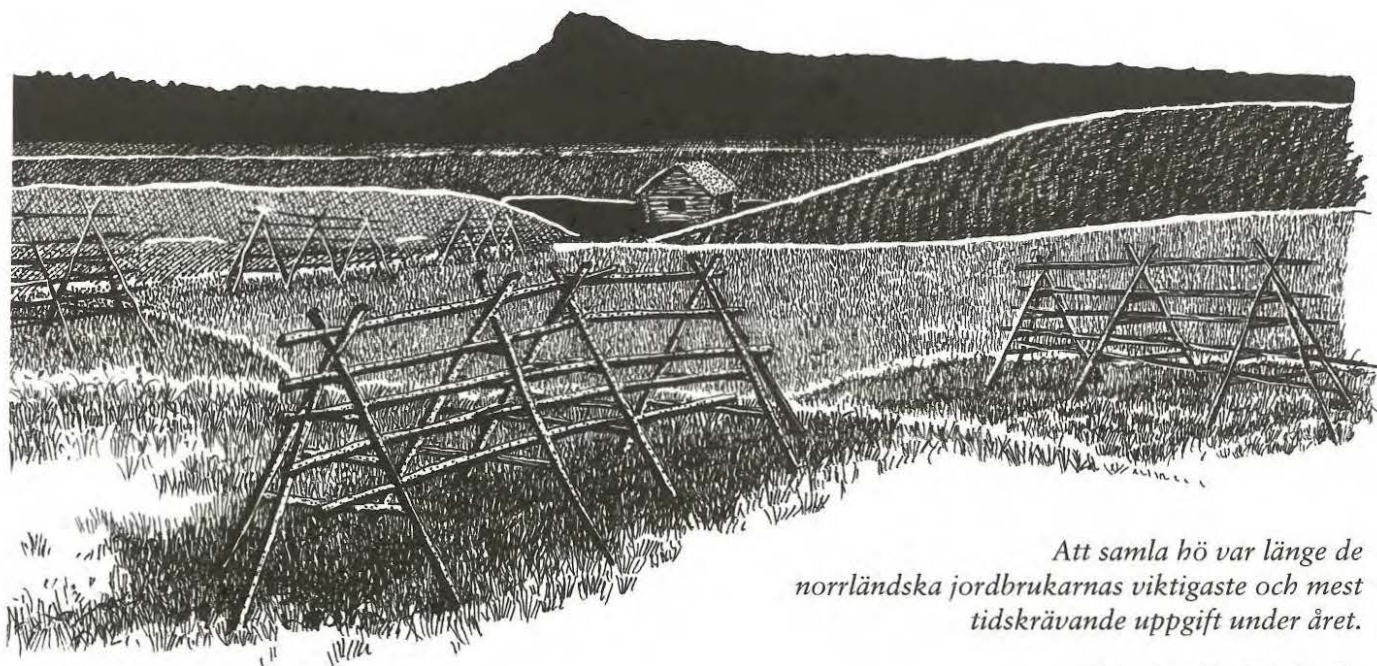
Längre tillbaka i tiden lät man höet ligga och torka på marken. Senare fick hässjan allt större spridning, troligen i samband med vallodlingens införande.

Hässjevirke tillverkas av gran. En ålderdomlig form av hässja har stolpar i form av två störar som binds samman parvis med träband, vilka i sin tur bär upp själva hässjängerna. På en annan typ som använts under de senaste etthundra åren bärs stängerna upp av ungefär fyra cm grova pinnar inborrade i drygt 10 cm tjockt rundvirke. Stängerna är ungefär fem m långa och antalet i höjdled är vanligen fem. En variant av hässja som använts i delar av Jämtland, Ångermanland och Västerbotten har triangulära hässjebockar i stället för stolpar. På senare tid har även hässjor med ståltråd kommit till användning.

Hässjans storlek brukar anges efter hur många delar den består av. Det finns många dialektala varianter på benämningen av den del som bildas mellan två stolpar: -led, -balk, -länk, -sköut, -skaut m m.

Att hässja hö var ett slitsamt arbete, något som Sune Jonsson berättar om i sin bok "Tiden viskar":

"Redan innan man skulle ut på åkern kände man den urlakande solstekan från förr om åren och törsten och det svettiga linnet och svedan på armarna efter hampdånets klösande. Då gick man omkring och svalde och gruvade sig för hödagarna som låg frammanför. Men underligt! Då man var mitt uppe i det, kunde man liksom inte få nog, och ju mer stött och blött man blev i kroppen, desto girigare andades man in vällukten, som är gräsets och örternas avsked till livet. Desto girigare räknade man hässjeleden, och var de många kände man sig välbärgad och dagen var inte längre en börda."

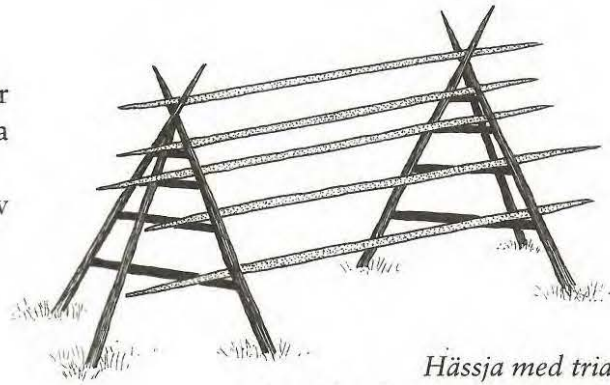
Att samla hö var länge de norrländska jordbrukarnas viktigaste och mest tidskrävande uppgift under året.

Illustration: Charlotte Rinaldo

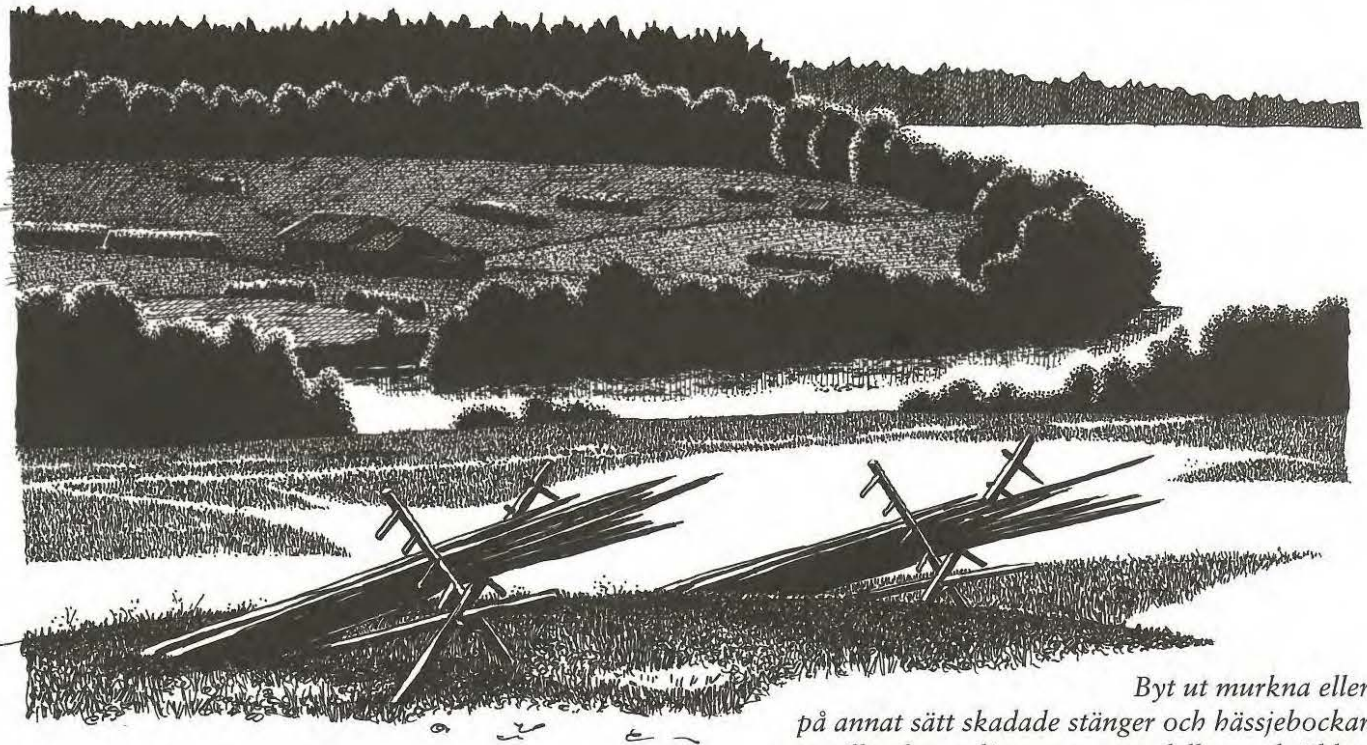
SKÖTSEL

Byt ut murkna eller på annat sätt skadade stänger och hässjebockar som tillverkas enligt samma modell som de äldre.

Låt gammalt hässjevirke stå kvar mot stenar o s v och låt liggande hässjevirke förvaras i lador.

Hässja med triangulära hässjebockar, en s k "hässjekärring".

Byt ut murkna eller på annat sätt skadade stänger och hässjebockar som tillverkas enligt samma modell som de äldre.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Fägator

En fägata är en väg för boskapsdrev med hägnader på båda sidor. De flesta fägator hägnades förr med gårdesgårdar av trä, men i skogsfattiga trakter använde man sig av stenmurar. När man började bryta sten i samband med nyodlingen under 1800-talet blev stenmurar vanliga även i skogsbygder. Det är de stenmursomgärdade fägatorna som man tydligast kan se i dagens landskap.

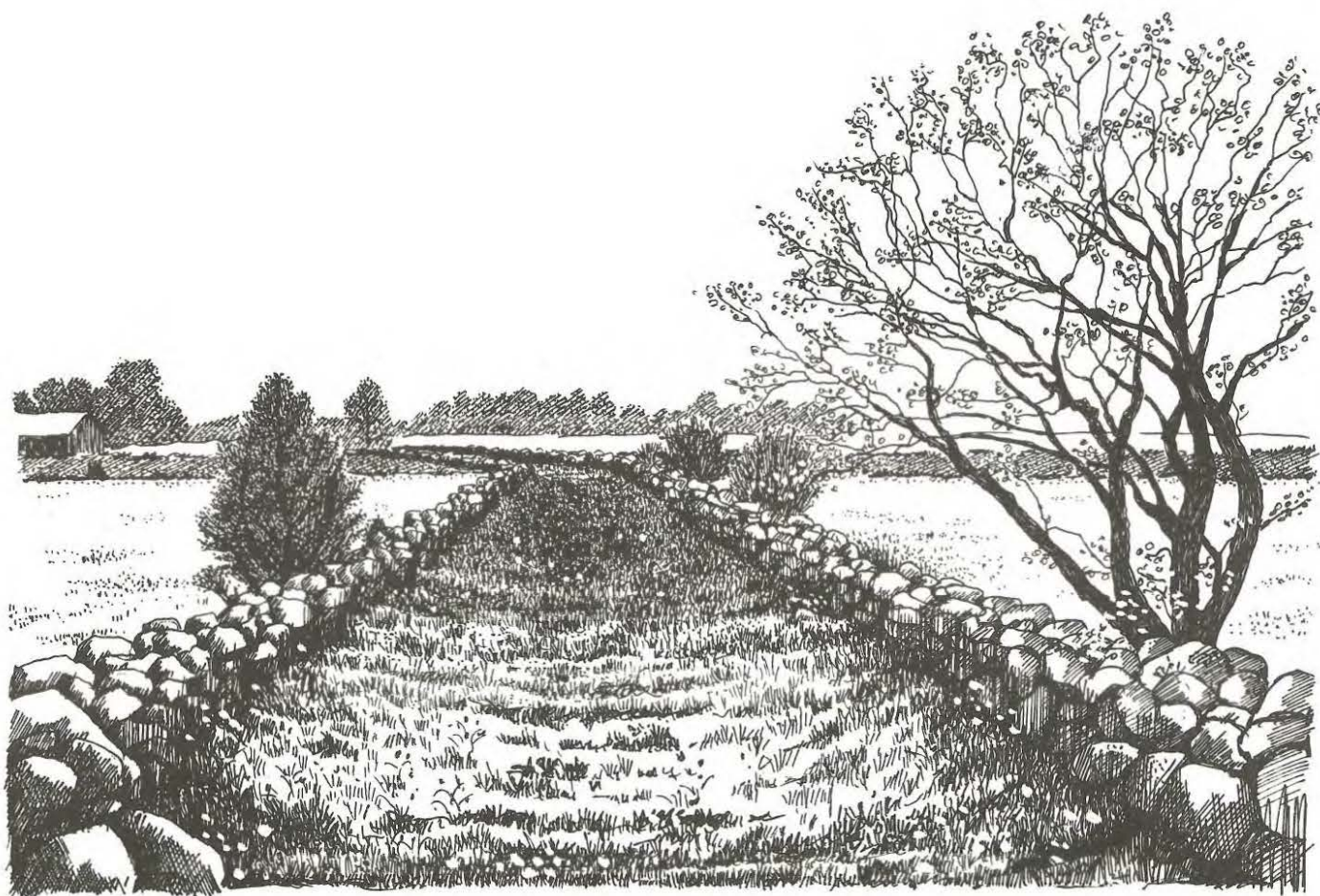
Gårdens eller byns mark bestod före skiftesreformerna på 1800-talet av inägomark, åker och äng, och utmarken med det gemensamma betet. En inhägnad fägata anlades för att leda djuren till och från betet och hålla dem borta från åker- och ängsmarken. Allteftersom inägomarken utökades blev fägatorna längre. Vissa kunde bli flera kilometer långa och utnyttjas av flera gårdar eller byar till-

sammans. På en del gårdar används fägatan fortfarande för kreatursdrev. Idag leder den dock vanligen inte till utmarksbetet utan till en hägnad betesmark.

Fägatan kan således vara mycket gammal. Bevarade fägator kan bidra till vår kunskap om den tidigare uppdelningen mellan inäga och utmark.

Slitaget genom djurens trampande har ofta medfört att fägatan ligger nedsänkt i förhållande till omgivningen i form av en s k hålväg. Fägator som fortfarande är i bruk får ibland ett "ribbat" utseende till följd av djurens vana att gå i varandras klövspår.

I dagens jordbruk, där den före detta fägatan ofta används som bruksväg för traktor och breda redskap, har hägnaderna många gånger tagits bort. Fägator med ursprunglig funktion har ofta kompletterats med moderna stängsel.

Avverka och røj bort alla träd, buskar och sly inne i fägatan så att den framträder ordentligt.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Låt fågatan ha kvar sin ursprungliga funktion. Då fågatan inte blivit väl avbetad och hög vegetation står kvar, kan kompletterande putsning behövas. Använd lie. Ta bort avfallet. Nässlor kan slås av under sommaren. När de torkat äts de upp av djuren.

Som alternativ till bete kan gräset i fågatan årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slåttern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet efter att det har fått ligga och torka på platsen.

Avverka och röj bort alla träd, buskar och sly inne i fågatan så att den framträder ordentligt. Längs hägnadernas utsida kan enstaka äldre träd och buskar, företrädesvis bärande, sparas för fågel- och insektsfaunan. Spara också märkliga träd som t ex stora ekar och andra träd till vilka traditioner är knutna, liksom hamlade träd. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Då innehåller skott och löv mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att hägnaderna inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

• Fågatan skadas om man

- placerar sten, massor och avfall i den.
- i det fall den samtidigt utgör en brukningsväg, förbättrar den med annat vägmateriel än den ursprungligen är byggd av.
- byter ut äldre, traditionella typer av hägnader.

§§

Fågator kan vara skyddade med stöd av lag som äldre brukningsvägar. Se närmare bestämmelser bl a i 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Om stenmurar kantar fågatan, se bestämmelser om biotopskydd i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161). Varaktigt övergivna fågator kan också vara fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Slå årligen gräs som växer i fågatan. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Fägator

En fägata är en väg för boskapsdrev med hägnader på båda sidor. De flesta fägator på Öland har varit hägnade med stenmurar och det är sådana som är bevarade i dagens landskap.

Gårdens eller byns mark bestod traditionellt av gårdet, åker och äng, och markerna som bestod av alvaren, sjömarkerna och stora delar av mittlandet. Fram till den omvandling av jordbruket som inleddes med de stora skiftesreformerna på 1800-talet var det viktigt att skydda den odlade jorden från djuren. Därför anlades en fägata för att leda djuren till och från betet i markerna där de betade under sommarhalvåret utan att de gav sig in i gårdet.

Markslitaget från drivningen av kreaturen har ofta medfört att fägatan ligger nedsänkt i förhållande till omgivningen så att en skålväg bildats. Fägator som fortfarande är i bruk får ibland ett "ribbat" utseende till följd av djurens vana att gå i varandras klövspår.

Fägatan kan således vara mycket gammal. Bevarade fägator kan ge oss kunskap om den viktiga uppdelning mellan gårdet och markerna som på många håll bibehålls ända fram till idag.

Fägatan sammanfaller ofta med sjögatan som leder från byn ned till sjön och sjöbodarna, liksom med bygatan som kan vara en del av landsvägen, men även en del av fägatan och sjögatan. Bygatan är lika gammal som radbyn, vilket innebär att den kan vara från sen vikingatid eller tidig medeltid, dvs tusen år gammal.

I dagens jordbruk, där den före detta fägatan ofta används som transportväg för traktor och breda redskap, har hägnaderna ibland tagits bort.

SKÖTSEL

Låt fägatan ha kvar sin ursprungliga funktion. Då fägatan inte blivit väl avbetad och hög vegetation står kvar, kan kompletterande putsning behövas. Använd lie. Ta bort avfallet. Nässlor kan slås av under sommaren. När de torkat äts de upp av djuren.

Som alternativ till bete kan gräset i fägatan årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slått ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slått av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slått ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåtttid i juli-augusti. Slåttbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Avverka och röj bort alla träd, buskar och sly inne i fägatan. Längs hägnadernas utsida kan enstaka äldre träd och buskar, företrädesvis bärande, sparas för fågel- och insektsfaunan. Spara också märkliga träd som t ex stora ekar och andra träd till vilka traditioner är knutna, liksom beskurna träd. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att hägnaderna inte skadas i samband

Fägatan sammanfaller ofta med sjögatan som leder från byn ned till sjön och sjöbodarna.

Illustration: Charlotte Rinaldo

med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

• *Fägatan skadas om man*

- placerar sten, massor och avfall i den.
- i det fall den samtidigt utgör en brukningsväg, förbättrar den med annat vägmateriel än den ursprungligen är byggd av.
- byter ut äldre, traditionella typer av hägnader.

Slå årligen gräs som växer i fägatan. Om vegetationen är artrik bör slåttarna ske med skärande redskap, helst lie.

§§

Fägator kan vara skyddade med stöd av lag som äldre brukningsvägar. Se närmare bestämmelser bl a i 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Om stenmurar kantar fägatan, se bestämmelser om biotopskydd i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161). Varaktigt övergivna fägator kan också vara forn lämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Fägatan anlades för att leda djuren till och från betet i markerna.

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Fägator

Fägatan har använts för att driva kreaturen mellan fähusen och betesmarkerna. De flesta fägator var hägnade med gärdesgårdar av trä.

Fram till 1800-talets skiftesreformer gick boskapen på fritt bete i utmarkerna, "på skogen". Inägomarken, dvs åker, äng och tomt, var inhägnade för att hålla boskapen ute då de morgon och kväll passerade inägorna. Fägatorna kunde ibland knytas samman till ett nät och brukades ofta av flera gårdar eller byar gemensamt. Fägator anlades inte endast i själva byn. Man kan också påträffa dem vid bodland och fäbodar, där de hade samma funktion. Man slog eller odlade markerna närmast intill husen och djuren drevs till bete i markerna runtomkring.

Djurens tramp i fägatan har ibland åstadkommit en fåra, så att en hålväg bildats. På fägator som ännu är i bruk kan marken se räfflad ut till följd av djurens vana att gå i varandras klövspår.

Fullständiga fägator är idag sällsynta. På många håll återstår emellertid tydliga rester av fägator. Vid fäbodvallar och på vissa gårdar finns fortfarande gamla gärdesgårdar av trä bevarade längs fägatan. På andra gårdar finns fägatorna kvar, försedda med nya

moderna stängsel, ännu använda på sitt ursprungliga sätt. Vanligtvis leder de dock inte till skogs utan till en inhägnad betesmark. I det moderna jordbruket har fägatan ofta omvandlats till brukningsväg för traktorer och andra motorredskap och hägnaderna har avlägsnats.

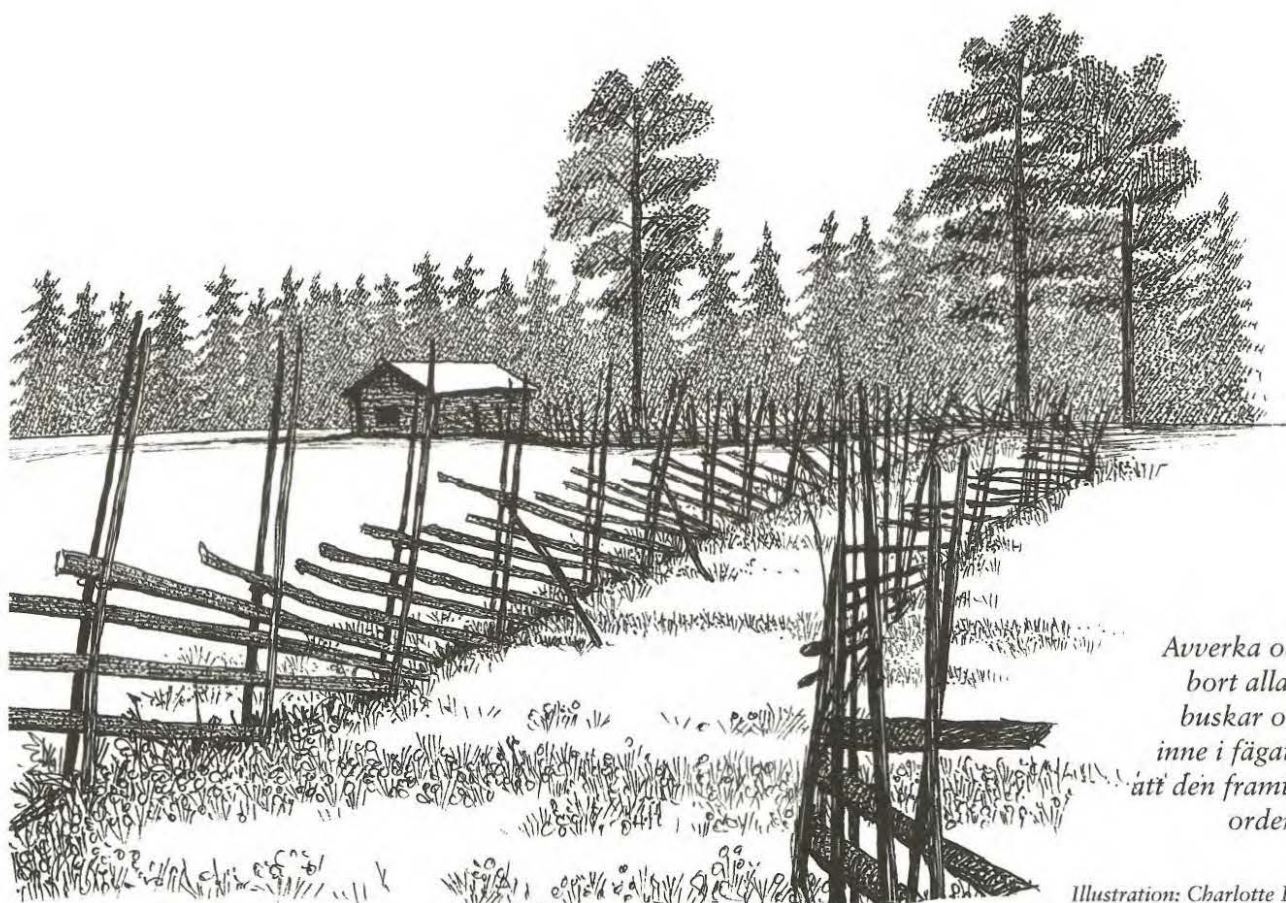
En fägata kan vara mycket gammal och berätta om gamla gränsdragningar liksom om uppdelningen mellan inäga och utmark.

SKÖTSEL

Där fägatans hägnader finns bevarade bör de underhållas regelbundet.

Låt djuren gå i fägatan och trampa upp marken. I de fall då fägatan ligger i en betesfälla, men ändå inte blivit väl avbetad, kan kompletterande putsning behövas. Använd lie och ta bort avfallet.

Som alternativ till bete kan gräset i fägatan årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slåttern ske mellan blomning och frösättning, så att de inte fröar av sig. Upprepa därefter vid behov slåttern av

*Avverka och røj
bort alla träd,
buskar och sly
inne i fägatan så
att den framträder
ordentligt.*

Illustration: Charlotte Rinaldo

sådan vegetation. Om vegetationen består av en artrik, slåtter- och betesgynnad flora, bör slåtter ske med skärande redskap, helst lie, i juli-augusti. Slåtterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Avverka och røj bort alla träd, buskar och sly inne i fägatan så att den framträder ordentligt. Längs hägnadernas utsida kan enstaka äldre eller märkliga träd till vilka traditioner är knutna, liksom hamlade träd sparas. Avverkning och røjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Då innehåller skott och löv mest näring, rotsystemen utarmas och røjningen blir effektiv. Se till att hägnaderna inte skadas i samband med røjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och røjning. Detta sker lämpligen under vintern då risken för kör- och släpskador är minst.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de ofta har ett gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Røj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

• *Fägatan skadas om man*

- placerar sten, massor och avfall i den.
- kör ovarsamt med maskiner och fordon i den.
- i det fall den samtidigt utgör en brukningsväg, förbättrar den med annat vägmateriel än den ursprungligen är byggd av.
- byter ut äldre, traditionella hägnader.

§§

Fägator kan vara skyddade med stöd av lag som äldre brukningsväg. Se närmare bestämmelser bl a i 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Varaktigt övergivna fägator kan också vara fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Slå årligen gräs som växer i fägatan. Om vegetationen är artrik bör slåtter ske med skärande redskap, helst lie.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Fägator

Fägatan är en väg för boskapsdrev med hägnader på båda sidor. De flesta fägator är hägnade med gärdesgårdar av sten på båda sidor eller med berg som naturlig gräns på den ena.

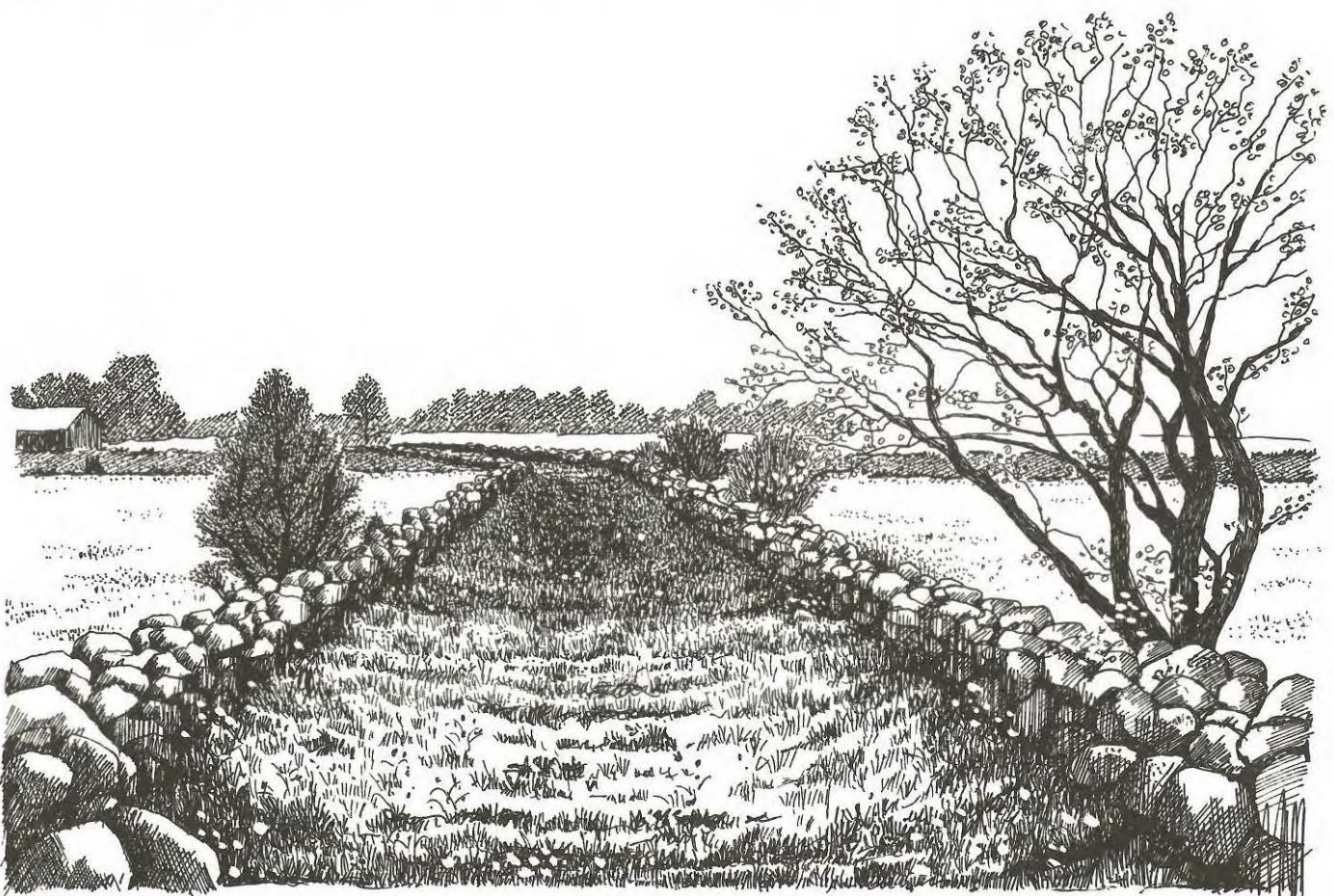
Gårdens eller byns mark bestod före skiftesreformerna på 1800-talet av inägomark, åker och äng, och utmarkens berg, skogar och ljunghedar. En inhägnad fägata anlades för att leda djuren till och från utmarksbetet och hålla dem borta från åker- och ängsmarken. Allteftersom inägomarken utökades blev fägatorna längre. Vissa kunde bli åtskilliga kilometer långa och utnyttjas av flera gårdar eller byar tillsammans. Det är dock även vanligt med förhållandevis korta fägator. På en del gårdar används fägatan fortfarande för kreatursdrev. Idag leder den dock vanligen inte till utmarksbetet utan till en hägnad betesmark. Slitaget genom djurens trampande har ofta medfört att fägatan ligger nedsänkt i förhållande till omgivningen i form av en sk hålväg. Fägator som fortfarande är i bruk får ibland ett "ribbat" utseende till följd av djurens vana att gå i varandras klövspår.

Fägatan kan vara mycket gammal och bevarade fägator kan bidra till vår kunskap om den tidigare uppdelningen mellan inägor och utmark. I dagens jordbruk, där den före detta fägatan ofta används som brukningsväg för traktorer och breda redskap, har hägnaderna många gånger tagits bort. Fägator med ursprunglig funktion har ofta kompletterats med moderna stängsel.

SKÖTSEL

Låt fägatan ha kvar sin ursprungliga funktion. Då fägatan inte blivit väl avbetad och hög vegetation står kvar, kan kompletterande putsning behövas. Använd lie. Ta bort avfallet. Nässlor kan slås av under sommaren. När de torkat äts de upp av djuren.

Som alternativ till bete kan gräset i fägatan årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slåttern ske tidigt, före frösättning. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen är

Fägatan kan vara mycket gammal och bevarade fägator kan bidra till vår kunskap om den tidigare uppdelningen mellan inägor och utmark.

Illustration: Charlotte Rinaldo

artrik bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet efter att det har fått ligga och torka på platsen.

Avverka och röj bort alla träd, buskar och sly inne i fägatan så att den framträder ordentligt. Längs hägnadernas utsida kan enstaka äldre träd och buskar, företrädesvis bärande, sparas för fågel- och insektsfaunan. Spara också märkliga träd som t ex stora ekar och andra träd till vilka traditioner är knutna, liksom hamlade träd. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Då innehåller skott och löv mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att hägnaderna inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de ofta har ett gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

• *Fägatan skadas om man*

- placerar sten, massor och avfall i den.
- i det fall den samtidigt utgör en brukningsväg, förbättrar den med annat vägmateriäl än den ursprungligen är byggd av.

Fägator kan vara skyddade med stöd av lag som äldre brukningsvägar. Se närmare bestämmelser bl a i 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Om gärdesgårdar av sten kantar fägatan, se bestämmelser om biotopskydd i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161). Varaktigt övergivna fägator kan också vara fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Slå årligen gräs som växer i fägatan. Om vegetationen är artrik bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabliden kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Fägator

Fägatan, som i Västernorrland även kallas fätå, har använts för att driva kreaturen mellan fähusen och betesmarkerna. De flesta fägator var hägnade med gärdesgårdar av trä.

Fram till 1800-talets skiftesreformer gick boskapen på fritt bete i utmarkerna, "på skogen". Inägomarken, d v s åker, äng och tomt, var inhägnade för att hålla boskapen ute då de morgon och kväll passerade inägorna. Fägatorna kunde ibland knytas samman till ett nät och brukades ofta av flera gårdar eller byar gemensamt. Fägator anlades inte endast i själva byn. Man kan också påträffa dem vid bodland och fäbodar, där de hade samma funktion. Man slog eller odlade markerna närmast intill husen och djuren drevs till bete i markerna runtomkring.

Djurens tramp i fägatan har ibland åstadkommit en fåra, så att en hålväg bildats. På fägator som ännu är i bruk kan marken se räfflad ut till följd av djurens vana att gå i varandras klövspår.

Fullständiga fägator är idag sällsynta. På många håll återstår emellertid tydliga rester av fägator. Vid fäbodvallar och på vissa gårdar finns t o m gamla gärdesgårdar av trä bevarade längs fägatan. På andra gårdar finns fägatorna kvar, försedda med nya

moderna stängsel, ännu använda på sitt ursprungliga sätt. Vanligtvis leder de dock inte till skogs utan till en inhägnad betesmark. I det moderna jordbruket har fägatan ofta omvandlats till brukningsväg för traktorer och andra motorredskap och hägnaderna har avlägsnats.

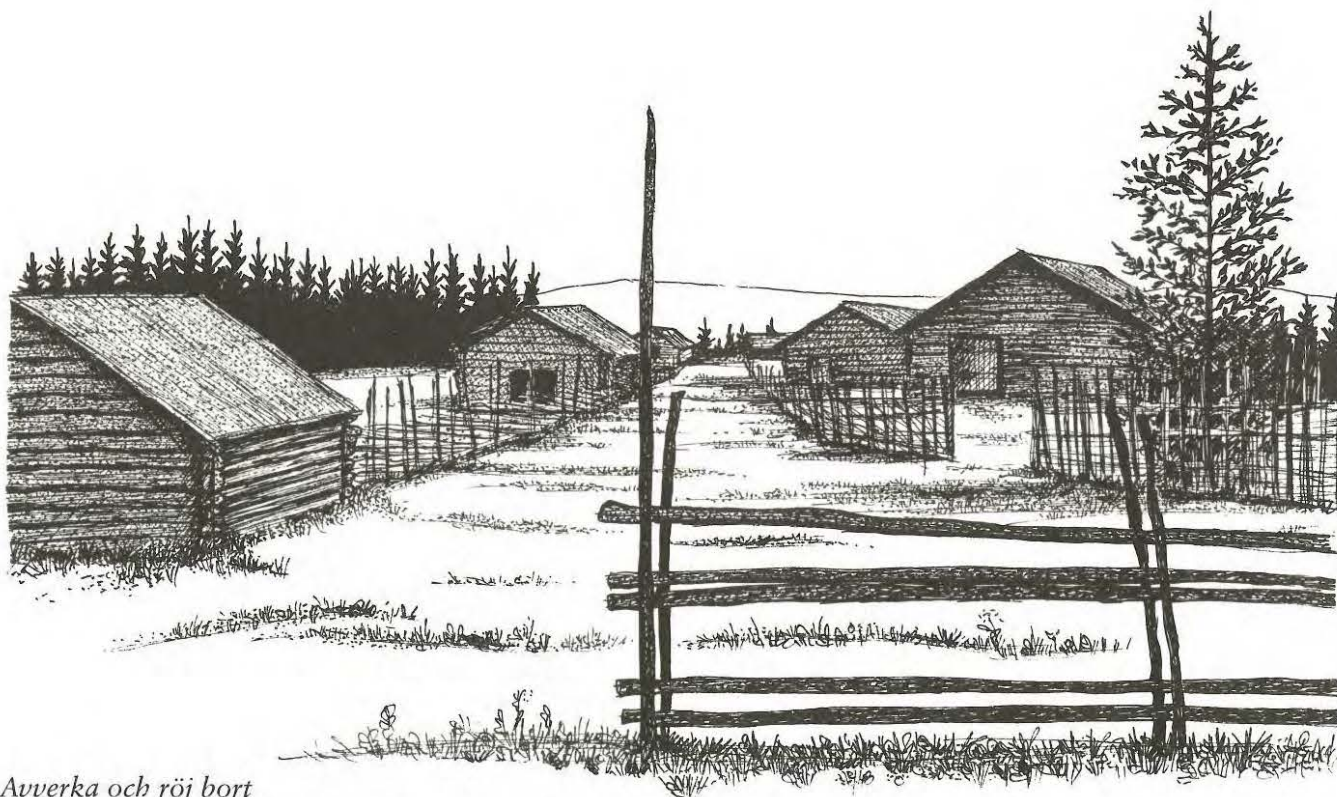
En fägata kan vara mycket gammal och berätta om gamla gränsdragningar liksom om uppdelningen mellan inäga och utmark.

SKÖTSEL

Där fägatans hägnader finns bevarade bör de underhållas regelbundet.

Låt djuren gå i fägatan och trampa upp marken. I de fall då fägatan ligger i en betesfälla, men ändå inte blivit väl avbetad, kan kompletterande putsning behövas. Använd lie och ta bort avfallet.

Som alternativ till bete kan gräset i fägatan årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkåx och högväxta gräsarter kan slåttern ske mellan blomning och frösättning, så att de inte fröar av sig. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen består av en

Avverka och röj bort alla träd, buskar och sly inne i fägatan så att den framträder ordentligt.

Illustration: Charlotte Rinaldo

artrik, slåtter- och betesgynnad flora, bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, i juli-augusti. Slåtterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Avverka och röj bort alla träd, buskar och sly inne i fägatan så att den framträder ordentligt. Längs hägnadernas utsida kan enstaka äldre eller märkliga träd till vilka traditioner är knutna, liksom hamlade träd sparas. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Då innehåller skott och löv mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att hägnaderna inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning. Detta sker lämpligen under vintern då risken för kör- och släpskador är minst.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de har ett gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

• *Fägatan skadas om man*

- placerar sten, massor och avfall i den.
- kör ovarsamt med maskiner och fordon i den.
- i det fall den samtidigt utgör en brukningsväg, förbättrar den med annat vägmateriel än den ursprungligen är byggd av.
- byter ut äldre, traditionella hägnader.

§§

Fägator kan vara skyddade med stöd av lag som äldre brukningsväg. Se närmare bestämmelser bl a i 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Varaktigt övergivna fägator kan också vara fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Slå årligen gräs som växer i fägatan. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Fägator

Fägatan har använts för att driva kreaturen mellan fähusen och betesmarkerna. De flesta fägator hägnades med gärdesgårdar av trä.

Fram till skiftesreformerna på 1800-talet gick boskapen på fritt bete "på skogen", dvs i utmarkerna. Inägomarken - åker, äng och tomt - var inhägnad för att hålla boskapen ute då de morgon och kväll passerade dessa marker. Fägatorna kunde ibland knyts samman till ett nät och brukades ofta av flera gårdar eller byar gemensamt. Djurens tramp i fägatan har ibland åstadkommit en fåra, så att en hålväg bildats. I fägator som ännu är i bruk kan marken se räfflad ut till följd av djurens vana att gå i varandras klövspår.

Fullständiga fägator är idag sällsynta. På många håll återstår emellertid tydliga rester av fägator. Vid fäbodvallar och på vissa gårdar finns t o m gamla gärdesgårdar av trä bevarade längs fägatan. På andra gårdar är fägatorna försedda med nya moderna stängsel och ännu använda på sitt ursprungliga sätt. Vanligtvis leder de dock inte till skogsmark utan till en inhägnad betesmark. I det moderna jordbruket har fägatan ofta omvandlats till brukningsväg för traktorer och andra motorredskap och hägnaderna har avlägsnats.

En fägata kan vara mycket gammal och berätta om uppdelningen mellan inägor och utmark liksom om gamla gränsdragningar.

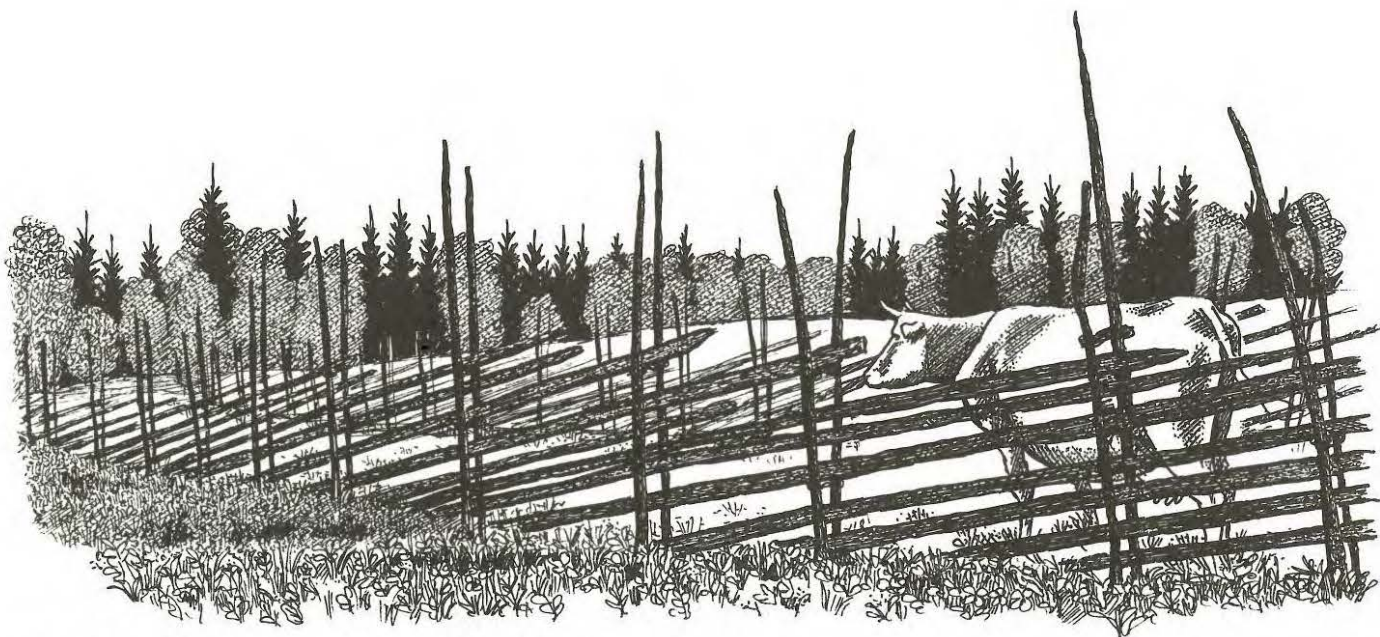
SKÖTSEL

Där fägatans hägnader finns bevarade bör de underhållas regelbundet.

Låt djuren gå i fägatan och trampa upp marken. I de fall då fägatan ligger i en betesfälla, men ändå inte blivit väl avbetad, kan kompletterande putsning behövas. Använd lie och ta bort avfallet.

Som alternativ till bete kan gräset i fägatan årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slåttern ske tidigt, före frösättning. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen består av en artrik, slåtter- och betesgynnad flora, bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Avverka och røj bort alla träd, buskar och sly inne i fägatan så att den framträder ordentligt. Längs hägnadernas utsida kan det finnas enstaka äldre eller märkliga träd till vilka traditioner är knutna.

Avverka och røj bort alla träd, buskar och sly inne i fägatan så att den framträder ordentligt.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Då innehåller skott och löv mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att hägnaderna inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning, vilket lämpligen görs under vintern då risken för kör- och släpskador är minst.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbar-

kas eftersom de ofta har ett gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

• *Fägatan skadas om man*

- placerar sten, massor och avfall i den.
- kör ovarsamt med maskiner och fordon i den.
- i det fall den samtidigt utgör en brukningsväg, förbättrar den med annat vägmateriel än den ursprungligen är byggd av.
- byter ut äldre, traditionella hägnader.

§§

Slå årligen gräs som växer i fägatan. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie.

Fägator kan vara skyddade med stöd av lag som äldre brukningsväg. Se närmare bestämmelser bl a i 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Varaktigt övergivna fägator kan också vara fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Fägator

Fägatan har använts för att driva kreaturen mellan fähusen och betesmarkerna. De flesta fägator var hägnade med gärdesgårdar av trä.

Fram till 1800-talets skiftesreformer gick boskapen på fritt bete i utmarkerna, "på skogen". Inägomarken, d v s åker, äng och tomt, var inhägnade för att hålla boskapen ute då de morgon och kväll passerade inägorna. Fägatorna kunde ibland knytas samman till ett nät och brukades ofta av flera gårdar eller byar gemensamt. Fägator anlades inte endast i själva byn. Man kan också påträffa dem vid bodland och fäboddar, där de hade samma funktion. Man slog eller odlade markerna närmast intill husen och djuren drevs till bete i markerna runtomkring.

Djurens tramp i fägatan har ibland åstadkommit en fåra, så att en hålväg bildats. På fägator som ännu

är i bruk kan marken se räfflad ut till följd av djurens vana att gå i varandras klövspår.

Fullständiga fägator är idag sällsynta. På många håll återstår emellertid tydliga rester av fägator. Vid fäbodvallar och på vissa gårdar finns t o m gamla gärdesgårdar av trä bevarade längs fägatan. På andra gårdar finns fägatorna kvar, försedda med nya moderna stängsel, ännu använda på sitt ursprungliga sätt. Vanligtvis leder de dock inte till skogs utan till en inhägnad betesmark. I det moderna jordbruket har fägatan ofta omvandlats till brukningsväg för traktorer och andra motorredskap och hägnaderna har avlägsnats.

En fägata kan vara mycket gammal och berätta om gamla gränsdragningar liksom om uppdelningen mellan inäga och utmark.

Avverka och röj bort alla träd, buskar och sly inne i fägatan så att den framträder ordentligt.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Där fågatans hägnader finns bevarade bör de underhållas regelbundet.

Låt djuren gå i fågatan och trampa upp marken. I de fall då fågatan ligger i en betesfälla, men ändå inte blivit väl avbetad, kan kompletterande putsning behövas. Använd lie och ta bort avfallet.

Som alternativ till bete kan gräset i fågatan årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkåx och högväxta gräsarter bör slåttern ske mellan blomning och frösättning, så att de inte fröar av sig. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen består av en artrik, slätter- och betesgynnad flora, bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Avverka och röj bort alla träd, buskar och sly inne i fågatan så att den framträder ordentligt. Längs hägnadernas utsida kan enstaka äldre eller märkliga träd till vilka traditioner är knutna finnas kvar. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Då innehåller skott och löv mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att hägnaderna inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning. Detta sker lämpligen under vintern då risken för kör- och släpskador är minst.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de ofta har ett gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

- *Fågatan skadas om man*
- placerar sten, massor och avfall i den.
- kör ovarsamt med maskiner och fordon i den.
- i det fall den samtidigt utgör en brukningsväg, förbättrar den med annat vägmateriäl än den ursprungligen är byggd av.
- byter ut äldre, traditionella hägnader.

§§

Fågator kan vara skyddade med stöd av lag som äldre brukningsväg. Se närmare bestämmelser bl a i 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Varaktigt övergivna fågator kan också vara fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Slå årligen gräs som växer i fågatan. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

 Rikantikvarieämbetet

Box 5405, 114 84 Stockholm, tel. 08-78390 00

1995

Fägator

Fägatan har använts för att driva kreaturen mellan fähusen och betesmarkerna. De flesta fägator var hägnade med gärdesgårdar av trä.

Fram till 1800-talets skiftesreformer gick boskapen på fritt bete i utmarkerna, "på skogen". Inägo- marken, d v s åker, äng och tomt, var inhägnade för att hålla boskapen ute då de morgon och kväll passerade inägorna. Fägatorna kunde ibland knyts samman till ett nät och brukades ofta av flera gårdar eller byar gemensamt. Fägator anlades inte endast i själva byn. Man kan också påträffa dem vid bodland och fäbodar, där de hade samma funktion. Man slog eller odlade markerna närmast intill husen och djuren drevs till bete i markerna runtomkring.

Djurens tramp i fägatan har ibland åstadkommit en fåra, så att en hålväg bildats. På fägator som ännu är i bruk kan marken se räfflad ut till följd av djurens vana att gå i varandras klövspår.

Fullständiga fägator är idag sällsynta men finns t ex i Klövsjö i Jämtlands län. På många håll återstår emellertid tydliga rester av fägator. Vid fäbodvallar och på vissa gårdar finns t o m gamla gärdesgårdar av trä bevarade längs fägatan. På andra gårdar finns fägatorna kvar, försedda med nya moderna stängsel, ännu använda på sitt ursprungliga sätt. Vanligtvis leder de dock inte till skogs utan till en inhägnad betesmark. I det moderna jordbruket har fägatan

ofta omvandlats till brukningsväg för traktorer och andra motorredskap och hägnaderna har avlägsnats.

En fägata kan vara mycket gammal och berätta om gamla gränsdragningar liksom om uppdelningen mellan inäga och utmark.

SKÖTSEL

Där fägatans hägnader finns bevarade bör de underhållas regelbundet.

Låt djuren gå i fägatan och trampa upp marken. I de fall då fägatan ligger i en betesfälla, men ändå inte blivit väl avbetad, kan kompletterande putsning behövas. Använd lie och ta bort avfallet.

Som alternativ till bete kan gräset i fägatan årligen slå. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slåttern ske mellan blomning och frösättning, så att de inte fröar av sig. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen består av en artrik, slätter- och betesgynnad flora, bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Avverka och röj bort alla träd, buskar och sly inne i fägatan så att den framträder ordentligt. Längs hägnadernas utsida kan enstaka äldre eller märkliga träd till vilka traditioner är knutna finnas kvar.

Avverka och röj bort alla träd, buskar och sly inne i fägatan så att den framträder ordentligt.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Då innehåller skott och löv mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att hägnaderna inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning. Detta sker lämpligen under vintern då risken för kör- och släpskador är minst.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de ofta har ett gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

- *Fägatan skadas om man*
  - placerar sten, massor och avfall i den.
  - kör ovarsamt med maskiner och fordon i den.
  - i det fall den samtidigt utgör en brukningsväg, förbättrar den med annat vägmateriel än den ursprungligen är byggd av.
  - byter ut äldre, traditionella hägnader.

Fägator kan vara skyddade med stöd av lag som äldre brukningsväg. Se närmare bestämmelser bl a i 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Varaktigt övergivna fägator kan också vara fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Slå årligen gräs som växer i fägatan. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Fägator

En fägata är en väg med hägnader på båda sidor. De flesta fägator på Gotland hägnades förr med tunar i trä, men när man började nyodla och bryta sten under 1800-talet blev det vanligare med stenvägg-omgärdade fägator, och det är framförallt sådana som man kan se i dagens landskap.

Gårdens mark bestod traditionellt av inägomarken - åker och äng - och den oftast skogbevuxna utmarken där boskapen gick i gemensamt bete. Fram till den omvandling av jordbruket som inleddes med de stora skiftesreformerna på 1800-talet var det viktigt att skydda den odlade marken från boskapen. Därför anlades en hägnad fägata för att leda djuren till och från betet på utmarken utan att de gav sig ut på åker och äng. Fägatan ledde djuren förbi den hägnade inägomarken till utmarken där de betade under sommarhalvåret.

Markslitaget från drivningen av kreaturen har ofta medfört att fägatan ligger nedsänkt i förhållan-

de till omgivande mark så att en sk halfväg bildats.

Fägator som fortfarande är i bruk får ibland ett "ribbat" utseende till följd av djurens vana att gå i varandras klövspår.

Fägatan kan således vara mycket gammal och på Gotland finns det fägator som härstammar från "stengrundstid" d v s 100-600 efter Kristi födelse. Bevarade fägator kan ge oss kunskap om den tidigare uppdelningen mellan åker, äng och skog.

I dagens jordbruk, där den före detta fägatan ofta används som transportväg för traktorer och breda redskap, har hägnaderna många gånger försvunnit. Rester av fägator kan idag ibland ingå i en gårds brukningvägar. På en del gårdar kan de finnas kvar med nya moderna stängsel, och användas på det sätt de en gång var avsedda för. Idag leder de dock vanligen inte till utmarksbeten i skogen, utan till en hägnad betesmark.

Bevarade fägator kan ge oss kunskap om den tidigare uppdelningen mellan åker, äng och skog på Gotland.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Låt fägatan ha kvar sin ursprungliga funktion. Då fägatan inte blivit väl avbetad och hög vegetation står kvar, kan kompletterande putsning behövas. Använd lie. Nässlor kan slås av under sommaren. När de torkat äts de upp av djuren.

Som alternativ till bete kan gräset i fägatan årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkåx och högväxta gräsarter kan slåtern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Avverka och röj bort alla träd, buskar och sly inne i fägatan. Längs hägnadernas utsida kan enstaka äldre träd och buskar, företrädesvis bärande, sparas för fågel- och insektsfaunan. Spara också märkliga träd som t ex stora ekar och andra träd till vilka traditioner är knutna, liksom hamlade träd. Avverkning och röjningen utförs årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att hägnaderna inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de ofta har ett gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Håll årligen efter rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

• Fägatan skadas om man

- placerar sten, massor och avfall i den.
- i det fall den samtidigt utgör en brukningsväg, förbättrar den med annat vägmateriäl än den ursprungligen är byggd av.
- byter ut äldre, traditionella typer av hägnader.

§§

Fägator kan vara skyddade med stöd av lag som äldre brukningsväg. Se närmare bestämmelser bl a i 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Om stenmurar kantar fägatan, se bestämmelser om biotopskydd i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161). Varaktigt övergivna fägator kan också vara fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Slå årligen gräs som växer i fägatan. Om vegetationen är artrik bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabliden kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

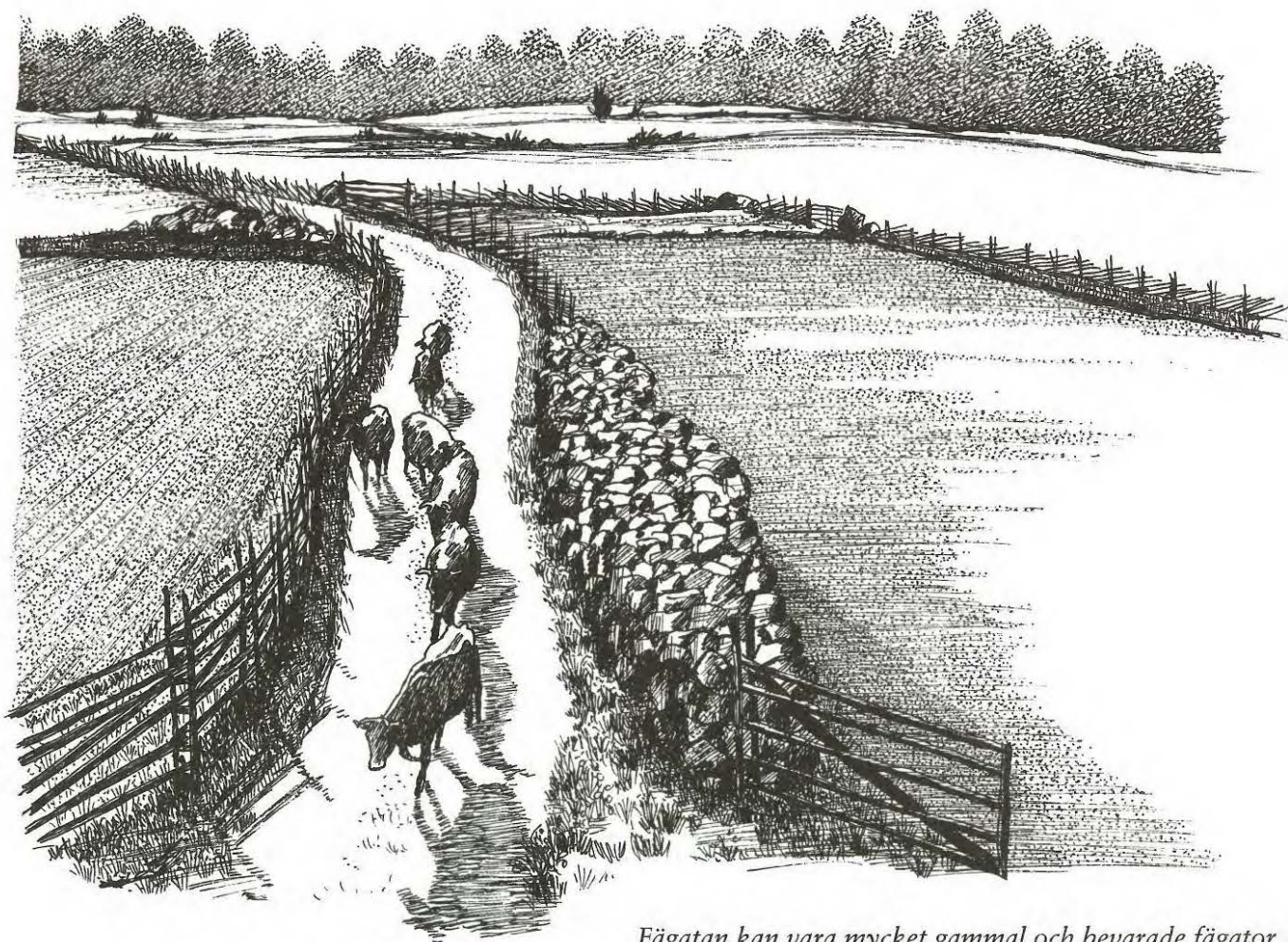
Fägator

Fägatan är en väg för boskapsdrev med hägnader på båda sidor. De flesta fägator hägnades förr med gärdesgårdar av trä, men i skogsfattiga trakter använde man sig av stenmurar. När man började bryta sten i stor omfattning i samband med nyodlingen under 1800-talet blev stenmurar vanliga även i skogsbygder. Det är de stenmursomgärdade fägatorna som är bäst bevarade i dagens odlingslandskap.

Gårdens eller byns mark bestod före skiftesreformerna på 1800-talet av inägomark, åker och äng, och utmarken med det gemensamma betet. En inhägnad fägata anlades för att leda djuren till och från betet och hålla dem borta från åker- och ängsmarken. Alleftersom inägomarken utökades blev fägatorna längre. Vissa kunde bli åtskilliga kilometer långa och utnyttjas av flera gårdar eller byar tillsammans. Det är dock även vanligt med förhållan-

devis korta fägator. På en del gårdar används fägatan fortfarande för kreatursdrev. Idag leder den dock vanligen inte till utmarksbetet utan till en hägnad betesmark. Slitaget genom djurens trampande har ofta medfört att fägatan ligger nedsänkt i förhållande till omgivningen i form av en s k hålväg. Fägator som fortfarande är i bruk får ibland ett "ribbat" utseende till följd av djurens vana att gå i varandras klövspår.

Fägatan kan vara mycket gammal och bevarade fägator kan bidra till vår kunskap om den tidigare uppdelningen mellan inägor och utmark. I dagens jordbruk, där den före detta fägatan ofta används som brukningsväg för traktorer och breda redskap, har hägnaderna många gånger tagits bort. Fägator med ursprunglig funktion har ofta kompletterats med moderna stängsel.

Fägatan kan vara mycket gammal och bevarade fägator kan bidra till vår kunskap om den tidigare uppdelningen mellan inägor och utmark.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Låt fågatan ha kvar sin ursprungliga funktion. Då fågatan inte blivit väl avbetad och hög vegetation står kvar, kan kompletterande putsning behövas. Använd lie. Ta bort avfallet. Nässlor kan slås av under sommaren. När de torkat äts de upp av djuren.

Som alternativ till bete kan gräset i fågatan årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkåx och högväxta gräsarter bör slåtern ske tidigt, före frösättning. Upprepa därefter vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Slåtterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet efter att det har fått ligga och torka på platsen.

Avverka och röj bort alla träd, buskar och sly inne i fågatan så att den framträder ordentligt. Längs hägnadernas utsida kan enstaka äldre träd och buskar, företrädesvis bärande, sparas för fågel- och insektsfaunan. Spara också märkliga träd som t ex stora ekar och andra träd till vilka traditioner är knutna, liksom hamlade träd. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Då innehåller skott och löv mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att hägnaderna inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

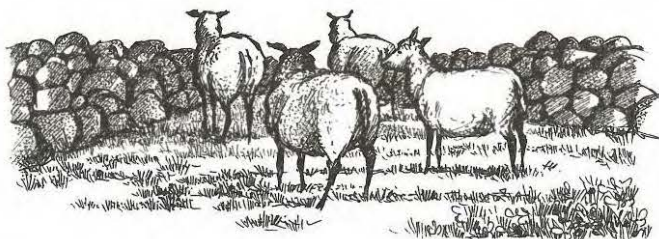
Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de ofta har ett gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

- *Fågatan skadas om man*
  - placerar sten, massor och avfall i den.
  - i det fall den samtidigt utgör en brukningsväg, förbättrar den med annat vägmateriäl än den ursprungligen är byggd av.
  - byter ut äldre, traditionella typer av hägnader.

§§

Fågator kan vara skyddade med stöd av lag som äldre brukningsvägar. Se närmare bestämmelser bl a i 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Om stenmurar kantar fågatan, se bestämmelser om biotopskydd i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161). Varaktigt övergivna fågator kan också vara fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Låt fågatan ha kvar sin ursprungliga funktion.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabliden kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Fägator

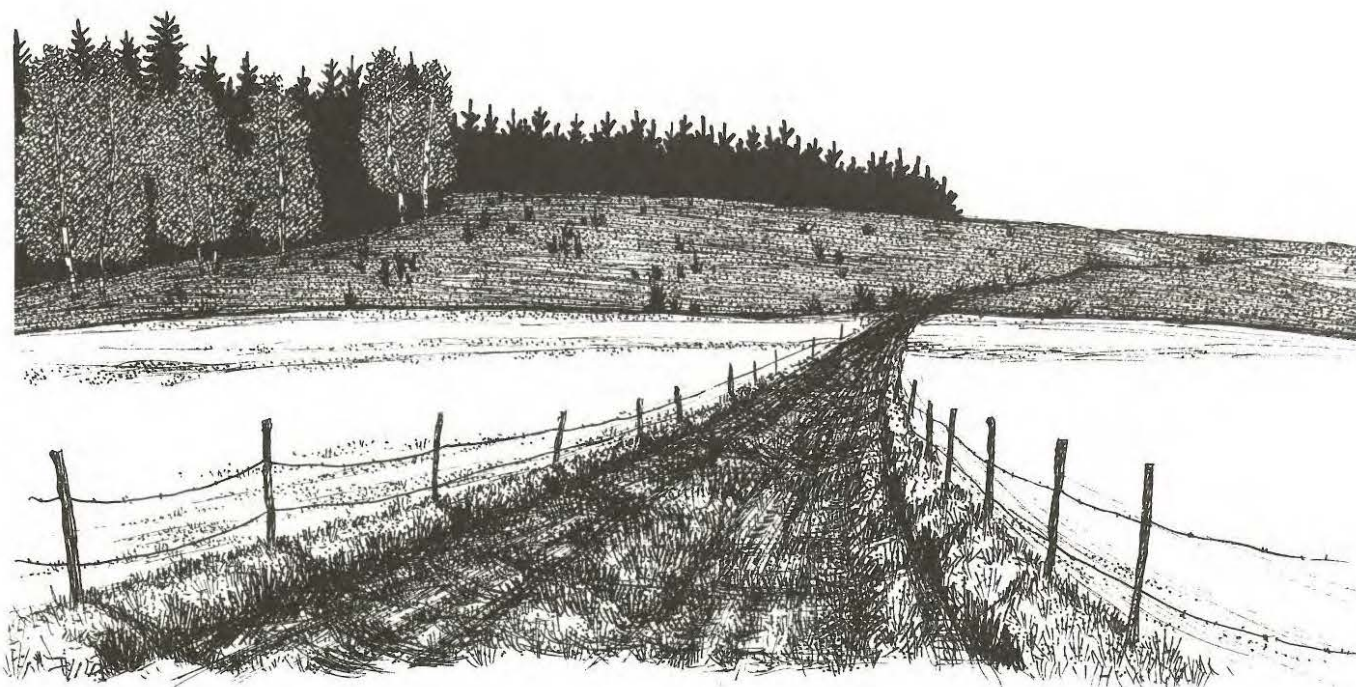
Fägatans funktion har varit att föra boskap från natthärbärgen vid gården till utmarkerna där det mesta betet förr var förlagt, samtidigt som den hindrat djuren från att beträda åker- och ängsmarker. Kreaturen förflyttades dagligen mellan gården och betet på grund av mjölkningen och faran för rovdjur.

Fägatan har uråldriga traditioner. Det finns spår av fägator, hägnade av stenmurar, redan från århundradena kring Kristi födelse. Som framgår av namnet var fägatan en väg enbart avsedd för boskapen, medan allfartsvägarna kunde fungera både som väg och som fägata. Denna boskapsväg omges på båda sidor av en hägnad. Efter äldre järnålder byggdes de av trä, ett mer flexibelt material, för att enkelt kunna flyttas. Vad man vet har trögärdesgården sedan dess i någon form varit den vanligaste hägnadstypen ända fram emot 1800-talets mitt, då de ersattes eller kompletterades med stenmurar. Materialet i hägnaderna som omger dagens fägator är vanligtvis taggtråd.

Fägatans skötsel reglerades förr noga i byordningarna. När fägatan idag förlorat sin funktion och hägnaderna inte underhålls eller är borta finns viktiga spår ofta ändå kvar, t ex i form av en väg som ibland har ett hålvägsutseende, renar, stensatta kanter eller en speciell flora.

Av decennierna och århundradens klövtramp har många fägator fått ett urgröpt utseende av skålvägskaraktär. Men den är också typisk genom att djuren under lång tid har lämnat ekskrementer och fägatan är troligen en av de bäst gödslade och upp-trampade markerna på en gård. Det växer därför mycket speciella örter och växter där, t ex trampört, trampgröe, groblad, knytling, nässlor, vårveronika, rödlånke, nejlikeväxter samt sällsynta arter som klibb-, ragg- och vårarv.

Fägator har funnits på i stort sett varje gård. Idag är de fåtaliga och spridda över hela länet.

Dagens fägator omges vanligtvis av taggtråd.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Låt fägatan behålla sin funktion. Då fägatan inte blivit väl avbetad och hög vegetation står kvar, kan kompletterande putsning behövas. Använd lie. Nässlor kan slås av under sommaren. När de torkat äts de upp av djuren.

Som alternativ till bete kan gräset i fägatan årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter kan slåtttern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåtttern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik skall slåtttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Avverka och röj bort alla träd, buskar och sly inne i fägatan så att den framträder ordentligt. Spara träd till vilka traditioner är knutna, liksom hamlade träd. Avverkning och röjning utförs årligen och lämpligen under sommaren. Då innehåller skott och löv mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att hägnaderna inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det

är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

- *Fägatan skadas om man*

- placerar sten, massor och avfall i den eller på/intill murarna.
- i det fall den samtidigt utgör en brukningsväg, förbättrar den med annat vägmaterial än den ursprungligen är byggd av.
- byter ut äldre, traditionella typer av hägnader.

§§

Fägator kan vara skyddade med stöd av lag som äldre brukningsvägar. Se närmare bestämmelser bl a i 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Om stenmurar kantar fägatan, se bestämmelser om biotopskydd i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161). Varaktigt övergivna fägator kan också vara fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Fägator

En fägata är en väg för boskapsdrev med hägnader på båda sidor. De flesta fägator hägnades förr med gärdesgårdar av trä, men i skogsfattiga trakter använde man sig av stenmurar. När man började bryta sten i samband med nyodlingen under 1800-talet blev stenmurar vanliga även i skogsbygder. Det är de stenmursomgärdade fägatorna som man tydligast kan se i dagens landskap.

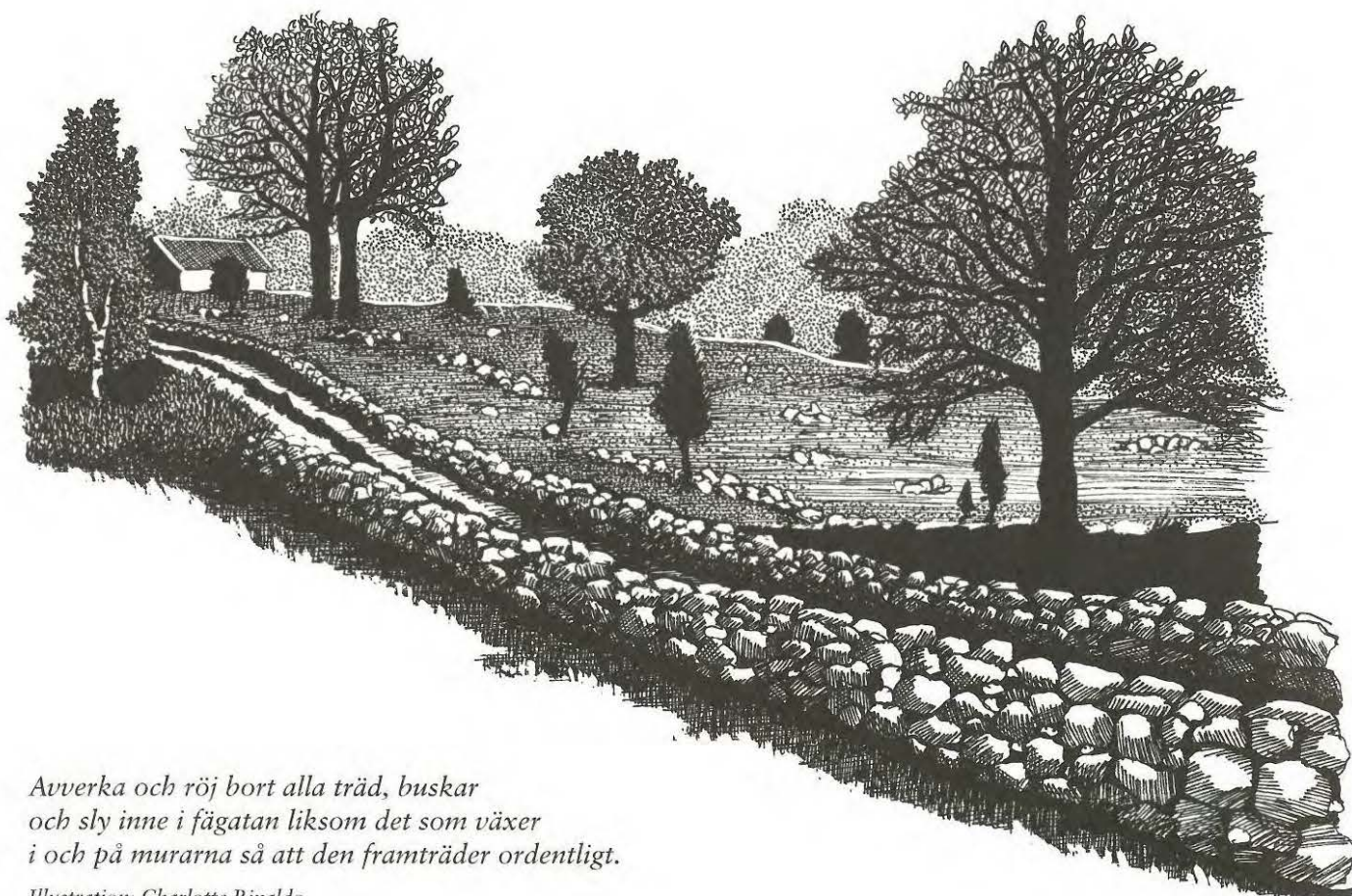
Fägatan har uråldriga traditioner. Det finns spår av fägator, hägnade av stenmurar, redan från århundradena kring Kristi födelse.

Gårdens eller byns mark bestod före skiftesreformerna på 1800-talet av inägomark, åker och äng, och utmarken med det gemensamma betet. En inhägnad fägata anlades för att leda djuren till och från betet och hålla dem borta från åker- och ängsmarken. Bevarade fägator kan således bidra till vår kunskap om den tidigare uppdelningen mellan inä-

ga och utmark. Allteftersom inägomarken utökades blev fägatorna längre. Vissa kunde bli flera kilometer långa och utnyttjas av flera gårdar eller byar tillsammans. Ett av länets bästa exempel på en sådan fägata är den s k Faledreven, som leder från Segerstads by och upp på Brunnhemsberget på Billingens östra sida.

Slitaget genom djurens trampande har ofta medfört att fägatan ligger nedsänkt i förhållande till omgivningen i form av en s k hålväg. Fägator som fortfarande är i bruk får ibland ett "ribbat" utseende till följd av djurens vana att gå i varandra klövspår.

I dagens jordbruk, där den före detta fägatan ofta används som brukningsväg för traktorer och breda redskap, har hägnaderna många gånger tagits bort. Fägator med ursprunglig funktion har ofta kompletterats med moderna stängsel, vanligen taggtråd.

Avverka och röj bort alla träd, buskar och sly inne i fägatan liksom det som växer i och på murarna så att den framträder ordentligt.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Låt fägatan ha kvar sin ursprungliga funktion. Då fägatan inte blivit väl avbetad och hög vegetation står kvar, kan kompletterande putsning behövas. Använd lie. Ta bort avfallet. Nässlor kan slås av under sommaren. När de torkat äts de upp av djuren.

Som alternativ till bete kan gräset i fägatan årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter kan slåttern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet efter att det har fått ligga och torka på platsen.

Avverka och röj bort alla träd, buskar och sly inne i fägatan liksom det som växer i och på murarna så att den framträder ordentligt. Spara enstaka märkliga träd som t ex stora ekar och andra träd till vilka traditioner är knutna, liksom hamlade träd. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Då innehåller skott och löv mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att hägnaderna inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas. Asp kan avverkas med högstubbe under försommaren. Högstubben sågas bort året efter. Detta minskar uppslaget av rotskott.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

- *Fägatan skadas om man*

- placerar sten, massor och avfall i den eller på/intill murarna.
- i det fall den samtidigt utgör en brukningsväg, förbättrar den med annat vägmateriäl än den ursprungligen är byggd av.
- byter ut äldre, traditionella typer av hägnader.

§§

Fägator kan vara skyddade med stöd av lag som äldre brukningsvägar. Se närmare bestämmelser bl a i 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Om stenmurar kantar fägatan, se bestämmelser om biotopskydd i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161). Varaktigt övergivna fägator kan också vara fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Slå årligen gräs som växer i fägatan. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabliden kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Märgelgravar

Märgel är en kalkhaltig jordart, oftast bestående av lera eller morän, som har använts som jordförbättringsmedel på kalkfattiga jordar (märgling). Brytningen av lermärgel resulterade oftast i en grop: en märgelgrav eller märgelhåla.

Innan man inledde själva brytningen av märegeran avlägsnade man det översta markskiktet, det s k avbanet. Därefter kunde man hacka loss märegeran med järnskodda spadar. När en lervägg bildats övergick man till s k bänkfällning. Så småningom blev groppen så stor att man kunde köra ned med häst och vagn och lasta märegerin. Man använde ibland särskilda märegerkärror. Än idag kan man se att en del märegergravar har en utplanad sida, en ofta vassbevuxen strand, där man kört upp märegerlassen. Den motsatta sidan är däremot brant.

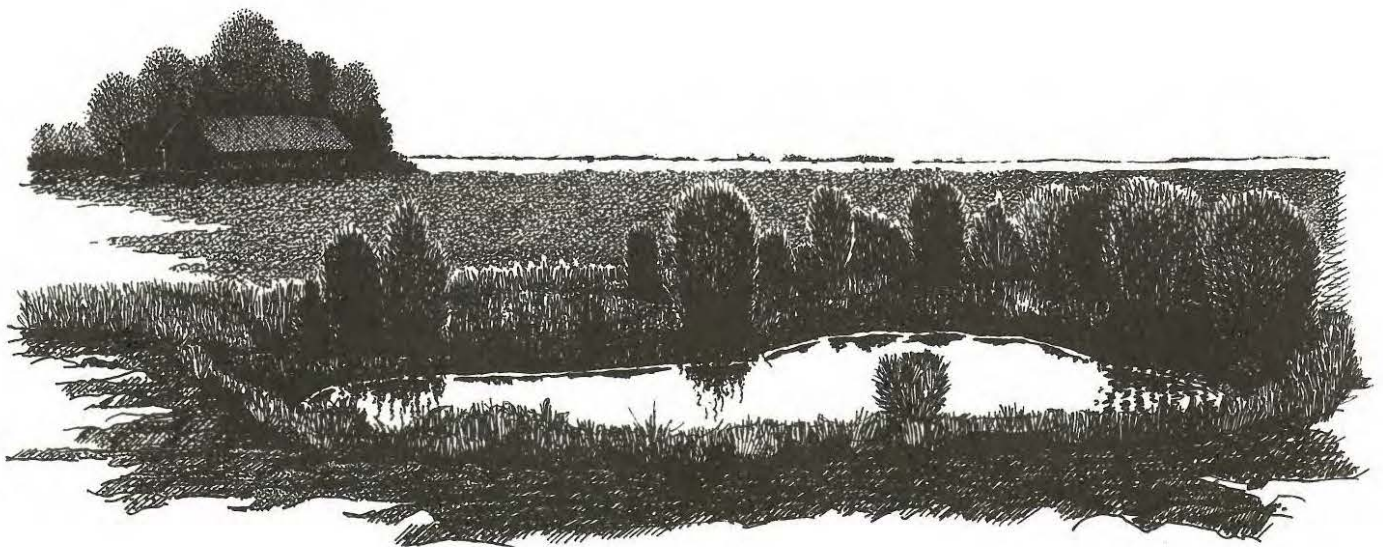
Märgling var ovanlig i Sverige före 1800-talet. Nyodling, ägoskiftet och ny teknik förändrade jordbruket kraftigt under 1800-talet. Stora ängsarealer odlades upp med tyngre plogar av järn. Detta ledde till minskade kreatursbestånd och därmed mindre gödsel. Märgling var en metod att försöka kompensera denna gödselbrist.

De allra flesta av de märegergravar som finns kvar i dagens odlingslandskap tillkom under 1800-talets andra hälft. I och med det successiva införandet av växelbruk minskade behovet av gödning. Samtidigt blev importerad kalk och konstgödsel tillgänglig bl a på grund av utbyggnaden av järnvägsnätet. Gödselkrisen var över och därmed upphörde märegerbrytningen.

Märglingen hade också en negativ effekt. Vissa jordar blev utarmade i samband med märglingen, därav uttrycket utmärglad och ett ordspråk som "märgling ger rika föräldrar men fattiga barn".

Efter avslutad täkt fick den efterhand vattenfyllda märegergraven en mängd andra funktioner. Fisk och kräftor inplanterades. Träd och buskar som växte runt märegergraven kunde användas till såväl råmaterial till korgflätning som vedbrand. Under vintrarna tog man upp is. Märegergravarna används idag för bevattningsändamål, som vattenhål för betesdjuren eller som branddammar.

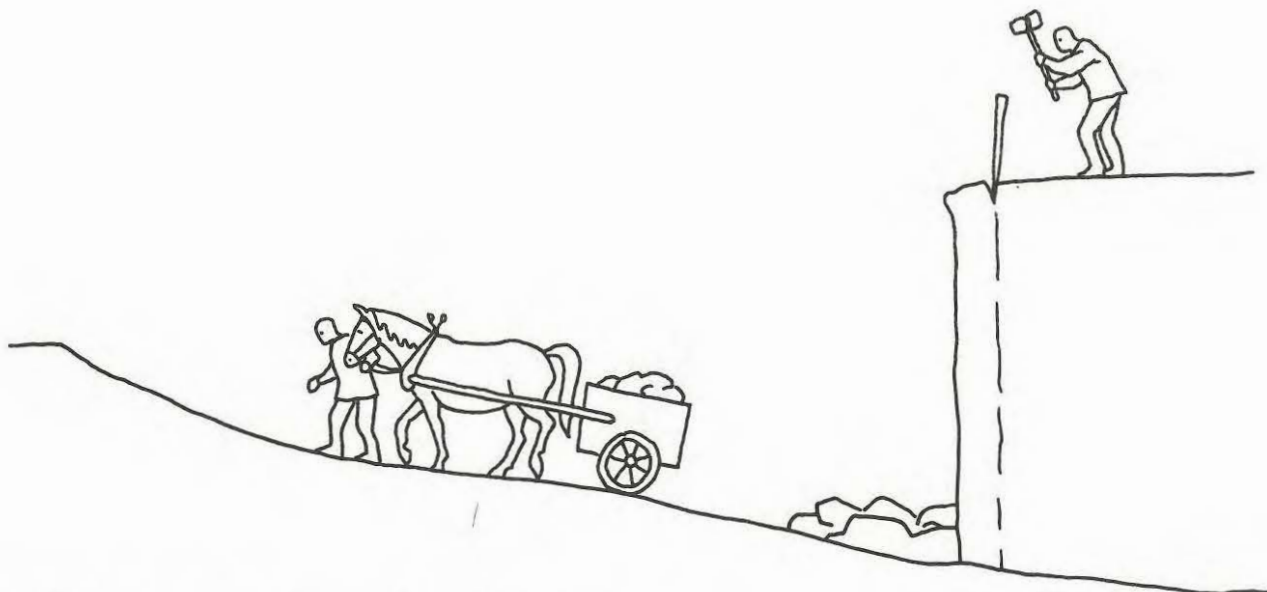
Märegergravarna har mycket växlande storlek, alltifrån 100 till 6 000 kvadratmeter. De flesta är vattenfyllda året om. Många har en välutvecklad bård av

De allra flesta av de märegergravar som finns kvar i dagens odlingslandskap tillkom under 1800-talets andra hälft.

Illustration: Charlotte Rinaldo

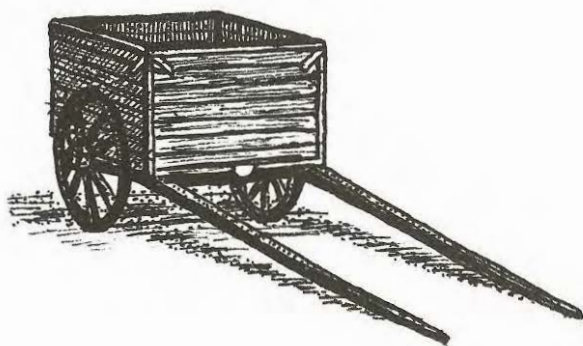

Man hackade loss mägerleran med järnskodda spadar. När en lervägg bildats övergick man till skänkfallning och efterhand blev gropen så stor att man kunde köra ned med häst och vagn och lasta märgeln.

träd och buskar. Ibland har lövdungar av lundkarakter vuxit upp, särskilt kring grupper av mägergravar. Idag ligger många mägergravar mitt ute på åkern. Man öppnade helst ett mägerlag i en åkerren för att man skulle spara på åkermark. Man kan alltså med ledning av mägergravarnas läge utläsa en äldre markfördelning.

Mägergravar förekommer främst i Halland och Skåne, men i mindre omfattning även i Blekinge, Bohuslän och mellersta Sverige. År 1976 fanns det ca 3 600 mägergravar kvar i Halland enligt en länsstyrelsens inventering.

Mägergravar har även ett stort värde från naturvårdssynpunkt. De bidrar till att skapa variation i fullåkersbygden, särskilt på Hallands sjöfattiga kustslätt. De hyser också ett rikt och varierat växt- och djurliv.

Särskilda kärror kom ibland att användas för lastning av märgel.

SKÖTSEL

En tillräckligt bred zon som inte plöjs ska lämnas längs mägergravarnas kanter så att dessa inte rasar eller skadas.

Avverka och röj bort träd, buskar och sly vid mägergravens forna uppfartsramp så att denna framträder ordentligt. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Gallra i övrigt igenväxande mägergravar från träd, sly och buskar. Gallra dock varsamt eftersom träd och buskar kring mägergravar ofta är viktiga refugier för växter och djur, speciellt i det trädfattiga helåkerslandskapet. Trädsiktet kring mägergravarna har varierat från trakt till trakt. Därför bör man ta reda på traktens tradition innan gallrings- och röjningsinsatser görs. Länsstyrelsen och läns museet kan ge råd.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

- *Mägergravar skadas om man*
  - placerar sten, massor och avfall i eller nära intill dem.
  - sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar i gravarnas närhet.
  - gör ingrepp som sänker vattennivån.

§§

Märgelgravar kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484), senast ändrad 1994:1161).

Avverka och röj bort träd, buskar och sly vid märgelgravens forna uppfartsramp så att denna framträder ordentligt.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

 Rikantikvarieämbetet

Box 5405, 114 84 Stockholm, tel. 08-78390 00

Märgelgravar

Märgel är en kalkhaltig jordart, som oftast består av lera eller morän och som använts som jordförbättringsmedel på kalkfattiga jordar (märgling). Märgelgrav kallas den grop eller grav som uppstått där man tagit upp märgellera.

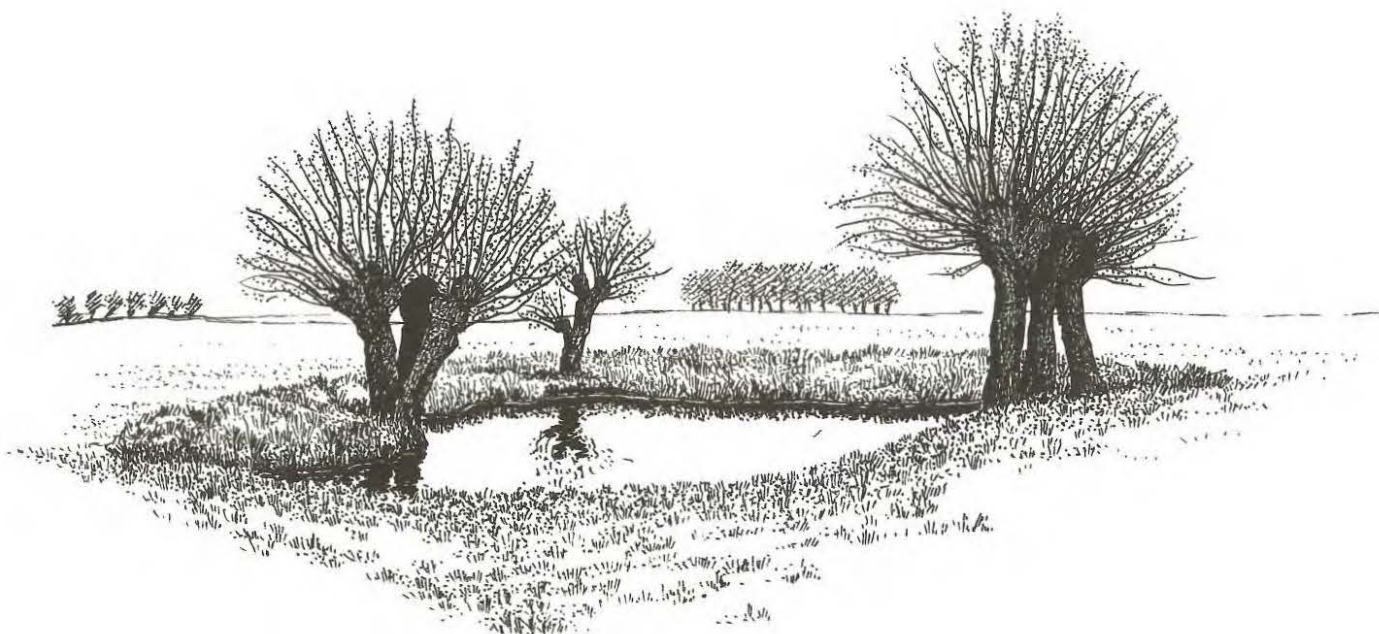
En märgelgrav kan ha varierande utseende. Normalt grävde man sig ned i marken så att graven fick en långsluttande sida, där man kunde ta upp leran med kärra. Övriga sidor där själva brytningen skedde blev brantare. Till storleken är märgelgravarna relativt små, oftast bara några tiotal meter i tvärsnitt.

Metoden att förbättra jorden med den kalk- och mineralhaltiga märgellera var känd sedan länge, men det var först under 1800-talets förra hälft som den kom till Sverige. I början var det främst de större jordbruken och godsens som märglade sina marker men under 1800-talets senare hälft fick märglingen stor spridning inom de områden där det fanns märgellera under odlingskiktet. I stort sett begränsades märglingen till Skåne och Hallands mer bördiga bygder.

Märgelgraven är en lämning som vittnar om en kort men viktig epok i det svenska jordbrukets historia. Befolkningsökningen under framförallt 1800-talet skapade ett behov av utvidgade åkerarealer. Inom slättbygden odlade man efterhand upp stora delar av den gamla ängsmarken, men i och med denna minskning av fodertillgången kunde man inte hålla lika stora kreatursbestånd. Detta fick i sin tur gödselproduktionen att minska. Eftersom man då inte hade tillgång till konstgödsel blev märglingen en praktiskt genomförbar metod för att höja åkerns kapacitet.

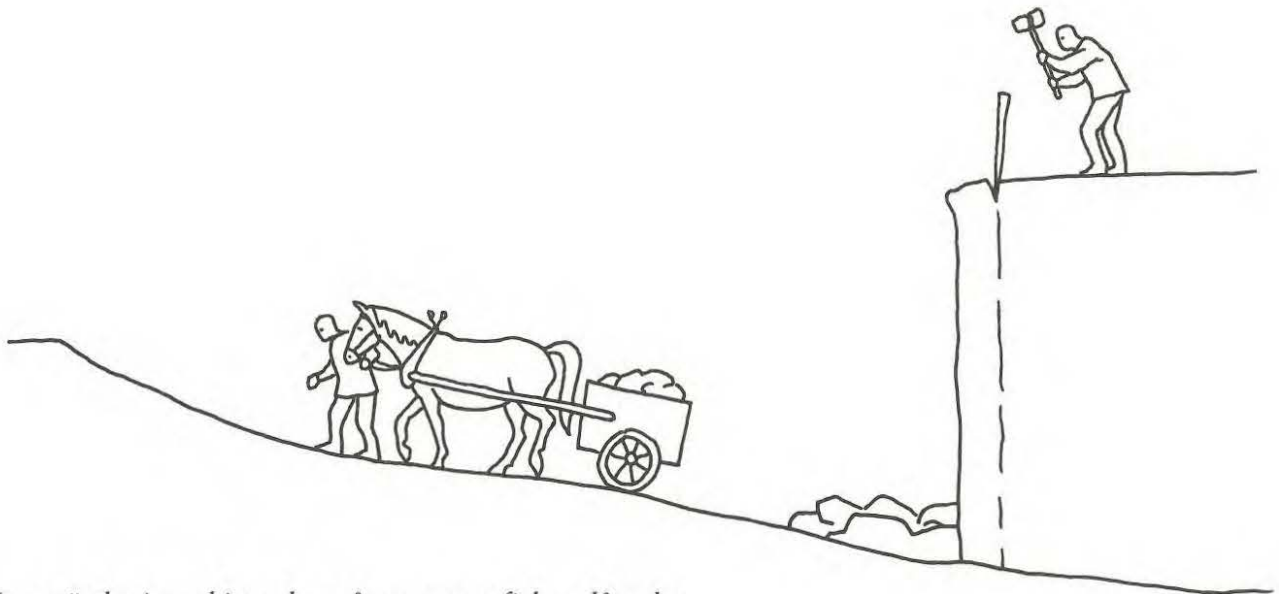
Stora mängder märgellera spreds ut på åkermarken, ofta så mycket som 200 à 300 ton per hektar. Brytningen lades därför ofta i direkt anslutning till den åker som skulle märglas. Resultatet blev att man fick många, ofta ganska små märgelgravar inom dessa områden.

Effekterna av märglingen varierade, men var i stort sett positiva för skördeutfallet. Problemet var att effekterna blev ganska kortfristiga och vändes i mot-

Märgelgraven är en lämning som vittnar om en kort men viktig epok i det svenska jordbrukets historia.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Man grävde sig ned i marken så att graven fick en långsluttande sida, där man kunde ta upp leran med kärra. Övriga sidor där själva brytningen skedde blev brantare.

satsen efter ungefär 15 till 20 år. Uttrycket att "märglingen ger rika föräldrar men fattiga barn" härrör från detta förhållande.

Märglingen var mycket arbetskrävande. När arbetskostnaderna steg vid slutet av 1800-talet, samtidigt med att användningen av ren kalk och konstgödsel inleddes, minskade behovet av märglingen snabbt. Sedan brytningen upphört har en stor del av märkegravarna fyllts med vatten. De utgör idag värdefulla småvatten i det intensivt brukade åkerlandskapet. Kanterna har efter det att brytningen upphört fått en vegetation av gräs, buskar och träd, ofta pilar.

Det finns risk att man idag förväxlar gamla märkegravar med framförallt torvtäkter, vilka också skapat liknande småvatten (se faktabladet "Torvtäkter i dödisgröpar").

Avverka och röj bort träd, buskar och sly vid märkegravens forna uppfartsramp så att denna framträder ordentligt.

SKÖTSEL

En tillräckligt bred zon som inte plöjs skall lämnas längs märkegravarnas kanter så att dessa inte rasar eller skadas.

Avverka och röj bort träd, buskar och sly vid märkegravens forna uppfartsramp så att denna framträder ordentligt. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Gallra i övrigt igenväxande märkegravar från träd, sly och buskar. Gallra dock varsamt eftersom träd och buskar kring märkegravar ofta är viktiga refugier för växter och djur, speciellt i det trädfattiga helåkerslandskapet. Trädsiktet kring märkegravarna har varierat från trakt till trakt. Därför bör man ta reda på traktens tradition innan gallrings- och röjningsinsatser görs. Länsstyrelsen kan ge råd.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

• Märkegravarna skadas om man

- placerar sten, massor och avfall i eller nära intill dem.
- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar i gravarnas närhet.
- gör ingrepp som sänker vattennivån.

§§

Märgelgravar kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161).

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

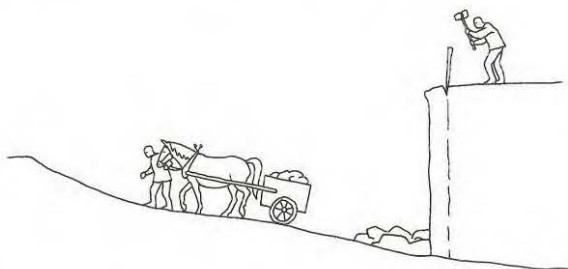
Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

 Riksantikvarieämbetet

Box 5405, 114 84 Stockholm, tel. 08-78390 00

Märgelgravar

Märgel är en kalkhaltig jordart, som använts som jordförbättringsmedel på kalkfattiga jordar (märgling). Märgelgrav kallas den grop eller grav som uppstått där man tagit upp märgellera.

En märgelgrav kan ha varierande utseende. Normalt grävde man sig ned i marken så att graven fick en långsluttande sida, där man kunde ta upp leran med kärra. Övriga sidor där själva brytningen skedde blev brantare. Till storleken är märgelgravarna relativt små, oftast bara några tiotal meter i tvärsnitt.

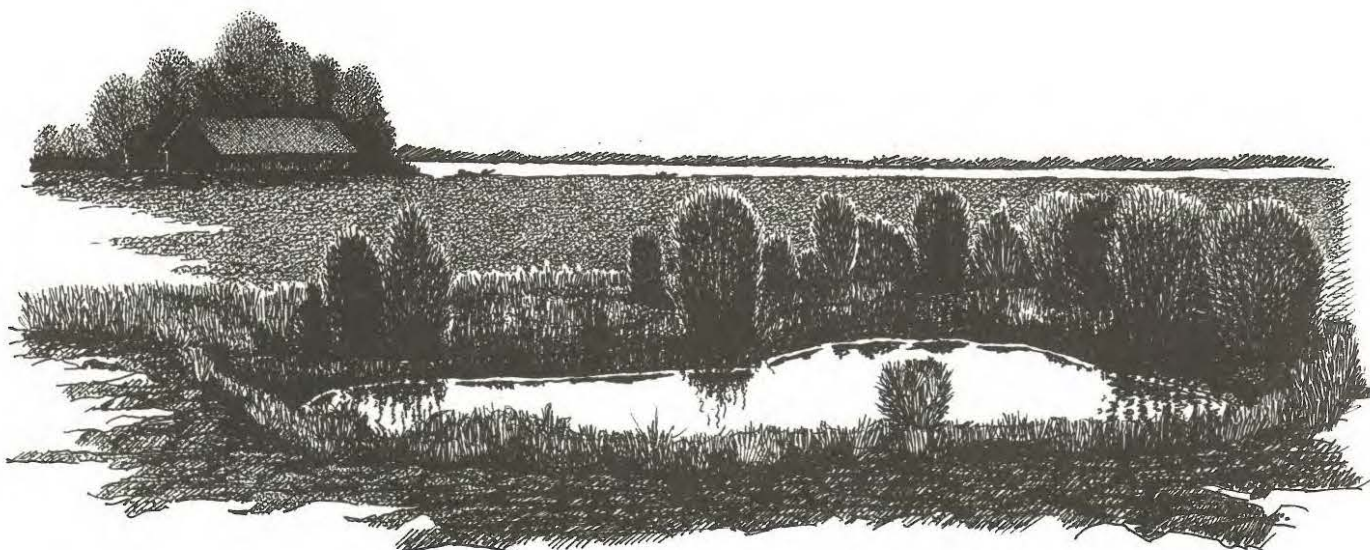
Metoden att förbättra jorden med den kalk- och mineralhaltiga märgellera var känd sedan länge, men det var först under 1800-talets förra hälft som den kom till Sverige. I början var det främst de större jordbruken och godsena som märglade sina marker men under 1800-talets senare hälft fick märglingen stor spridning inom de områden där det fanns mär-

gellera under odlingskiktet. Märglingen var mest utbredd i Skåne och Hallands mer bördiga bygder.

Märgelgraven är en lämning som vittnar om en kort men viktig epok i det svenska jordbrukets historia. Befolkningsökningen under framförallt 1800-talet skapade ett behov av utvidgade åkerarealer. Inom slättbygden odlade man efterhand upp stora delar av den gamla ängsmarken, men i och med denna minskning av fodertillgången kunde man inte hålla lika stora kreatursbestånd. Detta fick i sin tur gödselproduktionen att minska. Eftersom man då inte hade tillgång till konstgödsel blev märglingen en praktiskt genomförbar metod för att höja åkerns kapacitet.

Stora mängder märgellera spreds ut på åkermarken, ofta så mycket som 200 à 300 ton per hektar. Brytningen lades därför ofta i direkt anslutning till den åker som skulle märglas. Resultatet blev att man fick många, ofta ganska små märgelgravar inom dessa områden.

Effekterna av märglingen varierade, men var i stort sett positiva för skördeutfallet. Problemet var att effekterna blev ganska kortfristiga och vändes i motsatsen efter ungefär 15 till 20 år. Uttrycket att "märglingen ger rika föräldrar men fattiga barn" härrör från detta förhållande.

Märgelgraven är en lämning som vittnar om en kort men viktig epok i det svenska jordbrukets historia.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Märglingen var mycket arbetskrävande. När arbetskostnaderna steg vid slutet av 1800-talet, samtidigt med att användningen av ren kalk och konstgödsel inleddes, minskade behovet av märglingen snabbt. Sedan brytningen upphört har en stor del av mägergravarna fyllts med vatten. De utgör idag värdefulla småvatten i det intensivt brukade åkerlandskapet. Kanterna har efter det att brytningen upphört fått en vegetation av gräs, buskar och träd.

SKÖTSEL

En tillräckligt bred zon som inte plöjs skall lämnas längs mägergravarnas kanter så att dessa inte rasar eller skadas.

Avverka och röj bort träd, buskar och sly vid mägergravens forna uppfartsramp så att denna fram-

träder ordentligt. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utar-
mas och röjningen blir effektiv. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Gallra i övrigt igenväxande mägergravar från träd, sly och buskar. Gallra dock varsamt eftersom träd och buskar kring mägergravar ofta är viktiga refugier för växter och djur, speciellt i det trädfattiga helåkerslandskapet. Trädsiktet kring mägergravarna har varierat från trakt till trakt. Därför bör man ta reda på traktens tradition innan gallrings- och röjningsinsatser görs. Länsstyrelsen kan ge råd.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

- *Mägergravarna skadas om man*
  - placerar sten, massor och avfall i eller nära intill dem.
  - sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar i gravarnas närhet.
  - gör ingrepp som sänker vattennivån.

§§

Mägergravar kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161).

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Brukning svägar

Brukning svägar har funnits så länge man använt någon form av vagn eller släde. De har nyttjats framförallt för transporter inom byn, t ex mellan gårdstomten och åkermarkerna.

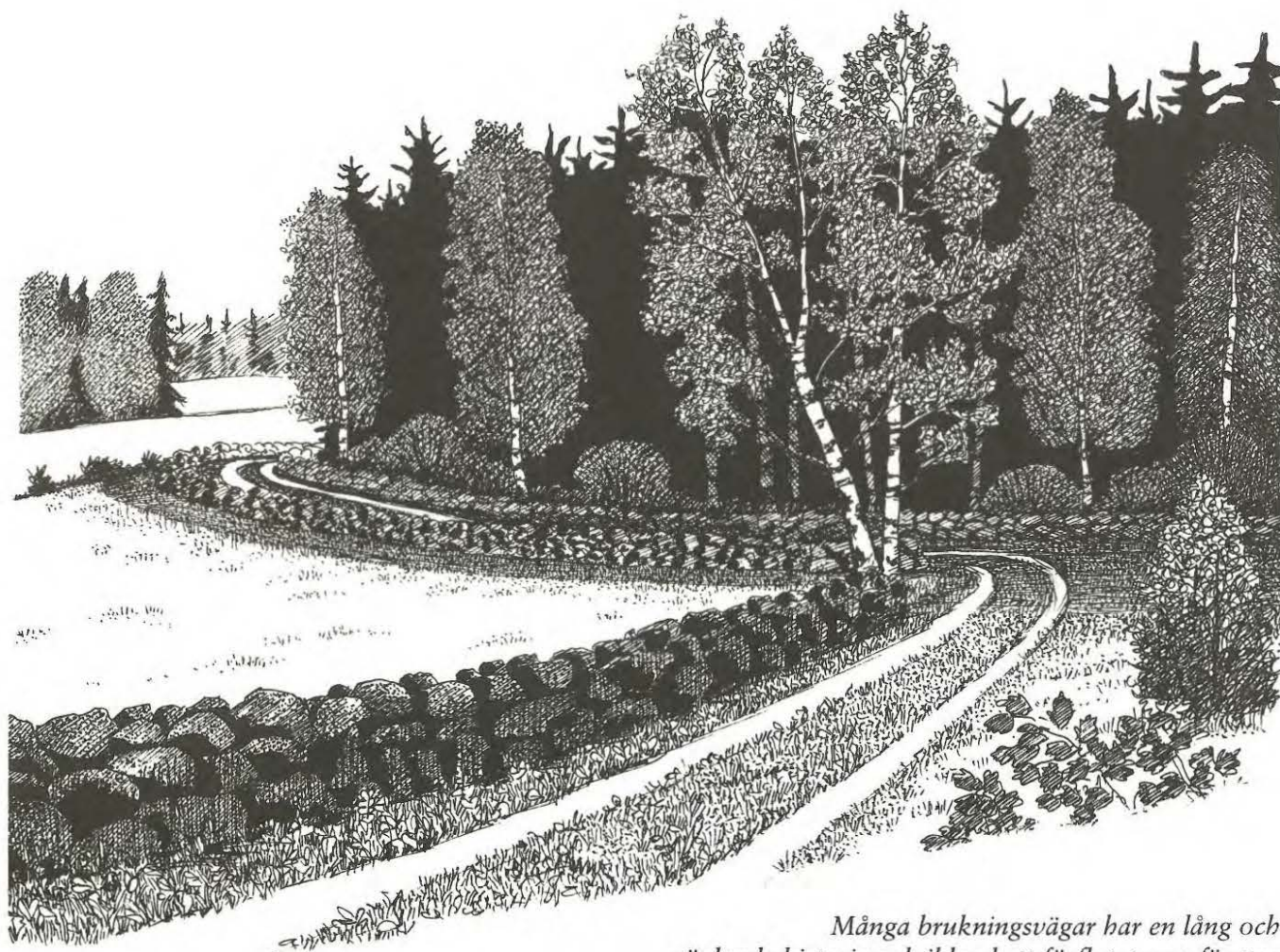
Många brukning svägar har en lång och växlande historia och ibland ett förflutet som fägator, d v s anlagda för boskapsdrev från byn till betet på utmarken. Fägatorna avgränsades i stenfattiga områden av hägnader av trä, vilka idag ofta är försvunna. I övriga områden ligger i många fall stenvägar kvar.

Brukning svägar sträckning berättar om det äldre odlingslandskapets struktur. De var förr betydligt mer krokiga och anpassade till terrängen än vad de är idag. Vägar undvek sankmarkerna och följde höjdsträckningarna. De lades så att de heller inte skulle inkräkta på den odlingsbara marken.

Väg- och åkerrenarna slogs förr med lie. Höet från renarna var ett tillskott till vinterfodret. Att utnyttja dem för kreatursbete var också vanligt. Skötseln av vägar var i äldre tid noga reglerad. Detta gällde i första hand s k byvägar till och från gården, men innefattade också brukning svägar.

Tillsammans med väg- och åkerrenarna fungerar brukning svägar som spridning svägar för många växt- och djurarter. De har också betydelse som passager genom landskapet för småvilt som raphöns, fasaner och fältharar.

Även om en del brukning svägar idag förlorat sin ursprungliga funktion finns lämningar kvar i form av vägrenar och stensatta kanter.

Många brukning svägar har en lång och växlande historia och ibland ett förflutet som fägator för boskapsdrev från byn till betet på utmarken.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Slå årligen gräset i vägrenarna och vid behov även mittsträngen. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slåttern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Ett komplement till slätter kan vara att fjolårsgräset bränns under vårvintern.

Röj buskar och sly i vägrenarna och mittsträngen. Röjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Ta bort avfallet.

• *Brukningvägen skadas om man*

- placerar sten, massor och avfall på den, i vägrenarna eller i angränsande diken.
- använder annat vägmateriäl vid förbättring av vägen än den ursprungligen är byggd av.
- förändrar dess bredd eller sträckning.
- skadar dess renar genom upplöjning.
- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar i vägrenarna och i angränsande diken.

Äldre brukningsvägar kan vara skyddade med stöd av lag. Se 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

Röj buskar och sly i vägrenarna och mittsträngen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Vägar

Vägarnas sträckning ger en bild av hur människor och djur har färdats i landskapet. Förutom de allmänna vägarna, som binder samman gårdar och byar, fanns ett nät av brukningsvägar och fägator i det gamla odlingslandskapet. Dessa gamla vägar är i allmänhet anpassade till terrängen och odlingsmarkerna. De följer högre partier och undviker sankmarkerna. Vägar som tillkom i samband med skiftena på 1800-talet är många gånger dragna intill ägogränser och gränser mellan olika markslag.

Man kan återfinna många vägar på äldre lantmäterikartor samt rester av dem i dagens landskap, även om ännu fler helt har försvunnit.

Vägen var inte enbart en transportled eller gränsmarkering. I äldre tid utnyttjade man alla tänkbara marker för foderförsörjningen. Varenda strå togs tillvara och vägrenen var en av alla de marginella ytor som slogs. Där markerna var steniga användes kortbladiga liar. Man hackade sig fram, hackslått eller skrabbslått som man säger på vissa håll. Denna slåtter utfördes sent på sommaren när annat skördearbete var avslutat, vilket gynnade en mycket artrik flora och en till denna knuten speciell fauna.

Stora delar av de gamla vägssystemen har brutits

sönder av den ändrade markanvändningen och av förändringar i bebyggelsestrukturen. Här och var har dock delar av det gamla vägnätet bibehållits. Äldre brukningsvägar är viktiga att bevara och vårda just för att de berättar om kontakterna mellan gårdar och byar och om gårdarnas markanvändning i gammal tid. På de väg- och dikesrenar som man fortsatt att slå kan vi också finna en del av den växtrikedom och de djurarter som hörde hemma i det traditionella jordbruket, men som är hotade idag.

Skötseln av vägarna var förr noga reglerad. I Magnus Erikssons landslag stadgades att alla skulle bygga broar och röja väg, var och en efter sina ägor. Vägunderhållet för enskilda vägar åvilade också alla i proportion till gårdens storlek. Landslagens bestämmelser fanns kvar ännu vid 1800-talets slut, delvis ända fram till vägväsendets förstatligande år 1944. Det betyder att skötseln av vägarna var ett enskilt ansvar. Vägunderhållet delades antingen upp mellan de enskilda eller byalag, socken- eller häradsvis o s v. Som exempel hade Ljusdals socken del i ansvaret för underhållet av kustlandsvägen i Enångers på 1600-talet och senare.

Äldre brukningsvägar är viktiga att bevara och vårda eftersom de berättar om kontakterna mellan gårdar och byar och om gårdarnas markanvändning i gammal tid.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Slå årligen gräset i vägrenarna och vid behov även mittsträngen. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slåtern ske mellan blomning och frösättning, så att de inte fröar av sig. Upprepa därefter vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegetationen är en artrik, slåtter- och betesgynnad flora, bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Slåtterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Ett komplement till slåtter kan vara att fjolårsgräset bränns under vårvintern.

Röj buskar och sly i vägrenarna och mittsträngen. Röjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Ta bort avfallet.

• *Vägen skadas om man*

- placerar sten, massor och avfall på den, i vägrenarna eller i angränsande diken.
- använder annat vägmateriäl vid förbättring av vägen än den ursprungligen är byggd av.
- förändrar dess bredd eller sträckning.
- skadar dess renar genom upplöjning.
- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar i vägrenarna och i angränsande diken.

Vägar kan vara skyddade med stöd av lag. Se 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

Röj buskar och sly i vägrenarna och mittsträngen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Vägar

Vägarnas sträckning ger en bild av hur människor och djur har färdats i landskapet. Förutom de allmänna vägarna, som binder samman gårdar och byar, fanns ett nät av brukningsvägar och fägator i det äldre odlingslandskapet. Dessa gamla vägar är i allmänhet anpassade till terrängen och odlingsmarkerna. De följer högre partier och undviker sankmarkerna. Vägar som tillkom i samband med skiftena på 1800-talet är många gånger dragna intill ägo gränser och gränser mellan olika markslag.

Många av odlingslandskapets äldre vägar kan vi återfinna på gamla lantmäterikartor. Stora delar av de gamla vägsystemen har dock brutits sönder av den ändrade markanvändningen och av förändringar i bebyggelsestrukturen. I dagens landskap finner vi därför ofta bara rester av äldre vägsystem medan ibland även spåren är helt försvunna.

Skötseln av vägarna var förr noga reglerad. I Magnus Erikssons landslag stadgades att alla skulle bygga broar och röja väg, var och en efter sina ägor. Vägunderhållet för enskilda vägar åvilade också alla i proportion till gårdens storlek. Landslagens bestämmelser fanns kvar ännu vid 1800-talets slut, delvis ända fram till vägväsendets förstatligande år 1944. Det betyder att skötseln av vägarna var ett enskilt ansvar.

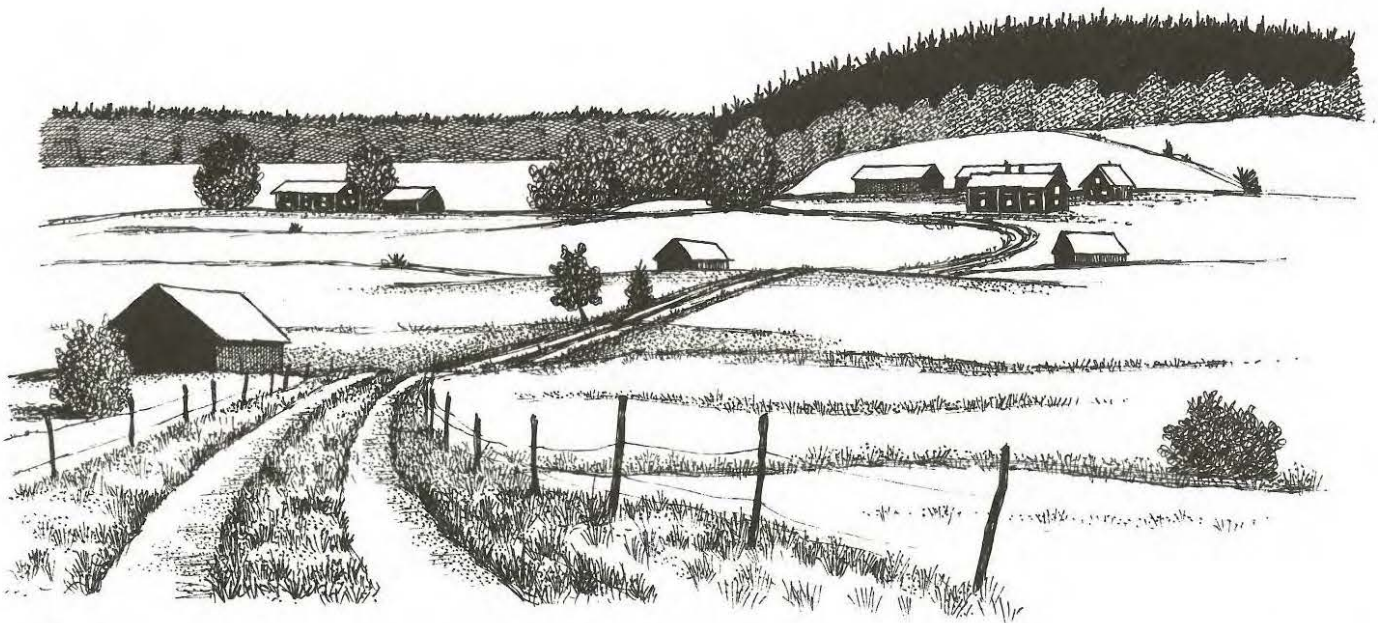
Vägen var inte enbart en transportled eller gränsmarkering. I äldre tid utnyttjade man alla tänkbara

marker för foderförsörjningen. Varenda strå togs tillvara och vägaren var en av alla de marginella ytor som slogs. Där markerna var steniga användes kortbladiga liar. Man hackade sig fram, hackslått eller skrabbslått som man säger på vissa håll. Denna slåtter utfördes sent på sommaren när annat skördearbete var avslutat, vilket gynnade en mycket artrik flora och en till denna knuten speciell fauna.

Äldre brukningsvägar är viktiga att bevara och vårda just för att de berättar om kontakterna mellan gårdar och byar och om gårdarnas markanvändning i äldre tid. På de väg- och dikesrenar som man fortsatt att slå kan vi finna en del av den växtrikedom och de djurarter som hörde hemma i det traditionella jordbruket, men som är hotade idag.

SKÖTSEL

Slå årligen gräset i vägrenarna och vid behov även mittsträngen. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter kan slåtern ske mellan blomning och frösättning, så att de inte fröar av sig. Upprepa därefter vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegetationen är en artrik, slåtter- och betesgynnad flora, bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Slåtterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Äldre brukningsvägar är viktiga att bevara och vårda eftersom de berättar om kontakterna mellan gårdar och byar och om äldre markanvändning.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Ett komplement till slätter kan vara att fjolårsgräset bränns under vårvintern.

Röj buskar och sly i vägrenarna och mittsträngen. Röjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Ta bort avfallet.

• *Vägen skadas om man*

- placerar sten, massor och avfall på den, på vägrenarna eller i angränsande diken.
- använder annat vägmateriäl vid förbättring av vägen än den ursprungligen är byggd av.
- förändrar dess bredd, höjd eller sträckning.
- skadar dess renar genom upplöjning.
- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar på vägrenarna och i angränsande diken.

§§

Vägar kan vara skyddade med stöd av lag. Se 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

Röj buskar och sly i vägrenarna och mittsträngen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Brukningssvågar och fågator

Brukningssvågar har funnits så länge man använt någon form av vagn eller slåde. De har nyttjats framförallt för transporter av olika slag inom byn eller gården, t ex mellan gårdstomten och åkermarkerna.

Många brukningssvågar har en lång och växlande historia och ibland ett förflutet som fågator. Sådana anlades för boskapsdrev från byn till betet på utmarken. Fågatorna omgärdades i stenfattiga områden av hägnader av trä, vilka idag ofta är försvunna. I de områden där sten använts för att omgärda fågatorna är de vanligtvis i högre grad bevarade.

Brukningssvågarnas sträckning berättar om det äldre odlingslandskapets struktur. De var förr betydligt mer krokiga och anpassade till terrängen än vad de är idag. Svågarna undvek sankmarkerna och följde höjdsträckningarna. De anlades så att de inte skulle inkräkta på den odlingsbara marken.

Våg- och åkerrenarna slogs förr med lie. Höet från renarna var ett tillskott till vinterfodret. Att utnyttja dem för kreatursbete var också vanligt. Skötseln av svågar var i äldre tid noga reglerad. Detta gällde i första hand sk byvågar till och från gården, men innefattade också brukningssvågar.

Tillsammans med våg- och åkerrenarna fungerar brukningssvågarna och fågatorna som spridningssvågar för många växt- och djurarter. De har också

betydelse som passager genom landskapet för småvilt som raphöns, fasaner och fåltharar.

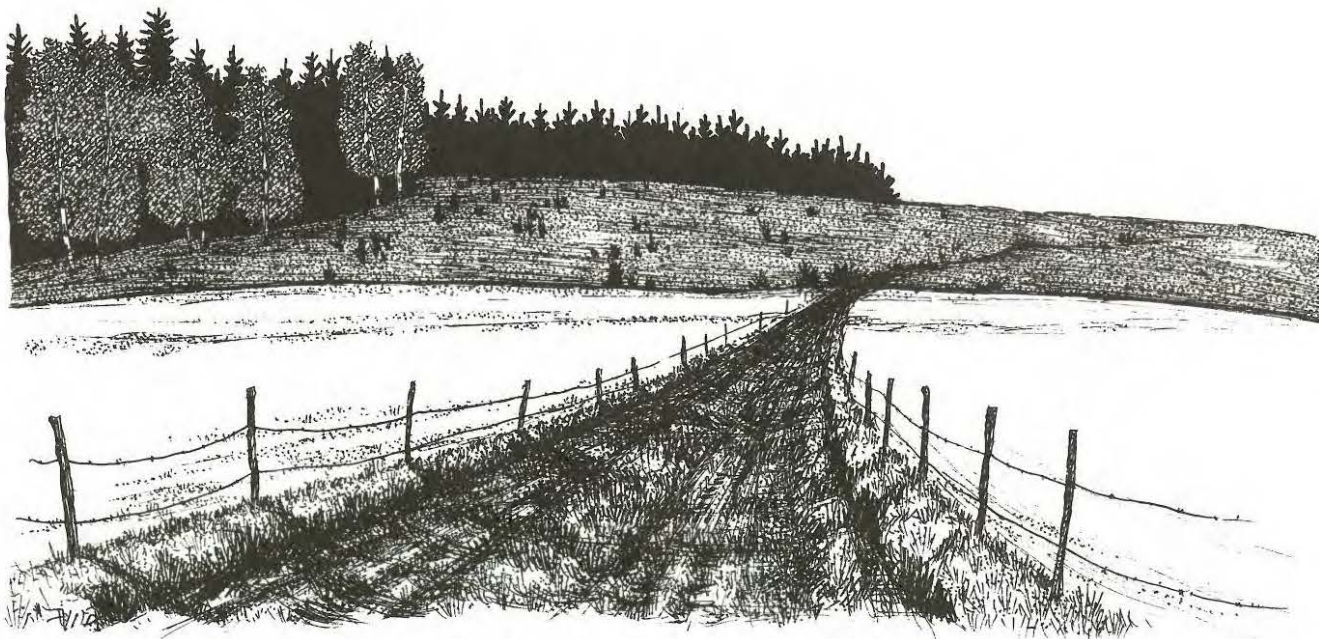
Även om en del brukningssvågar och fågator idag förlorat sin ursprungliga funktion finns lämningar kvar i form av vågrenar, stensatta kanter och stenvågar eller andra typer av hägnader.

SKÖTSEL *Brukningssvågar*

Slå årligen gråset i vågrenarna och vid behov även mittstrången. Om vegetationen består av t ex nässlor, ålggrås, hundkås och högvåxta gråsararter kan slått ske mellan blomning och fråsättning. Upprepa därefter vid behov slått av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slått ske med skårande redskap, helst lie, under traditionell slåtttid i juli-augusti. Slåttbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Ett komplement till slått kan vara att fjolårsgråset brånns under vårvintern.

Röj buskar och sly i vågrenarna och mittstrången. Röjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Ta bort avfallet.

Många brukningssvågar har en lång och växlande historia och ibland ett förflutet som fågator för boskapsdrev från byn till betet på utmarken.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Låt fägatan ha kvar sin ursprungliga funktion. Då fägatan inte blivit väl avbetad och hög vegetation står kvar, kan kompletterande putsning behövas. Använd lie. Ta bort avfallet. Nässlor kan slås av under sommaren. När de torkat äts de upp av djuren.

Som alternativ till bete kan gräset i fägatan årligen slås (se ovan).

Avverka och röj bort alla träd, buskar och sly inne i fägatan så att den framträder ordentligt. Längs hägnadernas utsida kan enstaka äldre träd och buskar, företrädesvis bärande, sparas för fågel- och insektsfaunan. Spara också märkliga träd som t ex stora ekar och andra träd till vilka traditioner är knutna, liksom hamlade träd. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen (se ovan). Se till att hägnaderna inte skadas i samband med röjningen. Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de ofta har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är helt döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

- *Brukningvägen eller fägatan skadas om man*
  - placerar sten, massor och avfall på den, i vägrenarna eller i angränsande diken.
  - använder annat vägmateriäl vid förbättring av vägen än den ursprungligen är byggd av.
  - förändrar dess bredd eller sträckning.
  - skadar dess renar genom upplöjning.
  - byter ut äldre, traditionella typer av hägnader.
  - sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar i vägrenarna och i angränsande diken.

Äldre brukningsvägar kan vara skyddade med stöd av lag. Se 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Fägator kan vara skyddade med stöd av lag som äldre brukningsvägar. Om stenmurar kantar fägatan, se bestämmelser om biotopskydd i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161). Varaktigt övergivna fägator kan också vara fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Röj buskar och sly i vägrenarna och mittsträngen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Brukning svägar

Brukning svägar för transporter inom byns territorium, mellan t ex gård och åker, har funnits så länge vi utnyttjat någon form av vagn eller släde.

I äldre tider var brukning svägarna betydligt krokigare än de som anläggs idag. Äldre brukning svägar ligger högt och undviker fuktiga markområden. Eftersom transportmedlen i det äldre jordbrukssamhället inte var lika breda och tunga som idag och inte heller gick särskilt fort fanns det ingen anledning att ha raka vägar. Man lät dem följa terrängen så att man på bästa sätt kunde utnyttja den odlingsbara marken. Brukning svägarna kunde också sammanfalla med fägator och landsvägar. Före stenkrossens tid var brukning svägarna inte särskilt väl preparerade med grus och sand. Dagens välgrusade brukning svägar är ett sent fenomen.

Brukning svägarnas sträckning ändrades inte ofta i äldre tid och det förekommer att en vägsträckning som är känd från 1630-talet är densamma idag. En händelse som dock kom att påverka vägsträckningarna var då marken reglerades genom sk skiften under 1700- och 1800-talen. Skiftena innebar att man ersatte det äldre spridda markägandet med ett mer samlat. Nya ägo gränser drogs upp i landskapet och skar ofta tvärs över de äldre gränserna. De nya

gränserna var nästan alltid raka, såvida de inte låg intill vattendrag eller sjöar. Idag kan därför vägsträckningar som tillkommit före skiftena avslöja gamla gränser som försvunnit. En del bönder tvingades flytta sin gård från bykärnan till något sammanhängande åkerstycke utanför som en följd av skiftena. Det nya boplatsläget medförde att man anlade nya vägar och fägator, vars sträckningar ofta följde gränserna. Landsvägarna påverkades dock sällan av skiftena. Dessa vägar har vanligtvis ändrat sträckning först under 1900-talet som en anpassning till att fordonens hastighet ökat.

All mark som inte odlades eller betades slogs förr för vinterfodrets skull. Detta gällde även vägrenarna. De var välhävdade randmiljöer där djur, örter och gräs levde. Vegetationen utmed brukning svägarna utmärks bl a av blåklöcka, darrgräs och jungfrulin. Där lever även flera insekter, såsom humlor, bin och dagfjärilar.

Skötseln av vägar var förr noga reglerad. Detta gällde i första hand sk byvägar till och från en gård, men omfattade även brukning svägar. Även om en del brukning svägar förlorat sin funktion finns många gånger spåren kvar i form av renar och stensatta kanter.

Brukning svägar för transporter mellan gård och åker har funnits så länge vi utnyttjat någon form av vagn eller släde.

Slå årligen gräset i vägrenarna och vid behov även mittsträngen. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slåttern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Ett komplement till slätter kan vara att fjolårsgräset bränns under vårvintern.

Röj buskar och sly i vägrenarna och mittsträngen. Röjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Ta bort avfallet.

- *Brukningvägen skadas om man*
- placerar sten, massor och avfall på den, i vägrenarna eller i angränsande diken.
- använder annat vägmateriel vid förbättring av vägen än den ursprungligen är byggd av.
- förändrar dess bredd eller sträckning.
- skadar dess nuvarande vägrenar genom upplöjning.
- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar i dess renar och angränsande diken.

Äldre brukningsvägar kan vara skyddade med stöd av lag. Se 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Har de stensatta kanter eller stenbroar betraktas dessa element som fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Röj buskar och sly i vägrenarna och mittsträngen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Brukningsvägar

Brukningsvägar har funnits så länge man använt någon form av vagn eller släde. De har nyttjats framförallt för transporter av olika slag inom byn eller gården, t ex mellan gårdstomten och åkermarkerna.

Många brukningsvägar har en lång och växlande historia och ibland ett förflutet som fägator. Sådana anlades för boskapsdrev från byn till betet på utmarken. Fägatorna omgärdades i stenfattiga områden av hägnader av trä, vilka idag ofta är försvunna. I de områden där sten använts för att omgärda fägatorna är de vanligtvis i högre grad bevarade.

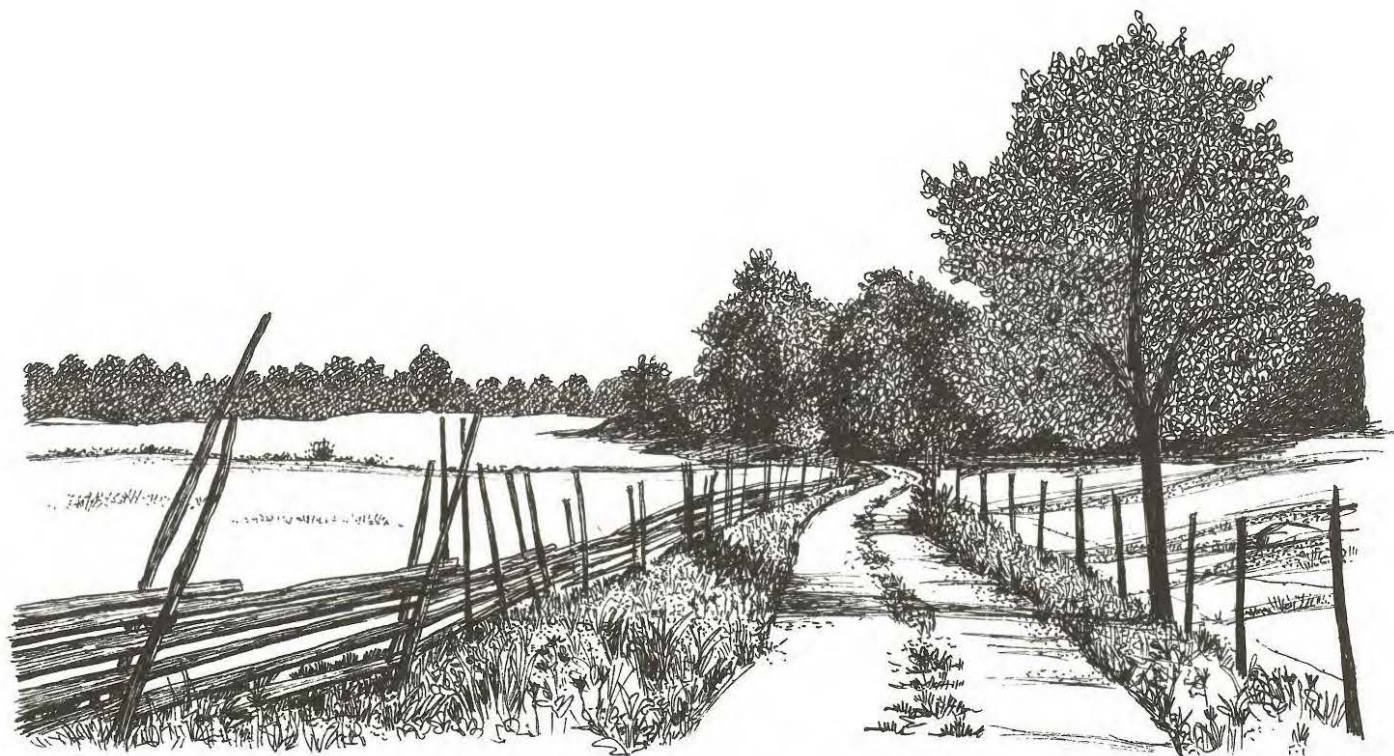
Brukningsvägarnas sträckning berättar om det äldre odlingslandskapets struktur. De var förr betydligt mer krokiga och anpassade till terrängen än de mer sentida brukningsvägarna. Äldre vägar undviker sankmarkerna och följer höjdsträckningarna. De

anlades så att de inte skulle inkräkta på den odlingsbara marken.

Väg- och åkerrenarna slogs förr med lie. Höet från renarna var ett tillskott till vinterfodret. Att utnyttja dem för kreatursbete var också vanligt. Skötseln av vägar var i äldre tid noga reglerad. Detta gällde i första hand sk byvägar till och från gården, men innefattade också brukningsvägar.

Tillsammans med väg- och åkerrenarna fungerar brukningsvägarna som spridningsvägar för många växt- och djurarter. De har också betydelse som passager genom landskapet för småvilt som t ex fasaner och fältharar.

Även om en del brukningsvägar idag förlorat sin ursprungliga funktion finns lämningar kvar i form av vägrenar och stensatta kanter.

Många brukningsvägar har en lång och växlande historia och ibland ett förflutet som fägator för boskapsdrev från byn till betet på utmarken.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Slå årligen gräset i vägrenarna och vid behov även mittsträngen. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter kan slåttern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Ett komplement till slätter kan vara att fjolårsgräset bränns under vårvintern.

Röj buskar och sly i vägrenarna och mittsträngen. Röjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Ta bort avfallet.

• *Brukningvägen skadas om man*

- placerar sten, massor och avfall på den, på vägrenarna eller i angränsande diken.
- använder annat vägmateriel vid förbättring av vägen än den ursprungligen är byggd av.
- förändrar dess bredd, höjd eller sträckning.
- skadar dess renar genom upplöjning.
- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar på vägrenarna och i angränsande diken.

Äldre brukningvägar kan vara skyddade med stöd av lag. Se 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

Röj buskar och sly i vägrenarna och mittsträngen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Brukning svägar

Brukning svägar har funnits så länge man använt någon form av vagn eller släde. Vägarne funktion i bygden var dels att binda samman gårdens olika markområden som åker, äng m m, dels att förbinda de skilda gårdarna med varandra.

Brukning svägarne sträckning berättar om det äldre odlingslandskapets struktur. De var förr betydligt mer krokiga och anpassade till terrängen än vad de är idag. Vägarne undvek sankmarkerna och följde höjdsträckningarna. De lades så att de heller inte skulle inkräkta på den odlingsbara marken.

Många brukning svägar har en lång och växlande historia och ibland ett förflutet som fägator, d v s anlagda boskapsdrev från gårdarna till betet på utmarken. Fägatorne avgränsades i stenfattiga områden av tunar i trä, vilka idag ofta är försvunna. I övriga områden ligger i många fall stentunar/vastar kvar.

Vägar med tunar (hägnader) på båda sidor heter

på Gotland "kvior". Kvior betecknar idag alla vägar förutom landsvägar och skogsvägar, medan ordet "gate" på Gotland betyder en väg i skogsmark.

Skötseln av vägar var förr noga reglerad. Redan i Gutalagen som nedtecknades i mitten av 1300-talet finns dessa underhållsskyldigheter noggrant reglerade. I paragraf 52 kan man läsa följande "Det är ock överenskommet, att man skall laga vägar vart år i alla socknar. Den som ej lagar vägar, skall böte tre marker till tinget."

Väg- och åkerrenarna slogs förr med lie. Höet från renarna var ett tillskott till vinterfodret. Att utnyttja dem för kreatursbete var också vanligt. De utgör idag randmiljöer för vissa djur, örter och gräs. Vegetationen utmed brukning svägarne utmärks bl a av liten blåklocka, darrgräs, jungfrulin, brudbröd och solvända. Där lever också flera insekter, såsom humlor, bin och dagfjärilar.

Brukning sväg som följer det äldre odlingslandskapets struktur.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Slå årligen gräset i vägrenarna och vid behov även mittsträngen. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter kan slåtern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttetid i juli-augusti. Slätterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Bränning av fjolårsgräset kan vara ett komplement till slåtter. Detta bör göras under vårvintern så att den kommande växtligheten inte skadas.

Röj buskar och sly i vägrenarna och mittsträngen. Røjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och røjningen blir effektiv. Ta bort avfallet.

• *Brukningvägen skadas om man*

- placerar sten, massor och avfall på den, i vägrenarna eller i angränsande diken.
- använder annat vägmateriel vid förbättring av vägen än den ursprungligen är byggd av.
- förändrar dess bredd eller sträckning.
- skadar dess renar genom uppløjning.
- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar i vägrenarna och i angränsande diken.

Äldre brukningvägar kan vara skyddade med stöd av lag. Se 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

Røj buskar och sly i vägrenarna och mittsträngen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabliden kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Vägar

Det gamla vägnätet bildar de äldsta grundstrukturerna i kulturlandskapet. Våra landsvägar har ofta en lång historia som färdvägar med rötter i medeltid eller ännu längre tillbaka. Den nutida vägen är som regel asfalterad och breddad men har oftast i huvudsak bevarat sin ursprungliga sträckning. Detta gäller särskilt de mindre vägarna som utöver sträckningarna bibehållit en småskalighet och följsamhet till landskapets topografi.

Inom de områden som sedan förhistorisk tid varit centralbygder är småvägnätet en omistlig del av kulturlandskapets innehåll. Vägarna står här i ett nära förhållande till både bebyggelse och landskap och bildar själva stommen i kulturlandskapets uppbyggnad. Till vägens kulturmiljö hör också milstenar, alléer, broar, stenvägar, väghållningsstenar m m.

SKÖTSEL

Slå årligen gräset i vägrenarna och vid behov även mittsträngen. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter kan slåtter ske mellan blomning och frösättning, så att

de inte fröar av sig. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om vegetationen är en artrik, slåtter- och betesgynnad flora, bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Slåtterbalk kan vara ett alternativ. Ta bort höet.

Ett komplement till slåtter kan vara att fjolårsgräset bränns under vårvintern.

Röj buskar och sly i vägrenarna och mittsträngen. Røjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och røjningen blir effektiv. Ta bort avfallet.

• Vägen skadas om man

- placerar sten, massor och avfall på den, på vägrenarna eller i angränsande diken.
- använder annat vägmateriäl vid förbättring av vägen än den ursprungligen är byggd av.
- förändrar dess bredd, höjd eller sträckning.
- skadar dess renar genom uppløjning.
- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar på vägrenarna och i angränsande diken.

Våra landsvägar har ofta en lång historia som färdvägar med rötter i medeltid eller ännu längre tillbaka.

Illustration: Charlotte Rinaldo

§§

Vägar kan vara skyddade med stöd av lag. Se 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladerna kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Odlingsrösen

I norra Sverige började man stenröja odlingsytor under järnåldern. De tidigaste odlingsrösen var små och till formen flacka med sten av växlande storlek. De gjordes små för att de kunde bära träd och buskar för lövtäkt. Under 1800-talet infördes allt tyngre och mer djupgående plogar. Dessa krävde att större stenar avlägsnades, något som i sin tur gjorde att de äldre åkerytorna på nytt måste röjas. Det är därför främst från denna epok som dagens bevarade nordsvenska odlingsrösen härrör. Stenen samlades i rösen på åkerholmar eller längs åkerkanter. Befintliga rösen av äldre typ samlades ihop i färre och större stensamlingar. När jordbruket senare mekaniserades blev det vanligt att röjningsstenen lades i stora skentippar.

I norra Sverige är odlingsrösen inte så vanliga som längre söderut. De flesta bevarade härrör från 1700-talets slut och 1800-talet. De äldsta av dessa är oftast regelbundna till formen, runda eller ovala och ca 4-6 m i diameter. Ytprofilen är flack. Ofta har

stenen samlats kring en eller flera jordfasta stenar.

De något yngre rösen är ca 5-10 m i diameter och har en välvd ytprofil. Antagligen har stenen hopsamlats med hjälp av dragdjur. Dessa rösen har tillkommit under 1800-talet och 1900-talets förra hälft.

De yngsta odlingsrösen är oftast oregelbundna till formen och innehåller ibland stenblock, liksom spår av borrning och sprängning. Stensamlingarna kan vara relativt höga och har dragits samman med maskinkraft.

Odlingsrösen berättar om den möda som nedlagts för att rensa odlingsmarken från sten och är därför viktiga inslag i odlingslandskapet. Rösen har också ett biologiskt värde då de hyser ett flertal växt- och djurarter.

Hoten mot odlingsrösen är att de förvandlas till tippar för både sten, skrot och gammalt gräs och att de växer igen. Risken finns också att de sprängs sönder av rötter från träd och sly.

Odlingsrösen berättar om mödan att rensa odlingsmarken från sten och är därför viktiga inslag i odlingslandskapet.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Röj buskar och sly intill odlingsrösen. Avverka träd vars rotsystem eller stam hotar att rubba eller på annat sätt skada odlingsrösen. Spara märkliga träd och andra träd till vilka traditioner är knutna. Spara även hamlade träd. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att rösen inte skadas vid röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt djuren beta ända fram till odlingsrösen om de ligger i betesmark.

Som en komplettering eller ett alternativ till bete kan gräset intill odlingsrösen årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slått ske mellan blomning och frösättning. Upprepa vid behov slått av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slått ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåtttid i juli-augusti. Ta bort höet.

• *Odlingsrösen skadas om man*

- bygger på de äldre rösen med ny odlingssten.
- placerar massor och avfall på eller nära intill dem.
- eldar hopsamlat ris och annat röjningsavfall på eller nära intill dem.
- sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar på eller nära intill rösen.

Odlingsrösen kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Odlingsrösen kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Röj buskar och sly intill odlingsrösen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Odlingsrösen

Med spett, spade och mycken möda har sten brutits ur åkrarna. Så har skett i olika omfattning under alla tider, men framförallt alltsedan järnplogen med vändskiva infördes under 1800-talet. Den nya plogen skar djupare och plöjde effektivare men var samtidigt svårare att vända runt stenarna i åkern än den äldre, lättare årdern.

I Skåne odlades nästan 450 000 hektar upp under perioden 1805 till 1914, vilket innebar en ökning av åkerarealen med drygt 300 %. Det är från denna nyodlingsepok som flertalet odlingsrösen härrör.

Odlingsrösen med riktigt stora stenar, ibland också sprängsten, härrör från 1900-talet och har tillkommit med maskinkraft och sprängämnen. Tidigare hade stenen släpats samman med handkraft och enklare redskap, ibland också med hjälp av dragdjur.

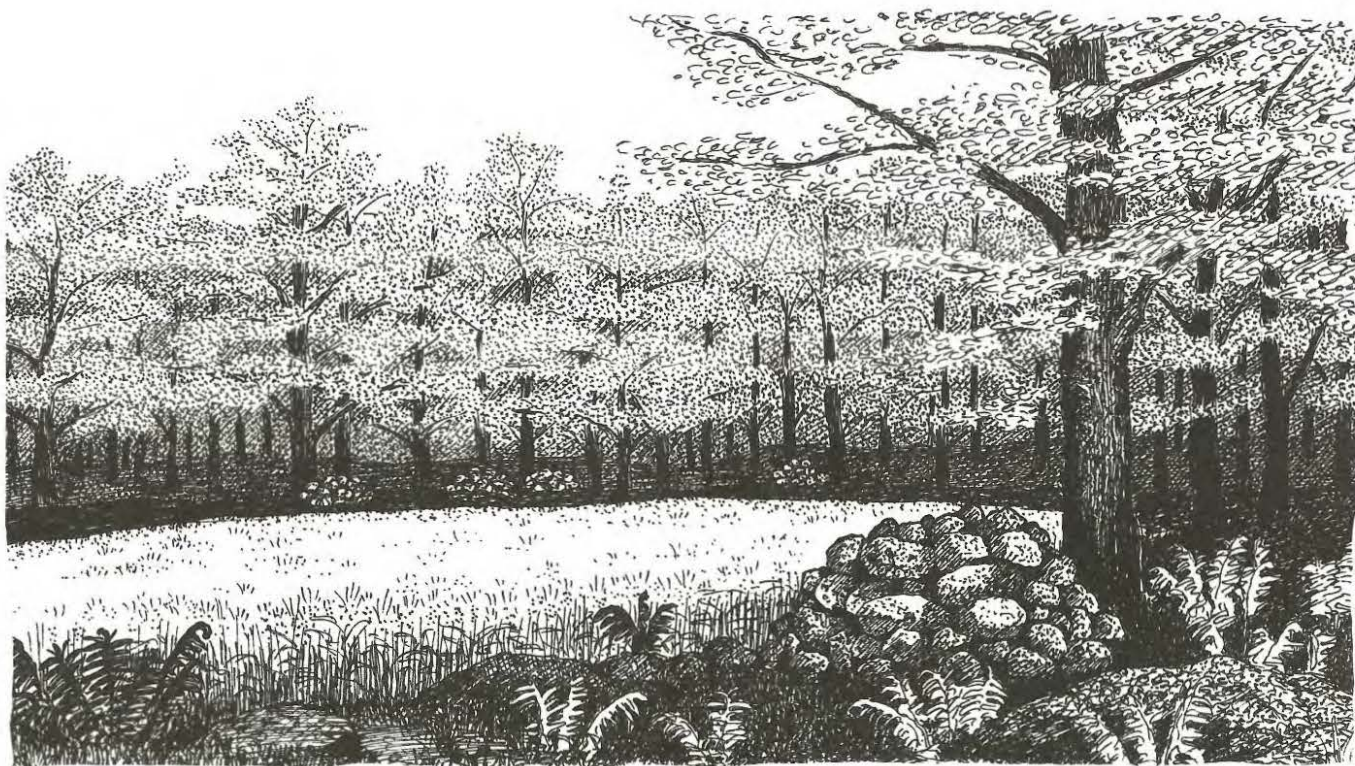
Odlingsrösen återfinns i huvudsak på gammal inägomark, d v s den mark som nyttjats som åker eller äng. De är vanligast i det småskaliga landskapet i Skånes mellan- och skogsbygder. De ligger ofta i kanten på åkerholmar eller vid någon större jordfast sten. Det förekommer att odlingsstenen lagts på

en förhistorisk grav. Odlingsrösen förekommer ibland i betesmarker, vilket visar att området tidigare varit uppodlat. På större odlingsrösen växer ibland buskar och enstaka träd.

Till formen är odlingsrösen oftast oregelbundet rundade. Stenstorleken varierar, ibland kraftigt. Man kan iaktta hur rösen byggts på höjden för att ta så liten yta i anspråk som möjligt. Även mer regelbundet formade och kallmurade rösen förekommer. Det kan tyda på att äldre stensamlingar förts samman vid ett senare skede. Detta skedde framförallt under 1800-talet i samband med utvecklingen av plogarna.

SKÖTSEL

Röj buskar och sly intill odlingsrösen. Avverka träd vars rotsystem eller stam hotar att rubba eller på annat sätt skada odlingsrösen. Spara märkliga träd som t ex stora ekar och andra träd till vilka traditioner är knutna. Spara även hamlade träd. Var också försiktig med avverkning av lågväxande lindar

Odlingsrösen återfinns i huvudsak på gammal inägomark. De ligger ofta i kanten på åkerholmar eller vid någon större jordfast sten.

Illustration: Charlotte Rinaldo

om dessa traditionellt har odlats i rösen a p g a intensivt betesbruk. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att rösen inte skadas vid röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt djuren beta ända fram till odlingsrösen om de ligger i betesmark.

Som en komplettering eller ett alternativ till bete kan gräset intill odlingsrösen årligen slå. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slåtern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Ta bort höet.

• *Odlingsrösen skadas om man*

- bygger på de äldre rösen med ny odlingssten.
- placerar massor och avfall på eller nära intill dem.
- eldar hopsamlat ris och annat röjningsavfall på eller nära intill dem.
- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar på eller nära intill rösen.

§§

Odlingsrösen kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Odlingsrösen kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Röj buskar och sly intill odlingsrösen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Odlingsrösen

I de norra delarna av Sverige började man stenröja odlingsytor under järnåldern. Dessa förhistoriska odlingsrösen förekommer oftast i områden som inte är åkermark idag, t ex i skogs- och hagmark.

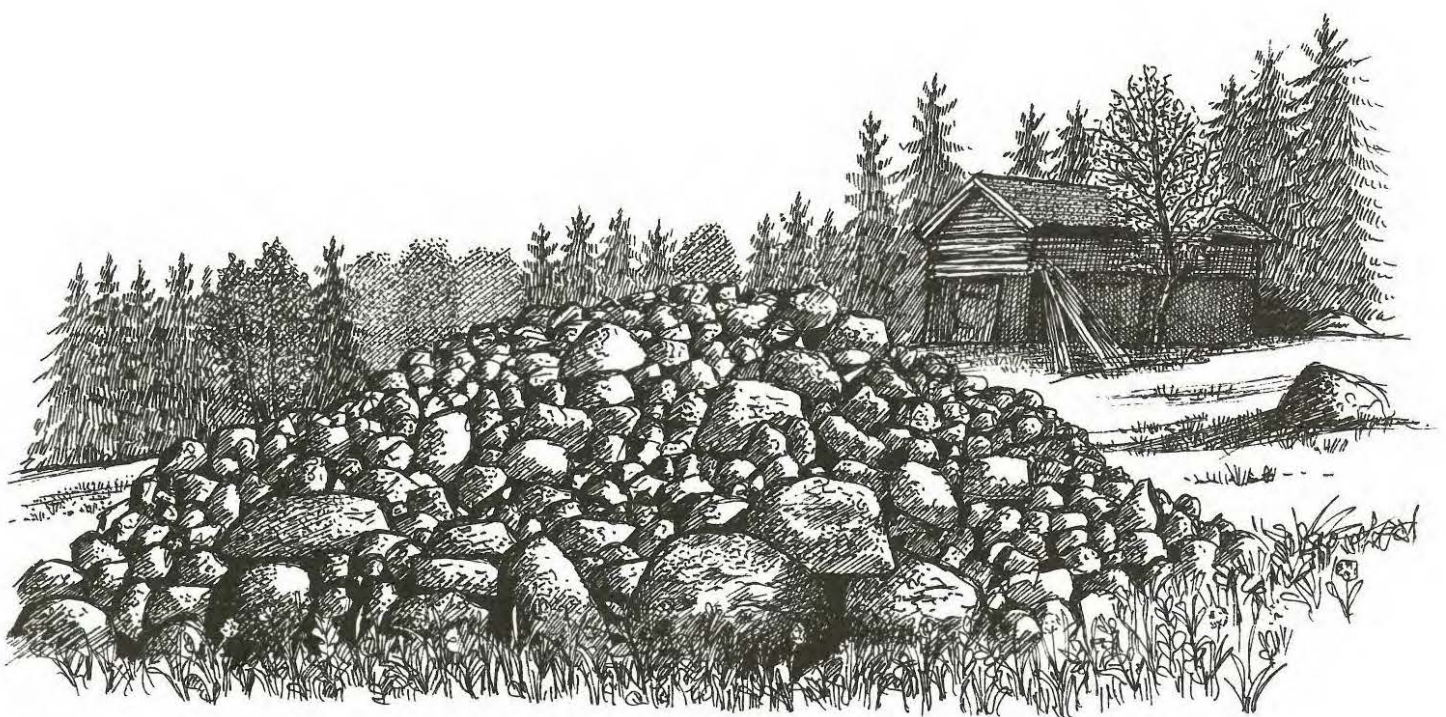
Under 1600- och 1700-talen skedde en nyodling av mycket steniga moränmarker i samband med finnbosättningarna. Åkermarken utvidgades och odlingsrösen blev fler.

Den kraftiga befolkningsökningen under 1800-talet krävde mer åkermark och man började intressera sig för ett förändrat jordbruk. Borttagandet av odlingsrösen på åkermark var en del i denna utveckling och har sedan dess fortgått i större eller mindre skala. Även de allt större och tyngre brukningsredskapen spelade en stor roll. De nya plogarna kunde inte lika smidigt som sina föregångare svänga runt stenrösen och andra odlingshinder. Stenen dumpades i stentippar, i skogsbryn eller i kanten på bergfasta naturhinder, men lades även samman i stora odlingsrösen eller i stenmurar.

Odlingsrösen är olika till utseendet beroende på den teknik som fanns tillgänglig när de lades samman. De äldsta odlingsrösen är små och flacka, och innehåller inte större stenar än en man kan bära. Efter hand som ny sten frös upp till åkerytan, bygg-

des odlingsrösen på. När man senare började släpa samman sten och hela mindre odlingsrösen med hjälp av dragdjur, blev rösen större. Under 1900-talet har stenmaterialet i odlingsrösen och stentippar fått ett nytt utseende. Många stenar är kantiga med spår av borrade hål efter sprängämnen. Stora block är blandade med stenen.

I de stora odlingsstråken i älvdalarna är markerna stenfattiga och jordbruket rationaliserat. Här är det ont om odlingsrösen. På odlingsmarken vid finnbosättningarna däremot, eller i andra mer steniga områden, finns det än idag gott om odlingsrösen. De utgör ett viktigt inslag i odlingslandskapet. Odlingsrösen berättar om den möda som lagts ned för att rensa marken från sten, men de har också ett biologiskt värde. Miljön är torr, ljus och varm. Stenen lagrar solvärme, som gör att värmekrävande djur som ödlor och ormar trivs, men värmen gynnar även vårbloomingen. Stenskvättan är en numera sällsynt fågel som bor och lever kring odlingsrösen och stentippar. Även dagfjärilar som blåvinge och påfågelöga lever här. Örter och blommor som är typiska för denna miljö är exempelvis prästkrage, blåklocka, backnejlika och kummin.

Odlingsrösen berättar om mödan att rensa marken från sten och är därför viktiga inslag i landskapet.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Röj buskar och sly intill odlingsrösende. Avverka träd vars rotsystem eller stam hotar att rubba eller på annat sätt skada odlingsrösende. Spara märkliga träd och andra träd till vilka traditioner är knutna. Spara även hamlade träd. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att rösende inte skadas vid röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de ofta har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt djuren beta ända fram till odlingsrösende om de ligger i betesmark.

Som en komplettering eller ett alternativ till bete kan gräset intill odlingsrösende årligen slå. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkåx och högväxta gräsarter kan slått ske mellan blomning och frösättning. Upprepa vid behov slått mellan blomning och frösättning. Om vegetationen består av en artrik, slått- och betesgynnad flora, bör slått ske med skärande redskap, helst lie, i juli-augusti. Ta bort höet.

• *Odlingsrösende skadas om man*

- bygger på de äldre rösende med ny odlingssten.
- placerar massor och avfall på eller nära intill dem.
- eldar hopsamlat ris och annat röjningsavfall på eller nära intill dem.
- sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar på eller nära intill rösende.

Odlingsrösende kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Odlingsrösende kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Röj buskar och sly intill odlingsrösende.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Odlingsrösen

I norra Sverige började man stenröja odlingsytor under järnåldern. De tidigaste odlingsrösen var små och till formen flacka med sten av växlande storlek. Under 1800-talet infördes allt tyngre och mer djupgående plogar. Dessa krävde att större stenar avlägsnades, något som i sin tur gjorde att de äldre åkerytorna på nytt måste röjas. Det är därför främst från denna epok som dagens bevarade nordsvenska odlingsrösen härrör. Stenen samlades i rösen på åkerholmar eller längs åkerkanter. Befintliga rösen av äldre typ samlades ihop i färre och större stensamlingar. När jordbruket senare mekaniserades blev det vanligt att röjningsstenen lades i stora skentippar.

I norra Sveriges odlingsbygder är odlingsrösen inte så vanliga som längre söderut. De norrländska älvdalarnas sedimentjordar är nästan stenfria. Odlingsrösen återfinns i stembunden terräng. I den jämtländska Storsjöbygden utgör de ett karaktäristiskt inslag i odlingslandskapet.

De flesta bevarade odlingsrösen härrör från 1700-talets slut och 1800-talet. De äldsta av dessa är oftast regelbundna till formen, runda eller ovala och ca 4-6 m i diameter. Ytprofilen är flack. Ofta har stenen samlats kring en eller flera jordfasta stenar.

De något yngre rösen är ca 5-10 m i diameter och har en välvd ytprofil. Antagligen har stenen

mestadels hopsamlats med hjälp av dragdjur. Dessa rösen har tillkommit under 1800-talet och 1900-talets förra hälft.

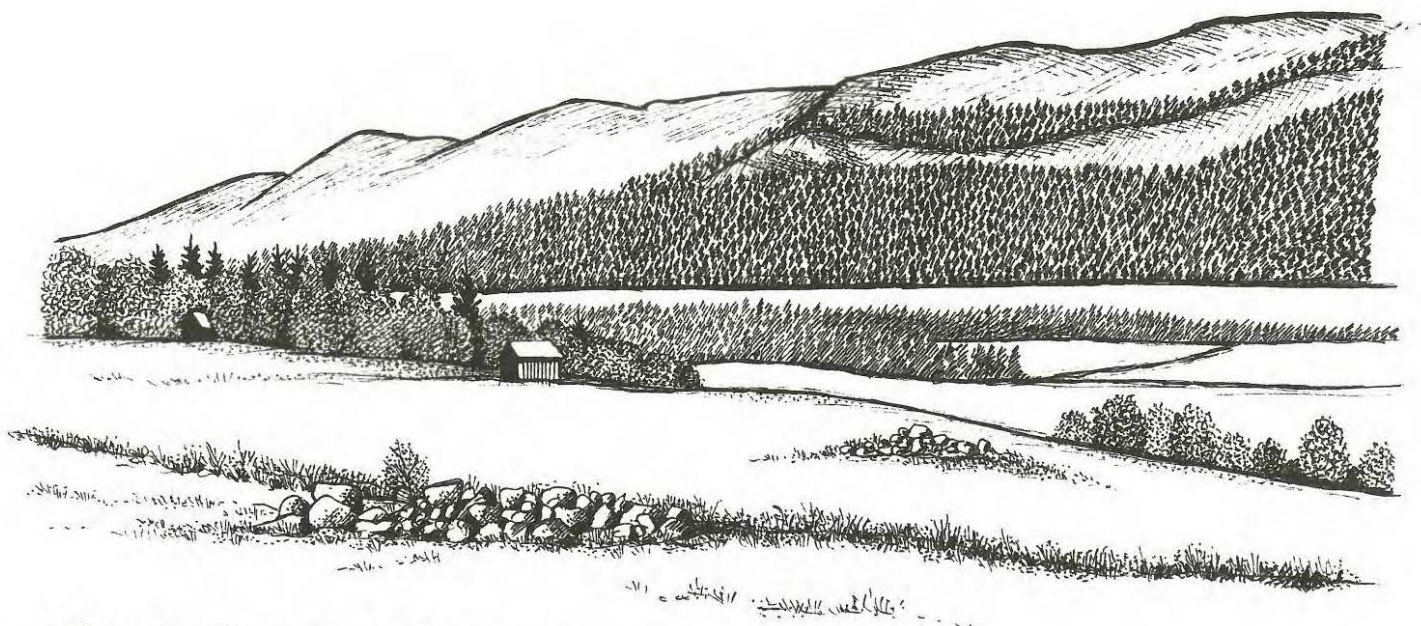
De yngsta odlingsrösen är oftast oregelbundna till formen och innehåller ibland stenblock, liksom spår av borring och sprängning. Stensamlingarna kan vara relativt höga och har dragits samman med maskinkraft.

Odlingsrösen berättar om den möda som nedlagts för att rensa marken från sten och är därför viktiga inslag i landskapet. Rösen har också ett biologiskt värde då de hyser ett flertal växt- och djurarter.

Hoten mot odlingsrösen är att de förvandlas till tippar för sten, skrot och gammalt gräs och att de växer igen. Risken finns också att de sprängs sönder av rötter från träd och sly.

SKÖTSEL

Röj buskar och sly intill odlingsrösen. Avverka träd vars rotsystem eller stam hotar att rubba eller på annat sätt skada odlingsrösen. Spara märkliga träd och andra träd till vilka traditioner är knutna. Spara även hamlade träd. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att rösen

Odlingsrösen berättar om mödan att rensa marken från sten och är därför viktiga inslag i landskapet

Illustration: Charlotte Rinaldo

inte skadas vid röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de ofta har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt djuren beta ända fram till odlingsrösen om de ligger i betesmark.

Som en komplettering eller ett alternativ till bete kan gräset intill odlingsrösen årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter kan slåtern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Ta bort höet.

• *Odlingsrösen skadas om man*

- bygger på de äldre rösen med ny odlingssten.
- placerar massor och avfall på eller nära intill dem.
- eldar hopsamlat ris och annat röjningsavfall på eller nära intill dem.
- sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar på eller nära intill rösen.

§§

Odlingsrösen kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Odlingsrösen kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Röj buskar och sly intill odlingsrösen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Odlingsrösen

Med spett, spade och mycken möda har sten brutits ur åkrarna. Så har skett i olika omfattning under alla tider, men framförallt alltsedan järnplogen med vändskiva infördes under 1800-talet. Den nya plogen skar djupare och plöjde effektivare men var samtidigt svårare att vända runt stenarna i åkern än den äldre, lättare årdern.

I södra Sverige, liksom även i övriga landet, ökade åkerarealen markant under 1800-talet. Det är från denna nyodlingsepok som flertalet odlingsrösen härrör.

Odlingsrösen med riktigt stora stenar och ibland också sprängsten, s k stentippar, härrör från 1900-talet och har tillkommit med maskinkraft och sprängämnen. Tidigare hade stenen släpats samman med handkraft och enklare redskap, ibland också med hjälp av dragdjur.

Odlingsrösen återfinns i huvudsak på gammal inägomark, d v s på mark som nyttjats som åker. De är vanligast i skogs- och mellanbygdens småskaliga landskap. De ligger ofta i kanten på åkerholmar eller vid någon större jordfast sten, ibland har de lagts på en förhistorisk grav. Odlingsrösen förekommer även i

ängs- och betesmarker, vilket visar att dessa tidigare varit uppodlade, åtminstone delvis. På större odlingsrösen växer ibland buskar och enstaka träd.

Till formen är odlingsrösen oftast oregelbundet rundade. Stenstorleken varierar, ibland kraftigt. Ofta har rösen byggts på höjden för att ta så liten yta i anspråk som möjligt. Även mer regelbundet formade och kallmurade rösen förekommer. Det kan tyda på att äldre stensamlingar förts samman vid ett senare skede, kanske under 1800-talet i samband med utvecklingen av plogarna.

SKÖTSEL

Röj buskar och sly intill odlingsrösen. Avverka träd vars rotsystem eller stam hotar att rubba eller på annat sätt skada odlingsrösen. Spara märkliga träd som t ex stora ekar och andra träd till vilka traditioner är knutna. Spara även hamlade träd. Var också försiktig med avverkning av lågväxande lindar om dessa traditionellt har odlats i rösen på grund av intensivt betesbruk. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under som-

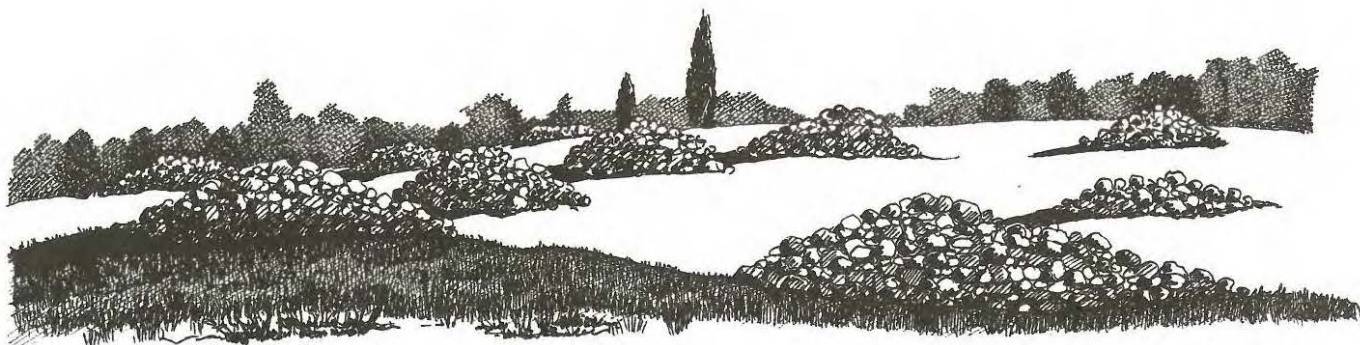

Illustration: Charlotte Rinaldo

Odlingsrösen är vanligast i det småskaliga landskapet i skogs- och mellanbygden.

maren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att rösen inte skadas vid röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp skall ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de ofta har ett gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

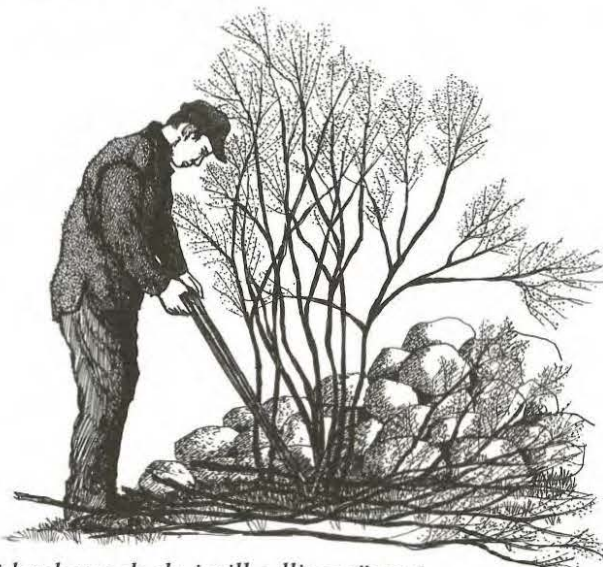
Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt djuren beta ända fram till odlingsrösen om de ligger i betesmark.

Som en komplettering eller ett alternativ till bete kan gräset intill odlingsrösen årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slått ske tidigt, före frösättningen. Upprepa vid behov slått av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slått ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttetid i juli-augusti. Ta bort höet.

- *Odlingsrösen skadas om man*
- bygger på de äldre rösen med ny odlingssten.
- placerar massor och avfall på eller nära intill dem.
- eldar hopsamlat ris och annat röjningsavfall på eller nära intill dem.
- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet på eller nära intill rösen.

Odlingsrösen kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Odlingsrösen kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Röj buskar och sly intill odlingsrösen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Odlingsrösen

Med spett, spade och mycken möda har sten brutits ur åkrarna. Stenen släpades samman med handkraft och enklare redskap, ibland också med hjälp av dragdjur. Odlingsrösen med riktigt stora stenar och ibland också med sprängsten, sk stentippar, härrör från 1900-talet och har tillkommit med maskinkraft och sprängmedel.

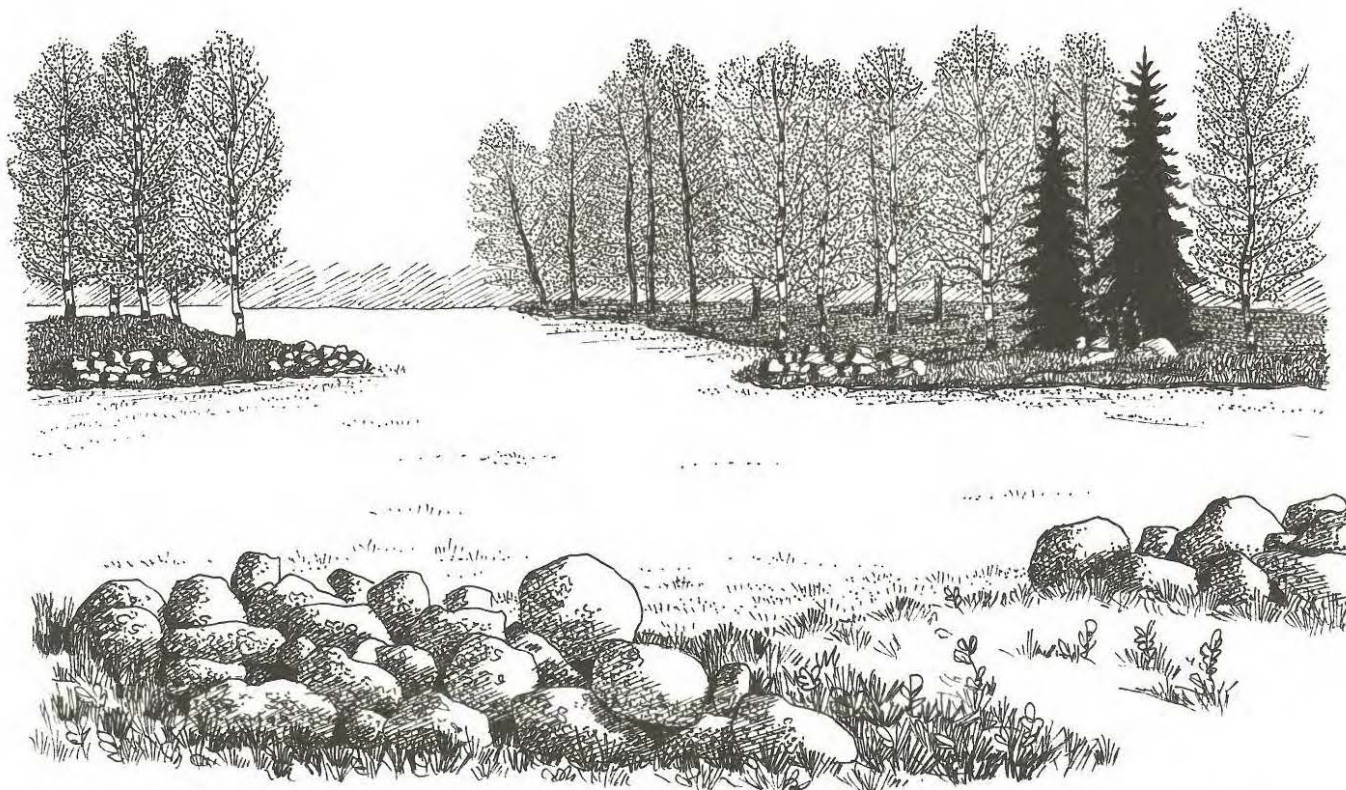
Odlingsrösen ligger ofta i kanten på åkerholmar eller intill någon större jordfast sten. I vissa fall kan det i botten av ett odlingsröse ligga en forntida grav. Man kan också ibland påträffa odlingsrösen i ängs- och betesmarker, vilket visar att dessa tidigare varit uppodlade, åtminstone delvis. På större rösen växer det ibland buskar, ibland något träd.

Till formen är odlingsrösen oftast oregelbundet rundade. Stenstorleken varierar, ibland kraftigt. Ofta har rösen byggts på höjden för att därigenom rädda så mycket mark som möjligt för odling. Även mer regelbundet lagda, kallmurade rösen förekommer.

Det kan tyda på att äldre stensamlingar förts samman vid ett senare skede. Detta skedde framförallt under 1800-talet i samband med utvecklingen av plogarna.

SKÖTSEL

Röj buskar och sly intill odlingsrösen. Avverka träd vars rotsystem eller stam hotar att rubba eller på annat sätt skada odlingsrösen. Spara märkliga träd som t ex stora ekar och andra träd till vilka traditioner är knutna. Spara även hamlade träd. Var också försiktig med avverkning av lågväxande lindar om dessa traditionellt har odlats i rösen på en intensivt betesbruk. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att rösen inte skadas vid röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Odlingsrösen ligger ofta i kanten på åkerholmar eller intill någon större jordfast sten.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de ofta har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt djuren beta ända fram till odlingsrösen om de ligger i betesmark.

Som en komplettering eller ett alternativ till bete kan gräset intill odlingsrösen årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och

högväxta gräsarter bör slått ske tidigt, före frösättningen. Upprepa vid behov slått av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slått ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåtttid i juli-augusti. Ta bort höet.

• *Odlingsrösen skadas om man*

- bygger på de äldre rösen med ny odlingssten.
- placerar massor och avfall på eller nära intill dem.
- eldar hopsamlat ris och annat röjningsavfall på eller nära intill dem.
- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar på eller nära intill rösen.

§§

Odlingsrösen kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Odlingsrösen kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Röj buskar och sly intill odlingsrösen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

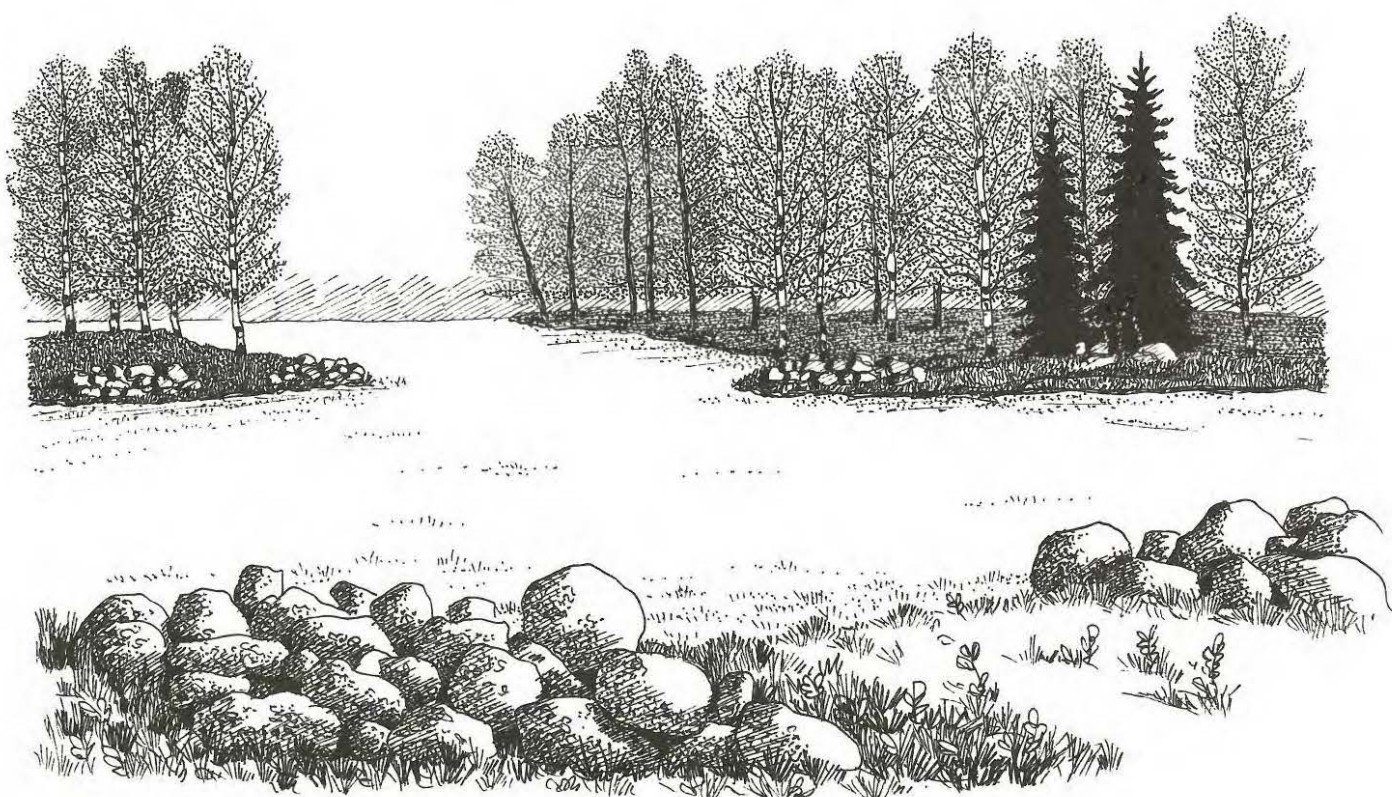
Odlingsrösen och annan odlingssten

Odlingsrösen är sådana stensamlingar som lagts för hand. De har uppkommit i samband med åkerbruk, eftersom sten i åkern försvårar odlandet. Odlingsrösen blev in på 1700- och 1800-talen ständigt fler och byggdes ständigt på genom att ny sten som frös upp till åkerytan flyttades till rösena. Förhistoriska odlingsrösen kallas för hackerör. De brukar vara små och flacka och förekommer oftast i områden som inte brukas som åker idag, t ex i skogs- och hagmarker. Stentippar är däremot inte lagda för hand utan uppvräcka i större eller mindre högar med hjälp av maskiner.

På 1700-talet började man intressera sig för ett förändrat jordbruk genom bl a borttagandet av odlingsrösen på åkermark, en utveckling som fortgått sedan dess i större eller mindre skala. Framförallt efter 1800-talets mitt röjdes åkrarna rena från odlingshinder. Denna effektivisering och förbättring var bl a föranledd av den kraftiga befolkningstillväxten. En utökad åkerareal var nödvändig för att klara försörjningen. Även utvecklingen av brukningsredskapen spelade en stor roll. Tidigare hade ett årder använts, spänt bakom dragare, men under

1800-talet infördes plogen, en utveckling som har lett fram till dagens mångskäriga plogar. Plogen kunde inte lika smidigt som sina föregångare svänga runt de tätt liggande stenrösena och den nya tekniken medförde därför mer eller mindre stenfria åkrar. Stenen dumpades i stora stensamlingar, i skogsbryn eller i kanten på bergfasta naturhinder, men lades även upp i form av stenmurar.

Odlingsrösen är olika till utseendet beroende på den teknik som fanns tillgänglig när de lades samman. De äldsta är små och innehåller inte mer eller mindre stenar än vad en man kunde bära. Stenarna var rundade av naturen. Efter hand lades flera små odlingsrösen samman till större. När man under slutet av 1800-talet började utnyttja sprängämnen och tekniken tillät att man lyfte stora stenar blev också stenmaterialet i odlingsrösen och stentippar annorlunda, d v s kantigt med spår av borrade hål. Inslaget av rejält stora block är inte ovanligt. Det var framförallt flyttblocken och uppstickande bergbundna naturhinder som sprängdes bort. Ofta kan man utmed hela åkerkanter se sten som påminner om en

Odlingsrösen ligger ofta i kanten på åkerholmar eller intill någon större jordfast sten.

Illustration: Charlotte Rinaldo

raserad stenmur, men som är ett långt och flackt odlingsröse.

Odlingsrösens och stentipparnas placering i odlingslandskapet och traditionella skötsel har medfört att det där utvecklats en mycket speciell flora och fauna. Miljön är torr, ljus och varm. Stenen lagrar solvärme varför värmekrävande djur som ödlor och ormar trivs, samtidigt som vårbloomningen gynnas. Stenskvättan är en numera sällsynt fågel som lever kring odlingsrösen och stentippar. Även dagfjärilar som blåvinge och påfågelöga lever här. Örter och blommor typiska för denna miljö är exempelvis prästkrage, blålocka, backnejlika och kummin.

SKÖTSEL

Röj bort buskar och sly intill odlingsrösen. Avverka träd vars rotsystem eller stammar rubbar eller på annat sätt skadar odlingsrösen. Spara träd till vilka traditioner är knutna liksom hamlade träd. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då

Röj buskar och sly intill odlingsrösen.

mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att rösena inte skadas vid röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt djuren beta ända fram till odlingsrösen som ligger i betesmark.

Som en komplettering eller ett alternativ till bete kan gräset intill odlingsrösen årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slått ske tidigt, före frösättning. Upprepa vid behov slått av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slått ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåtttid i juli-augusti. Ta bort höet.

- *Odlingsrösen skadas om man*
  - bygger på de äldre rösena med ny odlingssten.
  - placerar massor och avfall på eller nära intill dem.
  - eldar hopsamlat ris och annat röjningsavfall på eller nära intill dem.

§§

Odlingsrösen kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Odlingsrösen kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Odlingsrösen och annan odlingssten

Odlingsrösen består av från åkern bortförd sten och förekommer allmänt i samband med åkerbruk. Förekomsten av dessa är avhängig dels odlingsteknik dels jordmån. Røjning av sten från åkern sker knappast i ett enklare jordbruk som svedje- eller hackbruk. Först i och med uppkomsten av permanenta åkrar, brukade med årder eller plog, uppstår nödvändigheten av att rensa åkern från sten.

Odlingsrösen förekommer framför allt vid åkerytans begränsningar men också tämligen ofta ute i själva åkerytan. Det vanliga är att odlingsstenen kastas upp mot en redan befintlig stensamling eller på annat sätt utnyttjat markområde. Det är därför inte ovanligt att odlingsrösen döljer fornlämningar i form av stensträngar, gravar och husgrunder.

På Gotland finns det odlingsrösen allt sedan bronsålder. De brukar vara små och flacka och är ofta övermossade. De förekommer främst i områden som inte är åkermark idag, t ex skog och hagar.

På 1700-talet började man intressera sig för ett förbättrat jordbruk genom bl a borttagandet av odlingsrösen på åkermark. Detta borttagande har sedan dess fortgått i större eller mindre skala. Framförallt från 1800-talets mitt røjdes åkrarna rena från odlingshinder. Stenen lades samman i stora odlingsrösen eller vallar längs åkerkanterna. De kan påmin-

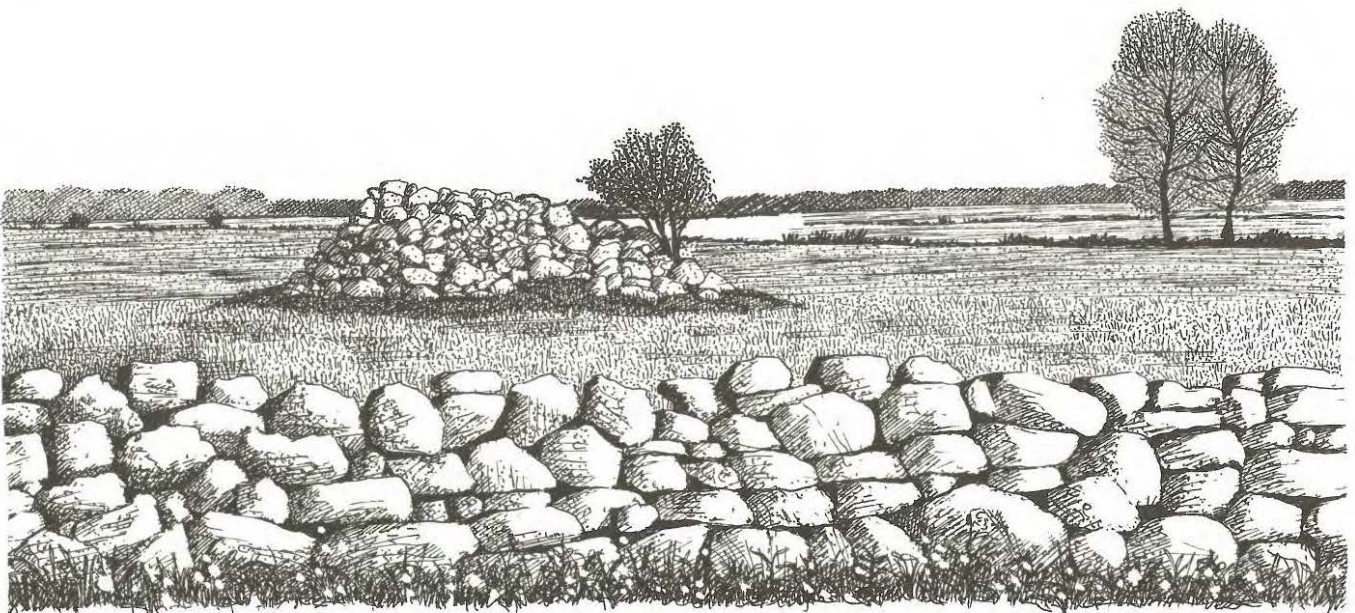
na om en raserad stenmur, men är ett långt och flackt odlingsröse.

När man under slutet av 1800-talet började utnyttja sprängämnen och tekniken tillät att man lyfte stora stenar fick stenmaterialet i odlingsrösen ett annorlunda utseende. Blandat med det av naturen rundade stenmaterialet finns nu kantiga stenar med spår av borrade hål.

Odlingsrösenas öppna placering har medfört att det där utvecklats en speciell flora och fauna. Miljön är torr, ljus och varm. Stenen lagrar solvärme varför värmekrävande djur som ödlor och ormar trivs. Stenskvättan är en av de arter som lever kring odlingsrösen. örter och blommor typiska för denna miljö är exempelvis darrgräs, solvända, liten blåklocka, prästkrage, backnejlika, brunbröd, salmbär, nypon, slån och hagtorn.

SKÖTSEL

Røj buskar och sly intill odlingsrösen. Avverka träd vars rotsystem eller stam hotar att rubba eller på annat sätt skada odlingsrösen. Spara märkliga träd och andra träd till vilka traditioner är knutna. Avverkning och røjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller

Odlingsrösen förekommer framför allt vid åkerytans begränsningar men också tämligen ofta ute i själva åkerytan.

Illustration: Charlotte Rinaldo

då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att rösen inte skadas vid röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. Samtliga träd i beståndet måste ringbarkas eftersom de ofta har ett gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Håll årligen efter rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt djuren beta ända fram till odlingsrösen om de ligger i betesmark.

Som en komplettering eller ett alternativ till bete kan gräset intill odlingsrösen årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slåtern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Ta bort höet.

- *Odlingsrösen skadas om man*
- bygger på de äldre rösen med ny odlingssten.
- placerar massor och avfall på eller nära intill rösen.
- eldar hopsamlat ris och annat röjningsavfall på eller nära intill dem.
- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar utanför åkern och på rösen.

Odlingsrösen och annan odlingssten kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Odlingsrösen kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Röj buskar och sly intill odlingsrösen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Odlingsrösen

I delar av Dalarna började man stenröja odlingsytor under järnåldern. De tidigaste odlingsrösen var små och till formen flacka med sten av växlande storlek. De gjordes små för att de kunde bära träd och buskar för lövtäkt. Under 1800-talet infördes allt tyngre och mer djupgående plogar. Dessa krävde att större stenar avlägsnades, något som i sin tur gjorde att de äldre åkerytorna på nytt måste röjas. Det är därför främst från denna epok som dagens bevarade odlingsrösen härrör. Stenen samlades i rösen på åkerholmar eller längs åkerkanter. Befintliga rösen av äldre typ samlades ihop i färre och större stensamlingar. När jordbruket senare mekaniserades blev det vanligt att röjningsstenen lades i stora skentippar.

De flesta bevarade odlingsrösen härrör från 1700-talets slut och 1800-talet. De äldsta av dessa är oftast regelbundna till formen, runda eller ovala och ca 4-6 m i diameter. Ytprofilen är flack. Ofta har stenen samlats kring en eller flera jordfasta stenar.

De något yngre rösen är ca 5-10 m i diameter och har en välvd ytprofil. Antagligen har stenen hopsamlats med hjälp av dragdjur. Dessa rösen har tillkommit under 1800-talet och 1900-talets förra hälft.

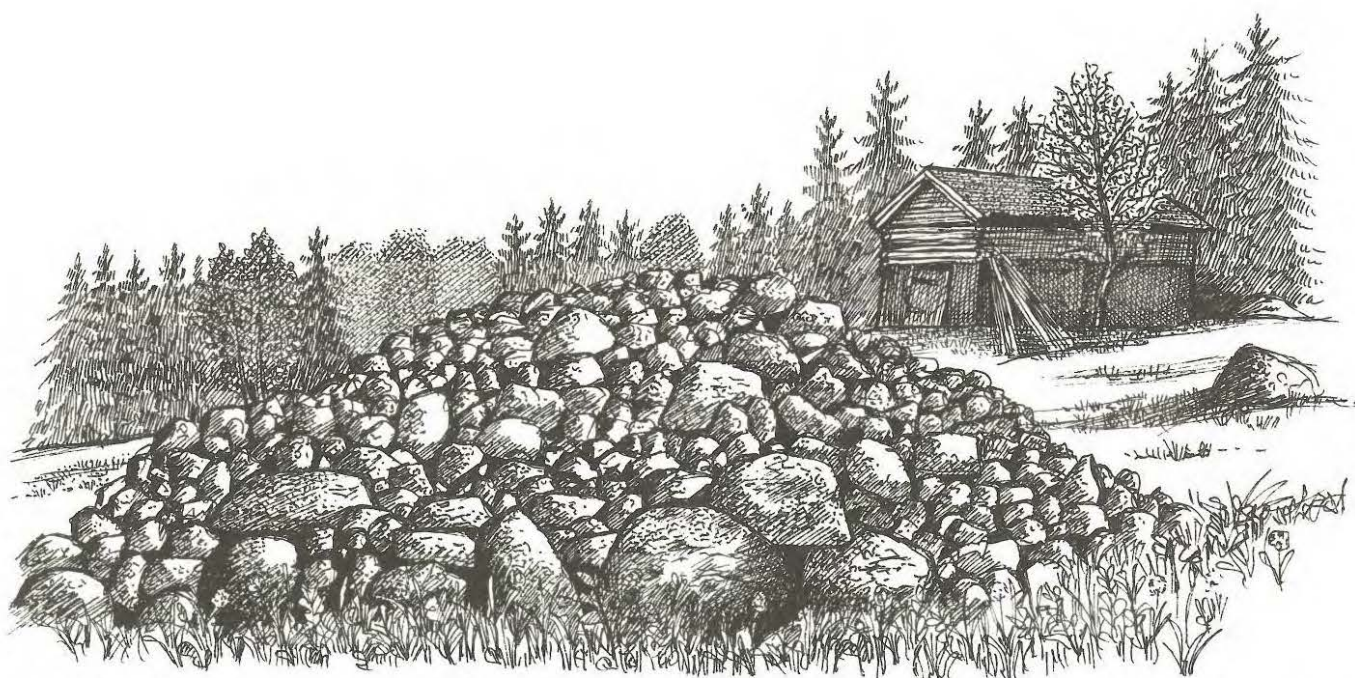
De yngsta odlingsrösen är oftast oregelbundna till formen och innehåller ibland stenblock, liksom spår av borrhning och sprängning. Stensamlingarna kan vara relativt höga och har dragits samman med maskinkraft.

Odlingsrösen berättar om den möda som nedlagts för att rensa marken från sten och är därför viktiga inslag i odlingslandskapet. Rösen har också ett biologiskt värde då de hyser ett flertal växt- och djurarter.

Hoten mot odlingsrösen är att de förvandlas till tippor för både sten, skrot och gammalt gräs och att de växer igen. Riskerna finns också att de sprängs sönder av rötter från träd och sly.

SKÖTSEL

Röj buskar och sly intill odlingsrösen. Avverka träd vars rotsystem eller stam hotar att rubba eller på annat sätt skada odlingsrösen. Spara märkliga träd och andra träd till vilka traditioner är knutna. Spara även hamlade träd. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen

Odlingsrösen berättar om mödan att rensa marken från sten och är därför viktiga inslag i odlingslandskapet.

Illustration: Charlotte Rinaldo

utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att rösen inte skadas vid röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas.

Røj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Låt djuren beta ända fram till odlingsrösen om de ligger i betesmark.

Som en komplettering eller ett alternativ till bete kan gräset intill odlingsrösen årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkåx och högväxta gräsarter kan slåtern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttetid i juli-augusti. Ta bort höet.

- *Odlingsrösen skadas om man*
- bygger på de äldre rösen med ny odlingssten.
- placerar massor och avfall på eller nära intill dem.
- eldar hopsamlat ris och annat röjningsavfall på eller nära intill dem.
- sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar på eller nära intill rösen.

§§

Odlingsrösen kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Odlingsrösen kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

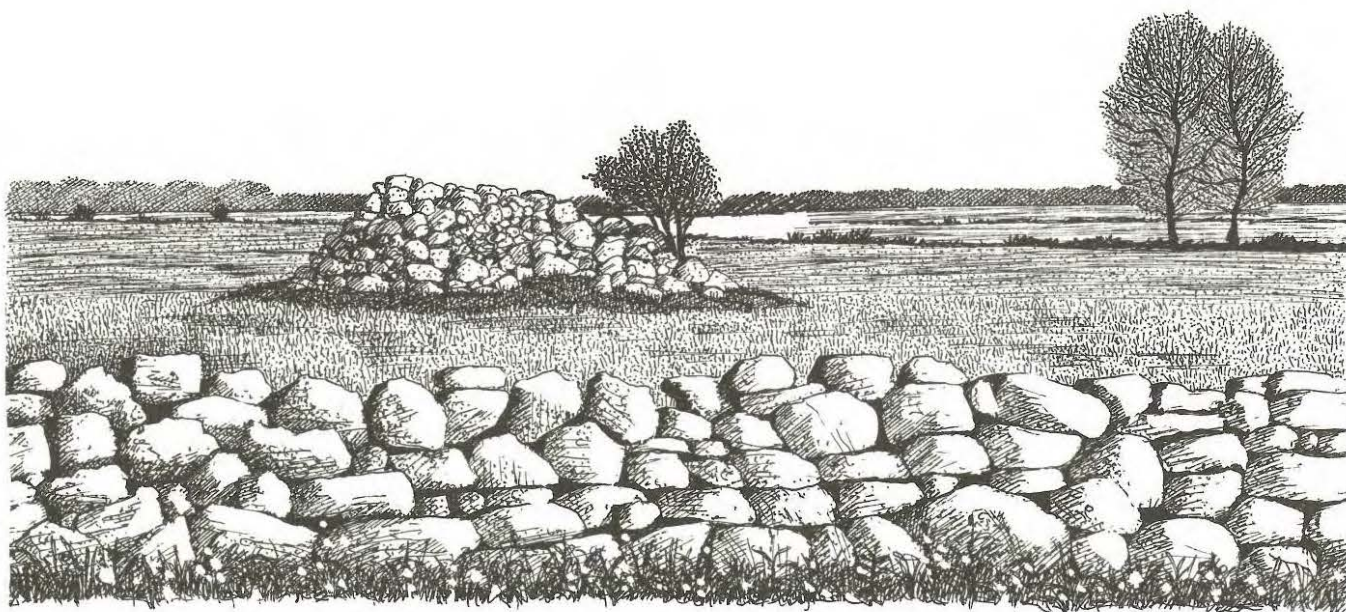
Odlingsrösen och annan odlingssten

Odlingsrösen är stensamlingar lagda för hand. De har uppkommit i samband med åkerbruk, eftersom sten i åkern försvårar odlandet. Odlingsrösen blev in på 1700- och 1800-talen ständigt fler och byggdes hela tiden på genom att ny sten frös upp till åkerytan och flyttades till rösena. Förhistoriska odlingsrösen kallas för hackerör. De brukar vara små och flacka och förekommer oftast i områden som inte är åkermark idag, t ex skog och hagar. Stentippar är stensamlingar från sen tid som inte är lagda för hand utan uppvärkta i större eller mindre högar.

På 1700-talet började man intressera sig för ett förbättrat jordbruk genom bl a borttagandet av odlingsrösen på åkermark. Framförallt från tiden efter laga skifte vid 1800-talets mitt rjdes åkrarna rena från odlingshinder. Denna typ av effektivisering och förbättring var föranledd av den kraftiga befolkningstillväxten. Mer åkerareal var nödvändig för att klara försörjningen. Även utvecklingen av brukningsredskapen spelade stor roll. Förr användes ett årder, spänt bakom dragare, men under 1800-talet

infördes plogen. Den kunde inte lika smidigt som sina föregångare svänga runt de tätt liggande stenrösen. Stenen dumpades emellanåt i stora stentippar, men lades oftare även samman i stenmurar eller ibland i stora odlingsrösen.

Odlingsrösen är olika till utseendet beroende på den teknik som fanns tillgänglig när de lades samman. De äldsta är små och innehåller inte mer sten än vad en man kunde bära. De lades många gånger på svårröjd mark eller i närheten av hinder som större jordfasta stenblock. Efter hand kunde flera små odlingsrösen läggas samman till större. När man under slutet av 1800-talet började utnyttja sprängämnen och tekniken tillät att man lyfte stora stenar fick stenmaterialet i odlingsrösen och stentippar ett annorlunda utseende. Stenmaterialet blev kantigt med spår av borrarade hål. Inslaget av rejält stora block var inte ovanligt. Det var framförallt flyttblocken och uppstickande bergbundna naturhinder som sprängdes bort. Ofta kan man utmed hela åkerkanter se sten som forslats dit. Det kan påminna om

Inom vissa delar av Skaraborgs län är odlingsrösen fortfarande en del av kulturlandskapet.

Illustration: Charlotte Rinaldo

en raserad stenmur, men är ett långt och flackt odlingsröse.

Inom vissa delar av Skaraborgs län är odlingsrösen fortfarande en del av kulturlandskapet. Inom de centrala jordbruksbygderna försvann de dock i samband med bygandet av stenmurar under 1800-talet.

Odlingsrösenas och stentipparnas placering och traditionella skötsel har medfört att det där utvecklats en mycket speciell flora och fauna. Miljön är torr, ljus och varm. Stenen lagrar solvärme varför värmekrävande djur som ödlor och ormar trivs, men värmen gynnar även vårbloomningen. Stenskvättan är en numera sällsynt fågel som bor och lever kring stentippar och odlingsrösen. Även dagfjärilar som blåvinge och påfågelöga lever här. Örter och blommor typiska för denna miljö är exempelvis prästkrage, blålocka, svinrot, backnejlika och kummin.

SKÖTSEL

Röj bort buskar och sly intill och på odlingsrösen. Avverka träd vars rotsystem eller stammar rubbar eller på annat sätt skadar odlingsrösen. Spara enstaka träd till vilka traditioner är knutna liksom hamlade träd. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att rösen inte skadas vid röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Träd som skjuter rotskott t ex asp kan med fördel ringbarkas. En förutsättning för att lyckas med det är att samtliga träd i beståndet ringbarkas eftersom de har gemensamt rotsystem. Om detta inte görs överlever rotsystemet och skjuter nya skott. Ringbarkade träd måste stå kvar tills de är döda, i regel minst tre somrar, innan de avverkas. Asp kan även avverkas med högstubbe på försommaren. Högstubben sågas av året efter. Detta minskar uppslaget av rotskott.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Lägg tillbaka nedrasade stenar.

Låt djuren beta ända fram till odlingsrösen som ligger i betesmark.

Som en komplettering eller ett alternativ till bete kan gräset intill odlingsrösen årligen slå. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter kan slåtern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegetationen är attrik skall slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåtertids i juli-augusti. Ta bort höet.

• Odlingsrösenas skadas om man

- bygger på de äldre och sedan länge övergivna rösen med ny odlingssten.
- placerar massor och avfall på eller nära intill dem.
- eldar hopsamlat ris och annat röjningsavfall på eller nära intill dem.

§§

Odlingsrösen kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Odlingsrösen kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Trägärdesgårdar

Hägnaden markerade förr en gräns mellan betesmark och odlad mark. Trägärdesgården fungerade också som hägnad invid fägatan som ledde djuren från gården förbi den odlade inägomarken till betet, på utmarken, d v s skogen. En del hägnader har också utgjort gränsmarkering mellan olika gårdar. Terrängens beskaffenhet formar trägärdesgården. Hinder i marken, stenar eller annat, kan byggas in eller ligga utanför. Andra namn för trägärdesgården är hagan, skihagan eller fastbandhagen.

Traditionen att bygga gärdesgårdar av trä är mycket gammal och har funnits i hela Sverige. I lokala byordningar kunde föreskrifter om gärdesgårdens höjd finnas. Om hägnaden var gemensam för byns betesmark markerades den med ett enkelt bomärke för den sträcka som varje brukare skulle underhålla. Syn av gärdesgården hölls årligen av byalaget som kunde utdöma böter om hägnaden inte var i gott skick.

Kampanjer för att skydda skogsbeståndet mot ett alltför stort virkesuttag inleddes under 1700-talets

början, och i stället för att bygga gärdesgårdar av trä uppmanades bönderna att uppföra stenmurar. Trots en statlig förordning år 1730 användes ändå i norra delen av Sverige så gott som alltid trävirke i hägnaden, eftersom det här fanns rikligt med material att bygga trägärdesgårdar av. Trägärdesgården utgör därför en viktig del av det norrländska odlingslandskapet. Många trägärdesgårdar är idag tyvärr raserade och ersatta av andra stängseltyper.

Förr i tiden fungerade alltså hägnaden som ett skydd omkring åker och äng för att hindra boskapen från att trampa ner grödorna. I samband med laga skiftets genomförande under senare delen av 1800-talet blev det nödvändigt med nya hägnader där i stället betesmarken inhägnades. I de norra delarna av Sverige var det även efter laga skiftets genomförande vanligt att betesmarken låg i skogen. Därför placerades hägnaden i skogsbrynet.

Trägärdesgården är för det mesta uppbyggd av störrar och gärdsel/slanor ("troer" eller "röer") av ungran eller tall, samt hank eller vidjor av grankvistar.

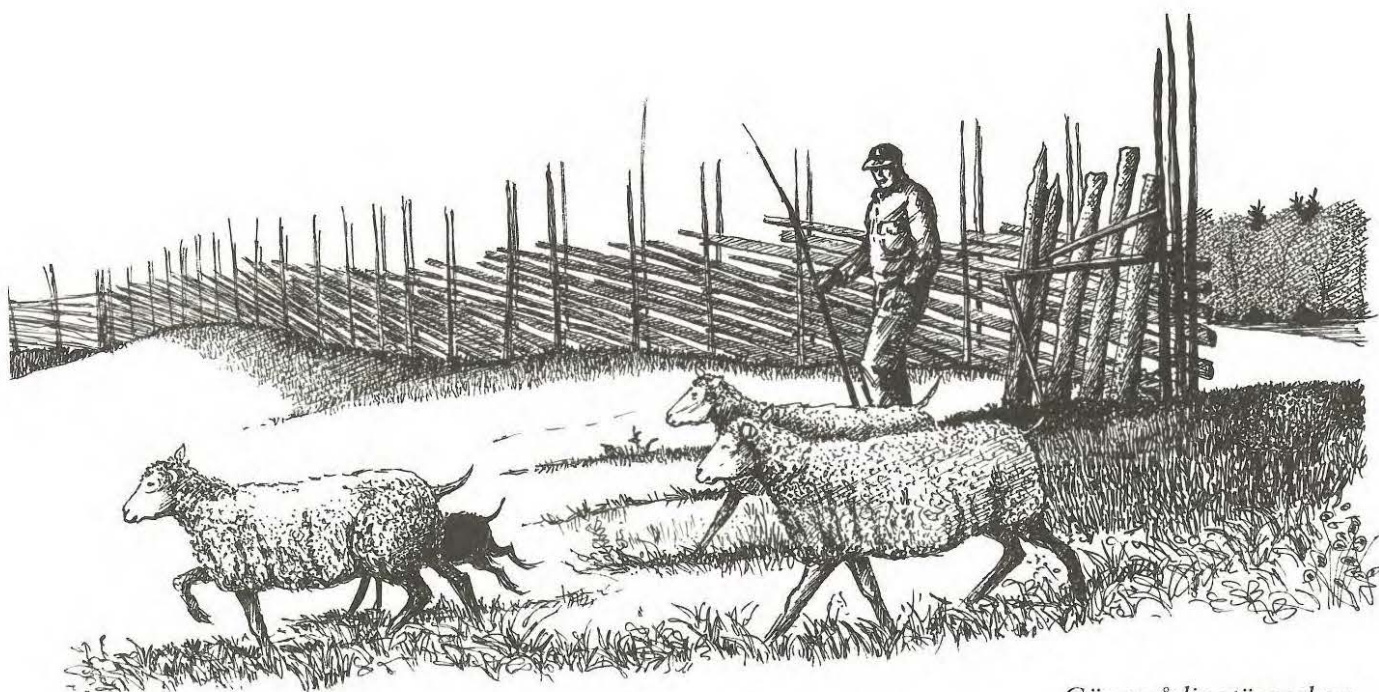

Illustration: Charlotte Rinaldo

*Gör en årlig stängselsyn.
Byt störrar och gärdsel, eller slanor, som är uttjänta mot nya.*

Störrar ställs parvis, något lutande från varandra och sammanbinds med flera hankar eller vidjor vilka trärs på störrarna. Gärdslena barkas av, klyvs i vissa fall och läggs mellan störrarna så att de vilar på vidjan eller hanken. En välbyggd trögärdesgård kan ha en livslängd på 20-30 år.

I en sextrohage, d v s en trögärdesgård som är sex slanor hög, är varje slana omkring 6 - 7 m lång. Störrarna är omkring 2 m höga och sätts med ca 1 till 2 m mellanrum.

Idag finns endast ett fåtal trögärdesgårdar kvar. Många ersattes efter 1940-talet med stängseltråd. De kvarvarande är hotade. När markområden inte brukas mister även gärdesgården sin funktion, underhållet upphör och den förfaller successivt. Idag saknar många kunskap om hur en trögärdesgård byggs och det är därför mycket viktigt att traditionen förs vidare av människor med denna kunskap.

SKÖTSEL

Gör en årlig stängselsyn. Spetsa om störrar som ruttat i den del som varit nedstucken i marken. Byt stödstörrar som är uttjänta. Fäst dem växelvis åt vardera hållet i den översta hanken eller vidjan.

Byt störrar som är uttjänta mot nya. Använd det träslag som traditionellt har använts i trakten, vanligtvis gran som stått i skugga och vuxit långsamt. Störrarna skall vara torkade och barkade samt kolade över eld eller doppade i tjära i nederdelen för att förhindra insekts- och rötangrepp. De gamla störrarna bör sitta kvar som stagning. De

nya kan sättas alldeles intill de gamla. Surra helst med träbindsel och alternativt ståltråd. De gamla störrarna får sitta kvar så länge de håller ihop gärdesgården. Man kan säga av dem jämnt med översta slanan, så märks de knappt, när man ser gärdesgården på lite håll.

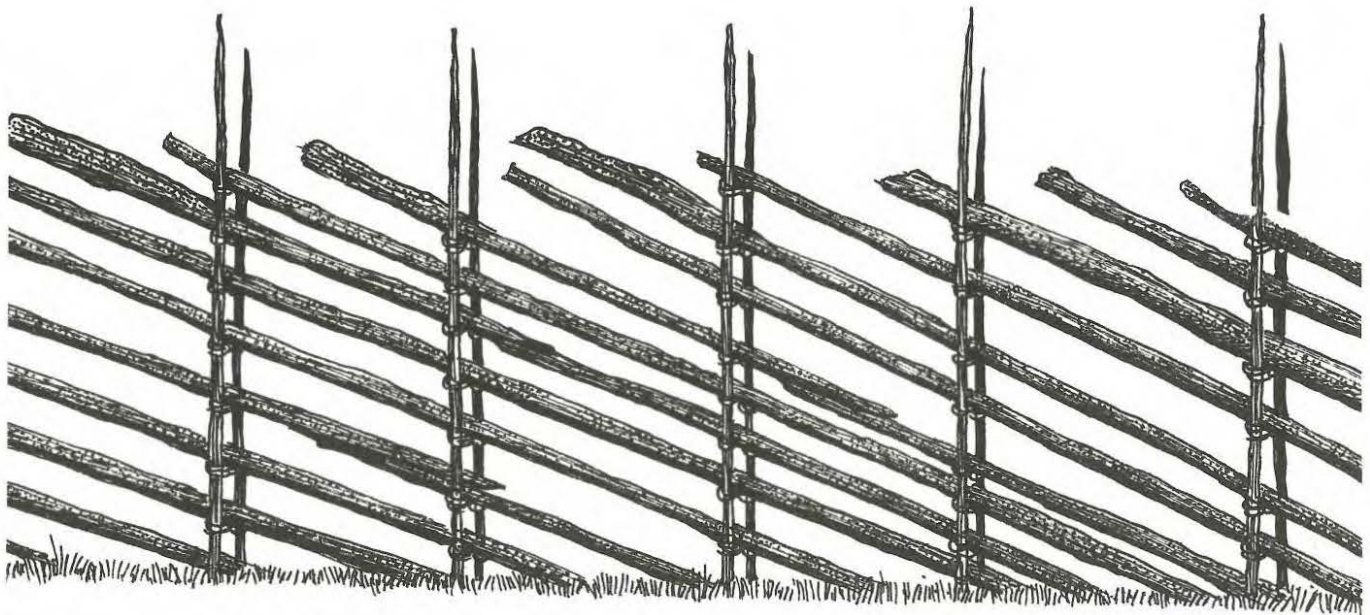
Byt efterhand slanor/gärdsel som är uttjänta mot nya. Tillverka dem av det träslag som traditionellt har använts i trakten, företrädesvis gran, tall och asp. Använd hela eller yxklivna slanor/gärdsel. Gran och tall ska randbarkas, aspen helbarkas.

Knyt om vidjorna/hankarna där de lossnat. Ståltråd kan vara ett alternativ till vidjor och hankar av traditionellt material.

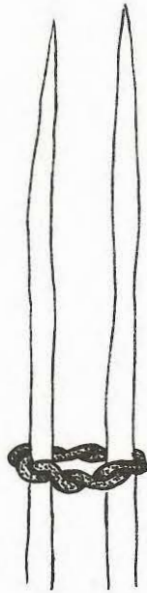
Slå årligen gräset intill gärdesgården. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slåtern ske mellan frösättning och blomning. Upprepa vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Ta bort höet.

Röj buskar, sly och annan hög växtlighet som växer in i gärdesgården så att den framträder ordentligt. Avverka träd vars stammar eller rotsystem skadas, rubbar eller växer in i gärdesgården. Se till att gärdesgården inte skadas i samband med röjningen. Spara märkliga träd och andra träd till vilka traditioner är knutna.

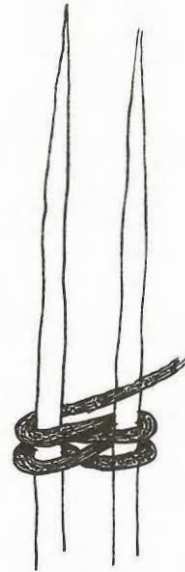
Låt betesdjur beta ända fram till gärdesgården om den ligger i eller gränsar till betesmark. Eventuella kompletterande moderna stängsel som taggtråd, tråd- eller nätstängsel sätts på ett sådant sätt att de inte hindrar djurens bete invid gärdesgården.

Trögärdesgården är för det mesta uppbyggd av störrar och gärdsel, eller slanor, av unggran eller tall, samt hankar eller vidjor av grankvistar.

Hank

Vidja

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Trägärdesgårdar

Hägnaderna i det traditionella landskapet var många och framträdande. De allra flesta var byggda av trä. Hägnaderna var till för att, inte som idag stänga inne djuren utan tvärtom, stänga dem ute från åker, äng och tomt. Djuren fick sitt bete från skogen.

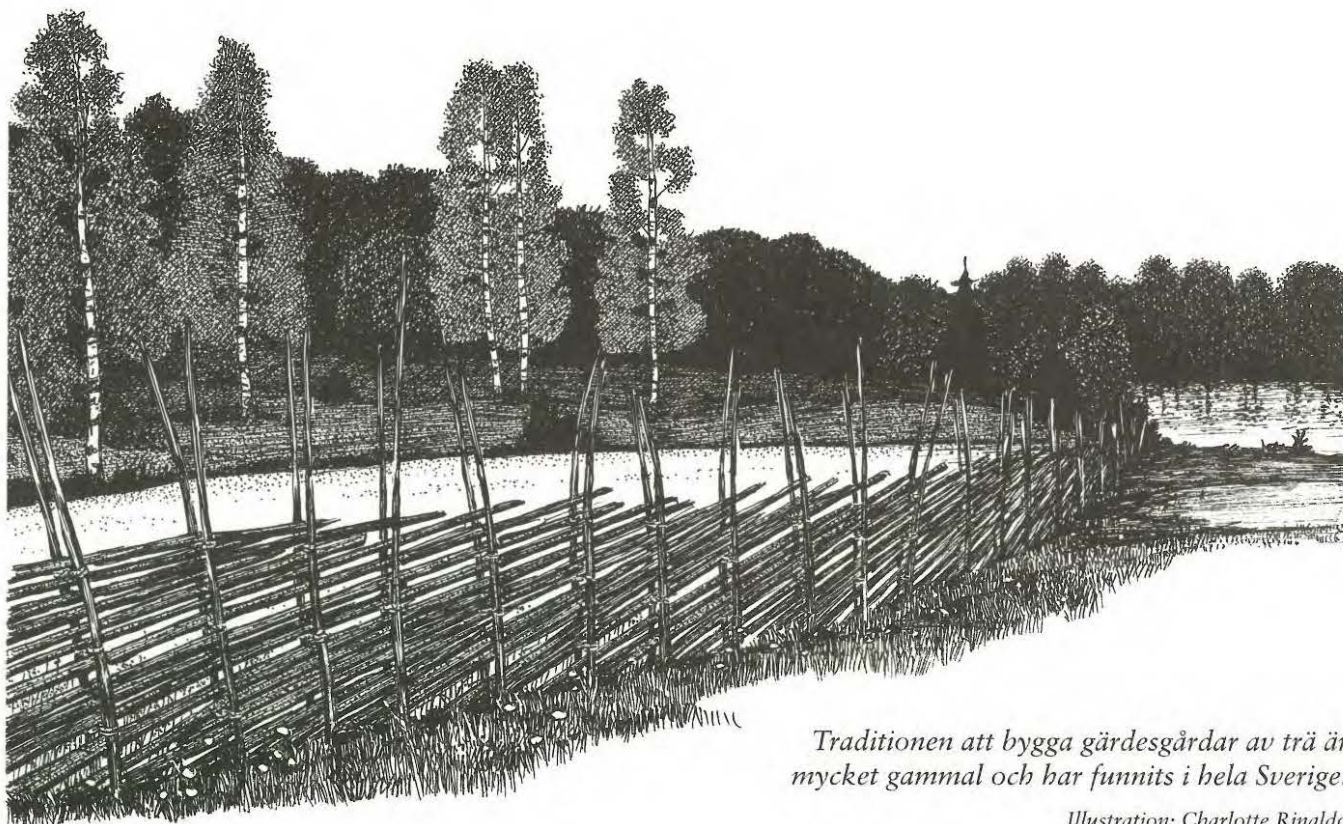
Traditionen att bygga gärdesgårdar av trä är mycket gammal och har funnits i hela Sverige. I lokala byordningar kunde föreskrifter om gärdesgårdens höjd finnas. Om hägnaden var gemensam för byns betesmark, markerades den med ett enkelt bomärke för den sträcka som varje brukare skulle underhålla. Syn av gärdesgården hölls årligen av byalaget, som kunde utdöma böter om hägnaden inte var i gott skick.

Kampanjer för att skydda skogsbeståndet mot ett alltför stort virkesuttag inleddes under 1700-talets början, och istället för att bygga gärdesgårdar av trä uppmanades bönderna att anlägga stenmurar. Trots en statlig förordning år 1730 användes ändå i den skogrika, norra delen av Sverige så gott som alltid

trävirke i hägnaden. Trägärdesgårdarna utgjorde därför en viktig del av det norrländska odlingslandskapet.

Trägärdesgården - fastbandhagen, sne'hagen - är för det mesta uppbyggd av störar och gärdsel/slanor ("röer") av unggran eller tall, samt hank och vidjor av grankvistar. Störar ställs parvis, något lutande från varandra och sammanbinds med flera hank eller vidjor vilka träs på störrarna. Gärdslena barkas av, klyvs i vissa fall, och läggs mellan störrarna så att de vilar på vidjan eller hanken. En välbyggd trägärdesgård kan ha en livslängd på 20-30 år.

Av gårdagens myller av gärdesgårdar överallt i odlingslandskapet, återstår idag endast ett fåtal. Många ersattes efter 1940-talet med stängseltråd. De kvarvarande är hotade. När markområden inte brukas mister även gärdesgården sin funktion, underhållet upphör och den förfallet. Idag saknar många kunskap om hur en trägärdesgård byggs, och det är därför mycket viktigt att traditionen förs vidare från människor med denna kunskap.

Traditionen att bygga gärdesgårdar av trä är mycket gammal och har funnits i hela Sverige.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Gör en årlig stängselsyn. Spetsa om störor som ruttat i den del som varit nedstucken i marken. Byt stödstöror som är uttjänta. Fäst dem växelvis åt vardera hållet i den översta hanken eller vidjan.

Byt efterhand störor som är uttjänta mot nya. Använd det träslag som traditionellt har använts i trakten, vanligtvis gran som stått i skugga och vuxit långsamt. Störarna skall vara torkade och barkade samt kolade över eld eller doppade i tjära i nederdelen för att förhindra insekts- och rötangrepp.

Byt efterhand slanor/gärdsel som är uttjänta mot nya. Tillverka dem av det träslag som traditionellt har använts i trakten, företrädesvis gran, tall och asp. Använd hela eller yxkluvna slanor/gärdsel. Gran och tall skall randbarkas, aspen helbarkas.

Knyt om vidjorna/hankarna där de lossnat. Ståltråd kan vara ett alternativ till vidjor och hankar av traditionellt material.

Slå årligen gräset intill gärdesgården. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slåttarna ske mellan frösättning och blomning. Upprepa vid behov slåttarna av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttarna ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Ta bort höet.

Röj buskar, sly och annan hög växtlighet som växer in i gärdesgården så att den framträder ordentligt. Avverka träd vars stammar eller rotsystem skadas, rubbar eller växer in i gärdesgården. Se till att gärdesgården inte skadas i samband med röjningen. Spara märkliga träd och andra träd till vilka traditioner är knutna.

Låt betesdjur beta ända fram till gärdesgården om den ligger i eller gränsar till betesmark. Eventuella kompletterande moderna stängsel som taggtråd, tråd- eller nätstängsel sätts på ett sådant sätt att de inte hindrar djurens bete invid gärdesgården.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Trägärdesgårdar

Hägnaden markerade förr en gräns mellan betesmark och odlad mark. Trägärdesgården fungerade också som hägnad utmed fägatan som ledde djuren från gården förbi den odlade inägomarken till betet på utmarken, d v s skogen. En del hägnader har också utgjort gränsmarkering mellan olika gårdar. Terrängens beskaffenhet formar trägärdesgården. Hinder i marken, stenar eller annat, kan byggas in eller ligga utanför. Andra namn för trägärdesgården är hagan, skihagan eller fastbandhagen.

Traditionen att bygga gärdesgårdar av trä är mycket gammal och har funnits i hela Sverige. I lokala byordningar kunde föreskrifter om gärdesgårdens höjd finnas. Om hägnaden var gemensam för byns betesmark markerades den med ett enkelt bomärke för den sträcka som varje brukare skulle underhålla. Syn av gärdesgården hölls årligen av byalaget som kunde utdöma böter om hägnaden inte var i gott skick.

Kampanjer för att skydda skogsbeståndet mot ett alltför stort virkesuttag inleddes under 1700-talets början, och i stället för att bygga gärdesgårdar av trä uppmanades bönderna att uppföra stenmurar. Trots en statlig förordning år 1730 användes ändå fort-

sättningsvis ofta trävirke i hägnaden, framförallt i trakter med riklig tillgång på material. Trägärdesgården utgjorde därför en viktig del av odlingslandskapet. Många är idag dock tyvärr raserade och ersatta av andra stängseltyper.

Trägärdesgården är för det mesta uppbyggd av störar av en och gärdsel/slanor av unggran eller tall, samt hankar eller vidjor av grankvistar. Störar ställs parvis, något lutande från varandra och sammanbinds med flera hank eller vidjor vilka träs på störrarna. Gärdslena barkas av, klyvs i vissa fall och läggs mellan störrarna så att de vilar på vidjan eller hanken. I en trägärdesgård som är sex slanor hög, är varje slana omkring 6-7 m lång. Störrarna är omkring 2 m höga och sätts med ca 1-2 m mellanrum. En välbyggd trägärdesgård kan ha en livslängd på 20-30 år.

Förr i tiden fungerade alltså hägnaden som ett skydd omkring åker och äng för att hindra boskapen från att trampa ner grödorna. I samband med laga skiftets genomförande under senare delen av 1800-talet blev det nödvändigt med nya hägnader där i stället betesmarken inhägnades. Idag finns endast ett fåtal trägärdesgårdar kvar. Många ersattes efter

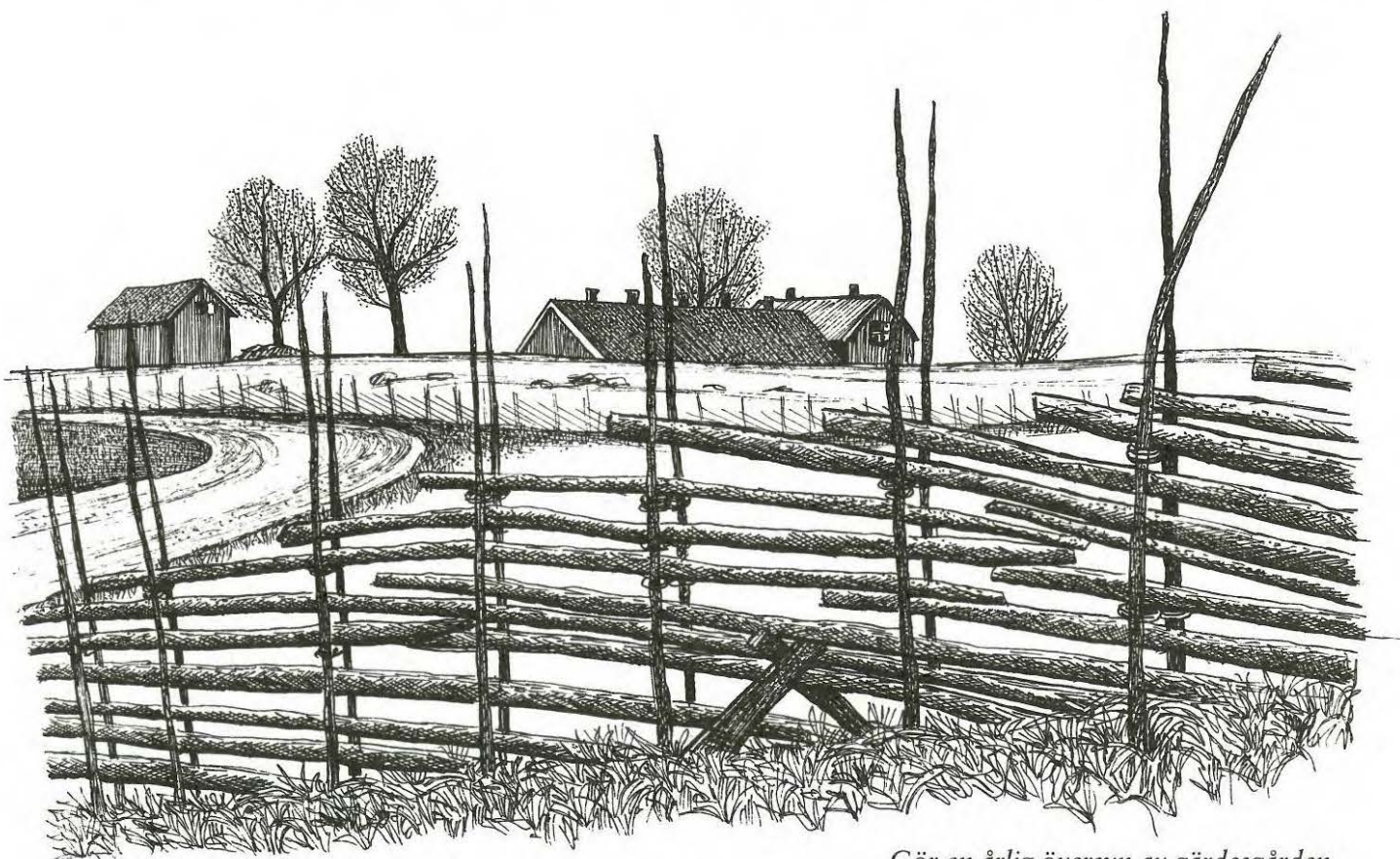

Illustration: Charlotte Rinaldo

*Gör en årlig översyn av gärdesgården.
Byt störar och gärdsel, eller slanor, som är uttjänta mot nya.*

1940-talet med stängseltråd. Även de kvarvarande är hotade. När markområden inte brukas mister även gärdesgården sin funktion, underhållet upphör och den förfaller successivt. Idag är det få som besitter kunskap om hur en trögärdesgård byggs och det är därför mycket viktigt att traditionen kan föras vidare av dessa.

SKÖTSEL

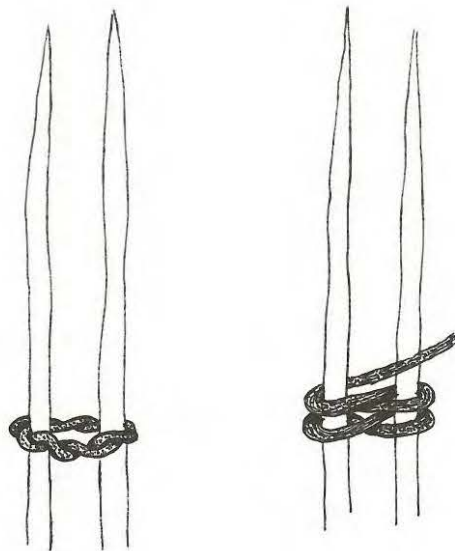
Gör en årlig stängselsyn. Spetsa om störrar som ruttat i den del som varit nedstucken i marken. Byt stödstörrar som är uttjänta. Fäst dem växelvis åt vardera hållet i den översta hanken eller vidjan.

Byt efterhand störrar som är uttjänta mot nya. Använd det träslag som traditionellt har använts i trakten, vanligtvis gran som stått i skugga och vuxit långsamt. Störrarna skall vara torkade och barkade samt kolade över eld eller doppade i tjära i nederdelen för att förhindra insekts- och rötangrepp.

Byt efterhand slanor/gärdsel som är uttjänta mot nya. Tillverka dem av det träslag som traditionellt har använts i trakten, företrädesvis gran, tall och asp. Använd hela eller yxklivna slanor/gärdsel. Gran och tall skall randbarkas, aspen helbarkas.

Knyt om vidjorna/hankarna där de lossnat. Ståltråd kan vara ett alternativ till vidjor och hankar av traditionellt material.

Slå årligen gräset intill gärdesgården. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkåx och högväxta gräsarter bör slåttarna ske mellan frösättning och blomning. Upprepa vid behov slåttarna av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör

Vidja

Hank

slåttarna ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Ta bort höet.

Röj buskar, sly och annan hög växtlighet som växer in i gärdesgården så att den framträder ordentligt. Avverka träd vars stammar eller rotsystem skadas, rubbar eller växer in i gärdesgården. Se till att gärdesgården inte skadas i samband med röjningen. Spara märkliga träd och andra träd till vilka traditioner är knutna.

Låt betesdjur beta ända fram till gärdesgården om den ligger i eller gränsar till betesmark. Eventuella kompletterande moderna stängsel som taggtråd, tråd- eller nätstängsel sätts på ett sådant sätt att de inte hindrar djurens bete invid gärdesgården.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladerna kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Trägårdsgårdar

Trägårdsgårdar har i Småland byggts i flera olika former: de söderifrån kommande skedgårdsgårdarna och flätgårdsgårdarna samt de norrifrån kommande hankgårdsgårdarna.

År 1815 angavs i lag att en gårdsgård "skulle vara tät och fast, minst två alnar hög och med högst två alnars mellanrum mellan varje störpar".

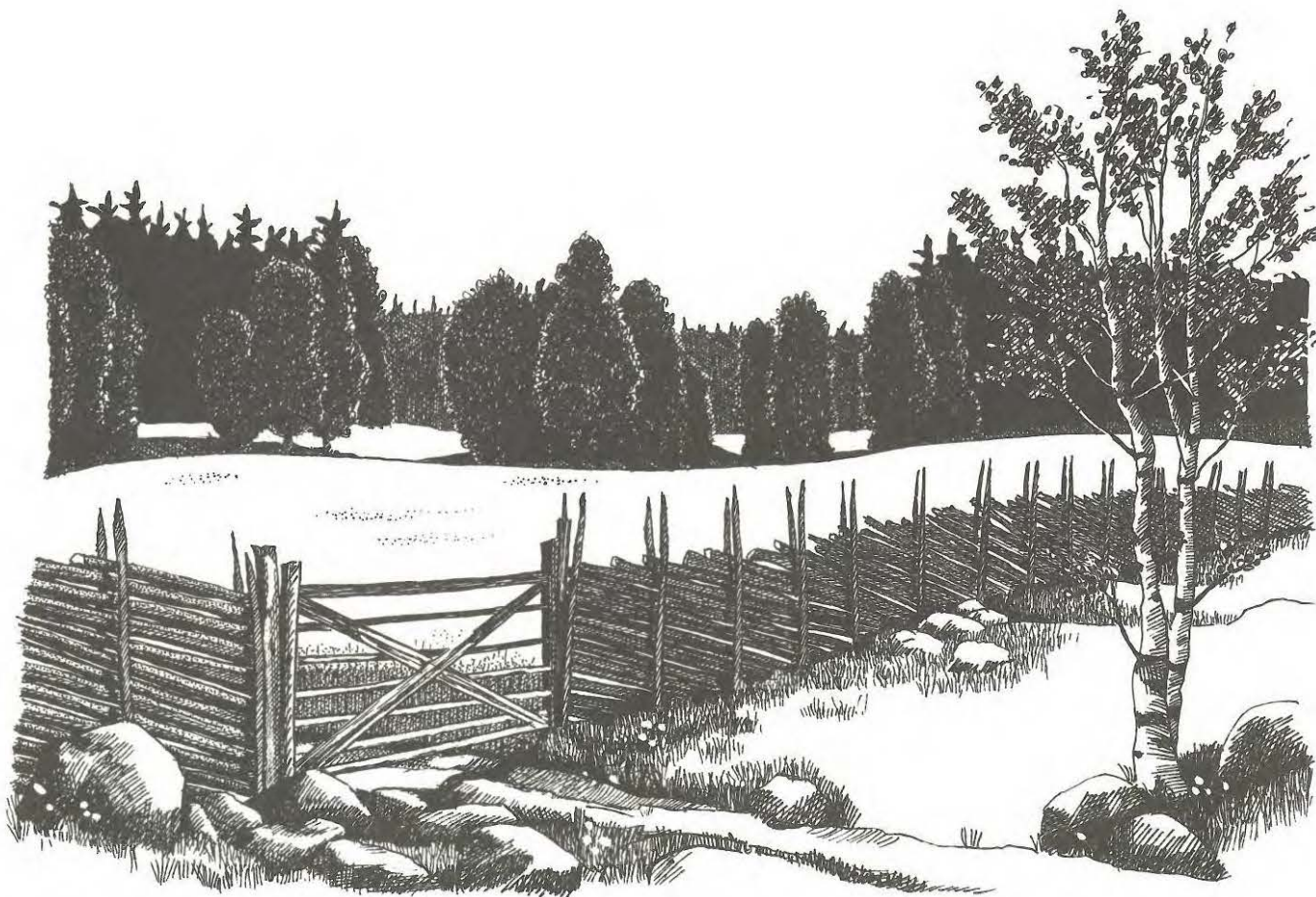
Skedgårdsgårdarna anses vara den äldsta typen av trägårdsgård och härstamma från medeltiden. Sked syftar på att virket är kluvet av trädstammar och har samma ursprung som sked (matsked) och skida. Flätgårdsgårdarna däremot byggdes av okluvet virke.

Skedgårdsgården och flätgårdsgården beskrivs bl a av Linné under hans Skånska resa 1749: "Skedgärde voro gjorda på det sättet att manshöga ene-

störar sattes i kors utan hank, alternatim med varandra, varpå emellan var stör lades tvenne roder, varav det övre rodret var gammalt... Flätgärde av upprättade enestörar, emellan vilka horisontella enespön voro tätt flätade, men översta enespröten voro vridna såsom rep om varandra".

Skedgårdsgården konstruerades (utan hankar) så att gårdslet vilar på enkla, snedställda störar omväxlande lutande åt ena eller andra sidan. Virket, skiena, läggs omväxlande på ena eller andra sidan av dessa snedstörar. Som regel är skien och störar av samma längd och resta från marken i 45 graders vinkel, och möts alltså i 90 graders vinkel, vilket ger en stadig gårdsgård.

Hag är en enklare typ av skedgårdsgård där stån-

Gör en årlig översyn av gårdsgården.

Illustration: Charlotte Rinaldo

darna står par- eller saxvis. Det var en tillfälligare trögårdsgård och den förekom över ett mycket större område än skedgärdsgården.

Skedgärdsgårdarna kallades även skeagärdsgård, skidgärdsgård (Blekinge), springgärdsgård (i Sunnerbo, för den gick 4 gånger snabbare att sätta upp än hankgärdsgården. Å andra sidan höll den bara 10-15 år mot hankgärdsgårdens 30 år). I Blekinge och sydvästra Småland kallas den för bränngärdsgård, för att den brukade användas runt svedjeland. Skedgärdsgårdarna var vanliga ända fram till 1920-talet, då de i stort sett hade ersatts av andra typer av stängsel.

Hankgärdsgårdarna kom att ersätta skedgärdsgårdarna i Småland vilket visar sig i att störparen lutar, till skillnad från hankgärdsgårdarna längre norrut.

Störarna var av en, fur eller gran, skiena av kluven fur eller gran, hankbanden av gran eller en. Hankvirket, eller vidjorna, värmdes för att mjukas upp, innan de trädde på störparen. Vartannat störpar hade ett stöd, omväxlande på de båda sidorna. Stödet sitter fast i den övre hanken som därmed består av tre öglor: en för varje stav som den omfattar. Hanken har normalt formen av en åtta.

Hankgärdsgårdarna gjordes som långgärdsgårdar eller kortgärdsgårdar. Långgärdsgårdarna har ofta tre hankar medan kortgärdsgården har två hankar placerade på den övre halvan av störparet. I långgärdsgården löper varje skie på fyra till sex störpar, medan en skie i en kortgärdsgård löper över två till tre. På gränsen till Västergötland och i södra Västergötland användes ofta hankband av gråvide, vievier, som har den fördelen att de inte behöver värmas för att mjukas upp.

Trögårdsgårdar av brädor torde ha blivit vanligare allteftersom priset på sågat virke sjönk. Gärdsgårdar av brädor har funnits sedan 1800-talet och kompletterades så småningom med tagg- och ståltråd.

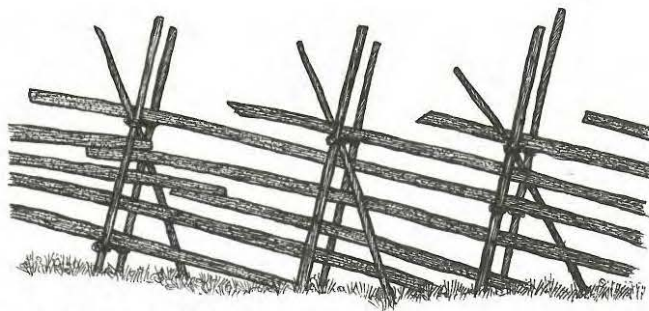
SKÖTSEL

Gör en årlig stängselsyn. Spetsa om störar som ruttat i den del som varit nedstucken i marken.

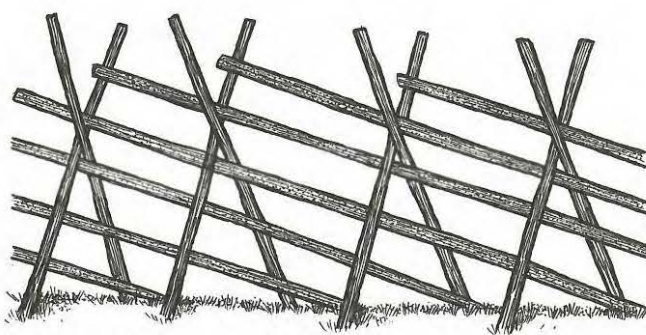
Byt efterhand störar som är uttjänta mot nya. Använd det träslag som traditionellt har använts i trakten. Störarna skall vara torkade och barkade samt kolade över eld eller doppade i tjära i nederdelen för att förhindra insekts- och rötangrepp.

Byt efterhand gärdsel som är uttjänta mot nya. Tillverka dem av det träslag som traditionellt har använts i trakten. Använd helt eller yxklivet gärdsel.

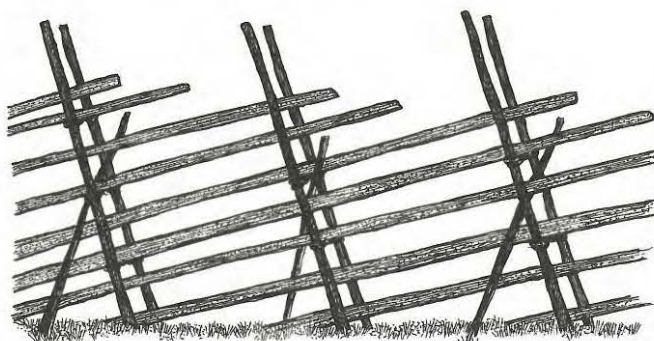
Knyt om vidjorna/hankarna där de lossnat. Ståltråd kan vara ett alternativ till vidjor och hankar av traditionellt material.

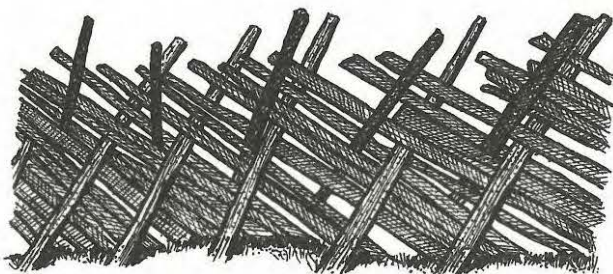
Långgärdsgård med lutande stolpar.

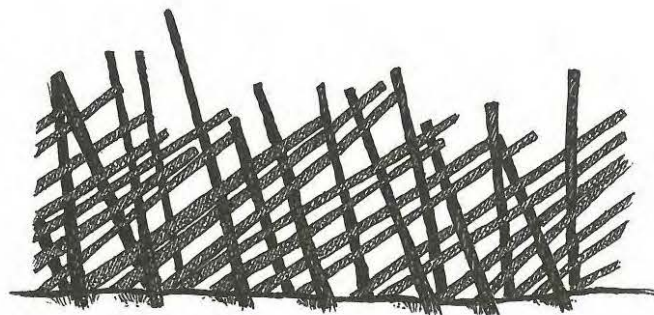
Hag med parvis saxade ständare.

Kortgärdsgård med lutande störpår.

Tät skedgärdsgård.

Gles skedgärdsgård.

Slå årligen gräset intill gårdsgården. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter bör slåturen ske mellan frösättning och blomning. Upprepa vid behov slåturen av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåturen ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttetid i juli-augusti. Ta bort höet.

Röj buskar, sly och annan hög växtlighet som växer in i gårdsgården så att den framträder ordentligt. Avverka träd vars stammar eller rotsystem skadas, rubbar eller växer in i gårdsgården. Se till att gårdsgården inte skadas i samband med röjningen. Spara märkliga träd och andra träd till vilka traditioner är knutna.

Låt betesdjur beta ända fram till gårdsgården om den ligger i eller gränsar till betesmark. Eventuella kompletterande moderna stängsel som taggtråd, tråd- eller nätstängsel sätts på ett sådant sätt att de inte hindrar djurens bete invid gårdsgården.

§§

Trägårdsgårdar saknar skydd i lagen och finns nästan inte kvar. Det är viktigt att bevara kunskapen om hur man bygger en trägårdsgård, liksom naturligtvis de trägårdsgårdar som förekommer i landskapet. I vissa fall kan länsstyrelsen hjälpa till med rådgivning, restaurering samt kostnader för skötsel.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Bandtunar

Traditionen att bygga hägnader i trä är mycket gammal och har funnits över hela Sverige. En betydelsefull del av det gotländska kulturlandskapet utgjordes förr av ett omfattande hägnadssystem av bandtunar. För hundra år sedan var i stort sett varje ägogräns, åker, äng, hage och skog inhägnad. Från och med sekelskiftet har tunarna successivt försvunnit och ersatts med taggtråd.

Under 16-, 17- och 1800-talen medförde partsklyvningarna och arvsskiftet på Gotland omfattande utökningar av tunbeståndet. In på 1800-talet förändrades jordbrukssamhället radikalt. Nya jordbruksmetoder infördes, de gotländska myrarna dikades ut, ängarna högs i stor utsträckning ner och lades under plogen och gårdarna skiftades. De tidigare små, oregelbundna åkerlapparna, beteshagarna och ängarna, som på ett mjukt sätt följde naturens former och förutsättningar, delades nu in i mestadels rektangulära ytor. Även de nya ägogränserna töinades (stängslades) med bandtunar, men på skogsfattiga områden övergick man ofta till stentunar/vastar. Idag finns endast ett fåtal gamla bandtunar kvar. Dessa härstammar från skiftesepoken, även om de lagats eller t o m bitvis töinats om.

Det har funnits många olika tun typer i trä på Gotland. Exempel på dessa är bandtunar, stikeltunar, räcktunar, pinntunar, spiltunar, standtunar. Den vanligaste är dock tvåbandstunen.

De ingående komponenterna i en bandtun är staur, bandar och trodar.

- **Staur:** Två slag av staurar (störar) används, nämligen de som bär upp tunen och står två och två, s k staurpar och s k stytt- eller stydstaurar, som stödjer tunen. Staurarna huggs av kraftiga enar, ibland av grangrenar och på Fårö där man saknar gran, har man huggit staurar av fur.
- **Bandar:** Bandar är av klena enestammar, vilka värms upp över öppen eld och sedan knyts runt staurarna.
- **Trodar:** Det vanliga virket till trodar på Gotland är gran. De klyvs och läggs mellan staurarna så att de ligger snett vilande på bandarna.

De gamla gårdarna hade mycket långa tunsträckor att hålla i stånd. Vissa kunde ha tunsträckor på milen eller mera att underhålla. En gård som inte höll efter sina tunar, minskade kraftigt i värde. Ett gammalt gotländskt uttryck är: "Goe tunar jär halve gardens värde."

En betydelsefull del av det gotländska kulturlandskapet utgjordes förr av ett omfattande hägnadssystem av bandtunar.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Gör en årlig stängselsyn. Spetsa om staurar som ruttat i den del som varit nedstrucken i marken. Staurarna får gärna vara olika långa så att tunen ger ett levande intryck.

Byt även styttstaurar som är uttjänta. De skall också i fortsättningen vara fästade växelvis åt vardera hållet i den översta banden. Spetta ner staurarna djupt och trampa till ordentligt runtikring. Tänk på att staurparen skall luta lite i tunens längdriktning.

Byt efterhand troder som är uttjänta mot nya. Det är vanligt att lägga 2 trolar på varandra, de nya underst som stöd för de gamla, som läggs ovanpå. Tunarna skall vara ganska täta.

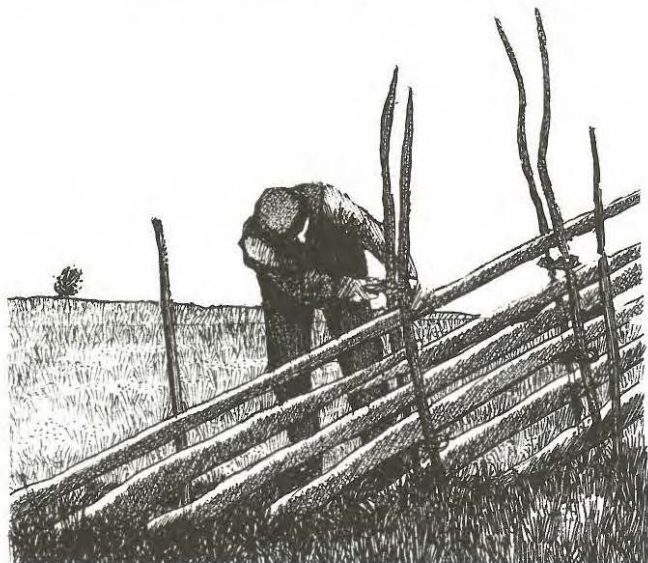
Ersätt efterhand uttjänta bandar. Dessa skall vara av långa, fingertjocka enevijdor, som rensas från småkvistar utom en plym i toppen. Vid knytingen av banden är det en fördel om rotändan kommer på tunens utsida, så djuren inte förstör banden.

Låt betesdjuren beta ända fram till tunen om den ligger i eller gränsar till betesmark. Kompletterande moderna stängsel skall inte behövas.

Som komplettering eller alternativ till bete intill tunen kan gräset årligen slås. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkäx och högväxta gräsarter kan slåttern ske mellan frösättning och blomning. Upprepa vid behov slåttern av sådan

vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti. Ta bort höet.

Røj buskar, sly och annan hög växtlighet som växer in i tunen så att den framträder ordentligt. Avverka träd vars stammar eller rotsystem skadar, rubbar eller växer in i tunen. Se till att tunen inte skadas i samband med røjningen. Spara märkliga träd och andra träd till vilka traditioner är knutna. Ta bort virke och ris efter avverkning och røjning.

En bandtun är uppbyggd av staurar och bandar av ene samt troder av gran.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladerna kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Trägärdesgårdar

Hägnaden markerade förr en gräns mellan betesmark och odlad mark. Trägärdesgården fungerade också som hägnad invid fägatan som ledde djuren från gården förbi den odlade inägomarken till betet, på utmarken, d v s skogen. En del hägnader har också utgjort gränsmarkering mellan olika gårdar. Terrängens beskaffenhet formar trägärdesgården. Hinder i marken, stenar eller annat, kan byggas in eller ligga utanför. Annat namn för trägärdesgården är skyggård.

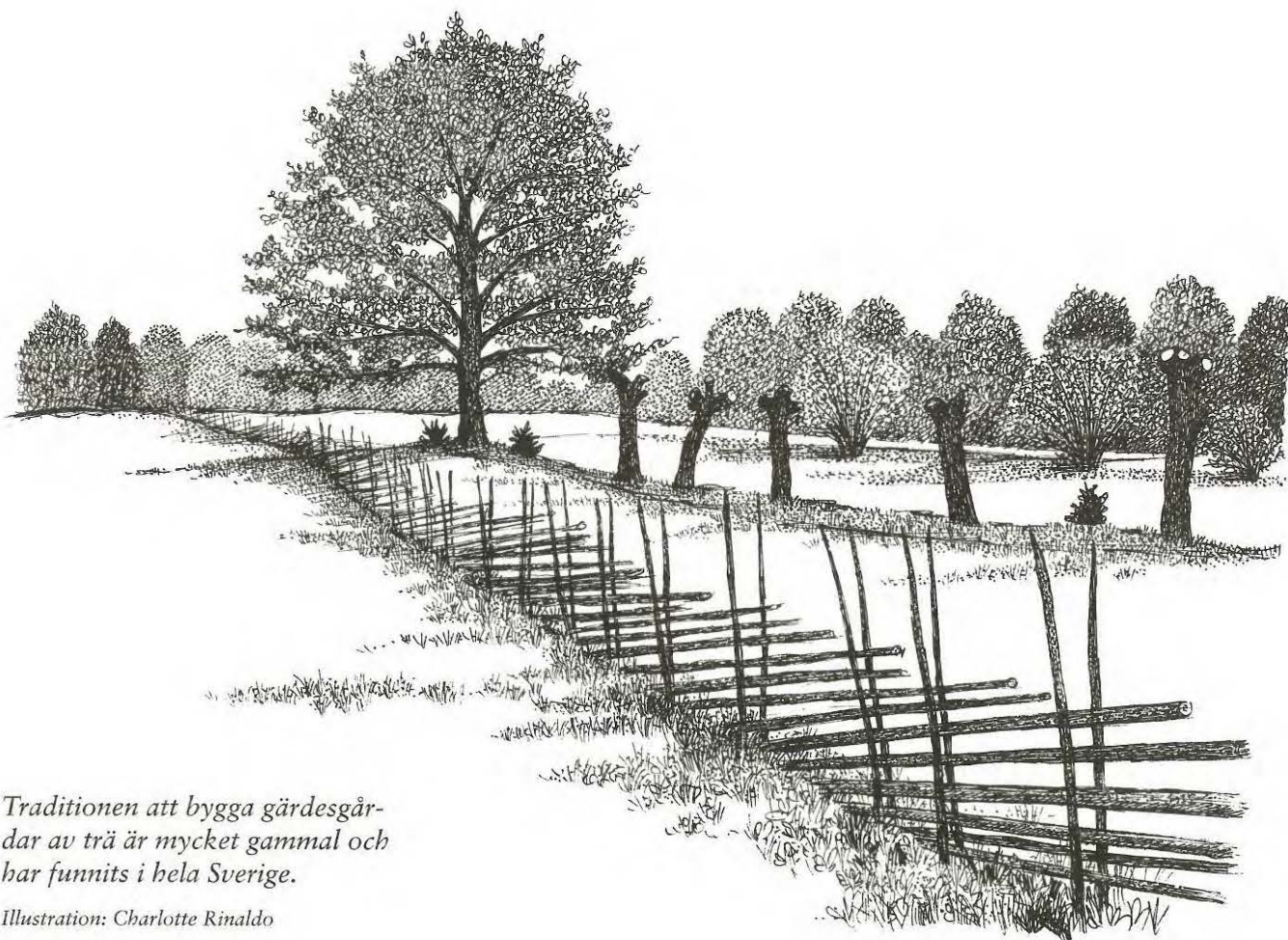
Traditionen att bygga gärdesgårdar av trä är mycket gammal och har funnits i hela Sverige. I lokala byordningar kunde föreskrifter om gärdesgårdens höjd finnas. Om hägnaden var gemensam för byns betesmark markerades den med ett enkelt bomärke för den sträcka som varje brukare skulle underhålla. Syn av gärdesgården hölls årligen av byalaget som kunde utdöma böter om hägnaden inte var i gott skick.

Kampanjer för att skydda skogsbeståndet mot ett alltför stort virkesuttag inleddes under 1700-talets början, och i stället för att bygga gärdesgårdar av trä

uppmånades bönderna att uppföra stenmurar. Trots en statlig förordning år 1730 användes ändå i norra delen av Sverige så gott som alltid trävirke i hägnaden, eftersom det här fanns rikligt med material att bygga trägärdesgårdar av. Trägärdesgården utgjorde därför ett viktigt inslag i det nordsvenska odlingslandskapet. Många trägärdesgårdar är idag tyvärr raserade och ersatta av andra stängseltyper.

Förr i tiden fungerade alltså hägnaden som ett skydd omkring åker och äng för att hindra boskapen från att trampa ner grödorna. I samband med laga skiftets genomförande under senare delen av 1800-talet blev det nödvändigt med nya hägnader där i stället betesmarken inhägnades.

Trägärdesgården är för det mesta uppbyggd av störrar och gärdsel/slanor av unggran eller tall, samt hankar eller vidjor av grankvistar. Störrar ställs parvis, något lutande från varandra och sammanbinds med flera hank eller vidjor vilka träs på störrarna. Gärdslena barkas av, klyvs i vissa fall och läggs mellan störrarna så att de vilar på vidjan eller hanken. En välbyggd trägärdesgård kan ha en livslängd på 20-30 år.

Traditionen att bygga gärdesgårdar av trä är mycket gammal och har funnits i hela Sverige.

Illustration: Charlotte Rinaldo

I en trögärdesgård som är sex slanor hög, är varje slana omkring 6 - 7 m lång. Störarna är omkring 2 m höga och sätts med ca 1 till 2 m mellanrum.

Idag finns endast ett fåtal trögärdesgårdar kvar. Många ersattes efter 1940-talet med stängseltråd. De kvarvarande är hotade. När markområden inte brukas mister även gärdesgården sin funktion, underhållet upphör och den förfaller successivt. Idag saknar många kunskap om hur en trögärdesgård byggs och det är därför mycket viktigt att traditionen förs vidare av människor med denna kunskap.

SKÖTSEL

Gör en årlig stängselsyn. Spetsa om störrar som ruttat i den del som varit nedstucken i marken. Byt stödstörrar som är uttjänta. Fäst dem växelvis åt vardera hållet i den översta hanken eller vidjan.

Byt efterhand störrar som är uttjänta mot nya. Använd det träslag som traditionellt har använts i trakten, vanligtvis gran som stått i skugga och vuxit långsamt. Störarna skall vara torkade och barkade samt kolade över eld eller doppade i tjära i nederdelen för att förhindra insekts- och rötangrepp.

Byt efterhand slanor/gärdsel som är uttjänta mot nya. Tillverka dem av det träslag som traditionellt

har använts i trakten, företrädesvis gran, tall och asp. Använd hela eller yxklivna slanor/gärdsel. Gran och tall ska randbarkas, aspen helbarkas.

Knyt om vidjorna/hankarna där de lossnat. Ståltråd kan vara ett alternativ till vidjor och hankar av traditionellt material.

Slå årligen gräset intill gärdesgården. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkåx och högväxta gräsarter bör slåttarna ske mellan frösättning och blomning. Upprepa vid behov slåttarna av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåttarna ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Ta bort höet.

Röj buskar, sly och annan hög växtlighet som växer in i gärdesgården så att den framträder ordentligt. Avverka träd vars stammar eller rotsystem skadas, rubbar eller växer in i gärdesgården. Se till att gärdesgården inte skadas i samband med röjningen. Spara märkliga träd och andra träd till vilka traditioner är knutna.

Låt betesdjur beta ända fram till gärdesgården om den ligger i eller gränsar till betesmark. Eventuella kompletterande moderna stängsel som taggtråd, tråd- eller nätstängsel sätts på ett sådant sätt att de inte hindrar djurens bete invid gärdesgården.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Dammar

I odlingslandskapet finns ibland dammar av olika slag. Fram till 1940-talet var de mycket vanliga. Då fanns det i nästan varje by en damm för olika typer av vattendrivna anläggningar, såsom kvarn, såg, spånhyvel, vadmalsstamp och benstamp m fl.

På de enskilda gårdarna kunde man ha branddammar och fiskdammar. Branddammen fungerade som vattenförråd i händelse av brand på gården. I fiskdammen hade man ett matförråd, där fångad fisk fick växa till sig.

När man anlade en större damm byggdes den ofta av vallar av jord och sten, vilka lades vinkelrätt mot vattendraget. Vattenståndet reglerades med en dammlucka i utskovet. I äldre tid tog man tillvara alla möjligheter att utöka vinterfodret till djuren. Man slog myrar, strandkanter, väg- och dikesrenar samt alla andra småmarker med lie. Även bäckraviner och strandkanterna runt dammarna utnyttjades för slätter.

Slå årligen gräset på dammens vallar. Om vegetationen är artrik bör slättern ske med skärande redskap, helst lie.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Slå årligen gräset på dammens vallar. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slåtern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåtern av sådan vegetation. Om vegetationen är artrik bör slåtern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli - augusti. Ta bort höet.

Röj igenväxande dammvallar från träd, buskar och sly. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att dammvallen inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris

efter avverkning och röjning.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

• *Dammen skadas om man*

- placerar sten, jordmassor eller avfall i eller intill den.

- sprider gödselmedel, kalk och bekämpningsmedel så att medlet hamnar i dammens närhet.

§§

Dammar kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161).

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Pilerader och pilevallar

De södra delarna av Skåne blev fullåkersbygd mycket tidigt. I det extremt trädfattiga landskapet var tillgången på timmer, vedbrand och slöjdvirke ett resursproblem. I en uppgift från Östra Ingelstads socken på Österlen år 1671 sägs, att: *“Skogsmark till täppe och bränne mindre till bygning. Måste köpa och hämta på 2 mil men bygningstimmer på 5 mil.”* Ett sätt att öka virkestillgången var att plantera träd, framförallt pilar längs vägar och ägo- eller sockengränser.

Det är längs ägo- och sockengränserna som man idag finner de egentliga pilevallarna. De planterades ofta på de upplagda jordvallar som var den traditionella hägnadstypen inom de träd- och stenfattiga

områdena i Skåne. Pilevallarna hade flera funktioner, både som virkesreserv, hägnad och läplanteringar. Därtill hjälpte de till att binda jorden i vallarna. Det var också en naturlig plats för plantering i ett landskap där i princip all tillgänglig odlingsbar mark nyttjades för åkerbruk. Längs vägarna förekommer pilträd i alléer eller i enkla rader på vägens ena sida. I det senare fallet är de ofta rester av ursprungligen dubbla alléer.

De äldsta trädplanteringarna av pilar i Skåne kan härledas till 1600-talets mitt, men det var under 1700-talet och 1800-talets första hälft som denna tradition nådde sin höjdpunkt. Planteringarna tillkom i hög grad som resultat av en rad hägnads- och

Föryngra pileraden eller pilevallen med samma art som de äldre i trädraden.
Illustration: Charlotte Rinaldo

skogsplanteringskampanjer som drevs av myndigheterna, och mindre på lantbrukarnas egna initiativ. I likhet med andra förordningar efterlevdes dessa dåligt. Det finns uppgifter om att bönderna till och med ryckte upp pileplantor i föreställningen att dessa skulle locka till sig fåglar och suga näringen ur marken. Man upplevde också att trädplanteringarna tog alltför mycket utrymme från åkermarken.

Anledningen till att det blev just pil som planterades var att den är snabbväxande, livskraftig och lätt förökar sig. Pilen kallades därför ofta för "latmans träd" i folkmun. Carl von Linné berättar i sin "Skånska resa" från år 1747, att pilen först planterades i planteringshagar ... "där käpparna nedsattes att växa och att sedan utplanteras kring byarna på den skoglösa ort" .... Linné fortsätter med en hänvisning till Vittskövle att ... "de voro här satte vid gärdesgårdarna, dem de beständigt stödde, och gävo lugn från landet, att varken sanden fick taga överhand eller den fina svartmyllan bortflyga" ....

Pilen fick således en mångsidig användning som virkesreserv, men också som kreatursfoder genom hamling. Detta har givit de skånska pilarna deras karaktäristiska, stubbade, utseende.

Under 1900-talet har trädridåer och läplanteringar av poppel anlagts på många platser. Även dessa har blivit ett karaktäristiskt inslag i landskapsbilden.

Pileraderna och pilevallarna är idag på väg att försvinna i samband med att de ursprungliga nyttofunktionerna har upphört. Dagens jordbruksmaskiner kräver större vägbredder än vad pilträdsalléerna erbjuder. De kräver också stora sammanhängande fält, vilket innebär att olämpligt placerade pilar får lämna plats. Pilarna har heller inte alltid överlevt de kemiska bekämpningsmedel som spritts över åkrarna.

Hamla tidigare hamlade pilar vart 2 - 3:e år. Beskär förvuxna, tidigare hamlade pilar, som lämnats ohamlade under en längre period. Eftersträva minsta möjliga snittyta och undvik fläkning. Gör först ett skär underifrån på de grenar som ska tas bort. Avlägsna dem sedan genom ett skär uppifrån. Avsluta med att kapa den återstående grenstumpen nära stammen. Icke önskad skottbildning avlägsnas efter första vegetationsperioden.

Föryngna pileraden eller pilevallen med samma art som de äldre i trädraden.

Røj sly, buskar och yngre träd omkring pileträden. Røjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och røjningen blir effektiv. Se till att pileträden inte skadas i samband med røjningen. Pileträden måste stå öppet och ljusst för att överleva på lång sikt. Ta bort riset.

- *Pilevallen eller pileraden skadas om man*
  - placerar sten, massor eller avfall nära träden.
  - sprider gödselmedel, kalk eller bekämpningsmedel så att medlet hamnar nära träden.

§§

Pilerader och pilevallar kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 3 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Källor och brunnar

I äldre språkbruk gjordes ingen skillnad på källa och brunn. Idag förknippas ordet källa däremot med ett av egen kraft framsprunget vatten, medan brunnen är en av människohand gjord fördjupning dit vatten samlas. Mellanformer finns naturligtvis, t ex då en källa fördjupats och försetts med stenskoning. Temperaturen i alla källor håller sig i regel konstant. De fryser inte ens vid stark köld om tillflödet är rikligt.

I vårt nordliga klimatområde måste källan tillmäta en betydande roll för den ursprungliga lokaliseringsen av bosättningen. Den naturliga källans beständighet är stor och den kunde därför också utgöra märke vid angivande av rågång och gräns.

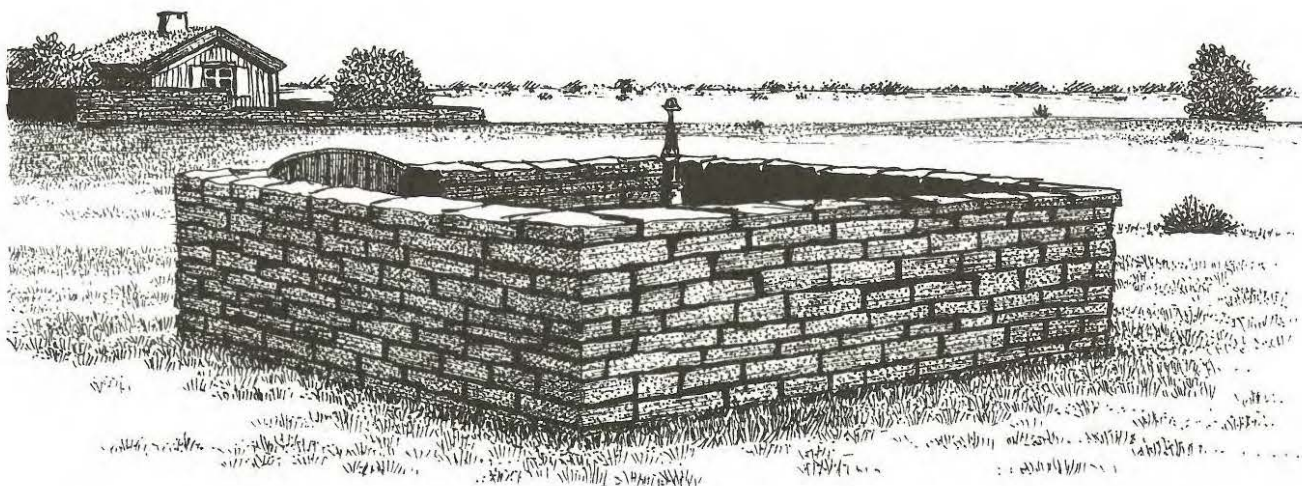
Under benämningen källkult sammanfattas föreställningar, riter och offerhandlingar som varit knutna till källor. Föreställningar har funnits om vattnets mystiska, helande och närande krafter, i synnerhet vid vissa tidpunkter, t ex midsommar. En del källor tros ha haft helbrägdagörande och sjukdomsavväjande krafter som kunnat ge bot mot t ex ögonsjukdomar och lamhet. Källor kunde också ge förebud

om händelser genom orakelsvar, varsel eller järtecken.

Vattnet är en viktig förutsättning för livet på Öland. Genom att nederbördsvattnet snabbt rinner ned i spricksystemen inom större delen av stora alvarets yta skapas en ansenlig grundvattenreserv för hela södra Öland. Vattnet rör sig i kalkstenslagrens nätverk av kanaler mot ostsydost utefter berggrundslagrens sluttning. Hela Öland är ett karstlandskap, vilket innebär att kolsyrehaltigt vatten löst upp en del av kalkstenen närmast sprickorna. Det är väl känt hur bäckar plötsligt kan dyka upp ur någon förhöjning i kalkstenen för att sedan lika plötsligt försvinna ett stycke bort.

Många ålderdomliga källor och brunnar används fortfarande. Men i synnerhet har mindre brunnar ersatts av större och djupare borrade. De mest vattenfattiga byarna har dock kommunalt vatten.

Källor och brunnar, i synnerhet de med konstfull stenskoning och brunnsflisa eller brunnskar, är värdefulla inslag i landskapet som ökar kunskapen om våra förfäders odlarmödor.

Röj igenväxande källor och brunnar från unga träd, buskar och sly så att de framträder ordentligt.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Slå årligen gräset omkring källor och brunnar. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slåttern ske mellan blomning och frösättning. Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti. Ta bort höet.

Röj igenväxande källor och brunnar från unga träd, buskar och sly så att de framträder ordentligt. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen

blir effektiv. Ta bort avfallet. Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Källor och brunnar skadas om man placerar sten, massor eller avfall i eller intill dem.

§§

Källor kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161). Källor kan också vara fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Källor och brunnar, i synnerhet de med konstfull stenskonung och brunnsflisa eller brunnskar, är värdefulla inslag i odlingslandskapet.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Kalkstensbroar

På Öland återfinns broar främst längs de vägar som är utsatta för den ymniga vårfloden. Vid östra landborgen finns magnifika stenvälvbroar i de stycken av alvaret som avvattnas ned mot sjömarken. Kalksten har varit det vanligaste brobyggnadsmaterialet och många gånger hämtades flisorna i de stora stenbrotten på norra Öland och drogs söderöver med hjälp av oxar. Även mindre vägar och gator är försedda med broar, främst då av den enklare typ som kallas flisbro.

En flisbro är en bro vars spännvidd inte överstiger flisornas längd. Bron begränsas alltså av hur långa flisor man haft att tillgå. Fundamenten till bron är kallmurad kalksten. Flisbroarna som finns såväl i gärdet som ute i markerna kan vara både pampiga

och iögonfallande med flera spann eller små och svårupptäckta.

Det är inte bara utmed landsvägarna som man lagt ned tid och möda på att bygga vackra stenvälvbroar. På flera håll kan man också finna välslagna välvbroar utmed enskilda vägar. Byggandet av stenvälvbroar i större utsträckning kom igång först under slutet av 1700-talet, som en följd av en kunglig förordning år 1752 och de byggdes sedan ända fram till andra världskriget. Under 1800-talet byggdes många broar av lokala byggmästare. En av dessa var Oskar Johansson i Torngård, Gräsgårds socken, som byggde stenvälvbroar ända in på 1900-talets första decennier.

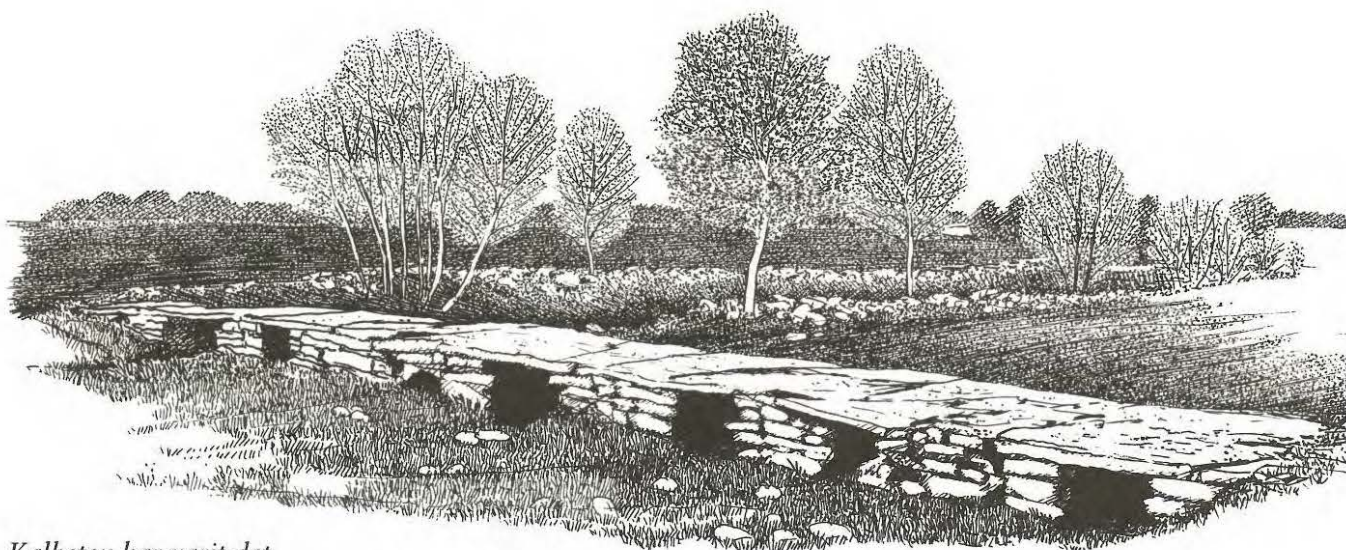
Utmed både landsvägar och enskilda vägar kan man finna välslagna välvbroar.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Håll flisorna rena från växtlighet. Träd och rötter skadar fundamenten.

Kalkstensbroar och stensatta kanter som ingår i brukningsvägar skadas om man förbättrar dem med annat vägmaterial än de ursprungligen är byggda av.

Kalkstensbroar kan vara skyddade med stöd av lag, om de ingår som delar i äldre brukningsvägar. Se närmare bestämmelser i 2 och 13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Kalkstensbroar kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Kalksten har varit det vanligaste brobyggnadsmaterialet på Öland.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Mjölkbord

Mjölkbordet stod utmed bygatan, ofta under ett träd eller ett tak som skyddade mot solen. De som fortfarande står kvar är monument över en förgångnen tids mjölkhantering.

Under 1800-talets slut bildades ett stort antal mejeriföreningar. Ett överskott på mjölk gjorde att det fanns underlag för dessa. Därigenom slapp man det tidsödande arbetet med ystning och kärning i hemmen. Ett stort problem i mjölkhanteringen utgjorde dock de långa transporter till mejerierna. I många byar samlades man i körlag, där man turades om att varje dag köra mjölken med häst och vagn till mejeriet.

Så småningom löstes transportfrågan genom mjölkbilarna. Mjölk bilen kom tidigt varje dag och hämtade mjölken från morgonen och föregående kväll. Under sommarhalvåret hände det att man var tvungen att förvara mjölkspannarna i stora trätunnor med kallt vatten för att behålla kylan. Strax

innan mjölk bilen kom kördes spannarna ut till mjölkbordet med en mjölk- eller cykelkärra. En mjölkspann rymde 30 eller 40 liter och på varje spann fanns en mässingsbricka med gårdens nummer. Under förmiddagen kom spannarna tillbaka från mejeriet med skummjölk och vassle till kalvar och svin. Man kunde också ta hem smör, ost och kärnmjölk.

Ibland hade varje gård sitt eget mjölkbord medan man ibland samsades flera gårdar om ett större bord. Mjölkbordet kan vara alltifrån enkelt hopnickrade träbord till konstfullt kallmurade konstruktioner med trappor längs sidorna. En del bord är uppmurade i betonghålstén med järnvägsslipers lagda överst, medan andra bara är en utvidgning av muren mot gatan med ett par stora flisor. I trånga bygator, eller då byggnaderna låg mycket nära vägen, hände det att man utnyttjade sig av uppfällbara bord som hängdes fast med kedjor i väggen.

Mjölkbord står fortfarande kvar utmed bygatan som monument över en förgångnen tids mjölkhantering.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Slå årligen högt gräs omkring mjölkbordet. Ta bort höet.

Röj unga träd, buskar och sly intill mjölkbordet så att det framträder ordentligt. Avverkning och röjning utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se

till att mjölkbordet inte skadas vid röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Röj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Plocka tillbaka stenar som rasat ned eller kalvat ut på kalkstensbord. Byt ut ruttna delar av träbord.

Mjölkbordet skadas om man placerar sten, massor och avfall på eller intill det.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Svinvallar

I de allra flesta byar, eller i direkt anslutning till dem, finns ett område som ägdes eller fortfarande ägs samfällt. Förr utnyttjades denna byallmänning ofta till svinbete. Svinen var en betydelsefull del i självhushållningen och på varje gård fanns minst en gris.

På vissa byallmänningar kan man fortfarande se

lämningar efter detta svinbete. Det är svinvallar som anlagts för att skydda de träd som växte i området från bökande och betande djur. Runt trädet, en bit från själva stammen, lade man en låg mur av sten. Idag ligger stenen från sådana sammanstörtade murar som rösen kring stammarna.

Svinvallar anlades för att skydda träd från bökande och betande svin.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Slå årligen högt gräs omkring svinvallarna. Ta bort höet.

Röj unga träd, buskar och sly omkring svinvallarna så att de framträder ordentligt. Røjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren.

Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och røjningen blir effektiv. Ta bort virke och ris efter avverkning och røjning.

Røj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna buskar.

Svinvallarna skadas om man placerar sten, massor och avfall på och intill dem.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

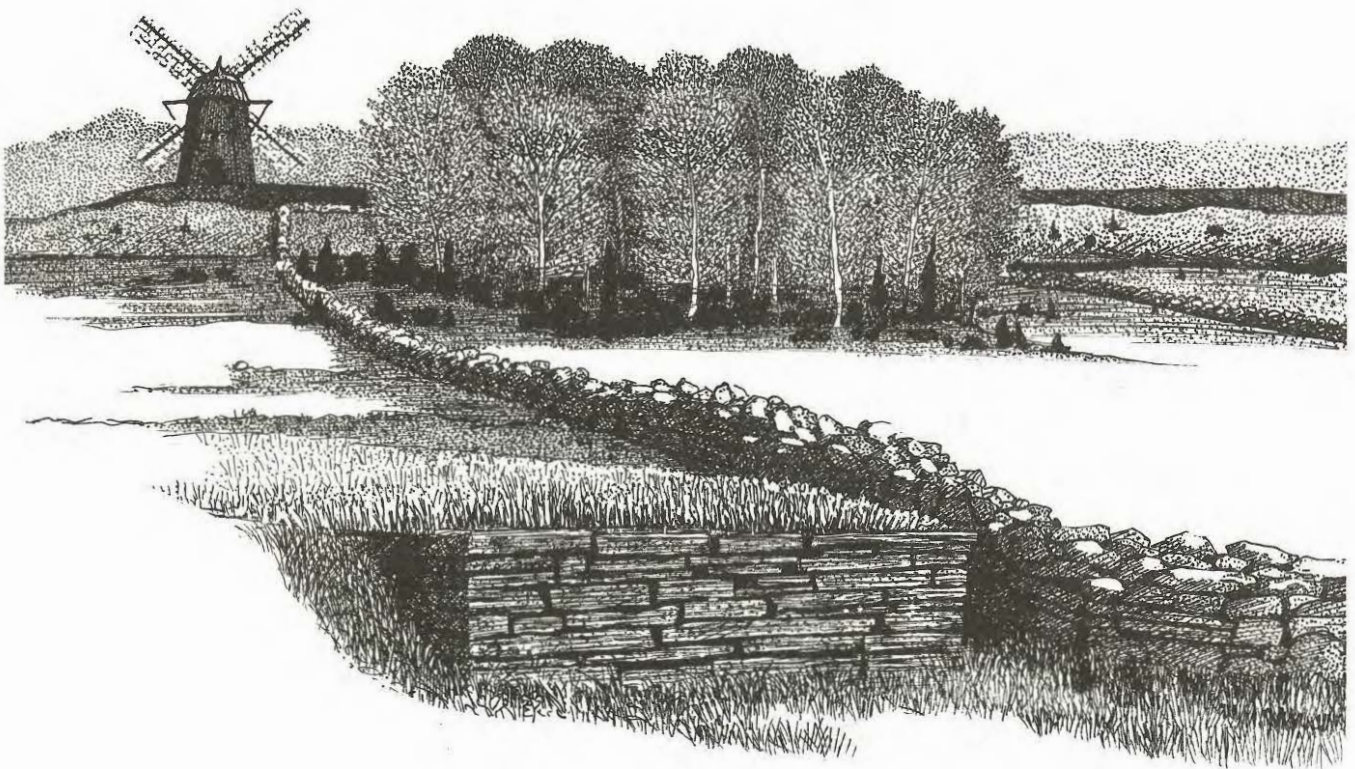
Kräkbryggor

En kräkbrygga är en lastbrygga för av- och pålastning av kreatur, tunga redskap eller varor. Den är ett av många hjälpmedel inom jordbruket som haft en kort användningstid, men som avsatt lämningar i landskapet. Kräkbryggan var nödvändig under en fas i den transporttekniska utvecklingen, men blev i nästa fas överflödig.

Fram till mellankrigstiden drev eller ledde man de djur som skulle förflyttas från ett ställe till ett annat. I och med att lastbilarna började komma i bruk upp-

fördes kräkbryggor för att underlätta lastningen av djuren. Efter andra världskriget, när lastbilarna försågs med fällbar lem eller någon annan lastningsanordning, hade kräkbryggorna i stort sett spelat ut sin roll.

Kräkbryggan placerades med fördel i en slänt om en sådan fanns på byallmanningen, och kunde därmed användas av alla i byn. De tidigaste kräkbryggorna är murade i kalksten, medan det senare hände att de gjöts i betong.

De tidigaste kräkbryggorna är murade i kalksten, medan det senare hände att de gjöts i betong.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Slå årligen högt gräs omkring kräkbryggan. Ta bort höet.

Röj unga träd, buskar och sly omkring kräkbryggan så att den framträder ordentligt. Røjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under som-

maren. Skott och löv innehåller då mest näring, rot-systemen utarmas och røjningen blir effektiv. Ta bort virke och ris efter avverkning och røjning.

Røj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Kräkbryggan skadas om man placerar sten, massor och avfall på och intill den.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Vaktarkojor

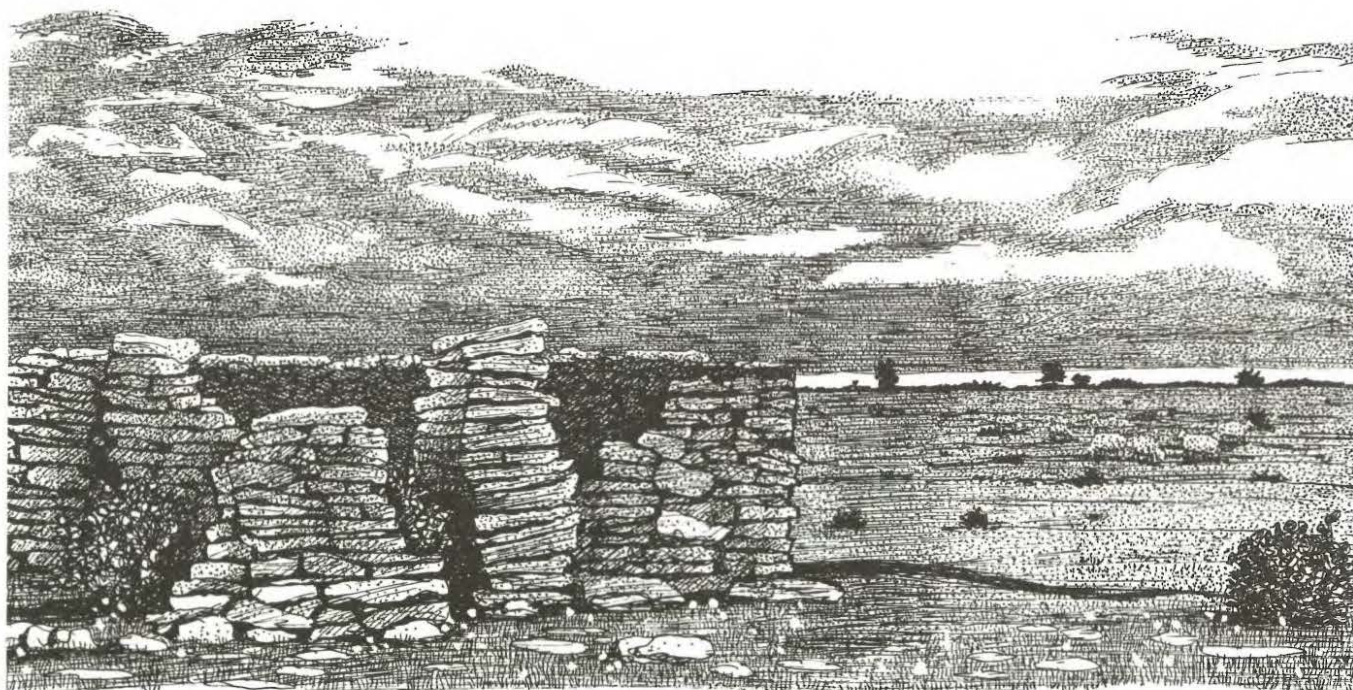
I naturahushållningens dagar var det vanligt att man på varje gård höll hästar, nötkreatur, grisar, får, gäss, ankor och höns i stället för att vara specialiserad till ett eller två djurslag som är vanligt idag. Dragdjuren, oxarna, tjudrades nära gården, korna och kalvarna gick i hagen nära byn, grisarna höll till på byallmanningen, hästarna och ungdjuren strövade mer eller mindre fritt i markerna, gässen betade i sjömarkerna och smådjuren fick vara hemmavid. För tillsyn och bete av fåren hade man däremot en herde.

Det var vanligt att byalaget fungerade som vallag, vilket innebar att byn gemensamt lejde en person som vaktade fåren. Det var enbart får som vaktades av en sådan byherde. I byskrinen kan man ibland hitta kontrakt som upprättats mellan bymännen och fårvaktaren. I många fall var fåraherden ett av de inhysesjhjon som fanns i så gott som varje by på Öland. De tillhörde den obesuttna klassen och ägde inte någon egen jord. Bland inhysesjhjonen kunde

bönderna leja arbetskraft när de behövde. Men också inhysesjhjon som bodde i byn och ägde får kunde låta byherden vakta djuren. De fick, i likhet med bymännen, betala efter det antal djur som de lät herden ta ansvar för. I fårvaktarens lön ingick olika naturaförmåner som vedbrand, ull, råg, korn, malt, potatis och julkost.

Ute på alvaren byggdes vaktarkojor till skydd mot väder och vind under dagtid. Det var inte vanligt att herden övernattade ute på alvaret, utan fåren drevs hem till byn varje kväll under betesperioden som varade från mars till december.

Vaktarkojorna varierar i utseende från nästan runda eller hästskoformade till halvcirkelformade, men även kvadratiska eller rektangulära förekommer. Vanligen är väggarna byggda av flisor upp till en meters höjd. En annan vanlig detalj är att ena väggen utgörs av ett större klippblock. Öppningen ligger inte i någon bestämd riktning. I stället kan koj-

Ute på alvaren byggdes vaktarkojor till skydd mot väder och vind för fårvaktaren.

Illustration: Charlotte Rinaldo

orna i ett område ha öppningarna i olika riktningar för att man skulle kunna välja koja efter vindriktning. Det var viktigt att man placerade vaktarkojorna så att man kunde hålla uppsikt över djuren samtidigt som man fick skydd för vinden. De är därför placerade så i terrängen att man kunde se ut över ett större område. Antalet vaktarkojor på alvaret har varit mycket stort. Inom t ex Gösslundas nuvarande gränser finns spår av minst 13 kojor. På hela alvaret torde antalet ha varit åtskilliga hundra. På vissa håll finns också vindskydd som är mindre och enklare i utförandet än kojorna.

Flertalet fårvaktarkojor var i bruk fram till sekelskiftet, några troligen även en bit in på 1900-talet. Det finns t ex muntliga uppgifter om att det på Hulterstads alvar vid sekelskiftets början fanns en kvinna som byggde kojor. Det finns ingenting i själva konstruktionen eller placeringen i landskapet som ger några direkta ledtrådar ifråga om kojornas ålder. Vissa, relativt sentida, står fortfarande nästan helt intakta. I andra fall är taken borta och endast vägarna står kvar. Det finns också exempel på kojor som är helt nedrasade och delvis övertorvade, något som möjligen skulle kunna peka på en högre ålder.

SKÖTSEL

Slå årligen högt gräs runtomkring vaktarkojan. Ta bort höet.

Plocka tillbaka sten som fallit ner från vaktarkojans väggar.

Røj unga träd, buskar och sly intill vaktarkojan så att den framträder ordentligt. Avverkning och röjning utförs lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Se till att vaktarkojan inte skadas i samband med röjningen. Ta bort virke och ris efter avverkning och röjning.

Røj årligen bort rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar.

Vaktarkojan skadas om man placerar sten, massor och avfall på eller invid den.

§§

Vaktarkojor kan vara skyddade med stöd av lag, som lämningar av bostäder. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

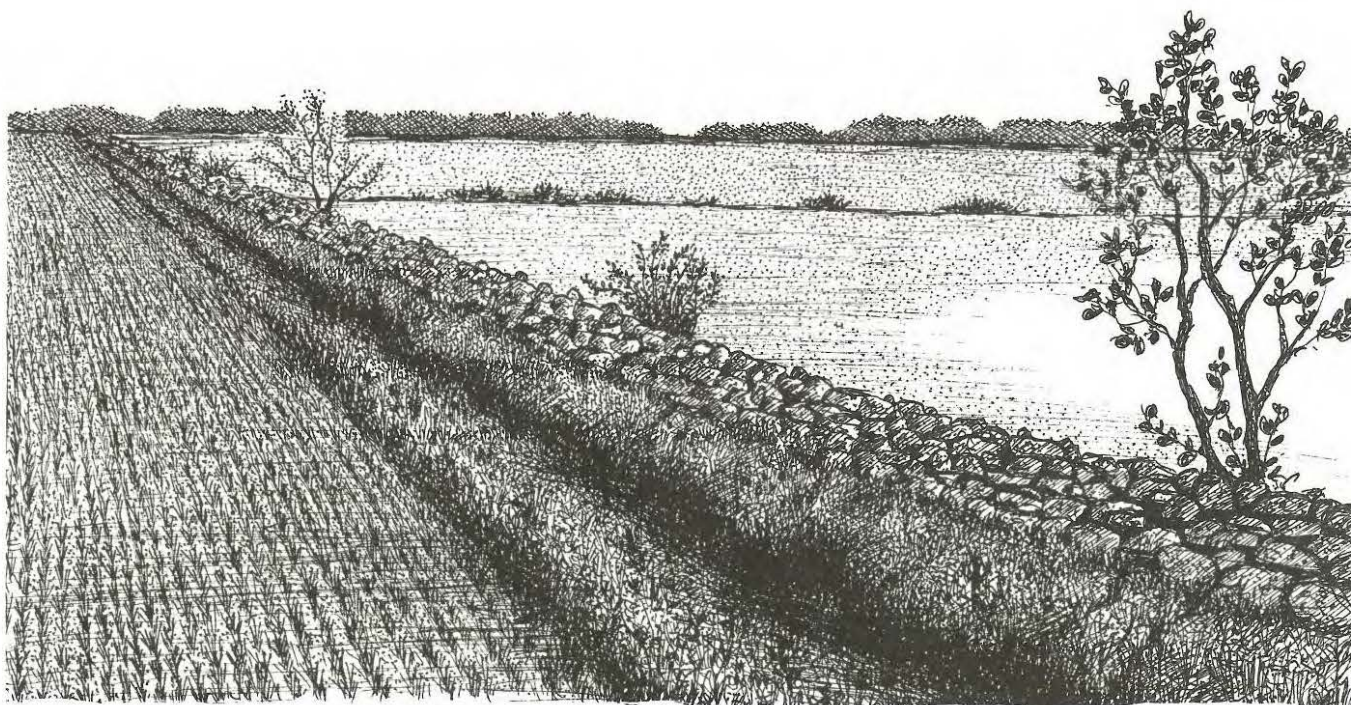
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Diken och kanaler

Redan på 1700-talet betonades vikten av ordentlig dikning av den öländska åkerjorden. Stora områden av ön upptogs i äldre tider av mossmarker, och dessa var på mer än ett sätt till nackdel för jordbruket. Innan t ex Skedemosse utdikades var Köpingstrakten både frostländig och osund. Utdikning av mossar var dock ett kostsamt företag och utan statlig hjälp hade ingenting kunnat göras. Från och med 1860-talet började dikningsarbetena på Öland, och utdikningarna av Långbro mosse inom norra motet och Lunda och Dalby mossar inom det södra var de allra första företagen. Under tiden 1859-1899 avdikades inte mindre än 12 000 tunnland på Öland.

Dikningen av åkerjorden påbörjades först i Mör-

bylångadalen på 1870-talet. Vid sekelskiftet 1900 var dock inte mer än 728 tunnland på hela Öland täckdikade, huvudsakligen i Mörbylångadalen. Den usla dikningen av ölandsåkrarna var givetvis till stort men för jordbruket. Regnade det blev åkrarna sjöar, var det längre torkperioder förvandlades de till "öknar". Vid lantbruksmötet i Västerstad år 1866 diskuterades frågan om dikning. Byarna längs östra landborgen, från Bredsättra till Hulterstad, led särskilt svårt av vattenmassorna som strömmade mot öster från den högre liggande västra landborgen. Något gjordes väl på 1800-talet men avdikningen och täckdikningen av den öländska åkerjorden hör 1900-talet till.

Röj buskar, sly och annan högt växtlighet i kanaler, diken och dikesrenar.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Rensa diken och kanalerna med några års mellanrum. Ta bort ris, grenar och övrigt avfall. Dikena och kanalerna *får inte* genom rensningen bli bredare och djupare än vad de redan är. Sprid ut eventuella massor på åkern. Rensningen bör inte utföras under vår och sommar då djurlivet kan ta skada. Det är lämpligt att fördela dikesrensningen på några år så att inte alla sträckor rensas samtidigt.

Lämna en tillräckligt bred zon utmed dikena och kanalerna som inte plöjs så att renarna inte rasar eller skadas.

Slå årligen gräset i dikesrenarna och kanalernas kanter. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkex och högväxta gräsarter kan slåttern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om

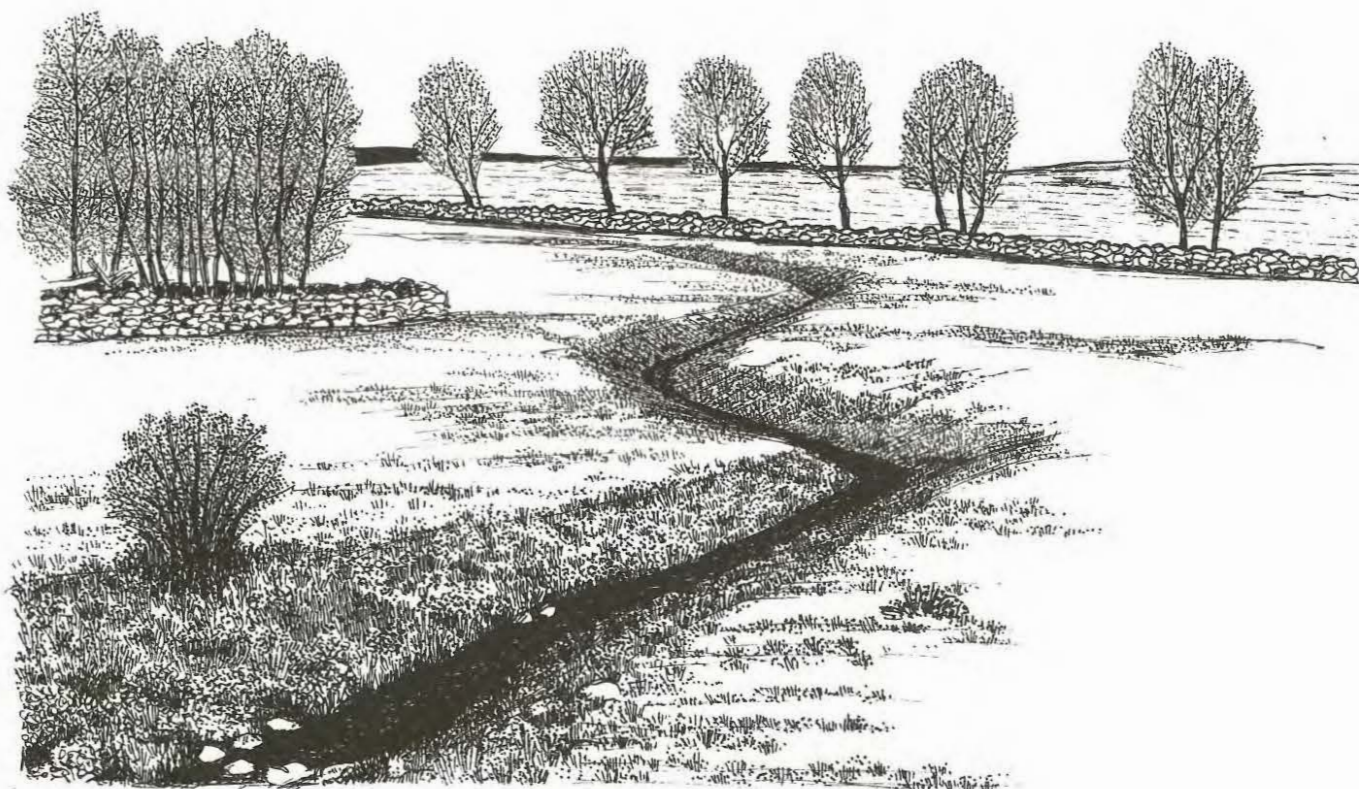
vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertids i juli-augusti. Ta bort höet.

Röj buskar, sly och annan hög växtlighet i kanaler, diken och dikesrenar. Røjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och røjningen blir effektiv. Ta bort avfallet.

Bränning av fjolårsgräset kan vara ett komplement till slåttern. Detta bör göras under vårvintern så att den kommande växtligheten inte skadas.

• *Dikena och kanalerna skadas om man*

- placerar sten, massor och avfall i dem eller renarna.
- gräver bort stenar ur dem.
- ändras dess sträckning.
- gräver dess kanter lodräta eller för sneda med t ex dikesskopa.

Ändra inte diken och kanalernas sträckning.

§§

Öppna diken och kanaler kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 9-13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Öppna diken kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Slå årligen gräset i dikesrenarna och längs kanalerna.

Om vegetationen är artrik bör slåttern ske med skärande redskap, helst lie.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

 Rikantikvarieämbetet

Box 5405, 114 84 Stockholm, tel. 08-78390 00

Öppna diken

Under 1800-talet ökade efterfrågan på åkerareal. Genom att kraftigare och tyngre plogtyper togs i bruk kunde man plöja upp även mer lerhaltiga jordar. Under denna tid blev det vanligt att våtmarkerna dikades ut och att sjöars vattenstånd sänktes med hjälp av utdikning. Detta gjorde det nödvändigt att gräva djupa diken. I 1879 års lag om dikning fastställdes rätten att avleda vatten i diken ned till 4 fots djup, d v s drygt 1,2 m. Vid 1800-talets mitt höjdes kraven på ett rationellt jordbruk med större sammanhängande åkerytor. Täckdikning med tegelrör infördes, vilket fick negativ effekt för de många djur- och växtarter som trivdes i dikesmiljön.

Dikena har grävts så att avrinning kunnat ske mot större vattendrag. Under torra sommarmånader kan dikena ibland vara torrlagda. Såväl i torrlagda som i vattenfyllda diken trivs ett flertal växt- och djurarter. Levnadsbetingelserna för dessa förbättras och

blir mycket gynnsamma om vegetationen i dikena och omgivande renar betas eller slås.

De främsta hoten mot dikena är att de slammar igen eller fylls på grund av markerosion och att växtligheten förtätas samt att träd och buskar växer upp. I dagens moderna odlingslandskap är de öppna diken alltmer sällsynta.

SKÖTSEL

Rensa dikena med några års mellanrum. Ta bort ris, grenar och övrigt avfall. Dikena får inte genom rensningen bli bredare och djupare än vad de redan är. Sprid ut eventuella massor på åkern. Rensningen bör inte utföras under vår och sommar då djurlivet kan ta skada. Det är lämpligt att fördela dikesrensningen på några år så att inte alla sträckor rensas samtidigt.

Röj buskar, sly och annan hög växtlighet i diken och dikesrenar.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Lämna en tillräckligt bred zon utmed dikena som inte plöjs så att renarna inte skadas eller rasar.

Slå årligen gräset i dikesrenarna. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkåx och högväxta gräsarter bör slått ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slått av sådan vegetation. Om den är artrik bör slått ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåtttid i juli-augusti. Ta bort höet.

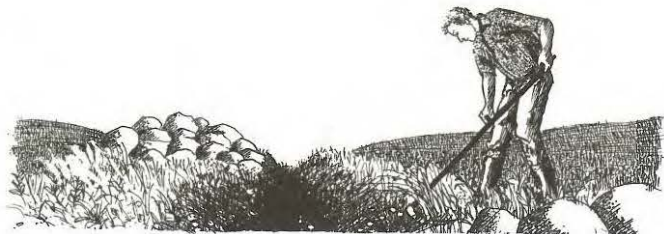
Röj buskar, sly och annan hög växtlighet i diken och dikesrenar. Röjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och röjningen blir effektiv. Ta bort avfallet.

Bränning av fjolårsgräset kan vara ett komplement till slått. Detta bör göras under vårvintern så att den kommande växtligheten inte skadas.

• *Dikena skadas om man*

- placerar sten, massor och avfall i dem eller renarna.
- stenar grävs bort ur dem.
- ändras dess sträckning.
- gräver dikeskanterna lodräta eller för sneda med t ex dikesskopa.

Öppna diken kan vara skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 9-13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Öppna diken kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

Slå årligen gräset i dikesrenarna.

Om vegetationen är artrik skall slått ske med skärande redskap, helst lie.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Öppna diken

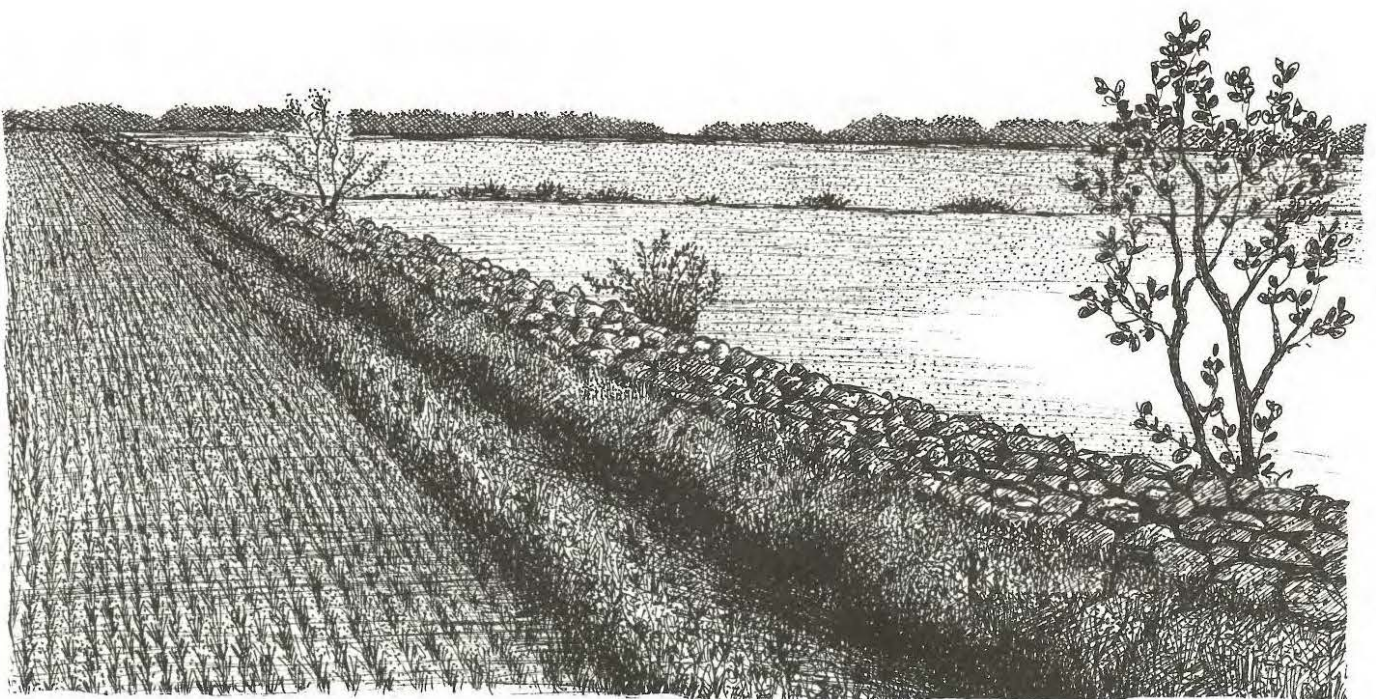
Alltsedan medeltiden har diken grävts för att leda bort överskottsvatten och därmed förbättra åkermarkens avkastning. Diket kan avspegla ett äldre odlingssystem och den traditionella metoden för dränering av jordbruksmark. Dessutom kan det öppna diket ge information om äldre gränser mellan gårdar, liksom om gränser mellan åker-, ängs- och betesmarker.

Dikning har varit förbehållet åkermark. Under järnåldern och tidigare låg åkermarken på torra, sandiga jordar. När man lärde sig dika åkermarken kunde fuktiga jordar som exempelvis glacialleran börja bearbetas. Denna lera var lättare att bruka som åker än den riktigt fuktiga och tungarbetade postglaciala finleran, på vilken ängsmarkerna vanligtvis låg före uppodlingen på 1800-talet.

I en stenröjd åkermark har diken vanligen en rak sträckning. Lades de i åkerkanten följde de terrängen och fick på så vis ett kurvigare lopp. På äldre kartor från 1600- och 1700-talen finner man att dikes-tätheten inte var hög, men detta kom att förändras under 1800-talet, vilket har samband med den all-

männa strävan att förbättra åkermarken. Befolkningsökningen ledde till åkerbrist som i sin tur tvingade fram ett effektivare utnyttjande av den befintliga åkerjorden. Så småningom fyllde man under 1800-talet diken med ris och sten och täckte sedan med jord, vilket kan sägas vara inledningen till täckdikningen. Under 1800-talet utgick statligt stöd för stora dikningsföretag. Sådana diken gjordes djupa och breda och benämns vanligen kron diken. Det blev även vanligt att räta ut bäckarnas slingrande lopp så att alla vattendrag blev mer eller mindre raka. På detta sätt vann man mycket mark, vilken kunde utnyttjas på effektivare sätt. Under 1900-talet tog täckdikningen ordentlig fart, vilket ledde till att man lade igen många diken såväl runt om som i åkern.

De öppna diken krävde en dikessyn 2-3 gånger om året. Byamannen och representanter för alla gårdar i byn följdes åt på denna syn. Åtgärder bestämdes där så behövdes. Så sent som på 1800-talet fick man böta dryga belopp om man inte skötte sina diken. Diken skulle grävas ur och rensas från vege-

Röj buskar, sly och annan hög växtlighet i diken och dikesrenar.

Illustration: Charlotte Rinaldo

tation, avfall och nedplöjd åkerjord. Dikesrenset, eller dikesmullen som det kallades, var näringsrik och lades på åkern där det bäst behövdes.

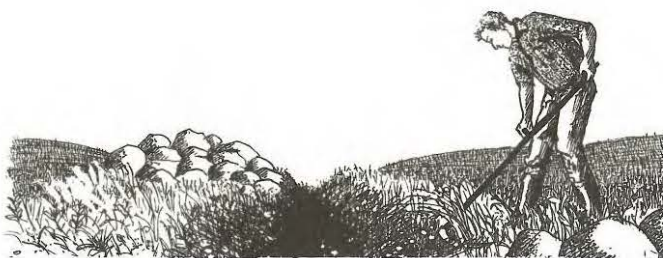
De trakter som hyser flest öppna diken är den mer brutna och kuperade mellan- och skogsbygden. På slätterna är de nästan helt bortrationaliserade.

Om dikesrenarna inte betades slogs de alltid vilket har bidragit till att denna miljö har utvecklat en speciell flora och fauna. Exempel på djur som trivs i diken och dikesrenar är snok, groda, trollslända och jungfruslända. Vegetationen består bl a av tussilago, gökblomster och kabbeleka.

SKÖTSEL

Rensa diken med några års mellanrum. Ta bort ris, grenar och övrigt avfall. Dikena får inte genom rensningen bli bredare och djupare än vad de redan är. Sprid ut eventuella massor på åkermark. Rensningen bör inte utföras under vår och sommar då djurlivet kan ta skada. Det är lämpligt att fördela dikesrensningen på några år så att inte alla sträckor rensas samtidigt.

Lämna en tillräckligt bred zon utmed dikena som inte plöjs så att renarna inte skadas eller rasar.

Slå årligen gräset i dikesrenarna. Om vegetationen består av t ex nässlor, älggräs, hundkåx och högväxta gräsarter bör slåttern ske mellan blomning och frösättning. Upprepa därefter vid behov slåttern av sådan vegetation. Om den är artrik skall slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli-augusti. Ta bort höet.

Røj buskar, sly och annan hög växtlighet i diken och dikesrenar. Røjningen utförs vid behov årligen och lämpligen under sommaren. Skott och löv innehåller då mest näring, rotsystemen utarmas och røjningen blir effektiv. Ta bort avfallet.

Bränning av fjolårsgräset kan vara ett komplement till slätter. Detta bör göras under vårvintern så att den kommande växtligheten inte skadas.

• *Dikena skadas om man*

- placerar sten, massor och avfall i dem eller renarna.
- gräver bort stenar ur dem.
- ändras dess sträckning.
- gräver dikeskanterna lodräta eller för sneda med t ex dikesskopa.

§§

Öppna diken i jordbruksmark är skyddade med stöd av lag. Se närmare bestämmelser, bl a om biotopskyddet i 19 a § naturvårdsförordningen (SFS 1976:484, senast ändrad 1994:1161) samt 9-13 §§ Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1994:43) om hänsyn till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötsel av jordbruksmark och vid annan markanvändning i jordbruket. Öppna diken kan också vara fasta fornlämningar. Se 2 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m m.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Megalitgravar

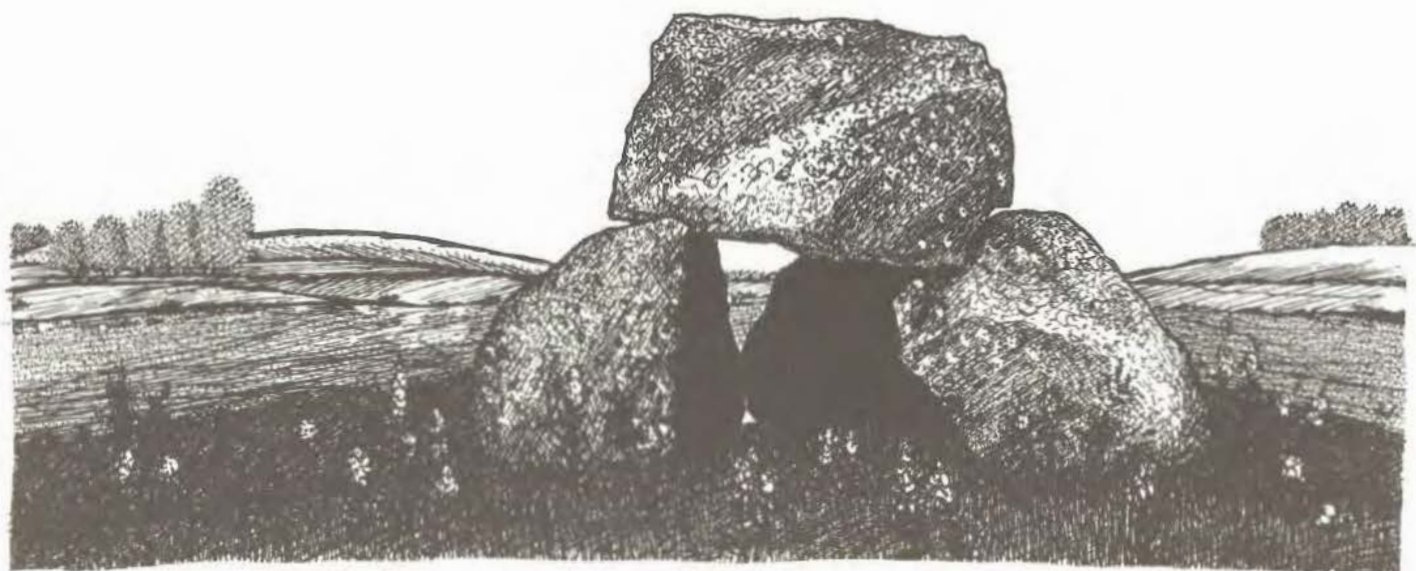
Dösar, gånggrifter och hällkistor, d v s gravar byggda av stora stenblock, s k megalitgravar, hör till våra äldsta gravmonument och byggdes under den yngre bondestenåldern, ca 3300 till 1800 f Kr. Stenkammargravarna tros ha byggts och använts av tidiga jordbrukande samhällen hos vilka även boskaps-skötsel, jakt och fiske hade en stor betydelse.

Den äldsta och enklaste typen av megalitgrav kallas *dös*. Den har en firsidig eller rundad kammare med tak av ett block eller en liggande häll. Dösen byggdes in i en hög av jord, vars begränsning markerades av upprättstående stenar. Ingången flankerades av två resta stenar. I Bohuslän är dösarna mångsidiga, ofta fristående och endast omgivna av en låg jordhög. I Skåne är dösarna fyrkantiga eller mångsidiga och oftast helt inneslutna i en jordhög med endast takstenen synlig. *Långdösar*, som är en lång rektangulär hög med kantkedja och en eller flera dös-kammare, återfinns också i Skåne. Vanligen har dösarna för länge sedan varit utsatta för plundring och är därför nästan alltid fyndtomma.

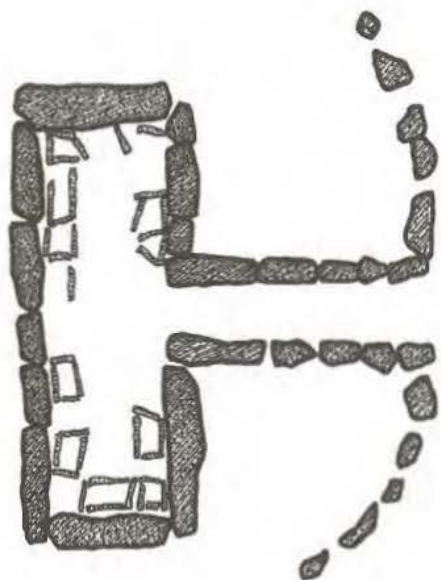
Grundplan av en dös. Den heldragna linjen visar placeringen av takhällen som vilar på gravkammarens väggstenar.

Den andra typen av stenkammargrav har en oval eller rektangulär kammare och är vanligtvis försedd med en gång av upprättstående hällar på den sydöstra långsidan. Den kallas *gånggrift*. Också gånggriften, som är större än dösen, byggdes in i en hög av jord. Gånggrifterna har en vidare geografisk sprid-

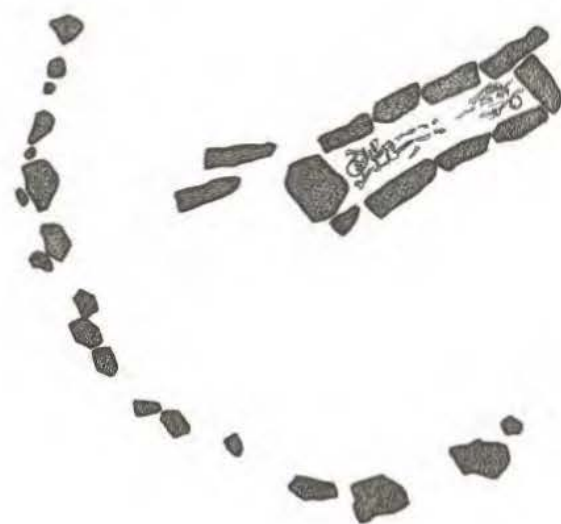

Den äldsta och enklaste typen av megalitgrav kallas dös.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Grundplan av en gånggrift med kammarrens karaktäristiska gång och dess stenmarkering. I kammarrens fack av kantställda stenflisor placerades de döda.

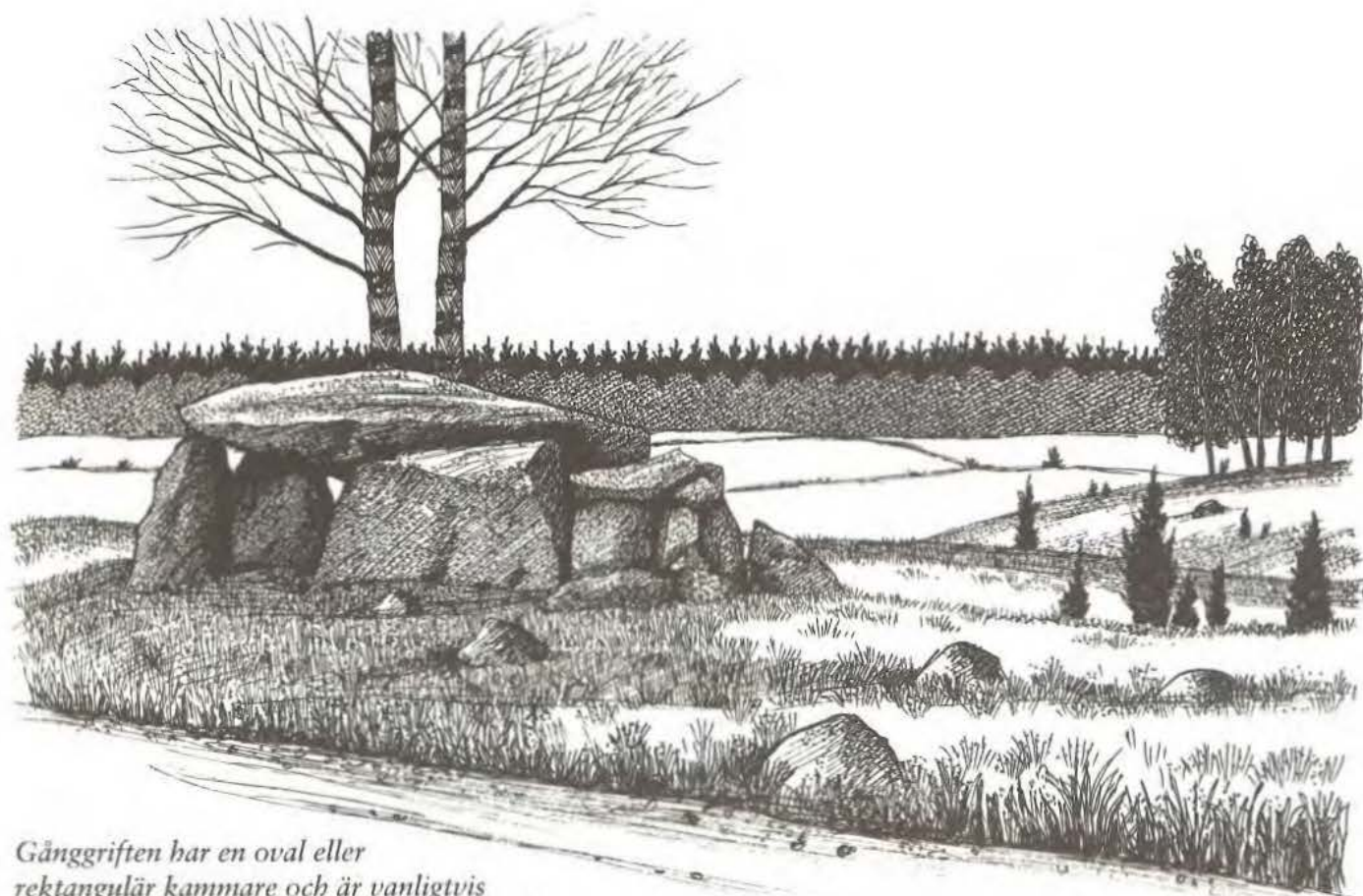

Grundplan av en hällkista med skelettrester efter två begravningar. Gravhögens kant har markerats med stenar.

ning i landet än dösarna och återfinns, förutom i kustområden i Skåne och Bohuslän, i stort antal i Falbygden i Västergötland. Till skillnad från de mindre dösarna som anses vara familjegravar, var gånggrifter begravningsplatser för en grupp, släkt eller klan. I några har lämningar efter minst 100 individer

påträffats. Gravkammaren har ibland delats in i mindre stensatta fack för de gravlagda. Få gravfynd har gjorts inne i gånggrifterna, men stora mängder av sönderslagna dekorerade krukskärvor har hittats vid kanten eller fotkedjan av stenar runt graven.

Hällkistor är den yngsta typen av stenkammar-

Gånggriften har en oval eller rektangulär kammar och är vanligtvis försedd med en gång av upprättstående hällar.

gravar från neolitisk tid. Graven består av en smal rektangulär kammare av upprättstående hällar och ingång från gaveln, också med ett tak av hällar. De största uppnår en längd av ca 10 m. I likhet med gånggrifterna har hällkistor kunnat användas som gravar för ett begränsat såväl som för ett större antal personer. I vissa fall har mindre hällkistor använts för en enda individ. Också hällkistorna har varit inneslutna i låga högar av jord eller stenrösen. Kammaren har inte alltid varit helt slutet. En dörr av trä kan i vissa fall ha använts. Andra hällkistor har haft inre indelningar av tvärstående hällar med uthuggna s k "gavelhål" tillräckligt stora för en människa att krypa igenom. Gravfynd från hällkistor består vanligen av flintspetsar, dolkar, enkla skafthålsyxor och lerkrukor men senare fynd tyder på att de också kan ha använts under äldre bronsålder. Hällkistorna har den vidaste geografiska spridningen av samtliga stenkammargravar och finns i hela södra och centrala Sverige, med större koncentrationer i Skåne, södra Småland och västra Mellansverige.

Dösar och gånggrifter finns oftast i glesa grupper och har tolkats som en markering av ett territorium eller boplatsoområde. Placeringen i olika landskapsutrymmen tyder på skillnader i basen för befolkningsgruppernas försörjning. Den vida spridningen av hällkistor i skilda terrängtyper och den stora variationen i deras utformning kan alltså möjligen för-

klaras genom sociala och ekonomiska olikheter i samhällena som byggde och använde sig av dem.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

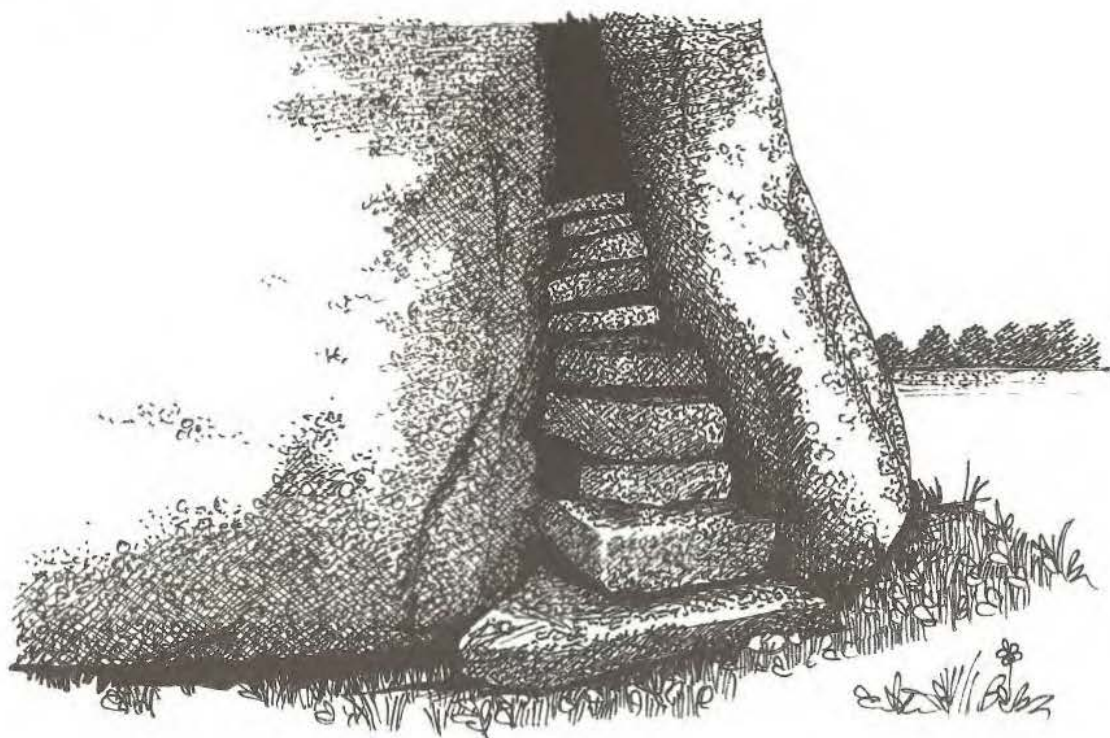
Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. Sly som har fått fäste i murverk kapas i liv med muren eftersom sättningar kan uppstå ifall rötterna dras ut. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i fornlämningen och därmed skadar t ex en gravkonstruktion. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte

Mellan megalitgravens sidohällar finns ibland staplade stenflisor, s k kallmur.

användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbeta bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Storhögar

Storhögar har alltsedan de byggdes dragit till sig människors uppmärksamhet. Deras monumentalitet och framträdande placering i odlingslandskapet har bidragit till att de aldrig helt har fallit i glömska. Redan under medeltiden utpekades storhögarna i sagorna som gravplatser för stormän eller kungar.

Ett antal storhögar "undersöktes" redan under 1600-talet i jakt efter dyrbara skatter som de troddes gömma. Senare under 1700- och 1800-talen ägnades bl a storhögar mycket uppmärksamhet inom både antikvariska och lokalpatriotiska kretsar runtom i landet.

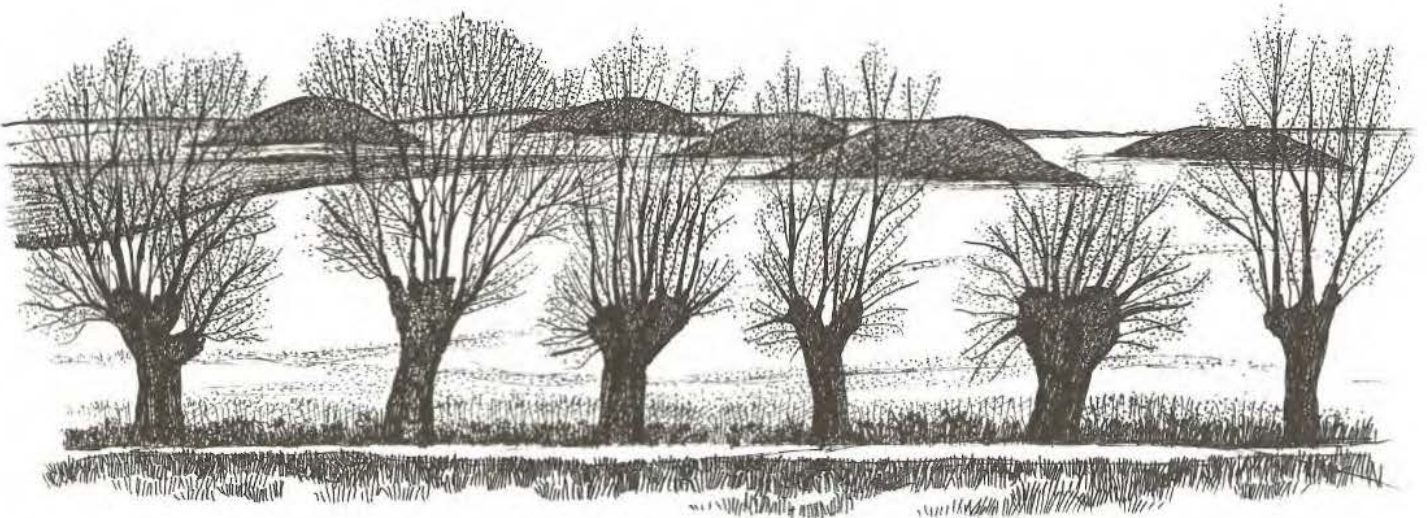
Ytterligare bevis för storhögarnas betydelse i folktraditionen och som föremål för mytbildning är att många har namn. Olika typer av namn förekommer. Inglingehög i Småland, Anundahög i Västmanland, och Uttershög (Ottarshögen) i Uppland är namn som är kända från medeltida skrifter och anknyter till kungar och stormän. En storhög i Västergötland, Larvs Bäsing, anknyter till användandet av högplatsen för att hålla ting. Andra högar som är namngivna under stormaktstiden efter mytologiska kungar är Kung Björns hög i Uppland och Rings Hög i Halland. En del namn har sitt upphov i naturen, såsom Stomma Kulle eller Vinterhögen. Även övernaturliga väsen har varit inspirationskälla till högnamn, t ex Vita Rör eller Lykthögen i Halland och Ljushögen i Uppland.

Storhögar >10 m i diameter finns utspridda i stort sett över hela södra Sverige. Storhögar med en dia-

meter på 25 till 34 m liksom de allra största, som är 35 m eller mer i diameter återfinns längs med Skånes södra och västra kuster, Hallands kust och i centrala odlingslandskap i Väster- och Östergötland. I ett glest stråk upp igenom Småland finns ett antal storhögar mellan 25 och 34 m i diameter.

I Skåne och i södra och mellersta Halland är storhögar från bronsåldern karakteristiska inslag i fullåkersbygden. Vanligen ligger de väl synliga högt i terrängen, enstaka eller ett mindre antal i stråk. Arkeologiska utgrävningar har visat att högarna innehåller ett flertal begravningar och att gravmonumentet har byggts på under olika etapper. I dessa högar finns både brand- och skelettgravar. Den dödes kvarlevor eller askan som är kvar efter bränning har ofta lagts ned i mindre svepta spånaskar tätade med harts. Kärnan i högarna är oftast ett stenröse som är väl täckt med ett tjockt lager av tätt lagda grästorvor. I regel är dessa högar att betrakta som familje- eller släktgravar. I enstaka fall har storhögar i Västsverige kunnat dateras till yngre delen av järnåldern.

I Mälardalen och längs Norrlandskusten byggdes storhögar framförallt under folkvandringstiden, men även under vendel- och vikingatiden. Den döde har kremerats. Askan har placerats i högen tillsammans med smycken eller vapen i olika metaller, glas, offrade djur och matgåvor. I regel är högar från denna tid gravar för en person. I undantagsfall finns enstaka storhögar från bronsålder. Mest välkända är

I Skåne och i södra och mellersta Halland är storhögar från bronsåldern karakteristiska inslag i fullåkersbygden.

Illustration: Charlotte Rinaldo

de tre folkvandringstida högarna av betydande dimensioner vid Gamla Uppsala.

Storhögar anses vara lämningar efter samhällen med en social skiktning uppbyggda som hövdingadömen kring lokala stormän. En massiv arbetsinsats har krävts för att uppföra storhögarna. Genom torvtakten omkring högen har byggandet av dessa monumentala gravar ofta inneburit kraftiga ingrepp i betesmarkerna. Endast ett väl organiserat samhälle med säkrad försörjning kunde genomföra byggandet av en storhög. Storhögar anses också representera en tidig territoriell indelning av landskapet såväl som platserna för rituella och religiösa traditioner.

GRAVAR OCH GRAVFÄLT

De äldsta gravar, som har upptäckts i Sverige, är ca 9000 år gamla och härstammar därmed från jägarstenåldern. Under den tiden begravde man den döde tillsammans med några få ägodelar liggande eller sittande i en grop eller oval fördjupning. Något senare, under bondestenålder började man bygga väl synliga monument över de döda. Under hela forntiden, t o m vikingatidens slut och övergången till kristendom och medeltid omkring 1050 e Kr, har traditionen att begrava gruppens, klanens eller familjens medlemmar och ledare levt kvar oavbrutet.

Forntida gravar, ensamliggande eller i små grupper, och gravfält med många gravar samlade nära intill varandra, är ett vanligt förekommande inslag i dagens odlingslandskap. Oftast ser man gravarna på uppskjutande morän- och bergsholmar i åker- och betesmarker eller i anslutning till dessa. Även i helåkersbygden, på torra höjdryggar i åkermarken, finns idag gravhögar men de utgör endast en del av de lämningar som en gång funnits. Århundraden av stenröjning och plöjning har bidragit till en successiv utplåning av många av dessa mäktiga lämningar. Stenen användes ofta till stengrunder och murar när de inte samlades i odlingsrösen. Särskilt i slutet av 1800-talet, då den stora jordbruksexpansion ägde rum, har med all säkerhet fornlämningar försvunnit från landskapet.

En viss medvetenhet om forntida gravar fanns redan under medeltiden. Gravav ansevärd storlek tillsammans med andra slags fornlämningar finns omnämnda, och i viss utsträckning avbildade, i äldre antikvariska förteckningar över gamla monument och antikviteter från 1600-talet och i reseberättelser från 1600-, 1700- och 1800-talen. Monumentala gravhögar, rösen och resta stenar kan återfinnas utritade på äldre lantmäterikartor från 1700- och 1800-talen. Att allmänheten kände till lämningar från forntiden återspeglas också i namn, sägner, traditio-

ner och berättelser förknippade med dessa. Världens äldsta lagskydd för fornlämningar författades och antogs i Sverige redan år 1666. Förekomsten av förhistoriska gravar framfördes som bevis för landets åldriga och ärorika anor!

Merparten av de fornlämningar som är synliga och som vanligtvis förknippas med dagens odlingslandskap är gravar av olika typer från sten-, brons- eller järnåldern. Totalt för hela landet finns uppskattningsvis ca 416 000 förhistoriska gravar kända på ca 69 000 olika platser. Bland de gravrikaste länen räknas Stockholm, Uppsala, Södermanland, Östergötland, Gotland och sydöstra Västmanland.

Den kunskap om förhistoriska gravar som finns idag har byggts upp genom många års arkeologiska utgrävningar oftast i samband med markexploatering och genom fornminnesinventeringen för den ekonomiska kartan över Sverige.

Det finns tre huvudtyper av synliga förhistoriska gravar (megalitgravar undantagna); helt jordfri eller närmast jordfri stenfyllning (rösetyp), med fyllning av jord eller jord och sten med grästorvsyta (högtyp), samt gravar byggda av utvalda lagda, ställda eller resta stenar utan inre fyllning.

Inom dessa huvudtyper finns många olika varianter både på gravarnas storlek och yttre form. Runda gravar är vanligast, men även kvadratiska, rektangulära, tresidiga, ovala och skeppsformiga är välkända former. De största är omkring 20-30 m i diameter eller därutöver. Normal storlek är vanligen 3-12 m i diameter.

På den enskilda graven kan en rad olika detaljer finnas som kan avgränsa eller markera anläggningen; resta eller klumpformiga stenar i gravens mitt eller kanter, förhöjningar eller försänkningar i mittpartiet. I vissa fall kan en gravanläggning flacka ut i kanterna, eller så kan kanterna vara markerade av en låg vall, en grund ränna, en kallmurad lodrätt kant, en kedja av rundade stenar eller enstaka stenar stående eller liggande i hörnen på tre- eller firsidiga gravar.

Förutom de synliga gravtyperna i beskrivningen ovan finns ytterligare gravanläggningar som idag saknar någon form av markering ovan jord. Flatmarksgravar är kända från både sten-, brons- och järnåldern i en mängd olika variationer. Möjligtvis har en enkel markering av några enstaka stenar eller ett snabbt nedbrytbart organiskt material, t ex trä, tyg eller skinn förekommit vid begravningsstillfallet.

Flatmarksgravar finns vanligtvis i odlingslandskapet men förblir osynliga och oupptäckta tills dess att de dyker upp som mörka fläckar i den nyplöjda åkern eller i samband med arkeologiska utgrävningar. På gravfält, på ytorna emellan och i närheten av synliga gravar, finns ofta ett relativt stort antal dolda gravar.

Variationen i begravnings sättet var stort under

fortiden. Både skelett- och brandgravar förekommer. Under vissa tider har endera av dessa varit ensamrådande medan båda begravningssätten har varit i bruk samtidigt under andra. Generellt dominerar skelettgravar under stenåldern och första hälften av bronsåldern. Några enstaka brandgravar finns redan under äldre bronsålder, men detta begravningssätt dominerar inte förrän under yngre bronsålder och äldre järnålder. Skelettgravar börjar komma i bruk igen omkring Kristi födelse. Under yngre järnålder/vikingatid förekommer brand- respektive skelettgravar regionalt fördelade, men undantag från huvudreglerna finns. I östra Mellansverige och Norrland dominerar sålunda brandgravskicket helt fram till omkring år 1000, då jordandet av obrända lik börjar införas i samband med kristendomens genombrott. I sydligaste Sverige och på Gotland skedde denna övergång redan under tidig vikingatid, omkring 800-talet.

Även gravgåvornas mängd och kvalitet har växlat genom tiderna. Många gravar har kraftigt förstörda, endast ett fåtal eller inga gravgåvor alls. Några få gravar, är försedda med ett stort antal rikt ornerade bruks- och rituella föremål i guld, silver, glas, horn och av olika slags djuroffer.

Gravar och gravfält är minnen över människor som en gång levt och verkat i sedan länge försvunna samfund. I gravarna återspeglas många sidor av forntidens liv och död, tro och traditioner, bygd och bebyggelseutveckling. De utgör ett omistligt arkiv för utforskningen och förståelsen av vår tidiga historia. De är bevarade och lätt tillgängliga på många platser mitt ibland oss i odlingslandskapet.

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

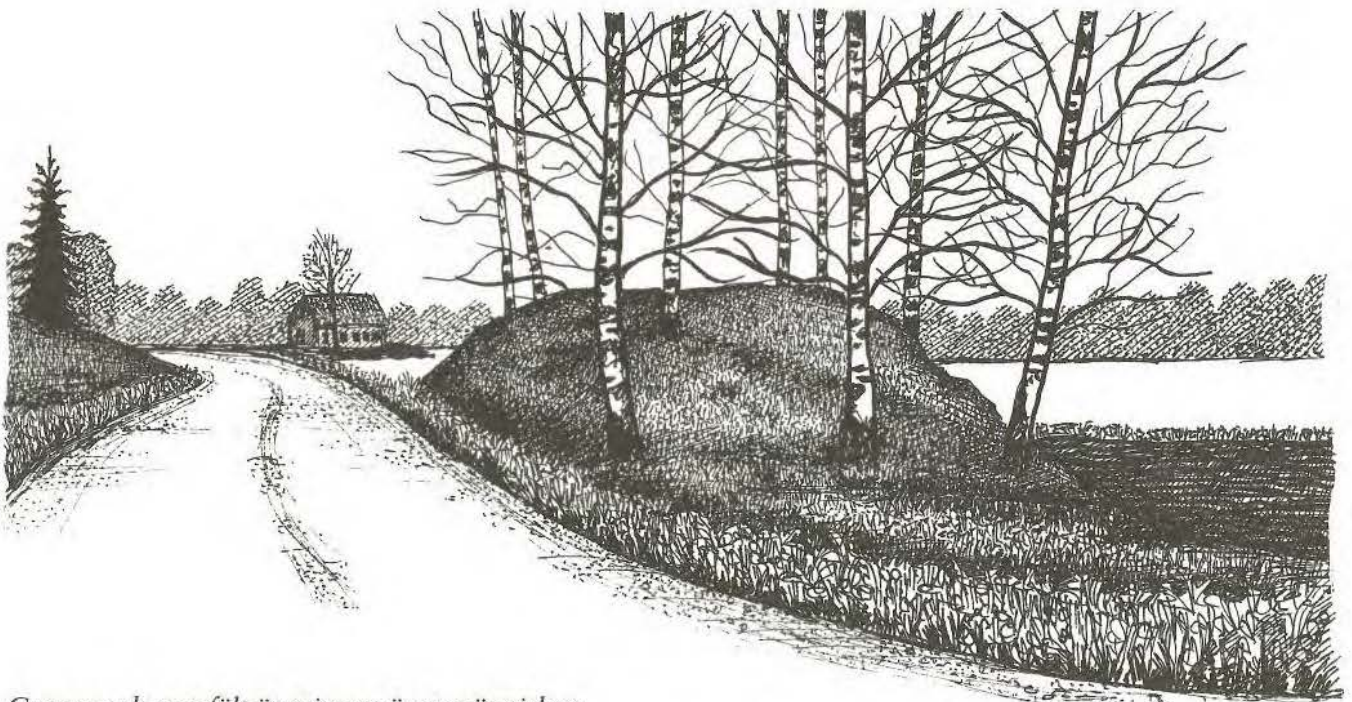
Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. Sly som har fått fäste i murverk kapas i liv med muren eftersom sättningar kan uppstå ifall rötterna dras ut. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i fornlämningen och därmed skadar t ex en gravkonstruktion. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset i/på och omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbeta bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

Gravar och gravfält är minnen över människor som en gång levt och verkat i sedan länge försvunna samfund.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Forn-

lämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Rösen

Monumentala rösen av sten har, liksom storhögar, länge varit välkända forntida minnesmärken. Sedan 1800-talet har rösen uppfattats som en gravtyp karakteristisk för bronsåldern, ca 1800-500 f Kr, men de har byggts och använts under en längre period, åtminstone i vissa områden alltifrån yngre stenålder till yngre järnålder.

Vanligtvis utgör ett röse begravningsplats för en enda människa. I många rösen är den döde gravlagd i en kista av upprättstående stenhällar som i sin tur kan ha omslutit en mindre träkista. I många områden har rösen också en ringformig kallmurad och valliknande konstruktion, som omsluter den inre gravläggningen. Naturligt rundade stenar, med vilka gravrösen ofta byggts, beskrivs ofta som "en mansbörda stora". I rösenas stenmaterial ingår också ofta stenblock som erhållits genom upphettning av berghällar. Andra konstruktionsdetaljer som är lätta att se är kraterliknande gropar i rösets mitt samt stensatta kanter av stora block och flacka brätten. Både skelett- och brandbegravningar förekommer. Fynden kan, förutom av ben, bestå av enstaka små föremål.

Genomströmmande regnvatten har dock lett till att de flesta bronser har lösts upp.

Rösen med en diameter av minst 10 meter förekommer i stort sett i hela södra och mellersta Sverige, på Gotland och Öland samt utmed Norrlandskusten. Områden med särskilt stora mängder rösen finns längs Bohuskusten, centrala och södra Västergötland, centrala delarna av Småland, vid sydöstra och östra kusten i Blekinge, Mørebygden och Tjust samt i centrala delarna av Södermanland, Uppland och Västmanland.

Verkligt monumentala rösen med en diameter mellan 40 och 60 m finns också i olika delar av landet. Det mest välkända av dessa är Kiviksroset vid Skånes sydöstra kust med en kista av stora ornerade hällar. Monumentala rösen är också kända på Gotland, Öland, i Västergötland och Bohuslän, samt i Småland och Södermanland.

Det finns många rösevarianter och man kan generellt skilja mellan rösen i inland respektive i kustmiljö. I kustmiljöerna ligger rösen på bergshöjder med vidsträckt utsikt. Inlandsrösen ligger väl synli-

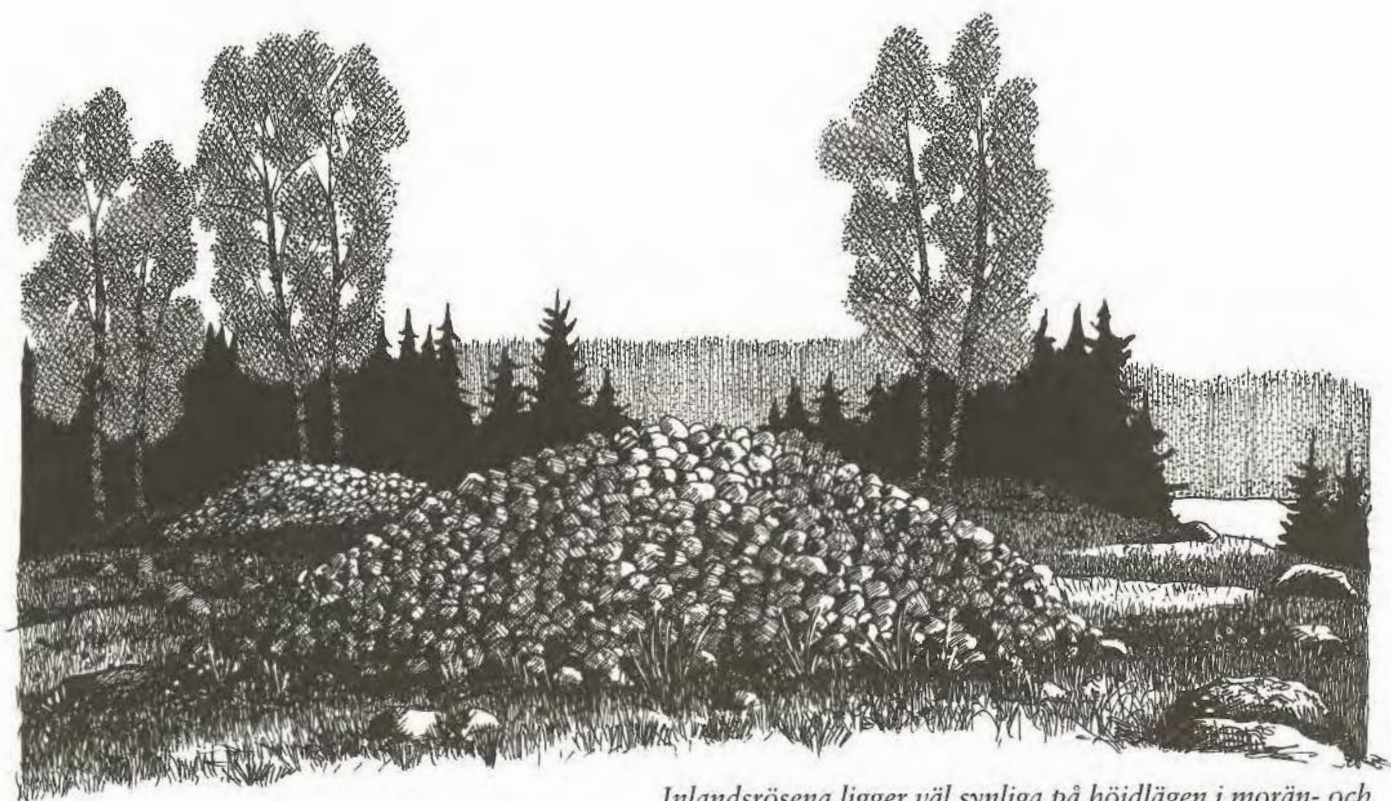

Illustration: Charlotte Rinaldo

Inlandsrösen ligger väl synliga på höjdlägen i morän- och slättmark i anslutning till lättodlade jordar, sjöar och vattendrag.

ga på höjdlägen i morän- och slättmark i anslutning till lättodlade jordar, sjöar och vattendrag. Vanligen förekommer rösen tillsammans med stora runda stenfyllda stensättningar på bergskrön och på höjder intill och omkring odlingsbygden.

I inlandets odlingslandskap i Småland, Östergötland och Mälardalen förekommer gravrösen tillsammans med stensträngar, röjda ytor, odlingsrösen och skärvstenshögar. Dessa miljöer anses vara lämningar efter bosättningar som haft en blandekonomi med agrara inslag.

Rösen i Bohuslän och längs Norrlandskusten förefaller tillhöra bronsålder. De norrländska kuströsen visar en större variation än inlandsrösen, då både långa, ovala, rektangulära och kvadratiska former förekommer. Bristen på boplatser i närheten av kust-rösen har gjort dem svårtolkade men det är sannolikt att de är byggda av människor i ett samhälle baserat på fångstekonomi.

GRAVAR OCH GRAVFÄLT

De äldsta gravar, som har upptäckts i Sverige, är ca 9000 år gamla och härstammar därmed från jägarstenåldern. Under den tiden begravde man den döde tillsammans med några få ägodelar liggande eller sittande i en grop eller oval fördjupning. Något senare, under bondestenålder började man bygga väl synliga monument över de döda. Under hela forntiden, t o m vikingatidens slut och övergången till kristendom och medeltid omkring 1050 e Kr, har traditionen att begrava gruppens, klanens eller familjens medlemmar och ledare levt kvar oavbrutet.

Forntida gravar, ensamliggande eller i små grupper, och gravfält med många gravar samlade nära intill varandra, är ett vanligt förekommande inslag i dagens odlingslandskap. Oftast ser man gravarna på uppskjutande morän- och bergsholmar i åker- och betesmarker eller i anslutning till dessa. Även i helåkersbygden, på torra höjdryggar i åkermarken, finns idag gravhögar men de utgör endast en del av de lämningar som en gång funnits. Århundraden av stenröjning och plöjning har bidragit till en successiv utplåning av många av dessa mäktiga lämningar. Stenen användes ofta till stengrunder och murar när de inte samlades i odlingsrösen. Särskilt i slutet av 1800-talet, då den stora jordbruksexpansion ägde rum, har med all säkerhet fornlämningar försvunnit från landskapet.

En viss medvetenhet om forntida gravar fanns redan under medeltiden. Gravav ansevärd storlek tillsammans med andra slags fornlämningar finns omnämnda, och i viss utsträckning avbildade, i äldre antikvariska förteckningar över gamla monument och antikviteter från 1600-talet och i reseberättelser

från 1600-, 1700- och 1800-talen. Monumentala gravhögar, rösen och resta stenar kan återfinnas utritade på äldre lantmäterikartor från 1700- och 1800-talen. Att allmänheten kände till lämningar från forntiden återspeglas också i namn, sägner, traditioner och berättelser förknippade med dessa. Världens äldsta lagskydd för fornlämningar författades och antogs i Sverige redan år 1666. Förekomsten av förhistoriska gravar framfördes som bevis för landets äldriga och ärorika anor!

Merparten av de fornlämningar som är synliga och som vanligtvis förknippas med dagens odlingslandskap är gravar av olika typer från sten-, brons- eller järnåldern. Totalt för hela landet finns uppskattningsvis ca 416 000 förhistoriska gravar kända på ca 69 000 olika platser. Bland de gravrikaste länen räknas Stockholm, Uppsala, Södermanland, Östergötland, Gotland och sydöstra Västmanland.

Den kunskap om förhistoriska gravar som finns idag har byggts upp genom många års arkeologiska utgrävningar oftast i samband med markexploatering och genom fornminnesinventeringen för den ekonomiska kartan över Sverige.

Det finns tre huvudtyper av synliga förhistoriska gravar (megalitgravar undantagna); helt jordfri eller närmast jordfri stenfyllning (rösetyp), med fyllning av jord eller jord och sten med grästorvsyta (högtyp), samt gravar byggda av utvalda lagda, ställda eller resta stenar utan inre fyllning.

Inom dessa huvudtyper finns många olika varianter både på gravarnas storlek och yttre form. Runda gravar är vanligast, men även kvadratiska, rektangulära, tresidiga, ovala och skeppsformiga är välkända former. De största är omkring 20-30 m i diameter eller därutöver. Normal storlek är vanligen 3-12 m i diameter.

På den enskilda graven kan en rad olika detaljer finnas som kan avgränsa eller markera anläggningen; resta eller klumpformiga stenar i gravens mitt eller kanter, förhöjningar eller försänkningar i mittpartiet. I vissa fall kan en gravanläggning flacka ut i kanterna, eller så kan kanterna vara markerade av en låg vall, en grund ränna, en kallmurad lodrätt kant, en kedja av rundade stenar eller enstaka stenar stående eller liggande i hörnen på tre- eller firsidiga gravar.

Förutom de synliga gravtyperna i beskrivningen ovan finns ytterligare gravanläggningar som idag saknar någon form av markering ovan jord. Flatmarksgravar är kända från både sten-, brons- och järnåldern i en mängd olika variationer. Möjligtvis har en enkel markering av några enstaka stenar eller ett snabbt nedbrytbart organiskt material, t ex trä, tyg eller skinn förekommit vid begravningsstillfället.

Flatmarksgravar finns vanligtvis i odlingslandskapet

Gravfält med många gravar samlade nära intill varandra, är ett vanligt förekommande inslag i dagens odlingslandskap.

pet men förblir osynliga och oupptäckta tills dess att de dyker upp som mörka fläckar i den nyplöjda åkern eller i samband med arkeologiska utgrävningar. På gravfält, på ytorna emellan och i närheten av synliga gravar, finns ofta ett relativt stort antal gravar dolda.

Variationen i begravningssättet var stort under forntiden. Både skelett- och brandgravar förekommer. Under vissa tider har endera av dessa varit ensamrådande medan båda begravningssätten har varit i bruk samtidigt under andra. Generellt dominerar skelettgravar under stenåldern och första hälften av bronsåldern. Några enstaka brandgravar finns redan under äldre bronsålder, men detta begravningssätt dominerar inte förrän under yngre bronsålder och äldre järnålder. Skelettgravar börjar komma i bruk igen omkring Kristi födelse. Under yngre järnålder/vikingatid förekommer brand- respektive skelettgravar regionalt fördelade, men undantag från huvudreglerna finns. I östra Mellan-

sverige och Norrland dominerar sålunda brandgravskicket helt fram till omkring år 1000, då jordandet av obrända lik börjar införas i samband med kristendomens genombrott. I sydligaste Sverige och på Gotland skedde denna övergång redan under tidig vikingatid, omkring 800-talet.

Även gravgåvornas mängd och kvalitet har växlat genom tiderna. Många gravar har kraftigt förstörda, endast ett fåtal eller inga gravgåvor alls. Några få gravar, är försedda med ett stort antal rikt ornerade bruks- och rituella föremål i guld, silver, glas, horn och av olika slags djuroffer.

Gravar och gravfält är minnen över människor som en gång levtt och verkat i sedan länge försvunna samfund. I gravarna återspeglas många sidor av forntidens liv och död, tro och traditioner, bygd och bebyggelseutveckling. De utgör ett omistligt arkiv för utforskningen och förståelsen av vår tidiga historia. De är bevarade och lätt tillgängliga på många platser mitt ibland oss i odlingslandskapet.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. Sly som har fått fäste i murverk kapas i liv med muren eftersom sättningar kan uppstå ifall rötterna dras ut. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i forn-

lämningen och därmed skadar t ex en gravkonstruktion. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset och omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbete bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Stensättningar

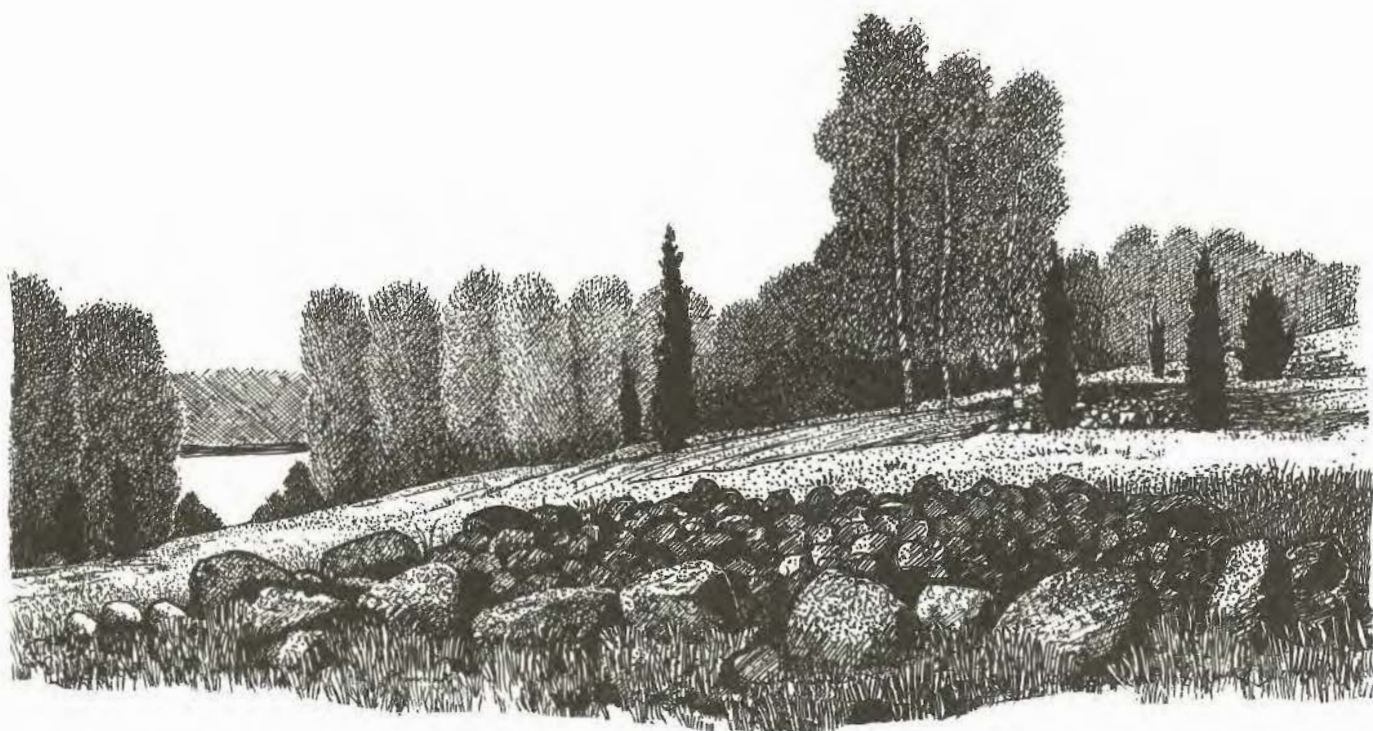
Stensättningar är den vanligaste forntida gravformen. De varierar i storlek, utseende och byggnadsmaterial beroende på när under forntiden och i vilken del av landet de byggdes. Merparten av alla stensättningar ligger i eller i anslutning till odlingslandskapet, på uppskjutande moränimpediment i åker- och hagmarker. Stensättningar kan ligga ensamma eller i små grupper i landskapet. De återfinns vanligen tillsammans med andra gravtyper som högar, resta stenar och ibland rösen på gravfält i större delen av södra och mellersta Sverige. Stensättningar har vanligen byggts för en enskild människa. Vissa stensättningar tycks dock sakna gravläggningar.

Stensättningarna kan vara kvadratiska, rektangulära, triangulära, ovala, skeppsformiga, tresidiga eller oregelbundna. Generellt kan sägas att högar och rösen har en välvd genomskärning, medan stensättningar är flacka. Det finns tre huvudgrupper. Den första har fyllning av jord eller av jord och sten, den andra en jordfri stenfylning. En tredje

grupp har enbart kant- eller mittmarkering, ibland av resta stenar.

I många stensättningar finns tydliga konstruktionsdetaljer. Gravens mitt och/eller kanter är ofta särskilt markerade med stenar eller fördjupningar. Inte sällan har stensättningens centrum markerats med t ex ett mittblock, en upprest eller rundad sten eller ett gravklot. Vissa stensättningar har en oansenlig hög av jord och torv eller stenar som mittmarkering. Inte sällan har stensättningarna en större eller mindre fördjupning i mitten. Orsaken till den kan variera. Äldre skadegörelse eller skattletning används ofta som förklaring. Men sådana fördjupningar kan också ha uppstått genom att inre gravkonstruktioner av trä eller annat organiskt material har förruttnat och sjunkit ihop.

Ytan innanför stensättningens kant består i många fall av låga och flacka brätten av sten eller torv. Den yttersta kanten kan också ha tydliggjorts med en kedja av liggande eller uppresta stenar eller hällar. Ofta har tre- och firsidiga gravar hörnmar-

Stensättningen är den vanligaste forntida gravformen.

Illustration: Charlotte Rinaldo

keringar av utvalda rundade eller resta stenar. Stensättningens kant markeras också ibland med hjälp av en låg välvd torvvall eller en rännformig fördjupning runt graven. Vissa stensättningar med en jordfri stenfyllning kan ha en vällagd kallmurad kant.

Betydelsen av denna teknik- och formvariation är idag oklar. Försök har gjorts att tolka dem som information om den dödes sociala eller ekonomiska ställning i samhället. Under åtminstone en viss tidsperiod och på vissa gravfält i Mälardalen tycks mittmarkeringar på stensättningar indikera den gravlagdes kön; resta stenar förekommer på mansgravar och runda gravklot på kvinnogravar. Andra konstruktionsdetaljer, såsom dekorativa stendläggningar i mönster, ligger dolda under gravens torvyta.

Stensättningar har använts både för skelettgravar och brandgravar. Den döde har i det förra fallet placerats tillsammans med några enkla gravgåvor i eller nära stensättningens mitt ibland i en kista av sten eller trä. Efterhand har både kroppen och träkistan förmultnat. Begravningsätten för brandgravar uppvisar stora variationer. I vissa fall har stensättningen byggts upp över den döde på själva bålplatsen. Under vissa perioder har de brända resterna, ibland med behållare, grävts ned i mindre gropar i marken. Fynden är vanligen få och har oftast förstörts vid eldbegängelsen.

GRAVAR OCH GRAVFÄLT

De äldsta gravar, som har upptäckts i Sverige, är ca 9000 år gamla och härstammar därmed från jägarstenåldern. Under den tiden begravde man den döde tillsammans med några få ägodelar liggande eller sittande i en grop eller oval fördjupning. Något senare, under bondestenålder började man bygga väl synliga monument över de döda. Under hela forntiden, t o m vikingatidens slut och övergången till kristendom och medeltid omkring 1050 e Kr, har traditionen att begrava gruppens, klanens eller familjens medlemmar och ledare levt kvar oavbrutet.

Forntida gravar, ensamliggande eller i små grupper, och gravfält med många gravar samlade nära intill varandra, är ett vanligt förekommande inslag i dagens odlingslandskap. Oftast ser man gravarna på uppskjutande morän- och bergsholmar i åker- och betesmarker eller i anslutning till dessa. Även i helåkersbygden, på torra höjdryggar i åkermarken, finns idag gravhögar men de utgör endast en del av de lämningar som en gång funnits. Århundraden av stenröjning och plöjning har bidragit till en successiv utplåning av många av dessa mäktiga lämningar. Stenen användes ofta till stengrunder och murar när de inte samlades i odlingsrösen. Särskilt i slutet av 1800-talet, då den stora jordbruksexpansion ägde

rum, har med all säkerhet fornlämningar försvunnit från landskapet.

En viss medvetenhet om forntida gravar fanns redan under medeltiden. Gravvar av anseelig storlek tillsammans med andra slags fornlämningar finns omnämnda, och i viss utsträckning avbildade, i äldre antikvariska förteckningar över gamla monument och antikviteter från 1600-talet och i reseberättelser från 1600-, 1700- och 1800-talen. Monumentala gravhögar, rösen och resta stenar kan återfinnas utritade på äldre lantmäterikartor från 1700- och 1800-talen. Att allmänheten kände till lämningar från forntiden återspeglas också i namn, sägner, traditioner och berättelser förknippade med dessa. Världens äldsta lagskydd för fornlämningar författades och antogs i Sverige redan år 1666. Förekomsten av förhistoriska gravar framfördes som bevis för landets åldriga och ärorika anor!

Merparten av de fornlämningar som är synliga och som vanligtvis förknippas med dagens odlingslandskap är gravar av olika typer från sten-, brons- eller järnåldern. Totalt för hela landet finns uppskattningsvis ca 416 000 förhistoriska gravar kända på ca 69 000 olika platser. Bland de gravrikaste länen räknas Stockholm, Uppsala, Södermanland, Östergötland, Gotland och sydöstra Västmanland.

Den kunskap om förhistoriska gravar som finns idag har byggts upp genom många års arkeologiska utgrävningar oftast i samband med markexploatering och genom fornminnesinventeringen för den ekonomiska kartan över Sverige.

Det finns tre huvudtyper av synliga förhistoriska gravar (megalitgravar undantagna); helt jordfri eller närmast jordfri stenfyllning (rösetyp), med fyllning av jord eller jord och sten med grästorvsyta (högtyp), samt gravar byggda av utvalda lagda, ställda eller resta stenar utan inre fyllning.

Inom dessa huvudtyper finns många olika varianter både på gravarnas storlek och yttre form. Runda gravar är vanligast, men även kvadratiska, rektangulära, tresidiga, ovala och skeppsformiga är välkända former. De största är omkring 20-30 m i diameter eller därutöver. Normal storlek är vanligen 3-12 m i diameter.

På den enskilda graven kan en rad olika detaljer finnas som kan avgränsa eller markera anläggningen; resta eller klumpformiga stenar i gravens mitt eller kanter, förhöjningar eller försänkningar i mittpartiet. I vissa fall kan en gravanläggning flacka ut i kanterna, eller så kan kanterna vara markerade av en låg vall, en grund ränna, en kallmurad lodrätt kant, en kedja av rundade stenar eller enstaka stenar stående eller liggande i hörnen på tre- eller firsidiga gravar.

Förutom de synliga gravtyperna i beskrivningen ovan finns ytterligare gravanläggningar som idag

Gravfält med många gravar samlade nära intill varandra är ett vanligt förekommande inslag i dagens odlingslandskap.

saknar någon form av markering ovan jord. Flatmarksgravar är kända från både sten-, brons- och järnåldern i en mängd olika variationer. Möjligtvis har en enkel markering av några enstaka stenar eller ett snabbt nedbrytbart organisk material, t ex trä, tyg eller skinn förekommit vid begravnings-tillfället.

Flatmarksgravar finns vanligtvis i odlingslandskapet men förblir osynliga och oupptäckta tills dess att de dyker upp som mörka fläckar i den nyplöjda åkern eller i samband med arkeologiska utgrävningar. På gravfält, på ytorna emellan och i närheten av synliga gravar, finns ofta ett relativt stort antal gravar dolda.

Variationen i begravningsättet var stort under forntiden. Både skelett- och brandgravar förekommer. Under vissa tider har endera av dessa varit ensamrådande medan båda begravningsätten har varit i bruk samtidigt under andra. Generellt dominerar skelettgravar under stenåldern och första hälften av bronsåldern. Några enstaka brandgravar finns redan under äldre bronsålder, men detta begravningsätt dominerar inte förrän under yngre bronsålder och äldre järnålder. Skelettgravar börjar

komma i bruk igen omkring Kristi födelse. Under yngre järnålder/vikingatid förekommer brand- respektive skelettgravar regionalt fördelade, men undantag från huvudreglerna finns. I östra Mellansverige och Norrland dominerar sålunda brandgravskicket helt fram till omkring år 1000, då jordandet av obrända lik börjar införas i samband med kristendomens genombrott. I sydligaste Sverige och på Gotland skedde denna övergång redan under tidig vikingatid, omkring 800-talet.

Även gravgåvornas mängd och kvalitet har växlat genom tiderna. Många gravar har kraftigt förstörda, endast ett fåtal eller inga gravgåvor alls. Några få gravar, är försedda med ett stort antal rikt ornerade bruks- och rituella föremål i guld, silver, glas, horn och av olika slags djuroffer.

Gravar och gravfält är minnen över människor som en gång levtt och verkat i sedan länge försvunna samfund. I gravarna återspeglas många sidor av forntidens liv och död, tro och traditioner, bygd och bebyggelseutveckling. De utgör ett omistligt arkiv för utforskningen och förståelsen av vår tidiga historia. De är bevarade och lätt tillgängliga på många platser mitt ibland oss i odlingslandskapet.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. Sly som har fått fäste i murverk kapas i liv med muren eftersom sättningar kan uppstå ifall rötterna dras ut. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i forn-

lämningen och därmed skadar t ex en gravkonstruktion. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset i/på och omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slåtter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbete bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Resta stenar och järnåldersdösar

I större delen av järnåldersbygderna i södra och mellersta Sverige finns gravar vars enda markering är en rest sten. Denna gravtyp användes under lång tid men är generellt mest karaktäristisk för äldre järnålder, i synnerhet i Mälardalslandskapen.

Resta stenar kan vara små och oansenliga eller stora och monumentala. De markerar gravanläggningar för en individ, oftast enkla brandgravar med ett antal eldskadade föremål. Resta stenar kan uppträda en och en eller i rader och parvis i system. Vanligen finns resta stenar tillsammans med andra gravtyper men i vissa fall kan de utgöra den enda eller dominerande gravformen på ett gravfält, som t ex vid Fjärås Bräcka i Halland.

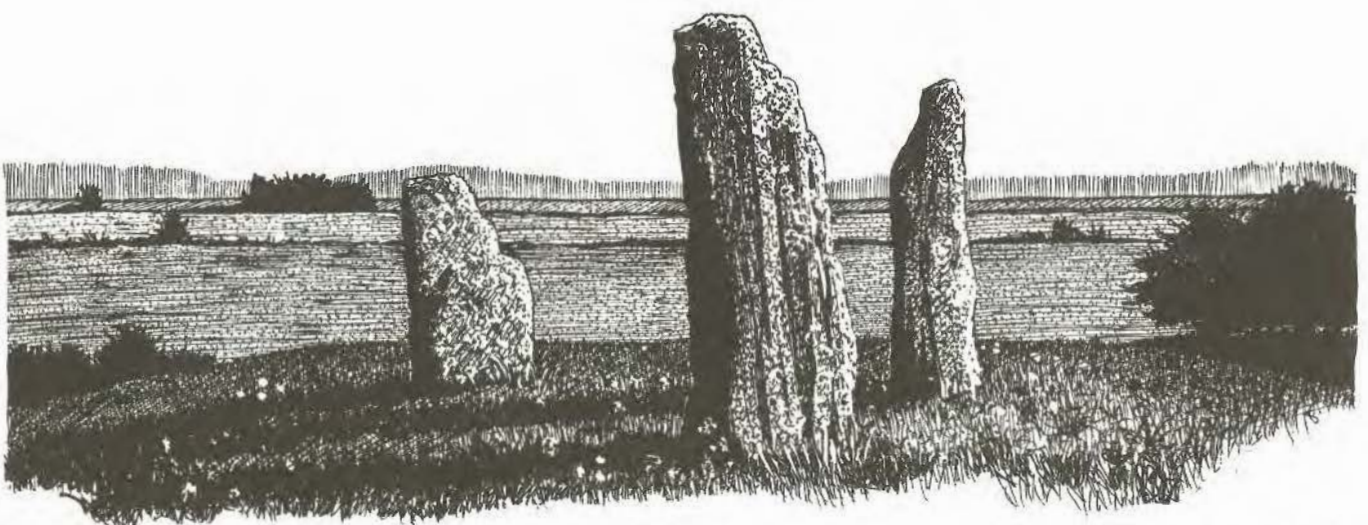
Det är idag okänt huruvida skillnader i stenarnas storlek och form har haft en särskild innebörd för forntidsmänniskan. Inte heller kan vi ännu med någon större säkerhet förklara varför vissa stenar har rests i rader eller i system eller varför stenar med olika storlek och utseende ställts bredvid varandra.

Med all säkerhet har de resta stenarna tidigt dragit till sig allmänhetens nyfikenhet. Ibland syns fördjupningar i marken efter sedan länge flyttade resta stenar. I vissa områden har parvis ställda stenar av folktraditionen förklarats som "brudparet", "bruden och brudgummen" eller "brudföljet". Dessa namn avspeglar föreställningar om hur ett idealiskt brudpar med eventuellt följe förväntas se ut. I dessa stenpar är

"bruden" aldrig längre än "brudgummen"!

I Mälardalen ingår resta stenar i gravfält med stensättningar av olika form. I Skåne och Blekinge uppträder resta stenar oftast tillsammans med stensättningar och högar på gravfält från vikingatiden. I Småland och Halland finns de resta stenarna oftast tillsammans med domarringar och järnåldersdösar (se nedan). I Väster- och Östergötland och på Öland förekommer resta stenar tillsammans med stora stensättningar och domarringar. I Bohuslän finns de på gravfält tillsammans med storhögar och långhögar. I särskilt stort antal finns resta stenar i Lagans övre område, i mellersta Östergötland, i Kullingsområdet i centrala Västergötland, i Mälarlandskapet och på Öland.

Skeppsättningar och *domarringar* är gravar vars yttre begränsning består av lagda, ställda eller resta stenar och som saknar jord- och stenfyllning. Dessa gravar har fått sitt namn efter anläggningens form. Skeppsättningens form är båtliknande. Fören och aktern är särskilt markerade av uppresta stenar som oftast är lite större än de övriga. Sveriges mest kända skeppsättning är Ales stenar i Skåne. Skeppsättningar ansluter till vattenområden och äldre vattendrag. De kan dateras till brons- och järnålder och är mycket karaktäristiska för Gotlands bronsålder. Säkra spår efter begravingar i skeppsättningar är få och mycket enkla.

Resta stenar kan uppträda en och en eller i rader och parvis i system.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Domarringen är en rund eller oval ring vanligen bestående av 7 eller 9 jämstora stenar liggande eller ställda på ett bestämt inbördes avstånd. Enstaka domarringar kan dock uppnå anseelig storlek med så många som 24 stenar. De uppträder i större delen av södra Sverige och är särskilt karaktäristiska för äldre järnåldersmiljöer. Vanligen återfinns domarringar tillsammans med rösen, kvadratiska stensättningar, järnåldersdösar, resta stenar och flacka stensättningar.

Båda dessa gravformer kan uppträda enstaka men förekommer också i vissa fall tillsammans med andra gravar i små grupper eller på gravfält.

Järnåldersdösar är små "husliknande" konstruktioner av låga resta hällar och en liggande täckhäll. De återfinns i ett mycket begränsat område mellan Halland i väster och Finnveden i öster. De förekommer tillsammans med andra gravtyper, såsom treuddar, domarringar och kvadratiska stensättningar och dateras i allmänhet till äldre eller mellersta järnålder. Endast någon enstaka undersökning av denna gravtyp har företagits.

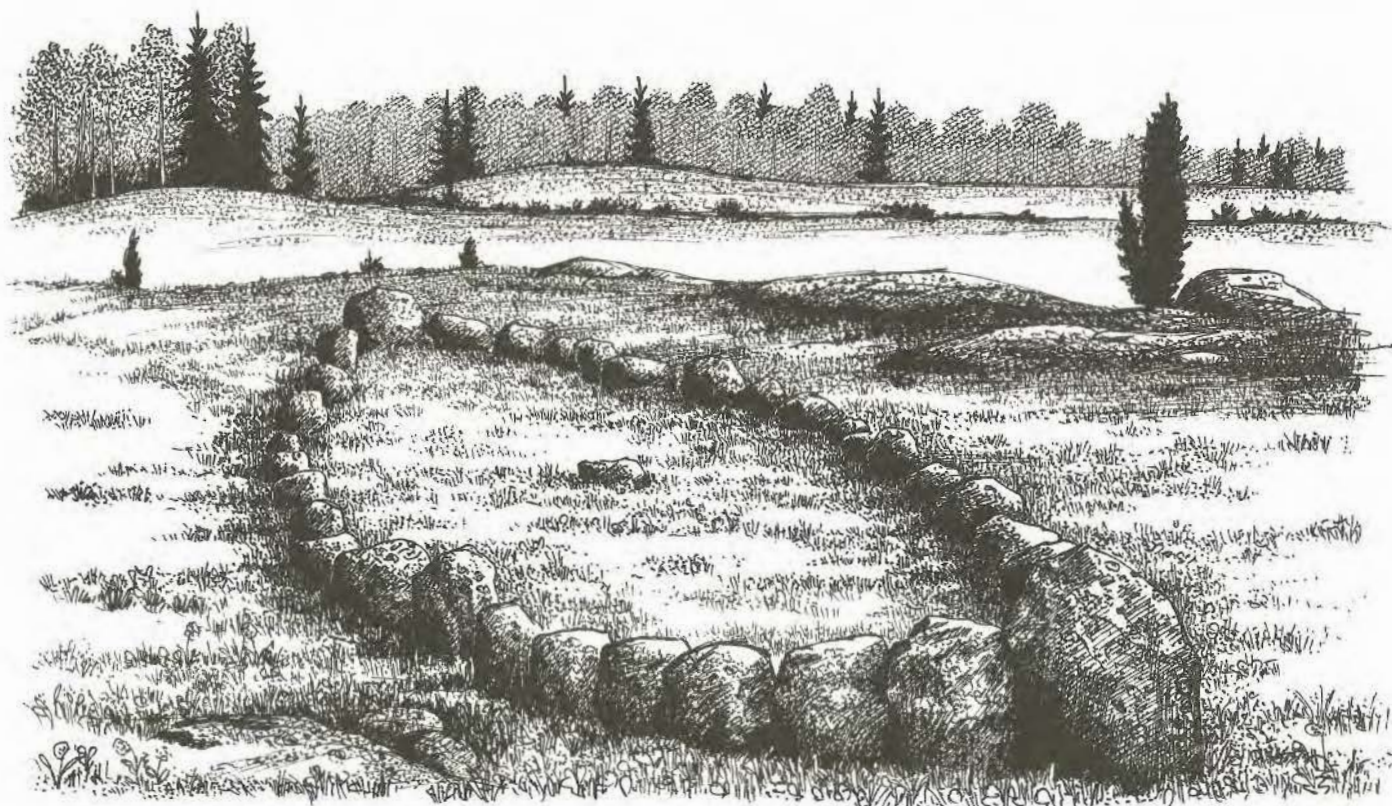
GRAVAR OCH GRAVFÄLT

De äldsta gravar, som har upptäckts i Sverige, är ca 9000 år gamla och härstammar därmed från jägarstenåldern. Under den tiden begravde man den döde tillsammans med några få ägodelar liggande eller sittande i en grop eller oval fördjupning. Något sena-

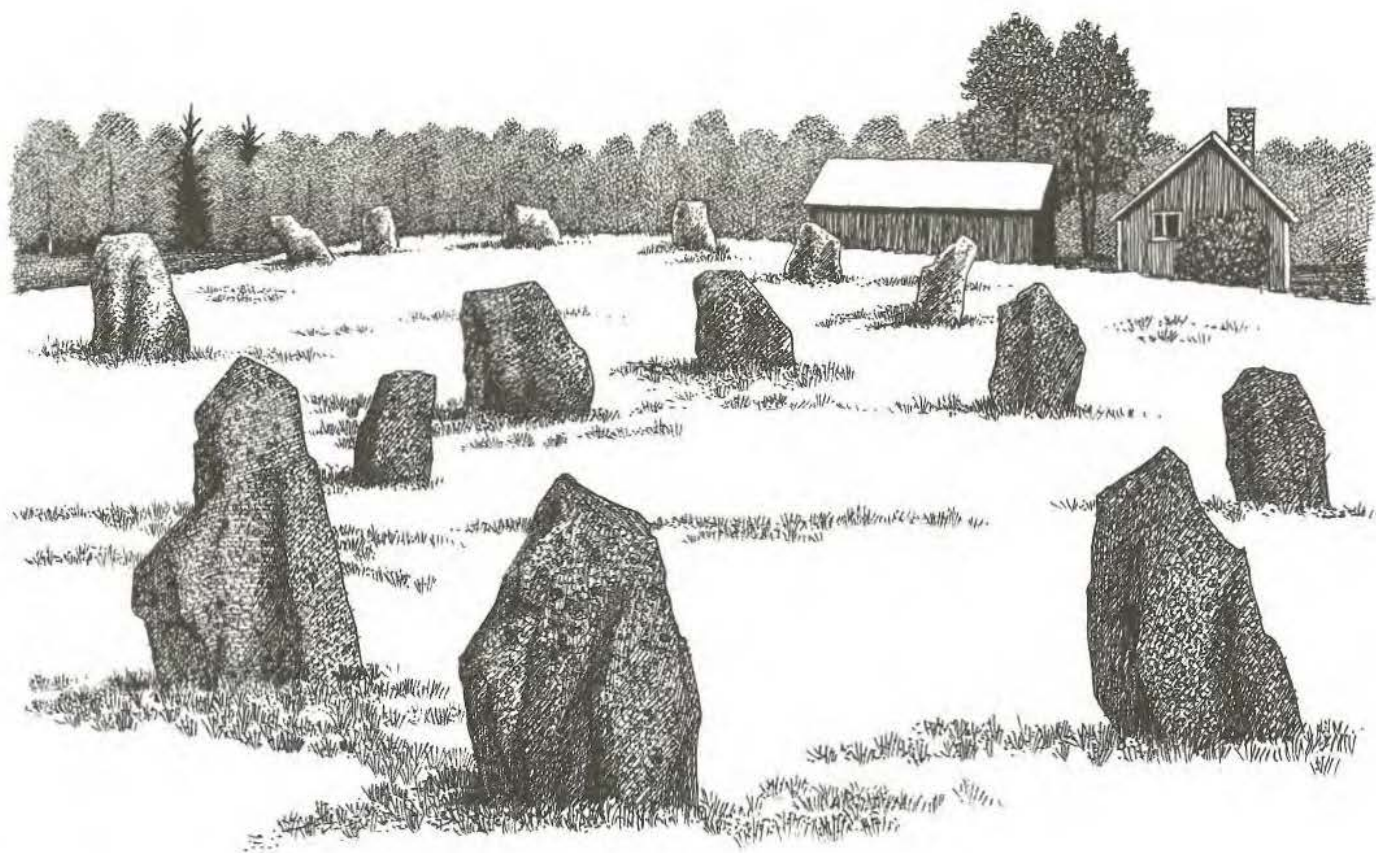
re, under bondestenålder började man bygga väl synliga monument över de döda. Under hela forntiden, t o m vikingatidens slut och övergången till kristendom och medeltid omkring 1050 e Kr, har traditionen att begrava gruppens, klanens eller familjens medlemmar och ledare levt kvar oavbrutet.

Forntida gravar, ensamliggande eller i små grupper, och gravfält med många gravar samlade nära intill varandra, är ett vanligt förekommande inslag i dagens odlingslandskap. Oftast ser man gravarna på uppskjutande morän- och bergsholmar i åker- och betesmarker eller i anslutning till dessa. Även i helåkersbygden, på torra höjdryggar i åkermarken, finns idag gravhögar men de utgör endast en del av de lämningar som en gång funnits. Århundraden av stenröjning och plöjning har bidragit till en successiv utplåning av många av dessa mäktiga lämningar. Stenen användes ofta till stengrunder och murar när de inte samlades i odlingsrösen. Särskilt i slutet av 1800-talet, då den stora jordbruksexpansion ägde rum, har med all säkerhet fornlämningar försvunnit från landskapet.

En viss medvetenhet om forntida gravar fanns redan under medeltiden. Gravav anseelig storlek tillsammans med andra slags fornlämningar finns omnämnda, och i vissa utsträckning avbildade, i äldre antikvariska förteckningar över gamla monument och antikviteter från 1600-talet och i reseberättelser från 1600-, 1700- och 1800-talen. Monumentala gravhögar, rösen och resta stenar kan återfinnas utri-

Skeppsättningens form är båtliknande. Fören och aktern är särskilt markerade av uppresta stenar som oftast är lite större än de övriga.

Domarringar uppträder i större delen av södra Sverige och är särskilt karaktäristiska för äldre järnåldersmiljöer.

tade på äldre lantmäterikartor från 1700- och 1800-talen. Att allmänheten kände till lämningar från forntiden återspeglas också i namn, sägner, traditioner och berättelser förknippade med dessa. Världens äldsta lagskydd för fornlämningar författades och antogs i Sverige redan år 1666. Förekomsten av förhistoriska gravar framfördes som bevis för landets äldriga och ärorika anor!

Merparten av de fornlämningar som är synliga och som vanligtvis förknippas med dagens odlingslandskap är gravar av olika typer från sten-, brons- eller järnåldern. Totalt för hela landet finns uppskattningsvis ca 416 000 förhistoriska gravar kända på ca 69 000 olika platser. Bland de gravrikaste länen räknas Stockholm, Uppsala, Södermanland, Östergötland, Gotland och sydöstra Västmanland.

Den kunskap om förhistoriska gravar som finns idag har byggts upp genom många års arkeologiska utgrävningar oftast i samband med markexploatering och genom fornminnesinventeringen för den ekonomiska kartan över Sverige.

Det finns tre huvudtyper av synliga förhistoriska gravar (megalitgravar undantagna); helt jordfri eller närmast jordfri stenfyllning (rösetyp), med fyllning av jord eller jord och sten med grästorvsyta (hög-

typ), samt gravar byggda av utvalda lagda, ställda eller resta stenar utan inre fyllning.

Inom dessa huvudtyper finns många olika varianter både på gravarnas storlek och yttre form. Runda gravar är vanligast, men även kvadratiska, rektangulära, tresidiga, ovala och skeppsformiga är välkända former. De största är omkring 20-30 m i diameter eller därutöver. Normal storlek är vanligen 3-12 m i diameter.

På den enskilda graven kan en rad olika detaljer finnas som kan avgränsa eller markera anläggningen; resta eller klumpformiga stenar i gravens mitt eller kanter, förhöjningar eller försänkningar i mittpartiet. I vissa fall kan en gravanläggning flacka ut i kanterna, eller så kan kanterna vara markerade av en låg vall, en grund ränna, en kallmurad lodrätt kant, en kedja av rundade stenar eller enstaka stenar stående eller liggande i hörnen på tre- eller firsidiga gravar.

Förutom de synliga gravtyperna i beskrivningen ovan finns ytterligare gravanläggningar som idag saknar någon form av markering ovan jord. Flatmarksgravar är kända från både sten-, brons- och järnåldern i en mängd olika variationer. Möjligtvis har en enkel markering av några enstaka stenar eller ett snabbt nedbrytbart organisk material, t ex trä,

tyg eller skinn förekommit vid begravningstillfället.

Flatmarksgravar finns vanligtvis i odlingslandskapet men förblir osynliga och oupptäckta tills dess att de dyker upp som mörka fläckar i den nyplöjda åkern eller i samband med arkeologiska utgrävningar. På gravfält, på ytorna emellan och i närheten av synliga gravar, finns ofta ett relativt stort antal gravar dolda.

Variationen i begravningssättet var stort under forntiden. Både skelett- och brandgravar förekommer. Under vissa tider har endera av dessa varit ensamrådande medan båda begravningssätten har varit i bruk samtidigt under andra. Generellt dominerar skelettgravar under stenåldern och första hälften av bronsåldern. Några enstaka brandgravar finns redan under äldre bronsålder, men detta begravningssätt dominerar inte förrän under yngre bronsålder och äldre järnålder. Skelettgravar börjar komma i bruk igen omkring Kristi födelse. Under yngre järnålder/vikingatid förekommer brandrespektive skelettgravar regionalt fördelade, men undantag från huvudreglerna finns. I östra Mellansverige och Norrland dominerar sålunda brandgravskicket helt fram till omkring år 1000, då jordandet av obrända lik börjar införas i samband med kristendomens genombrott. I sydligaste Sverige och på Gotland skedde denna övergång redan under tidig vikingatid, omkring 800-talet.

Även gravgåvornas mängd och kvalitet har växlat genom tiderna. Många gravar har kraftigt förstörda, endast ett fåtal eller inga gravgåvor alls. Några få gravar, är försedda med ett stort antal rikt ornerade bruks- och rituella föremål i guld, silver, glas, horn och av olika slags djuroffer.

Gravar och gravfält är minnen över människor som en gång levt och verkat i sedan länge försvunna samfund. I gravarna återspeglas många sidor av forntidens liv och död, tro och traditioner, bygd och bebyggelseutveckling. De utgör ett omistligt arkiv för utforskningen och förståelsen av vår tidiga historia. De är bevarade och lätt tillgängliga på många platser mitt ibland oss i odlingslandskapet.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. Sly som har fått fäste i murverk kapas i liv med muren eftersom sättningar kan uppstå ifall rötterna dras ut. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i fornlämningen och därmed skadar t ex en gravkonstruktion. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset i/på och omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbete bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Runstenar

Runskrifterna är våra äldsta texter på svenska språket. Runstenarna är i första hand minnesstenar, inte gravstenar, och står idag ofta vid vägar eller i anslutning till kyrkor. Många har rests till minne av en manlig familjemedlem som avlidit långt hemifrån och som därför inte, i enlighet med traditionen, kunnat få sin grav på familjens egen begravningsplats intill gårdsbebyggelsen.

Även om texterna är korta och formaliserade innehåller de viktiga upplysningar om människor och platser. På ett antal stenar finns våra äldsta skriftliga belägg på gårds- och bynamn, liksom en mängd personnamn vilka är kända och brukas än idag.

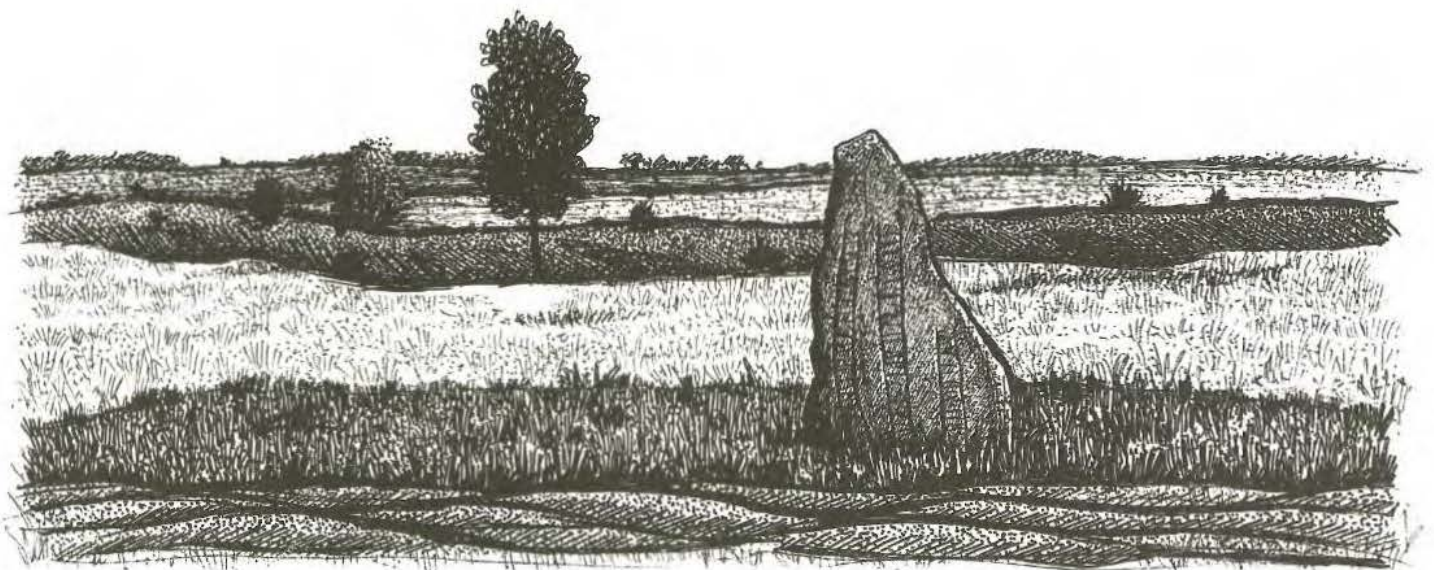
Den svenska runstensperioden sträckte sig i huvudsak från 900-talets slut till 1100-talets början. Detta sammanfaller med den kristna kyrkans missionstid. Runkunnigheten försvann dock inte vid medeltidens början i och med att sedvänjan att resa stenar upphörde och gravläggningar ägde rum på kyrkogårdarna. I Sverige levde runkunnigheten kvar i vissa områden såsom en folklig sedvänja

ännu under 1800-talet.

Från svenskt område är mer än 2500 vikingatida inskrifter kända. Från övriga Norden och områden som besökts av nordbor är därtill ungefär 500 ristningar kända.

Runstenarna målades i bjärta färger, framförallt i svart, rött och vitt. Många gånger var hela ristningsytan täckt av ett skikt av olika färger. I Uppland har majoriteten kristna kännetecken. I övriga landet är denna andel något mindre.

Runstenarna i odlingslandskapet har alltid ingått i människors medvetande. De allmänna kännedomen om dem har haft till negativ följd att många stenar flyttats, använts som byggnadsmaterial, framförallt i kyrkor, eller förstörts på annat sätt. Ett särskilt intresse har därför de stenar som idag står kvar på sin ursprungliga plats i kulturlandskapet, ofta vid ett vadställe, intill en gammal färdled eller på en gammal ägogräns. Genom sitt budskap och sin placering kan runstenarna berätta om samhället och landskapet före medeltiden.

Genom sitt budskap och sin placering i odlingslandskapet kan runstenarna berätta om samhället och landskapet före medeltiden.

Illustration: Charlotte Rinaldo

*Underlätta för besökaren
att kunna gå fram till runstenen.*

Runinskrifterna i Västergötland har tillkommit under lång tid. De äldsta dateras till 400- eller 500-talet e Kr. Från vikingatid finns 150 runstenar. Under många hundra år därefter fortsatte man att använda runor till vardags. Därför finns runinskrifter på både medeltida bruksföremål, kyrkliga inventarier och på gravhällar.

Östergötlands runinskrifter återfinns i ett sammanhängande stråk i landskapets norra del, från Vättern till Östersjön. Särskilt tät är bygden runt Skänninge, Linköping och på Vikbolandet. Sammanlagt har landskapet ungefär 250 inskrifter från vikingatid, därtill ett femtiotal från medeltid.

Flera av stenarna har rests över män som avlidit på färder i väster- eller österled. De kristna kännetecknen är inte särskilt framträdande i de östgötska inskrifterna, även om ungefär hälften är märkta med ett kristet kors. Flera rikt ornerade gravhällar visar att runorna hade ett gott anseende långt in på 1400-talet.

De småländska runinskrifterna är, i motsats till de östgötska, mer glest fördelade över landskapet. Av runstenarna från vikingatid tillhör drygt 70 Jönköpings län och ungefär 35 Kronobergs län medan Kalmar län endast har 13 runstenar.

De småländska stenarna är i allmänhet enklare till sin stil än andra landskaps runstenar. Inskrifterna är ofta korta och består huvudsakligen endast av en minnesformel. Ganska många av Smålands runinskrifter är från medeltiden, framförallt med kyrklig anknytning.

Ingenstans har runorna haft en så lång historia som på Gotland. Från 200-talet e Kr till 1600-talet var det gutarnas skrift. Ännu på 1800-talet fanns det gotlänningar som behärskade bruket av runor. Ett särdrag för de gotländska runstenarna är deras ibland rika bruk av bildframställningar, något som de hämtat från den inhemska bildstenstraditionen. På 1000-talet lånade gotlänningarna in den uppländska runstensstilen. När kristendomen kom avlöstes bildstenarna och runstenarna av gravhällar. Gotlands stora blomstringstid för runor är medeltiden. Inte mindre än ungefär tre fjärdedelar av Gotlands ca 450 runinskrifter är medeltida.

Bohuslän, Halland, Skåne och Blekinge hörde under vikingatid och medeltid till Norge respektive Danmark. Samtliga regioner har ganska få runstenar om man jämför med Mellansverige. I Bohuslän finns fyra, varav ingen vikingatida. Den danska runstensperioden inföll under 900-talets andra hälft och fram till ungefär år 1075 e Kr. I Halland finns också fyra runstenar, varav två från vikingatid. Blekinge har något fler runinskrifter. Bland dem finns fem runstenar från allra äldsta runstens-tid, d v s före 700-talet e Kr. Skåne har sammanlagt ungefär 60 runinskrifter. Särskilt runstenstätt är området mellan Simrishamn och Trelleborg. De flesta skånska runinskrifter är enkelt formade parallella rader av skriftband.

Ett hot mot runstenarna vid vägarna är de föroreningar som är bundna i vägdammet. Ett annat hot är

igenväxningen av odlingslandskapet. Runristningar som inte finns i omedelbar närhet av bebyggelsen kan döljas av busk- och slyvegetation. I mörker och fukt växer alger, lavar och mossor till snabbare. Dessa kan i längden bryta sönder en stenytta.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske

utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer i direkt anslutning till i fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbete bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Runstenar

Runinskrifterna är våra äldsta texter på svenska språket. Runstenarna är i första hand minnesstenar, inte gravstenar, och står idag ofta vid vägar eller i anslutning till kyrkor. Många har rests till minne av en manlig familjemedlem som avlidit långt hemifrån och som därför inte, i enlighet med traditionen, kunnat få sin grav på familjens egen begravningsplats intill gårdsbebyggelsen.

Även om texterna är korta och formaliserade innehåller de viktiga upplysningar om människor och platser. På ett antal stenar finns våra äldsta skriftliga belägg på gårds- och bynamn, liksom en mängd personnamn vilka är kända och brukas än idag.

Den svenska runstensperioden sträckte sig i huvudsak från 900-talets slut till 1100-talets början. Detta sammanfaller med den kristna kyrkans missionstid. Runkunnigheten försvann dock inte vid medeltidens början i och med att sedvänjan att resa stenar upphörde och gravläggningar ägde rum på kyrkogårdarna. I Sverige levde runkunnigheten kvar i vissa områden såsom en folklig sedvänja ännu under 1800-talet.

Från svenskt område är mer än 2500 vikingatida inskrifter kända. Från övriga Norden och områden som besökts av nordbor är därtill ungefär 500 ristningar kända.

Runstenarna målades i bjärta färger, framförallt i svart, rött och vitt. Många gånger var hela ristningsytan täckt av ett skikt av olika färger. I Uppland har majoriteten kristna kännetecken. I övriga landet är denna andel något mindre.

Runstenarna i odlingslandskapet har alltid ingått i människors medvetande. De allmänna kännedomen om dem har haft till negativ följd att många stenar också flyttats, använts som byggnadsmaterial, framförallt i kyrkor, eller förstörts på annat sätt. Ett särskilt intresse har därför de stenar som idag står kvar på sin ursprungliga plats i kulturlandskapet, ofta vid ett vadställe, intill en gammal färdled eller på en gammal ägo gräns. Genom sitt budskap och sin placering kan runstenarna berätta om samhället och landskapet före medeltiden.

Uppland är med sina ungefär 1300 kända runinskrifter världens runstenstättaste område. Ungefär

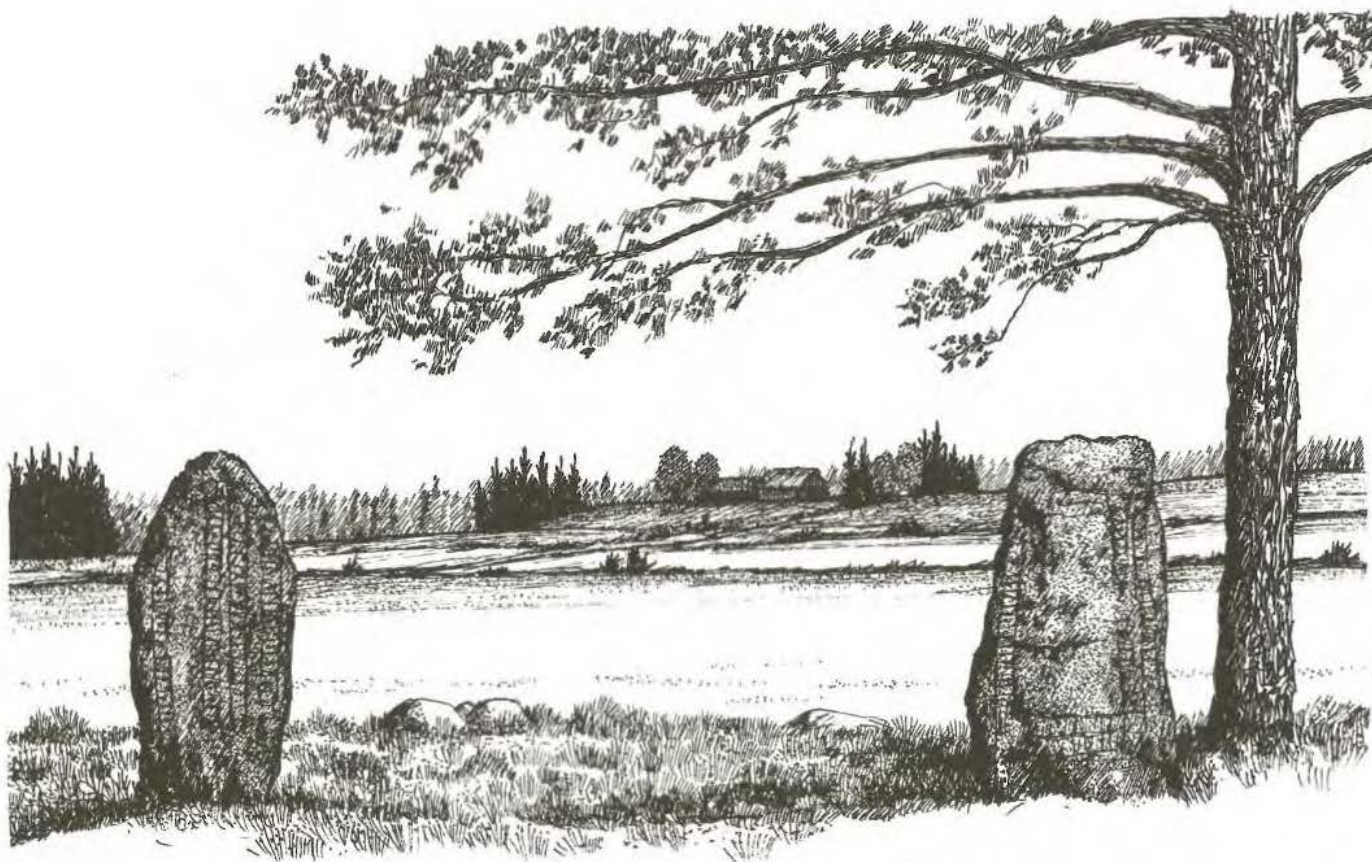

Illustration: Charlotte Rinaldo

Runstenarna är i första hand minnesstenar, inte gravstenar, och står idag ofta vid vägar eller i anslutning till kyrkor.

Underlätta för besökare att kunna gå fram till runstenen.

2/3 av dessa återfinns i landskapets södra delar. Sedan runstenarna restes har det uppländska odlingslandskapet förändrats mycket på grund av havsytans sänkning med ungefär fem meter. Det betyder bl a att landskapet då var betydligt mer uppbrutet av större och mindre vattendrag och vattenleder än idag. Många runstenar har placerats där vägarna korsade vattendrag. Att underlätta framkomligheten för vägfarande var en kristen dygd. Ett antal runstenar talar därför om att göra bro. Från Uppland är namnen kända på ett hundratal runmästare som signerat sina stenar: Gunnar, Åsmund, Öpir och andra. Ett antal stenar har rests med anledning av en historisk händelse, Ingvarståget, en expedition in i Ryssland som slutade med katastrof. Även resor i västerled omtalas.

Södermanlands skogsbygderna var nästan obodda under vikingatiden. Landskapets runstenar återfinns därför i den bördiga slättbygden. Södermanland var under förhistorisk tid ett utpräglat skärgårdslandskap, vilket också har påverkat runstenarnas placering. Med sina drygt 400 runstenar är detta landskap näst efter Uppland Sveriges runtäaste region. Särskilt många runstenar återfinns i Öster- och Västerhaninge, Sorunda, Ösmo, Trosa-

Vagnhärad och trakten norr om Nyköping.

Runinskrifterna i Södermanland är ofta mer personligt formulerade än de uppländska. Påfallande många är i versform. Åtskilliga är resta efter män som inte återkommit från färder i öster- eller västerled, t ex de som gick under i Ingvarståget. Av 26 Ingvarsstenar finns 12 i Södermanland.

I Södermanland är endast omkring 30 runmästare kända till namnet. Detta skall jämföras med Upplands drygt 100. Många var skickliga och håller hög konstnärlig kvalitet. Ett särskilt drag för Södermanland är användningen av lönnrunor av olika typ.

Runstenarna i *Västmanland* är inte många. Av 28 kända har fem försvunnit under tidernas lopp. Av återstående är flera endast delvis bevarade. De flesta finns i landskapets östra delar och längs Mälaren. Samhörigheten med de uppländska stenarna ses bl a av signaturerna som ristarna har gjort.

Ett hot mot runstenarna vid vägarna är de föreningar som är bundna i vägdammet. Ett annat hot är igenväxningen av odlingslandskapet. Runristningar som inte finns i omedelbar närhet av bebyggelsen kan döljas av busk- och slyvegetation. I mörker och fukt växer alger, lavar och mossor till snabbare. Dessa kan i längden bryta sönder en stenytta.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i anslutning till fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slåtter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbeta bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Runstenar

Runinskrifterna är våra äldsta texter på svenska språket. Runstenarna är i första hand minnesstenar, inte gravstenar, och står idag ofta vid vägar eller i anslutning till kyrkor. Många har rests till minne av en manlig familjemedlem som avlidit långt hemifrån och som därför inte, i enlighet med traditionen, kunnat få sin grav på familjens egen begravningsplats intill gårdsbebyggelsen.

Även om texterna är korta och formaliserade innehåller de viktiga upplysningar om människor och platser. På ett antal stenar finns våra äldsta skriftliga belägg på gårds- och bynamn, liksom en mängd personnamn vilka är kända och brukas än idag.

Den svenska runstensperioden sträckte sig i huvudsak från 900-talets slut till 1100-talets början. Detta sammanfaller med den kristna kyrkans missionstid. Runkunnigheten försvann dock inte vid medeltidens början i och med att sedvänjan att resa stenar upphörde och gravläggningar ägde rum på kyrkogårdarna. I Sverige levde runkunnigheten kvar i vissa områden såsom en folklig sedvänja ännu under 1800-talet.

Från svenskt område är mer än 2500 vikingatida

inskrifter kända. Från övriga Norden och områden som besökts av nordbor är därtill ungefär 500 ristningar kända.

Runstenarna målades i bjärta färger, framförallt i svart, rött och vitt. Många gånger var hela ristningsytan täckt av ett skikt av olika färger. I Uppland har majoriteten kristna kännetecken. I övriga landet är denna andel något mindre.

Runstenarna i odlingslandskapet har alltid ingått i människors medvetande. De allmänna kännedomen om dem har haft till negativ följd att många stenar också flyttats, använts som byggnadsmaterial, framförallt i kyrkor, eller förstörts på annat sätt. Ett särskilt intresse har därför de stenar som idag står kvar på sin ursprungliga plats i kulturlandskapet, ofta vid ett vadställe, intill en gammal färdled eller på en gammal ägo gräns. Genom sitt budskap och sin placering kan runstenarna berätta om samhället och landskapet före medeltiden.

Sveriges nordligaste runsten står på Frösön. Den skiljer sig från de flesta andra inskrifter genom att den inte är rest över en avliden person, utan till minne av en viktig händelse, Jämtlands kristnande.

Runstenarna i odlingslandskapet har alltid ingått i människors medvetande.

Illustration: Charlotte Rinaldo

En variant av den vikingatida runraden kallas hälsingerunor med anledning av att de flesta av denna typ har påträffats i detta landskap. Dessa runor saknar de lodräta streck som kallas huvudstavar. Den mest kända runstenen som skrivits med hälsingerunor är stenen från Malsta i Rogsta socken, på vilken Frömund namnger sex av sina förfäder i rakt nedstigande led.

De lättast framkomliga vägarna genom Gästrikland gick under förhistorisk tid på de tre grusåsarna Gävleåsen, Ockelboåsen och Hedesundaåsen. Längs dessa färdleder restes runstenar. Idag är det endast Järvstastenen i Ockelbo som står kvar på sin ursprungliga plats.

Ett hot mot runstenarna vid vägarna är de förorenningar som är bundna i vägdammet. Ett annat hot är igenväxningen av odlingslandskapet. Runristningar som inte finns i omedelbar närhet av bebyggelsen kan döljas av busk- och slyvegetation. I mörker och fukt växer alger, lavar och mossor till snabbare. Dessa kan i längden bryta sönder en stenytta.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i anslutning till fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbeta bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Bildstenar

Den gotländska bildkonsten i sten från förhistorisk tid har i flertalet fall utförts på kalksten. Alla bildstenarna är troligen minnesstenar. De äldre har ursprungligen stått på gravfält. De yngre tycks också ha rests vid färdleder och allmänna samlingsplatser. Sedvänjan att utföra bildstenarna fortlevde under mer än 600 år och upphörde under missionstid.

I mer än två tredjedelar av Gotlands alla socknar har bildstenar eller delar av bildstenar påträffats. Det totala antal som är känt genom gamla uppteckningar eller som har bevarats till någon del, är ungefär 370 stycken.

Stenarna har ursprungligen varit målade. Färgspår som bevarats är röda och svarta. Under tidernas lopp växlar bildmotiven. Särskilt märkliga är de yngre stenarnas myt- och sagomotiv, som i sin uppläggning påminner om moderna seriemagasin. Under det sista skedet dominerar sådan djurornamentik som finns på de uppsvenska runstenarna.

I några fall står bildstenar kvar på sin ursprungliga plats. De har troligen rests gruppvis. Ett stenpar

finns i Ånge i Buttle socken samt i Bro socken norr om kyrkan och öster om nuvarande landsvägen. Andra står i Vis i Väskinde, Eriks i Bro, Nygårds och Riddare i Hejnum, Vatlings i Fole, Suderbys i Hejde, Smågårda i Tofta och Visnar ängar i Alskog socken. De som står på ursprunglig plats är av särskilt stor betydelse eftersom de berättar om det gamla kulturlandskapet, dess människor, platser och färdleder.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Bildstenarna har ursprungligen varit målade.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i anslutning till fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbete bästa alternativ, eftersom svin

och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, överäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Minnesstenar och gränsmärken

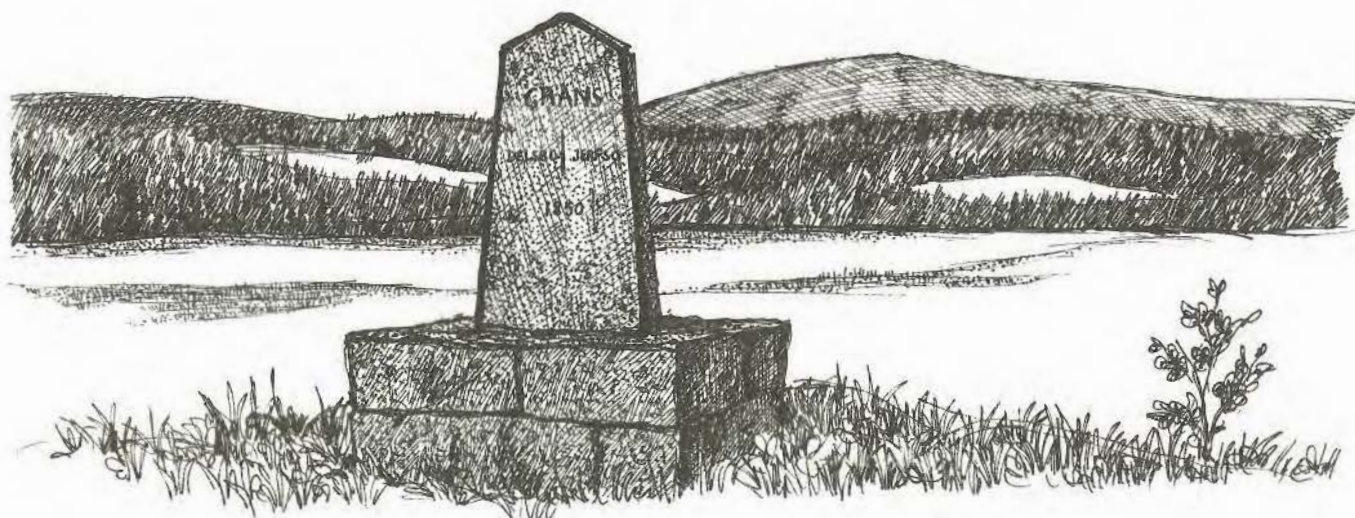
Även under historisk tid har man rest stenar och monument på utvalda platser till minne av människor och händelser. De äldsta bevarade *minnesstenarna* i odlingslandskapet härrör troligen från medeltiden.

En minnessten i odlingslandskapet markerar oftast platsen för en händelse. Det kan röra sig om en dramatisk situation i en nära samtid, som t ex ett dråp eller en olycka, men också om en påminnelse om platsens betydelse i långt förfluten tid. I stadsmiljöer förekommer nationella minnesmärken för vilka den utvalda platsen främst har symbolisk innebörd.

Minnesinskrifterna förekommer vanligast på berghällar eller stenar, därefter på metallplåt eller i trä. Typiskt är den föga formella utformningen av texterna. Likaså kännetecknande är de många skilda ämnesområdena som behandlas, som t ex arbetsföretag, bragder, bibelcitat och tänkespråk, fältslag, gårdars, hus och byggnaders historik m m, historiska händelser, katastrofer, kult, kungligheters besök, odlarmödor, personer, väghållning, ödeläggelse o s v. Till många minnesstenar har en folklig tradition eller sägen knutits.

Inte sällan ligger eller står stenarna idag intill gamla färdleder. Många finns också i skogsmark. Till sammans med bland annat offerkast, offerkällor och andra platser som pekats ut på olika sätt, utgör minnesstenarna platser även i ett andligt landskap.

Det gamla bondesamhället hade för sitt fortbestånd ett stort behov av tydliga ägo gränser mellan markslag och gårdar. I de medeltida landskapslagarna omtalas olika former av *gränsmarkeringar* mellan marker tillhörande skilda skifteslag. I 1734 års landslag uppräknas tre typer: fasta märken, rå och rör samt rågator. De gränsmärken som nämns i medeltida historiska källor är oftast naturliga formationer, hägnader och stängsel. I ett brev med en rågångsbeskrivning från år 1304 hänvisas till en sjö, en å och en jordfast sten, på vilken inhuggits ett kors. Också åmynningar och källor, liksom vissa träd, användes som gränsmarkeringar. Med rå och rör i 1734 års lag avsågs de särskilt uppbyggda femstensrösen under vilka man skulle hugga in en väderstrecksmarkering i hällen. Rågångens riktning skulle markeras av en utliggare inom ungefär sex meters avstånd.

Gamla gränsmärken representerar en historisk epok och ett äldre brukningsskede och har därmed sitt särskilda värde.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Även längs de gamla, liksom de nuvarande riksgränserna, har man rest stenar och monument. Mest känt är idag kanske Treriksröset vid gränsen mellan Sverige, Norge och Finland, men tidigare har även stenar längs den gamla riksgränsen mot Danmark länge bevarats i människors medvetande.

De flesta av dessa gränsmärken har försvunnit eller förlorat sin betydelse på grund av förändrade gränsläggningar och ändrade traditioner. Somliga kan återfinnas med stöd av gamla lantmäterikartor.

Gamla gränsmärken representerar en historisk epok och ett äldre brukningsskede och har därmed sitt särskilda värde.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis

i samband med *slyröjning* kring midsommar. Sly som har fått fäste i murverk kapas i liv med muren eftersom sättningar kan uppstå ifall rötterna dras ut. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

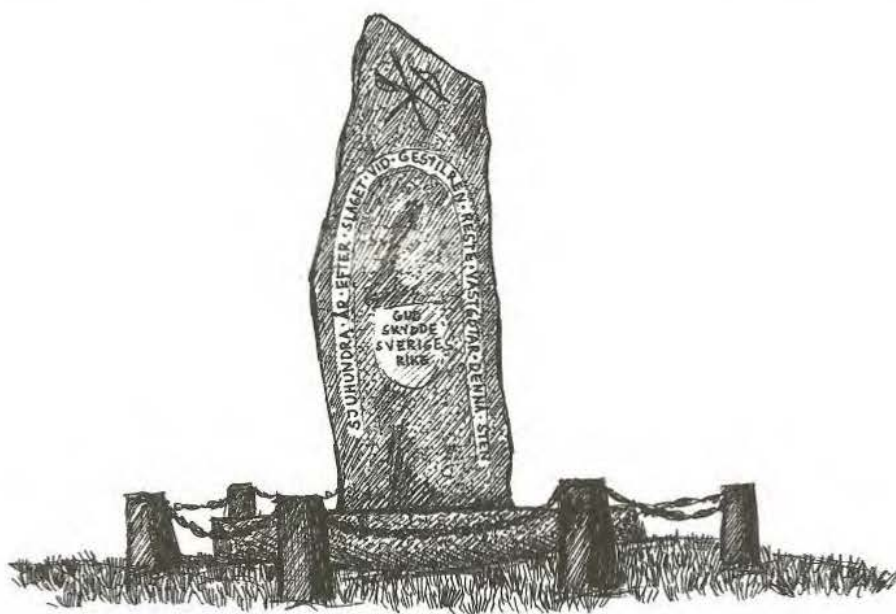
Avverka endast de träd som växer direkt i fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbete bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

En minnessten i odlingslandskapet markerar oftast platsen för en händelse.

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Hällristningar

Inte förrän runorna infördes under järnålder fick människorna i Norden ett skriftspråk. Även om det dessförinnan inte fanns någon skrift så hade man en väl utvecklad form- och bildvärld. Det kan man ana av dekorationerna på t ex keramik och småföremål, men framförallt genom hällristningarna.

Hällristningar är den samlande benämningen på symboler och avbildningar av olika slag på berghällar, block och lösa stenar. Linjerna och figurerna är inhuggna eller inknackade i stenens yta, i vissa fall också efterarbetade genom slipning.

Hällristningar förekommer över i stort sett hela världen. Inom nordiskt område brukar de grupperas efter motiv. Den ena gruppen av hällristningar har tillkommit inom ramen för nordliga jakt- och fångstkulturer. Den andra gruppen har skapats av människor som i huvudsak levt av jordbruk och boskapskötsel. De flesta jordbruksristningar är från bronsålder, även om de äldsta tillhör slutet av stenåldern och de yngsta början av järnåldern. Jordbruksristningarna förekommer huvudsakligen i Syd- och Mellansverige.

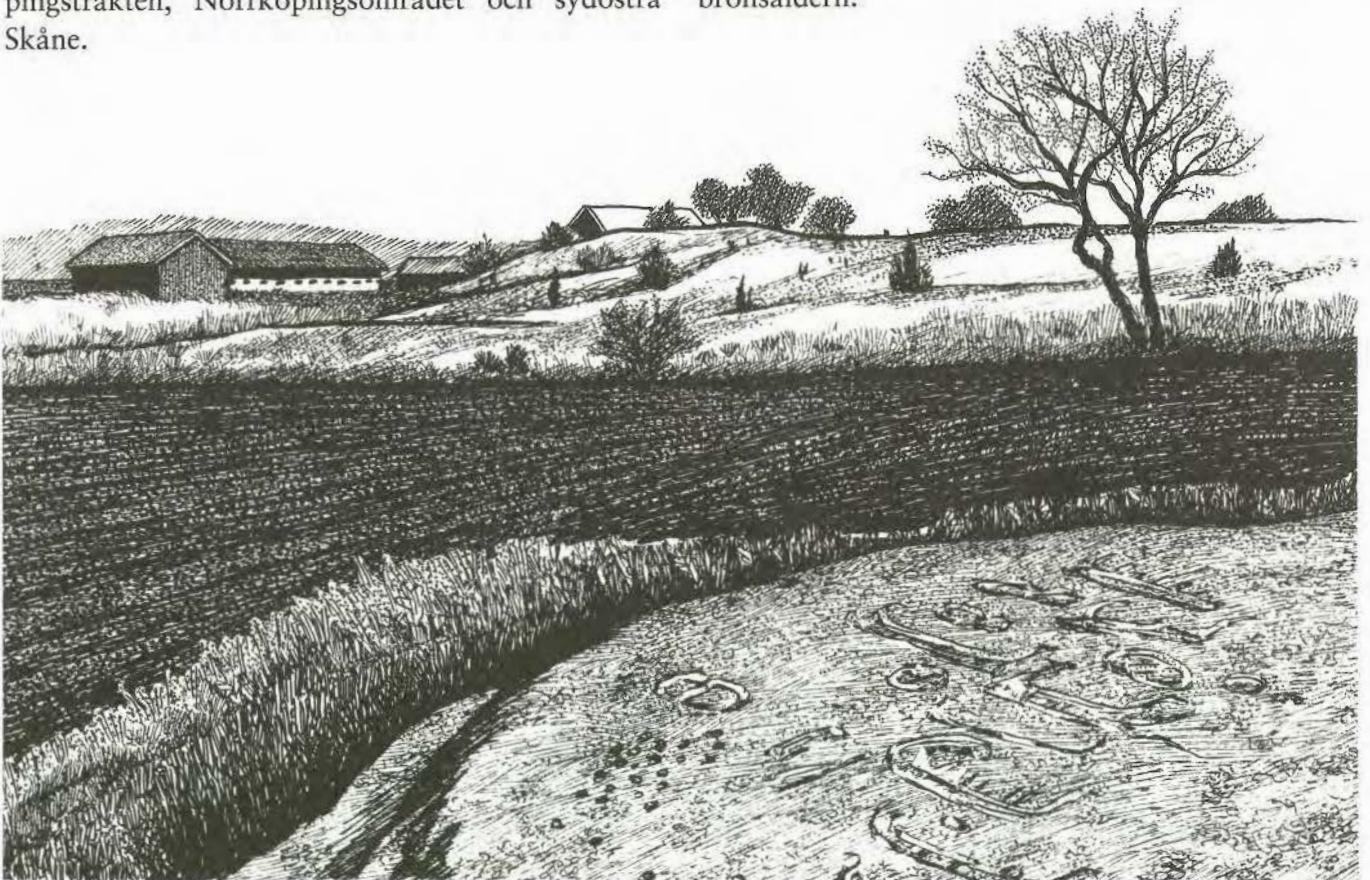
Bohuslän är landets mest hällristningsrika landskap. I synnerhet Tanumsområdet har många kända hällristningar. Andra viktiga områden är Enköpingstrakten, Norrköpingsområdet och sydöstra Skåne.

Den vanligaste och på sitt sätt enklaste formen är skålgropen eller, som den också kallas, älvkvarnen. Den består av en inknackad rundad fördjupning. Den förekommer i anslutning till övriga hällristningsmotiv, men kan också förekomma som enda hällristning. Skålgropar förekommer ibland på tak- och sidohällar till den yngre stenålderns dösar och gånggrifter, ibland på lösa stenar på stenåldersboplatser eller på stenar i gravars kantkedjor. De allra flesta skålgroparna härrör från bronsålder men kan också vara betydligt yngre.

Skeppet är det vanligaste bildmotivet. Även djur- och människofigurer förekommer, liksom vagnar, vapen, fotsulor och sk hjulkors. Ett betydande antal hällristningar förekommer på berghällar och block inom eller i anslutning till inägomark som kan ha tusenåriga brukningstraditioner.

Skålgropar och hällristningar i övrigt uppträder ofta på åkerholmar i dagens åkermark och på gränsen mellan de upplöjda lerjordarna och de angränsande moränmarkerna. I jordbruksbygderna kan de ibland påträffas intill eller inom dagens by- och gårdstomter.

Skålgropar och hällristningar förekommer i regel också tillsammans med gravar och boplatser från bronsåldern.

Hällristningar uppträder ofta på åkerholmar i dagens åkermark.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med slyröjning kring midsommar. Håll efter buskage så att utbredningen ej blir för stor. Avlägsna allt avfall. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer i direkt anslutning till fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Välkända figurer från olika hällristningar i södra Sverige.

De visar bronsåldersmänniskans värld: jakt, fiske, odling, boskap, skepp och kult.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Boplatser - husgrundsterrasser

I odlingslandskapet har åkerbruk i sluttande marker under tidernas lopp skapat terrasser vilka ger terrängen en karakteristisk profil. De uppfattas för ögat som utplanade, stenröjda "trappsteg".

Husgrundsterrasser, som tillhör förhistoriska och medeltida boplatser, har i stort sett samma läge som åkerterrasserna. I motsats till dessa är de inte stenröjda och vänder sig nästan alltid mot söder som en anpassning till det varmaste och mest skyddade väderstrecket.

Kännedomen om de förhistoriska och medeltida husgrundsterrasserna har framförallt ökat under de senaste decennierna. Alla hus anlades dock inte på terrasser i sluttningar. Många påträffas idag vid arkeologiska undersökningar under ploglager på slättmark.

Överallt på svenska fastlandet förekommer husgrundsterrasser, men framförallt i mellersta Norrland. I Hälsingland är ungefär 200 kända, i Medelpad ungefär 85 osv. Även längre söderut förekommer husgrundsterrasser, dock inte i samma antal.

Terrasserna är oftast byggda med en stenskoning längs kortsidorna och den yttre långsidan, medan den inre långsidan har en ränna för dränering. På terrasserna kan man ibland se rader av stenar som utgör rester av hussyllar. Husen har ofta varit tre-

skeppiga med en räkka av inre takbärande stolpar längs mittaxeln.

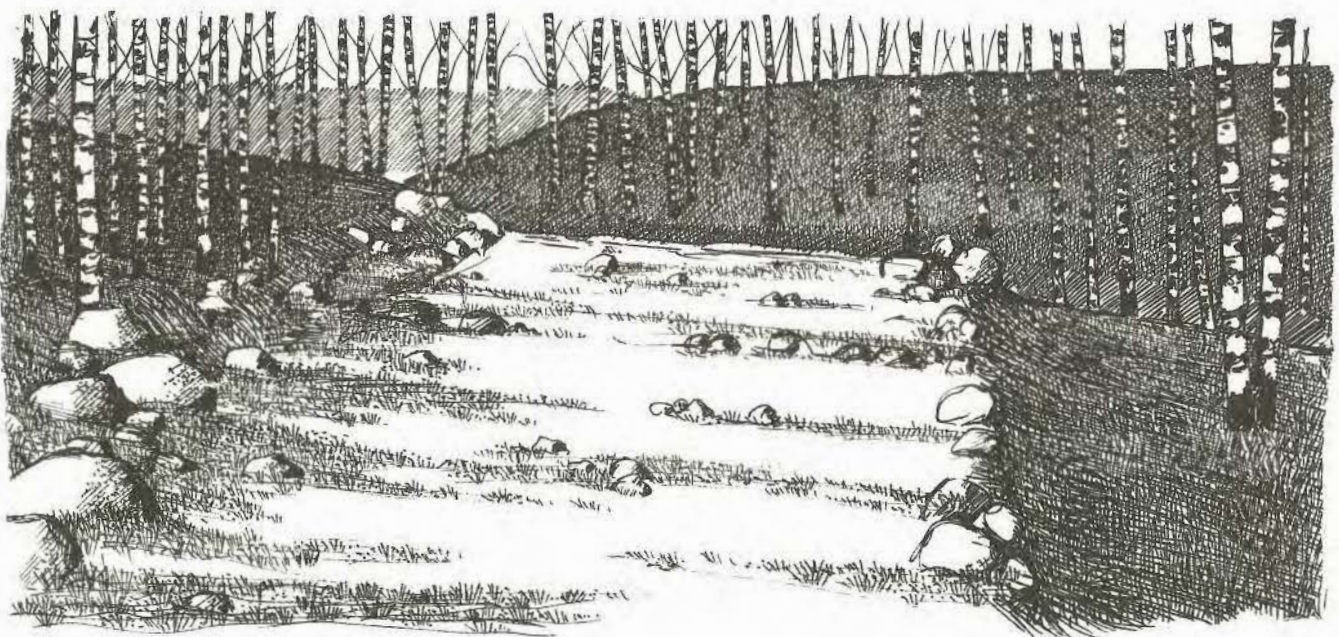
I samband med arkeologiska undersökningar har på ett antal platser visat sig att gårdarna haft högre ståndsprägel, t ex i Signhildsberg vid Sigtuna, vid Granby i Orkesta socken, vid Helgö i Ekerö socken och Sanda i Fresta socken, vilka tillhör järnålder och tidig medeltid och ligger inom Mälardalenområdet.

Husgrundsterrasserna karakteriseras av sitt läge i terrängen, sin orientering och resterna av stenskoningar eller av stensyllar. De har bildat centrum inom det gamla gårdsområdet och utgör idag en central punkt inom ett fornlämningsområde som omfattar också andra spår av bosättningen, som t ex fossila åkrar, stensträngar, gravar etc.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när odlingslandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämnningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga rotsporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningsens, enligt

lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset på och omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betes-*

mark är ofta fårbete bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Boplatser – ödesböl

Under vikingatid ägde en inre bebyggelseexpansion rum, vilken innebar att allt större delar av landet blev uppodlade. Under loppet av tidig medeltid koloniserades områden som låg ett stycke utanför de gamla bygderna. På grund av det ökande befolkningstrycket och försämrade ekonomiska förhållanden blev man tvungen att bryta mark i marginalområden med sämre förutsättningar.

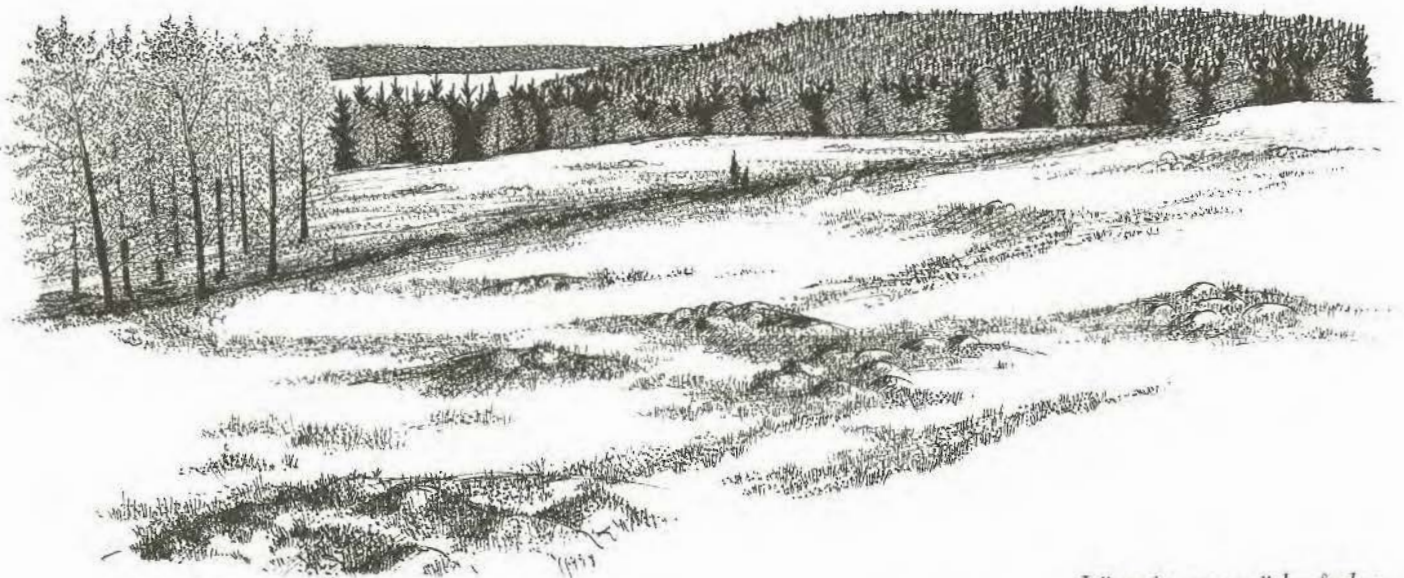
Vid mitten av 1300-talet bröts denna utveckling. Orsakerna kan vara flera, men en minskning av befolkningen på grund av digerdöden är en viktig orsak till att många gårdar över hela landet nu lades öde. Markerna övertogs i stor omfattning för ängsbruk och bete av de grannbönder som var kvar. Under 1500-talet återkoloniserades många gårdar som tidigare varit övergivna. Lämningar av ödegårdar - ödesböl - är därför ganska sporadiskt bevarade.

De bästa exemplen på lämningar av ödesböl återfinns i Jämtland. Av de ungefär 300 gårdar som finns omnämnda som ödesböl i de historiska käl-

lorna har inte mindre än ca 240 kunnat identifieras. Av dessa är ett sjuttioital så välbevarade att deras utsträckning och areal har gått att rekonstruera. Förutom vissa enstaka större gårdar verkar de flesta ha haft åkermark på sammanlagt tre till sex hektar. Lämningarna av ödesböl är som regel avsidet och högt belägna. De ligger i sluttning med åkerterrasser. Även röjningsrösen förekommer i stort antal, liksom i flera fall husgrunder, fägor och källargropar m m.

Genom undersökningar vid ödesbölet Svedäng i Alsen socken vet vi att man huvudsakligen har odlat korn. Man har haft nötboskap, svin, får och getter. Dessutom har ben av småvilt och fisk påträffats.

Fenomenet med gårdar som övergivits under 1300- och 1400-talen är gemensamt för de nordiska länderna. De medeltida ödegårdarna berättar om en viktig och omfattande omstrukturering av jordbruket och dess befolkning som har haft betydelse för kulturlandskapets utveckling.

Lämningar av ödegårdar, s k ödesböl, är ganska sporadiskt bevarade.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset i/på och omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slåtter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbeta bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Boplatser - skärvstenshögar

Böndernas hushållning under bronsålder och äldre järnålder skilde sig mellan olika delar av landet beroende på olika naturförutsättningar och samhällsbildningar. Jordbruk med en tyngdpunkt på boskapskötsel var förhärskande i södra Sverige där det nu är fullåkersbygd. En del av västkustens, Värmlands, Smålands och Norrlandskustens bosättningar bör ha varit mer inriktade på fångst och fiske.

Bosättningarna var mindre stabila. Befolkningen utnyttjade större områden än vad de bofasta, gårdsanknutna bönderna gjorde under yngre järnålder och senare. Man var troligen beroende av vattendragen och sjöarna på grund av fiskets stora betydelse.

Skärvstenshögar har bildats på och intill den yngre bronsålderns och äldre järnålderns boplatser.

Skärvstenshögarnas funktion är inte helt klarlagd. Det dominerande materialet är stenar som skörbränts i härdar, därtill kol och sot. Arkeologiska undersökningar har visat att också rester av vissa andra företeelser, t ex ben av häst, nöt, svin, får/get, bränd lera och lerklining från hus, knackstenar och malstenar, fragment av stenyxor och i några fall också delar av deglar och gjutformar. Någon gång har man påträffat brända ben av människa. Det gör att skärvstenshögar inte kan förklaras enbart som avfallshögar. De består till största delen av avfalls-

material inifrån husen, men även andra ursprung är möjliga, t ex kokgropar eller åkerhärdar.

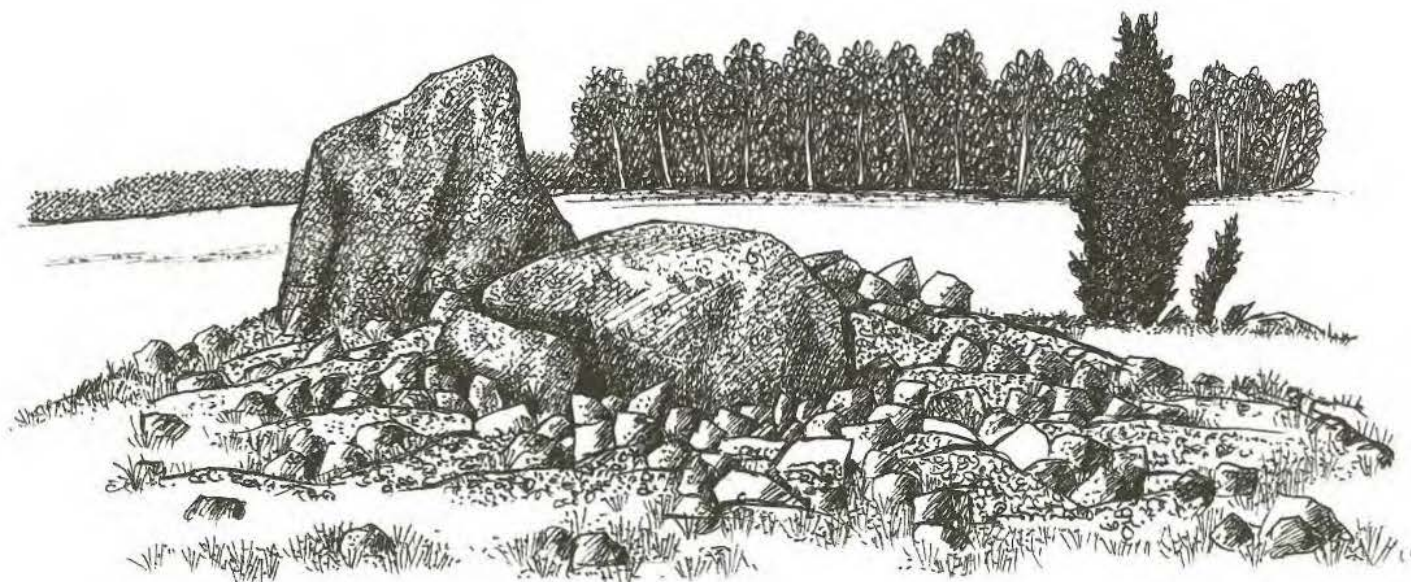
En typ av boplatser med skärvstenshögar från denna epok ligger idag i skog med sankmarker. Andra ligger i gammal betesmark, i regel mellan moränområden och sedimentteror. I Uppland påträffas de ofta i anslutning till den bördiga glacialleran.

Skärvstenshögar förekommer i fornlämningsmiljöer med gravrösen i höjdläge, stensättningar, odlingsrösen, stensträngar och röjda ytor samt skålgropar och hållristningar. Skärvstenshögarnas profil brukar vara lutande och skev i motsats till framförallt gravarnas. Omkretsen brukar vara oregelbunden eller rundad.

Över 5000 skärvstenshögar är kända enbart från Mälardalen. Landets största koncentrationer finns kring Uppsala och Enköping.

Undersökningar har visat att den samlade mängden skärvsten inom ett boplatserområde ger ett visst mått på den tid bosättningen varat. Hushållen bör ha varit likstora.

Skärvstenshögar är mycket viktiga spår av mänsklig verksamhet från en tid då landskapet hade ett väsentligt annorlunda utseende än idag och genom sitt läge i terrängen berättar de om levnadsbetingelser under bronsåldern.

Skärvstenshögar berättar om levnadsbetingelser under bronsåldern.

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. Avlägsna allt avfall. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slåtter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbete bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Fornborgar

Fornborgar utgörs av stenmurar eller vallar av jord, ibland en kombination av båda byggnadsmaterialen. Formen är oftast rundad eller oval. Till denna kärna hör ofta olika avspärrningar. Fornborgar förekommer i huvudsak i två skilda terrängtyper, dels på höjder och krön med öppen sikt runtom, dels i slättområden. Fornborgarna uppträder också i två olika sammanhang, i anslutning till järnåldersbygden eller i närheten av fornlämningar som brukar dateras till bronsålder och äldre järnålder. Spridningen är inte jämn över nuvarande Sverige. Totalt finns ungefär 1100 fornborgar. Fornborgar med regelrätta stenmurar anpassade efter terrängen, företrädesvis på höjder och bergskrön, är vanligast i Uppland, Västmanland, Södermanland, Östergötland och norra Tjust samt inom ett område i Bohuslän, norra Halland och Dalsland.

De dateringarna som kunnat göras visar att fornborgarna anlagts redan under yngre bronsålder, dvs under det första årtusendet f Kr, med en koncentration till äldre järnålder. En följande huvudperiod är yngre järnålder och tidig medeltid.

Fornborgarna är anmärkningsvärda anläggningar, ofta iögonfallande, men ändå gåtfulla. Olikheterna i placering, utformning och datering gör det sannolikt att fornborgarna haft växlande ändamål och användning.

De tidigaste forskarna såg i fornborgarna huvudsakligen regelrätta försvarsanläggningar. Deras förebilder var troligen de moderna befästningsverken. Tidigt uppmärksammade man att en del borgar haft permanentbosättning och alltså inte kunde ha varit tillflyktsborgar vid tillfälliga stridigheter. Andra forskare har tolkat borgarna som kultplatser, gravhöggar eller befästa gårdar. Frågan om fornborgarnas ursprungliga funktion är inte slutgiltigt utredd och man vet idag inte om det i första hand har rört sig om militärt försvar eller om fornborgarna uttrycker ett maktspråk så som sentida slott med befästningskonstruktioner.

Det är inte endast fornborgar som består av *vallar*. Vissa vallar skiljer sig från fornborgar därigenom att de knappast har kunnat utgöra något verkligt hinder eller därigenom att det är osäkert om de burit

Fornborgar har sannolikt haft växlande ändamål och användning.

Illustration: Charlotte Rinaldo

någon träpalissad. Sådana vallar kan mera likna hägnadsmurar och ligger kanske inte i samma terrängparti och höjdläge som en fornborg. Dessa vallar av jord och sten är vanligast inom de områden som har fornlämningar från brons- och tidig järnålder. Ibland omsluter de gravar och kan då förklaras som gravhägnader. I andra fall är vallanläggningarna unika, som t ex Götavirke i Östergötland som är ungefär 3,5 km lång. En annan motsvarighet finns på Tumbo-åsen i Södermanland. Dessa har motsvarigheter i Danmark där de dateras till århundradena efter Kristi födelse. De anses vara rester av någon sorts försvarsvall eller gränslinje. Andra vallar kan t ex omsluta äldre och övergivna kyrkogårdar eller, i kustbandet, husgrunder som haft att göra med fisket. I vissa fall kan det röra sig om en gammal tingsplats från förhistorisk tid eller medeltid.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respekt-

avstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. Sly som har fått fäste i murverket kapas i liv med muren eftersom sättningar kan uppstå ifall rötterna dras ut. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i anslutning till fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset i/på och omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbeta bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda.

Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseumet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseumet i samarbete med

Fornborgar

Fornborgar utgörs av stenmurar eller vallar av jord, ibland en kombination av båda byggnadsmaterialen. Formen är oftast rundad eller oval. Till denna kärna hör ofta olika avspärrningar. Fornborgar förekommer i huvudsak i två skilda terrängtyper, dels på höjder och krön med öppen sikt runtom, dels i slättområden. Fornborgarna uppträder också i två olika sammanhang, i anslutning till järnåldersbygden eller i närheten av fornlämningar som brukar dateras till bronsålder och äldre järnålder. Spridningen är inte jämn över nuvarande Sverige. Totalt finns ungefär 1100 fornborgar. Fornborgar med regelrätta stenmurar anpassade efter terrängen, företrädesvis på höjder och bergskrön är vanligast i Uppland, Västmanland, Södermanland, Östergötland och norra Tjust samt inom ett område i Bohuslän, norra Halland och Dalsland.

De dateringar som kunnat göras visar att fornborgarna anlagts redan under yngre bronsålder, d v s under det första årtusendet f Kr, med en koncentration till äldre järnålder. En följande huvudperiod är yngre järnålder och tidig medeltid.

Fornborgarna är anmärkningsvärda anläggningar, ofta iögonenfallande, men ändå gåtfulla. Olika typerna i placering, utformning och datering gör det sannolikt att fornborgarna haft växlande ändamål och användning.

De tidigaste forskarna såg i fornborgarna huvudsakligen regelrätta försvarsanläggningar. Deras förebilder var troligen de moderna befästningsverken. Tidigt uppmärksammade man att en del borgar haft

permanentbosättning och alltså inte kunde ha varit tillflyktsborgar vid tillfälliga stridigheter. Andra forskare har tolkat borgarna som kultplatser, gravhöggar eller befästa gårdar.

Frågan om fornborgarnas ursprungliga funktion är inte slutgiltigt utredd och man vet idag inte om det i första hand har rört sig om militärt försvar eller om fornborgarna uttrycker ett maktspråk så som sentida slott med befästningskonstruktioner.

På Öland finns minst 16 fornborgar, från Eketorp i söder till Vedby borg i Högby socken i norr. Störst av dem alla är Gråborg. De är alla mer eller mindre ovala till formen, med undantag för Eketorps borg. Alla är inte slutna. Bårby borg i Mörbylånga socken har en halvkretsform som med sin öppna del ansluter till landborgskanten. Treby borg i Segerstad socken har blivit tillbyggd så att den i sin slutliga form består av tre sammanfogade ringborgar.

Ölands ringborgar skiljer sig mycket från fastlandets fornborgar, inte minst med avseende på placeringen i slättbygd. Istället för naturliga terrängskydd har man byggt kraftiga kallmurade stenmurar. Endast Bårby borg har samma placering i landskapet som fastlandsborgarna, d v s utnyttjande terrängen. En naturlig olikhet är att de öländska består av kalksten. Flera ringborgar ligger i anslutning till eller närheten av sankmarker. Utifrån bekräftade exempel - Eketorp, Ismantorp, Sandby m fl - är det klart att de flesta av ringborgarna på Öland har omslutit en tät gårdsbebyggelse.

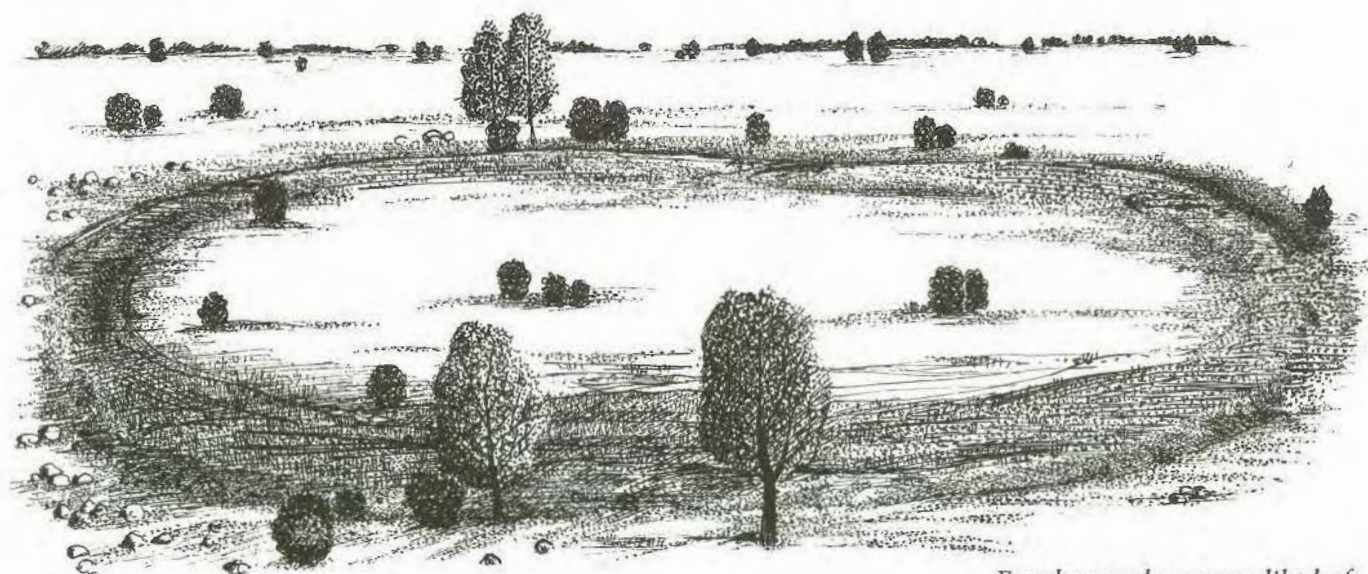

Illustration: Charlotte Rinaldo

Fornborgar har sannolikt haft växlande ändamål och användning.

På *Gotland* finns ungefär 100 fornborgar av olika utförande, klintborgar, flatmarksborgar och vallar. Av flatmarksborgarna är somliga slutna andra halvkretsformade. Torsburgen är den största med måtten ca 1200 x 1300 meter. Ytterligare ungefär 30 borgar är av denna typ, som ligger på höjder, intill stup, sankmarker eller vatten. Över 60 fornborgar på *Gotland* har ett annat läge. De ligger på slättmark. De består oftast av en sluten stenmur eller jordvall, ofta med vallgrav. Vallen har säkert varit underlag för en träkonstruktion. Somliga borgar har upp till fyra koncentriska cirklar av vallar med vallgravar. Av denna typ av fornborgar är de flesta endast svagt skönjbara i markytan på grund av sentida markbruk. Den inre diametern varierar från några tiotal meter till flera hundra.

Deras ursprungliga ändamål och användning kan ha varit befästa gårdar, flyktborgar, handels- och hantverkscentra, djurhågnader, gravhågnader, tings- eller kultplatser m fl. Bland vallanläggningar som omslutit en handelsplats m m skall särskilt Västergarn nämnas. Som exempel på sentida återanvändning kan man betrakta placeringen av Elinghems kyrka mitt i en flatmarksborg med vall och vallgrav. Vid Hallegårda i Halla socken finns en delvis förstörd flatmarksborg med tre gråstensvallar med vallgravar. Av *Gotlands* fornborgar är ett litet antal daterade århundradena kring Kristi födelse. En har daterats till vikingatid. Hallegårda i Halla kan misstänkas vara medeltida.

Det är inte endast fornborgar som består av vallar. Vissa vallar skiljer sig från fornborgar därigenom att de knappast har kunnat utgöra något verkligt hinder eller därigenom att det är osäkert om de burit någon träpalissad. Sådana vallar kan mera likna hågnadsmurar och ligger kanske inte i samma terrängparti och höjdläge som en fornborg.

Dessa vallar av jord och sten är vanligast inom de områden som har fornlämningar från brons- och tidig järnålder. Ibland omsluter de gravar och kan då förklaras som gravhågnader. I andra fall är vallanläggningarna unika, som t ex Götavirke i Östergötland som är ungefär 3,5 km lång. En annan motsvarighet finns på Tumbo-åsen i Södermanland. Dessa har motsvarigheter i Danmark där de dateras till århundradena efter Kristi födelse. De anses vara rester av någon sorts försvarsvall eller gränslinje.

Andra vallar kan t ex omsluta äldre och övergivna

kyrkogårdar eller, i kustbandet, husgrunder som haft att göra med fisket. I vissa fall kan det röra sig om en gammal tingsplats från förhistorisk tid eller medeltid.

Flera av de öländska och gotländska fornborgarna ligger idag i betesmark, gammal ängsmark eller åkermark. De har därmed under tidernas lopp utsatts för mer eller mindre kraftig åverkan och har i flera fall ett svagt skydd mot fortsatt förstörelse.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i anslutning till fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbeta bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvar för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

Faktabladet kan rekvideras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Borg- och kastalruiner

Den medeltida sätesgården skilde sig inte mycket från den vanliga bondgården. Den bestod i huvudsak av ett boningshus av parstugutyp. Det högre frälsets sätesgårdar var ibland befästa med olika träkonstruktioner, vattengravar och stentorn, s k kastaler. Mot slutet av 1400-talet började alltfler av sätesgårdarna ha stenhus, s k fasta hus. Det verkar som om stormännen i gemen började befästa sina gårdar först vid 1300-talets mitt. Exempel härpå är Lindholmen norr om Uppsala.

De tidigaste medeltida befästa gårdarna hade ofta en tornbyggnad av sten, som stod centralt och var omgiven av byggnader av i första hand trä. Gården omgavs i sin tur av murar, vallar eller palissader. Tornen, kastalerna, innehöll flera våningar som utgjorde bostad. Ingången befann sig en våning ovanför markplanet. Grundformen är kvadratisk. Under medeltidens lopp förändrades byggnadstypen och större byggnader med flera våningar ersatte de smala kastalerna.

Det medeltida Sverige var en löst sammanfogad riksorganisation. Frälsegodsens sätesgårdar var viktiga stödjepunkter. Det förefaller dock inte troligt att försvarsfunktionen enbart skulle ha varit syftet med borgarna och deras utformning. Borgarna berättar om den aristokrati som fick sina grundläggande privilegier vid Alsnö möte år 1280. Under 1200-talet blev frälset ett slags riddarklass, som gjorde krigstjänst mot att i gengäld få skattebefrielse.

Kungamaktens stora borgbyggerperiod inföll under 1200-talets andra hälft under Birger jarl och sönerna Valdemar och Magnus. Då grundades eller byggdes flera stora borgar ut, t ex i Stockholm, Åbo, Tavastehus, Kalmar, Borgholm, Nyköping m fl.

De medeltida borgarna brukar indelas efter ägare: riksborgar, biskopsborgar, hög- eller lågfrälseborgar, men också efter byggnadstyp, datering m m. Större delen av landets borgar har uppförts av regionala och lokala stormän, inte av kungamakten.

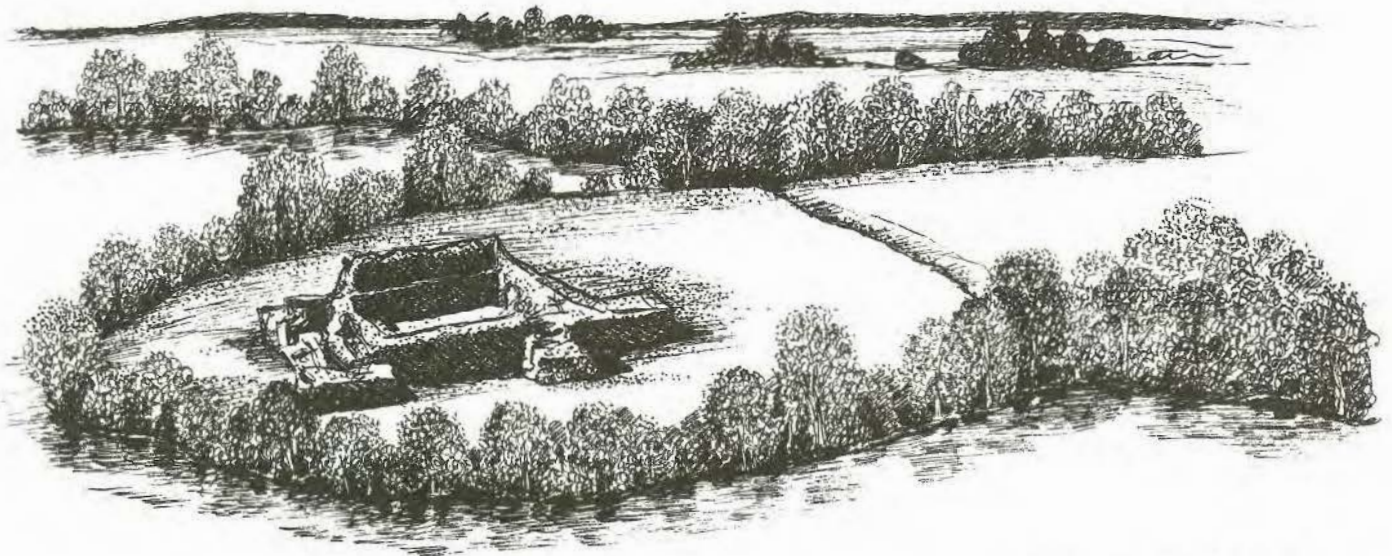

Illustration: Charlotte Rinaldo

Borgarna uppfördes vid äldre färdleder, vattenleder och i andra strategiska lägen. Några ligger på holmar och uddar eller i anslutning till sankmarker.

Bevarade borgar från medeltiden är ganska få. De mest kända exemplen är kanske de senmedeltida Viks slott och Utö hus i Uppland samt Glimmingehus i Skåne, men också Örbyhus i Uppland, Torpa i Västergötland och Vanås i Skåne m fl bär spår av sitt medeltida ursprung. Från senare tid är borguinerna få. Här är Brahehus intill Gränna, Kronoberg och Eksjö hovgård några småländska exempel.

De medeltida sätesgårdarna förekom i störst omfattning i södra, västra och mellersta Sveriges kulturbygder. I Västergötland och Småland dominerade lågfrälsets gårdar.

Borguinerna representerar en sätesgård som på sitt sätt utgjorde ett samhälle, sammansatt av herremannens familj, tjänstepersonal, hantverkare m fl.

Borgarna uppfördes vid äldre färdleder, vattenleder och i andra strategiska lägen. Några ligger på holmar och uddar eller i anslutning till sankmarker. Men flera av borgarna har en placering i terrängen som inte är försvarsmässig. Borgen måste därför betraktas som ett maktspråk i sig, där monumentaliteten var ett väsentligt drag. Borgen utgjorde en demonstration av social tillhörighet, besittningsrätt och privilegier.

Under 1200-talets andra hälft genomfördes en förvaltningsreform, som innebar att ett antal slott uppfördes på viktiga platser. Under 1300- och 1400-talen ökades dessa slottsläns omfattning. Det innebar att kronans skatteunderlag minskade. För resten av befolkningen höjdes skattetrycket. Detta var en orsak till Engelbrektsupproret på 1430-talet då flera borgar stormades och brändes ned.

Idag finns drygt 175 borgruiner i Sverige, de flesta efter medeltida sätesgårdar för frälset, men också efter kungamaktens slott. Berömda borgruiner är Aranäs i Västergötland, Stegeborg i Östergötland, Stäket i Uppland, Stegeholm och Fågelvid i Småland, Faxeholm i Gästrikland och Styrisholm i Ångermanland.

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. Sly som har fått fäste i murverket kapas i liv med muren eftersom sättningar kan uppstå ifall rötterna dras ut. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i anslutning till fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta färbete bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvar för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller läns museet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och läns museet i samarbete med

Medeltida kyrko- och kapellruiner

Ruinerna efter övergivna kyrkor och kapell finns på flera ställen i landet. Under medeltiden byggdes hundratals stenkyrkor, framförallt i de mest tätbefolkade bygderna. De allra flesta fungerade som sockenkyrkor, och många används i stort sett oförändrade idag. Befolkningsökningen under 1700-talet innebar dock att det blev trångt i kyrkorna, och i vissa områden valde man att överge den gamla kyrkan och bygga en ny. Oftast återanvändes stenen från den gamla kyrkan, men om den nya byggdes på en mer central plats i socknen, kunde det hända att medeltidskyrkan fick stå och förfalla till ruin. Befolkningsökning och nybygge är alltså en av flera anledningar till att man här och var ser kyrkoruiner. En annan är sockensammanslagningar, som inte var ovanliga under 1800-talet, speciellt i Småland och Västergötland.

Särskilt många kyrkoruiner finns i Västergötland, som redan under 1200-talet hade över 500 sockenkyrkor. Mer än hundra av dessa har övergivits,

antingen vid reformationen eller senare. Ibland reser sig murar och gavlar fortfarande högt, medan andra ruiner bara består av de knappt synliga grundmurarna. Ofta finns den gamla kyrkogårdsmuren kvar, och ibland används ännu kyrkogården för begravingar.

En del ruiner är inte kända för att ha varit sockenkyrkor och är inte heller omgivna av kyrkogårdar. Det finns därför anledning att tro att de fungerat som kapell för andakt, kanske vid farofyllda vägsträckor eller säsongvis använda fiskelägen och marknadsplatser. En del kapell uppfördes också för pilgrimer som vallfärdade till en undergörande källa eller någon annan plats, som var förknippad med ett speciellt helgon.

Kyrkoruinerna vittnar om tidigare skeden i vår historia och har varit intimt förknippade med den omgivande bygden. Det är viktigt att bevara dem synliga och tillgängliga, särskilt om de ligger i områden som nu är avfolkade, eftersom de berättar om en tid då kyrkan ännu stod "mitt i byn".

Det är viktigt att bevara kyrkoruiner synliga och tillgängliga eftersom de berättar om en tid då kyrkan ännu stod "mitt i byn".

Illustration: Charlotte Rinaldo

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. Sly som har fått fäste i murverket kapas i liv med muren eftersom sättningar kan uppstå ifall rötterna dras ut. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i anslutning till fornlämningen och därmed skadar t ex en gravkon-

struktion. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbete bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, överäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Ödekyrkogårdar

Framförallt i Västergötland, men också i Småland och på andra ställen, finns ödekyrkogårdar. En del har blivit övergivna som en följd av befolkningsökningen under 1700-talet, då man ibland valde att bygga en ny kyrka mer centralt i socknen. Andra kyrkogårdar har blivit överflödiga p g a sockensammanslagningar under 1800-talet. Men runt den övergivna kyrkan finns vanligen den gamla kyrkogården kvar, mer eller mindre välbevarad. När begravingarna på en kyrkogård har upphört och ingen längre vårdar de gamla gravarna, räknas den som ödekyrkogård.

På en del ödekyrkogårdar finns fortfarande en kyrkoruin som vittnar om den forna sockenkyrkan. Men i skogstrakter och glesbebyggda områden har kyrkorna varit byggda av trä, både under medeltiden och senare, och alla spår efter kyrkan har därför försvunnit med tiden. Ödekyrkogårdar med kyrkoruiner kan ligga centralt i bygden, medan de utan synliga rester av någon kyrko- eller kapellruin inte sällan ligger mer perifert.

Ödekyrkogårdens begränsningar syns ofta fortfarande genom en omgivande stenmur, som en gång hållit kreaturen borta från kyrkogården. På andra ställen ser man kanske bara äldre gravstenar eller andra markeringar av gravarna, nu halvt utplånade av tiden. I Västergötland, där mer än hundra kyrkor och kyrkogårdar övergivits, finns exempel på båda dessa typer. Inte sällan har man rest en minnessten på platsen för att bevara minnet av det som en gång var bygdens centrum.

En särskild sorts ödekyrkogårdar är de som går under beteckningen pest- och kolerakyrkogårdar och som anlagts över offren från olika epidemier under historisk tid. Typiskt för dem är att de inte ligger intill någon kyrkobyggnad och att de är anlagda avsides för smittorisken skull.

Pest- och kolerakyrkogårdarna speglar perioder då människan plågats av dödliga, smittsamma sjukdomar. Den äldsta kända epidemin drabbade Sverige vid 1300-talets mitt, då pesten - digerdöden - skördade stora delar av befolkningen. Epidemin,

På en del ödekyrkogårdar är de enda synbara lämningarna äldre gravstenar eller andra markeringar av gravarna.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Pestkyrkogårdar ligger inte intill någon kyrkobyggnad utan är anlagda avsides för smittorisakens skull.

som började i Kina, kom efter bara några få år till Norden via infekterade råttor. Pesten återkom periodvis under resten av medeltiden och blossade upp sista gången omkring 1710.

Koleran är en 1800-talsföreteelse, som också den utgick från Asien. 1834 hade epidemin nått Göteborg och spred sig sedan på några månader över landet. Smittan spreds huvudsakligen genom förorenat vatten och drabbade särskilt hårt i städerna, där det var svårt att få friskt dricksvatten. Efter flera nya utbrott - det senaste 1873 - har Sverige varit fritt från koleraepidemier.

Eftersom pestkyrkogårdarna inte är särskilt spektakulära och ofta ligger i utkanten av bebyggelsen, ser man dem inte så lätt. Kyrkogårdarna brukar vara kvadratiske eller rektangulära men storleken varierar efter antalet begravda. En vall, ett staket eller hörnstenar kan utmärka området, medan gravarna vanligen inte är synliga annat än som en insjunkning i jorden. Kolerakyrkogårdarna finns oftare nära bebyggelsen och många av dem har senare försetts med minnesstenar. Som minnen av vår gemensamma historia och människors levnadsvillkor är pest- och kolerakyrkogårdarna viktiga att bevara.

Esaias Tegnér ger 1836 en bild av hur koleran drabbade Växjö stift: *"Koleran, den dödsbleka varnerskan från Österlanden, har hemsökt äfven vår landsort. I Jönköping i synnerhet rasade hon för-*

färligt, och på en folkmängd af föga mer än 4 000, borttog hon 636 personer, således hvar sjunde: ett rysligt förhållande, och hvars like knappast lär finnas i någon annan stad i Europa."

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. Sly som har fått fäste i murverk kapas i liv med muren eftersom sättningar kan uppstå ifall rötterna dras ut. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i fornlämningen och därmed skadar t ex en gravkonstruktion. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset i/på och omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall

inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbete bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Forntida och medeltida jordbruk

Fossil åker

Till södra delarna av nuvarande Sverige kom kunskapen om spannmålsodling som näring och livsform omkring år 4000 f Kr. Det innebar en, på samma gång liten som fullständigt revolutionerande förändring. Å ena sidan var åkerbruk i allmänhet redan känt. Kunskapen togs upp i ett samhälle med mindre husdjur som får, get och svin och som tillämpade småskaligt hackbruk vid sidan av huvudnäringarna jakt, fiske och samlande.

En stor social förändring blev resultatet av att spannmålsodling nu kombinerades med häst- och boskapskötsel. Jakten och fisket behöll man också fortsättningsvis, med dess andel av näringarna minskade. Viktigast var att människor blev mindre rörliga och alltmer bofasta från att dessförinnan ha haft ett säsongsmässigt näringsfång, med fiske vid kusten och jakt i inlandet.

Nu blev hushållen gårdsbildare och tvungna att organisera sitt resursutnyttjande på ett mycket mer

strikt sätt. Näringsmässigt var situationen egentligen svårare. Arkeologiska fynd visar att de tidiga bönderna både drabbades av svält och bristsjukdomar, något som jakt- och fiskebefolkningarna hade sluppit ifrån.

De tidiga bönderna hade inte, inom ramen för sina förutsättningar, något behov av att kunna förnya jordarna genom gödsling. Endast svedjning och röjgödsling förekom. Man angrep de lätta och tunna humusskikt som handverktygen råde på. Denna form av markbruk utarmade snabbt jordarna, som eroderade bort och i allmänhet ännu inte har återhämtat sig.

Någon gång efter övergången till järnålder, som inte bara innebar en klimatförändring till det sämre, utan också vissa kulturella förändringar, infördes stallningen och gödslingen. Därmed lades grunden för det bofasta gårdshushållet. Detta innebar en revolution. Gårdarna organiserades så att den inhägnade produktionsmarken - inägorna - låg närmast

Övergiven odlingsmark brukar benämnas fornåker eller fossil åker. De äldsta bör ha tillkommit redan under bronsåldern.

Illustration: Charlotte Rinaldo

gårdstunet och var omgärdad för att leda boskapen ut till utmarkerna, dvs betet på strandängar, magra moränmarker och i skogsmark. För att kunna bedriva ett växelbruk året runt inom samma gårdsäga behövdes både ett system av åkerytor och stora ängsmarker.

Ännu, visar de arkeologiska undersökningarna, förblev gårdens byggnader sällan stående längre än ett par generationer. Efter rivning byggdes nya hus upp, ofta ett kort stycke från de föregående. Därigenom kom på sikt hela bosättningen att med tiden förflyttas i odlingslandskapet, t ex längs en sydslutning av en ås eller i en dalgång. Sådana bosättningsmönster, framförallt från bronsålder och äldsta järnålder, visar att gårdsgränserna ännu inte blivit fasta och gården inte samma slags fastighet som den är idag.

De tidiga bondgårdarnas rörlighet inom ett område gav till resultat att odlingslandskapet undergick stora förändringar. Dessa ligger till grund för dagens kärnbygder och fullåkersområden i t ex Skåne, Halland, Västergötland, Närke, Östergötland, Öland och Gotland.

Exempel från Östergötland visar att gårdarna från äldre järnålder omfattade ungefär tre hektar åker som gödslats och odlats i ensäde. Varje sådan gård har haft ungefär 30 hektar slätteräng och tillgång till betesmarker.

På Öland förekommer större grupperingar av övergivna husgrunder från förhistorisk tid. Ofta ligger dessa i byliknande grupper och är omgivna av ett nätverk av stensträngar. Det kan tolkas som om bönderna haft gemensamma hägnadslag.

Utvecklingen av bondesamhället och dess odlingslandskap förlöpte olika i de nordiska länderna. En regelrätt bybildning uppträdde i Danmark redan under bronsålder. En motsvarande bystruktur är inte möjlig att påvisa i Sverige förrän långt senare.

Efter vad som tycks ha varit en krisperiod under några hundra år tar en inre kolonisation fart kring 700-talet e Kr. Denna befolkningsexpansion och befolkningsökning pågår ända fram till 1300-talets mitt då den hejdas av digerdöden. Under tidig medeltid hade en omfattande nykolonisation dessförinnan skett utanför de gamla järnåldersbygderna. Det var främst dessa utmarksbosättningar som försvann. Uppemot drygt en tredjedel av gårdarna inom vissa områden blev övergivna och öde. Markerna kom i många fall att användas för äng och bete av de kringliggande gårdar som fanns kvar. Lämningarna av ödegårdar är ändå idag relativt få, eftersom man återupptog deras marker vid nästa nyodlingsfas från och med 1500-talet.

Bebyggelse med ensamliggande gårdar, t ex i Bohuslän och på Gotland, har förhistoriska anor,

men i resten av landet sker en bybildning från yngre järnålder. Forskningen är ännu inte klar över hur detta förlopp har gått till, genom sammandragning av gårdsklungor eller nyetableringar. Sannolikt har det varierat över landet.

Odlingslandskapet i Sverige har inte bara förändrats på grund av klimatskiftet, införandet av nya brukningsmetoder och redskap, ändrad inriktning av jordbruket och skiftena utan också på grund av mycket stora omstruktureringar av gårdar och byar och deras marker.

Dagens kulturlandskap är i stor omfattning resultatet av en landskapsomvandling som tidigare generationer av brukare åstadkommit. I stort sett alla marker och vegetationstyper har påverkats av mänsklig hävd. Särskilt drastiska har följderna varit av stenröjning och utdikning.

Man kan vara benägen att idag betrakta skogen som en rest av det ursprungliga landskapet, innan människan började förändra det. Men en sådan uppfattning måste överges, sedan man under de senaste decennierna påträffat stora arealer av övergivna odlingsmarker i sydsveriges skogsområden, sk hackerörsområden, främst i Småland, Västergötland och norra Skåne. Övergiven odlingsmark brukar benämnas *fornåker* eller *fossil åker*. De äldsta bör ha tillkommit redan under bronsåldern, de yngsta under 1900-talet. Orsaken till att de bevarats är att man vid något tillfälle skiftat markanvändning och t ex övergått till bete.

I anslutning till gamla hägnader, t ex stensträngssystem från äldre järnålder eller yngre typer, uppträder mer eller mindre fullständigt *stenröjda ytor*. De har växlande form och storlek. De framträder genom att den stenröjda ytan ibland ligger på en lägre nivå än omgivande mark eller genom att det ligger odlingssten i smärre rösen eller stråk strax intill.

De stenröjda ytorna är i allmänhet åkrar. Beroende på det arkeologiska eller historiska sammanhanget kan de hänföras till olika skeden i odlingslandskapets historia. De äldsta kända har tillkommit under bronsålder, de yngre under medeltid och senare, framförallt då de förekommer i småskaliga jordbruks- och torpmiljöer och t ex på platsen för medeltida ödegårdar (I Norrland ödesböl).

Vid sidan av hackerörsområdena och de röjda ytorna i allmänhet återfinns fossil åker i olika former, som kan utskiljas som *spadens*, *årdrets* eller *plogens* åkrar. Det kan gälla åkrar med eller utan diken och åkrar som näringsberikats inom ett trädesystem eller med gödsel. De fossila åkrarnas utseende växlar av dessa skäl. Gemensamt för dem alla är att de utgör tegar, det som vetenskapligt brukar kallas parceller.

Vad formen beträffar kan de vara oregelbundna eller av geometriskt mer regelbunden form (block) eller smala och bandformiga. Vad markprofilen beträffar kan de vara plana eller försänkta och bas-sängformiga, alternativt välvda och ryggade. Detta avspeglar olika brukningstekniker.

Inte minst på Gotland har man påträffat mycket stora områden med fossil åker, omfattande flera hundra hektar vardera. Normalt tegmått är mellan ungefär 400 och 3000 kvadratmeter. Tegarna är här blockformiga och saknar diken. Själva den gamla odlingsytan kan vara försänkt eller skålad. Det är följden av att man ärjat korsvis och att jordmaterialet därvid förts ut åt sidorna. Beroende på terrängens sluttningsgrad kan sådana åkerkanter bli mer än meterhöga. Dessa åkersystem har varit odlade i skiftesbruk så att endast ett mindre antal tegar samtidigt varit besådda. Man har främst brukat dem genom långtidsträda på 20 à 30 år. Under ett yngre skede av järnåldern har också dessa åkersystem blivit gödslade.

Fossila åkrar uppträder inte bara inom slättbygger, som på Gotland, utan också som terrasser i slutande terräng över hela landet.

Under medeltiden togs allt tyngre jordar i anspråk för spannmålsproduktion. Detta möjliggjordes genom dikning och genom att plogen nu gjorde sin entré. Med plogens hjälp kunde jorden vändas och få en bättre bearbetning av väder och vind. Plogbruket efterlämnade ofta tydliga former. På övergivna åkrar finner man därför ofta spår efter kantplöjning i form av fåror eller tiltor.

På tunga lerjordar i plan terräng, där dikning inte hade någon effekt valde man att "rygga" åkrarna för att därigenom få bättre avrinning. Ryggningen åstadkom man genom att vända tiltorna inåt den smala tegens mitt, år efter år. Nivåskillnaden mellan åkertegens mittrygg och kantfåror kunde därför ibland uppgå till halvannan meter. Särskilt vanlig var denna teknik i Västsverige.

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i anslutning till fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbeta bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Forntida och medeltida jordbruk Hägnadssystem

Till södra delarna av nuvarande Sverige kom kunskapen om spannmålsodling som näring och livsform omkring år 4000 f Kr. Det innebar en, på samma gång liten som fullständigt revolutionerande förändring. Å ena sidan var åkerbruk i allmänhet redan känt. Kunskapen togs upp i ett samhälle med mindre husdjur som får, get och svin och som tillämpade småskaligt hackbruk vid sidan av huvudnäringarna jakt, fiske och samlande.

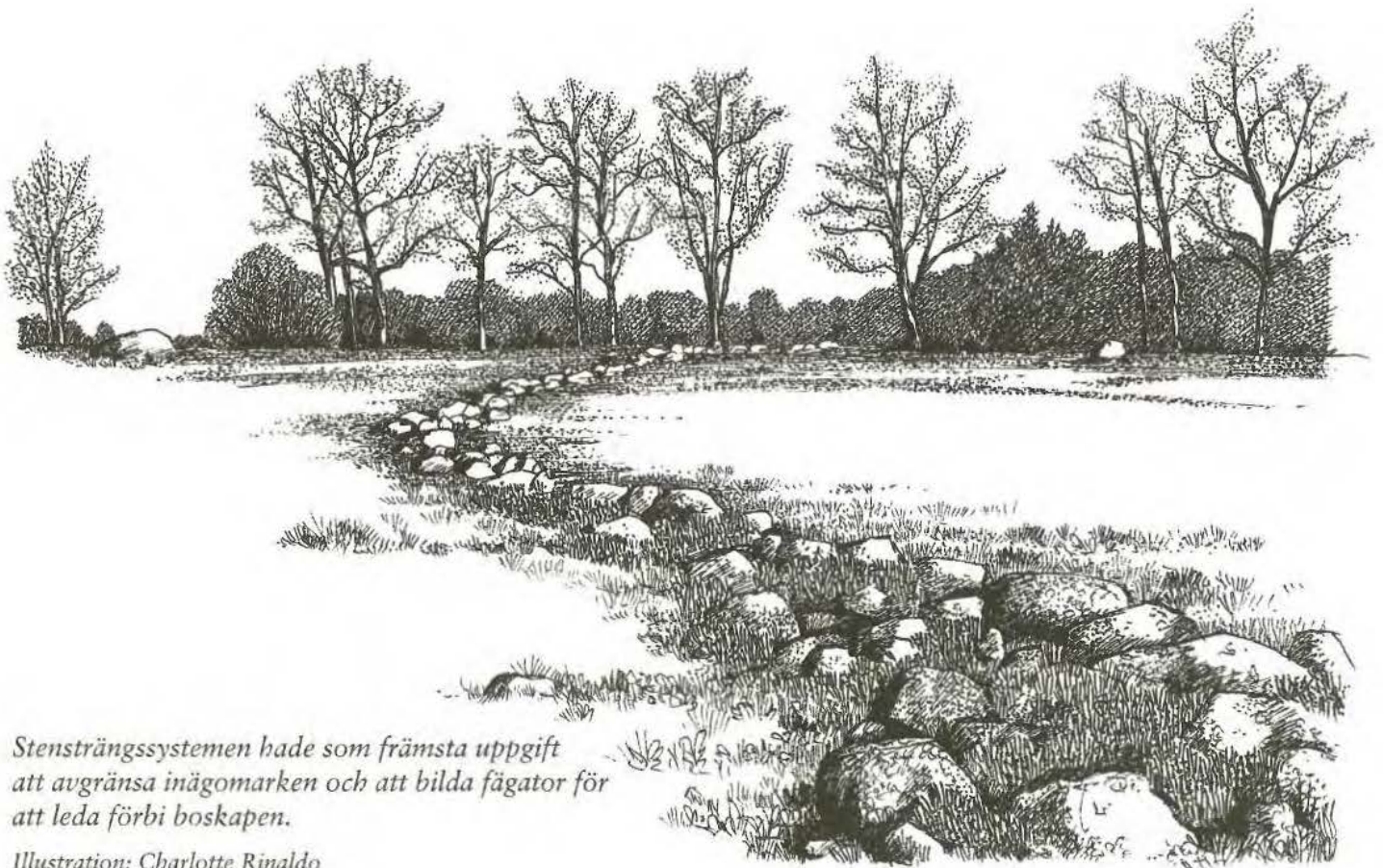
En stor social förändring blev resultatet av att spannmålsodling nu kombinerades med häst- och boskapsskötsel. Jakten och fisket behöll man också fortsättningsvis, med dess andel av näringarna minskade. Viktigast var att människor blev mindre rörliga och alltmer bofasta från att dessförinnan ha haft ett säsongsmässigt näringsfång, med fiske vid kusten och jakt i inlandet.

Nu blev hushållen gårdsbildare och tvungna att organisera sitt resursutnyttjande på ett mycket mer strikt sätt. Näringsmässigt var situationen egentligen svårare. Arkeologiska fynd visar att de tidiga bönder-

na både drabbades av svält och bristsjukdomar, något som jakt- och fiskebefolkningarna hade sluppit ifrån.

De tidiga bönderna hade inte, inom ramen för sina förutsättningar, något behov av att kunna förnya jordarna genom gödsling. Endast svedjning och röjgödsling förekom. Man angrep de lätta och tunna humusskikt som handverktygen råde på. Denna form av markbruk utarmade snabbt jordarna, som eroderade bort och i allmänhet ännu inte har återhämtat sig.

Någon gång efter övergången till järnålder, som inte bara innebar en klimatförändring till det sämre, utan också vissa kulturella förändringar, infördes stallningen och gödslingen. Därmed lades grunden för det bofasta gårdshushållet. Detta innebar en revolution. Gårdarna organiserades så att den inhägnade produktionsmarken - inägorna - låg närmast gårdstunet och var omgärdad för att leda boskapen ut till utmarkerna, d v s betet på strandängar, magra moränmarker och i skogsmark. För att kunna bedriva ett växelbruk året runt inom samma gårdsäga

Stensträngssystemen hade som främsta uppgift att avgränsa inägomarken och att bilda fågator för att leda förbi boskapen.

Illustration: Charlotte Rinaldo

behövdes både ett system av åkerytor och stora ängsmarker.

Ännu, visar de arkeologiska undersökningarna, förblev gårdens byggnader sällan stående längre än ett par generationer. Efter rivning byggdes nya hus upp, ofta ett kort stycke från de föregående. Därigenom kom på sikt hela bosättningen att med tiden förflyttas i odlingslandskapet, t ex längs en sydslutning av en ås eller i en dalgång. Sådana bosättningsmönster, framförallt från bronsålder och äldsta järnålder, visar att gårdsgränserna ännu inte blivit fasta och gården inte samma slags fastighet som den är idag.

De tidiga bondgårdarnas rörlighet inom ett område gav till resultat att odlingslandskapet undergick stora förändringar. Dessa ligger till grund för dagens kärnbygder och fullåkersområden i t ex Skåne, Halland, Västergötland, Närke, Östergötland, Öland och Gotland.

Exempel från Östergötland visar att gårdarna från äldre järnålder omfattade ungefär tre hektar åker som gödslats och odlats i ensäde. Varje sådan gård har haft ungefär 30 hektar slätteräng och tillgång till betesmarker.

På Öland förekommer större grupperingar av övergivna husgrunder från förhistorisk tid. Ofta ligger dessa i byliknande grupper och är omgivna av ett nätverk av stensträngar. Det kan tolkas som om bönderna haft gemensamma hägnadslag.

Utvecklingen av bondesamhället och dess odlingslandskap förlöpte olika i de nordiska länderna. En regelrätt bybildning uppträdde i Danmark redan under bronsålder. En motsvarande bystruktur är inte möjlig att påvisa i Sverige förrän långt senare.

Efter vad som tycks ha varit en krisperiod under några hundra år tar en inre kolonisation fart kring 700-talet e Kr. Denna befolkningsexpansion och befolkningsökning pågår ända fram till 1300-talets mitt då den hejdas av digerdöden. Under tidig medeltid hade en omfattande nykolonisation dessförinnan skett utanför de gamla järnåldersbygderna. Det var främst dessa utmarksbosättningar som försvann. Uppemot drygt en tredjedel av gårdarna inom vissa områden blev övergivna och öde. Markerna kom i många fall att användas för äng och bete av de kringliggande gårdar som fanns kvar. Lämningarna av ödegårdar är ändå idag relativt få, eftersom man återupptog deras marker vid nästa nyodlingsfas från och med 1500-talet.

Bebyggelse med ensamliggande gårdar, t ex i Bohuslän och på Gotland, har förhistoriska anor, men i resten av landet sker en bybildning från yngre järnålder. Forskningen är ännu inte klar över hur detta förlopp har gått till, genom sammandragning av gårdsklunger eller nyetableringar. Sannolikt har det varierat över landet.

Under äldre järnålder utvecklades ett *system för inhägnad av de brukningsmarker*, som tillhörde ett par gårdar eller byar. Dessa *stensträngssystem* hade som främsta uppgift att avgränsa inägomarken och att bilda fågator för att leda förbi boskapen. Stensträngarna består av en- till treradiga och ibland också flerskiktade stenrader, som slingrar sig, ibland kilometervis, i odlingslandskapet. Vad som idag kallas stensträngar utgjorde fundament till den tidens gärdesgårdar av trä eller ris.

Man kan av stensträngssystemens uppbyggnad och förhållande till bebyggelsen se att dåtidens bönder kombinerade åkerbruk med boskapsskötsel.

Den inhägnade produktionsmarken låg ofta på gränsen mellan lätta, sandblandade jordar och fuktigare lerjordar. På fastlandet återfinns stensträngarna i områdena mellan slättmark och skog.

Dessa järnålderns hägnadssystem är karakteristiska för Östergötland, Öland och Gotland samt mälardistrikten, men återfinns också i Västergötland och Småland.

Det bör ha förekommit ett utvecklat samarbete mellan de gårdar som knöts samman med gemensamt hägnadssystem. Mycket tyder på att man bildat hägnadslag, baserat på både enskilda och gemensamma marker. Stensträngarna utgår från ensamgårdar likaväl som grupper av gårdar och tillhör därmed samma miljö som gravarna och gravfälten. Tillsammans berättar dessa lämningar om ett betydelsefullt skede i odlingslandskapets och jordbrukets utveckling.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i anslutning till fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte

användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbeta bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladet kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Forntida och medeltida jordbruk

Hackerör

Till södra delarna av nuvarande Sverige kom kunskapen om spannmålsodling som näring och livsform omkring år 4000 f Kr. Det innebar en, på samma gång liten som fullständigt revolutionerande förändring. Å ena sidan var åkerbruk i allmänhet redan känt. Kunskapen togs upp i ett samhälle med mindre husdjur som får, get och svin och som tillämpade småskaligt hackbruk vid sidan av huvudnäringarna jakt, fiske och samlande.

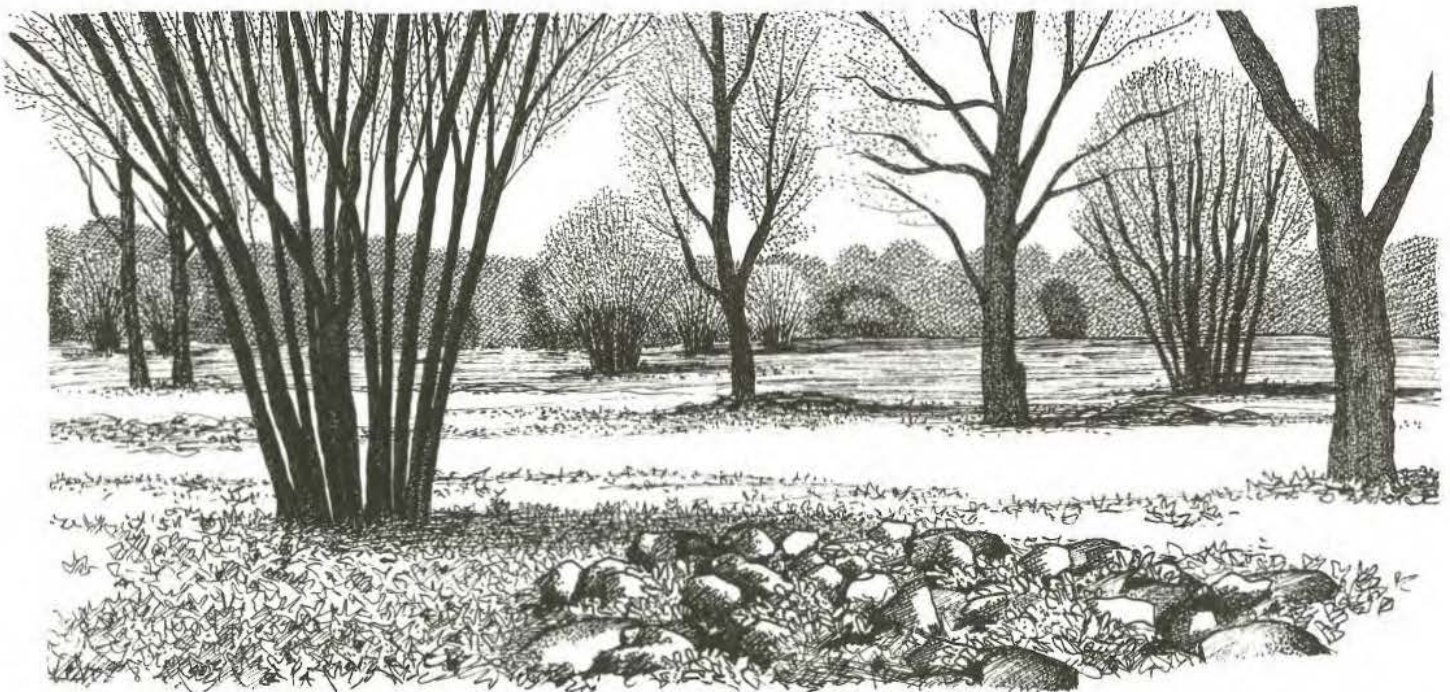
En stor social förändring blev resultatet av att spannmålsodling nu kombinerades med häst- och boskapsskötsel. Jakten och fisket behöll man också fortsättningsvis, med dess andel av näringarna minskade. Viktigast var att människor blev mindre rörliga och alltmer bofasta från att dessförinnan ha haft ett säsongsmässigt näringsfång, med fiske vid kusten och jakt i inlandet.

Nu blev hushållen gårdsbildare och tvungna att organisera sitt resursutnyttjande på ett mycket mer strikt sätt. Näringsmässigt var situationen egentligen svårare. Arkeologiska fynd visar att de tidiga bönderna både drabbades av svält och bristsjukdomar, något som jakt- och fiskebefolkningarna hade sluppit ifrån.

De tidiga bönderna hade inte, inom ramen för sina förutsättningar, något behov av att kunna förnya jordarna genom gödsling. Endast svedjning och röjgödsling förekom. Man angrep de lätta och tunna humusskikt som handverktygen rädde på. Denna form av markbruk utarmade snabbt jordarna, som eroderade bort och i allmänhet ännu inte har återhämtat sig.

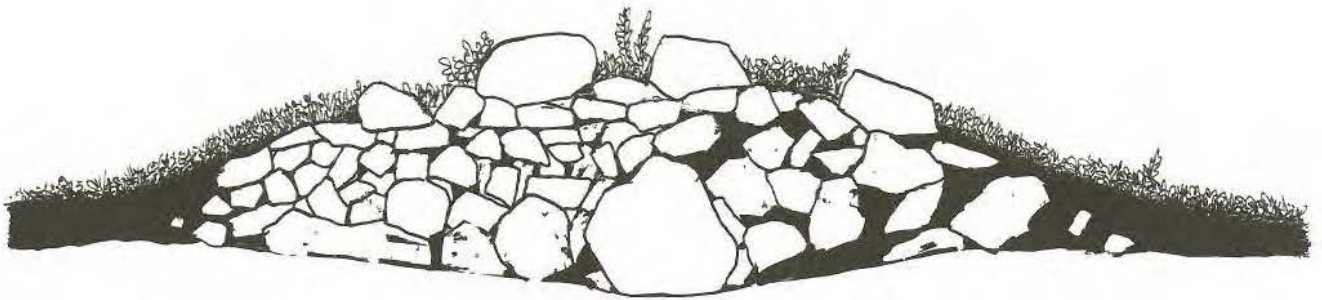
Någon gång efter övergången till järnålder, som inte bara innebar en klimatförändring till det sämre, utan också vissa kulturella förändringar, infördes stallningen och gödslingen. Därmed lades grunden för det bofasta gårdshushållet. Detta innebar en revolution. Gårdarna organiserades så att den inhägnade produktionsmarken - inägorna - låg närmast gårdstunet och var omgärdad för att leda boskapen ut till utmarkerna, d v s betet på strandängar, magra moränmarker och i skogsmark. För att kunna bedriva ett växelbruk året runt inom samma gårdsäga behövdes både ett system av åkerytor och stora ängsmarker.

Ännu, visar de arkeologiska undersökningarna, förblev gårdens byggnader sällan stående längre än ett par generationer. Efter rivning byggdes nya hus

Hackerören berättar om den förhistoriska människans insatser som bildat en del av grunden för dagens odlingslandskap.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Röjningsröse, hackerör. Bild av genomskärning från arkeologisk undersökning.

upp, ofta ett kort stycke från de föregående. Därigenom kom på sikt hela bosättningen att med tiden förflyttas i odlingslandskapet, t ex längs en sydsluttning av en ås eller i en dalgång. Sådana bosättningsmönster, framförallt från bronsålder och äldsta järnålder, visar att gårdsgränserna ännu inte blivit fasta och gården inte samma slags fastighet som den är idag.

De tidiga bondgårdarnas rörlighet inom ett område gav till resultat att odlingslandskapet undergick stora förändringar. Dessa ligger till grund för dagens kärnbygder och fullåkersområden i t ex Skåne, Halland, Västergötland, Närke, Östergötland, Öland och Gotland.

Exempel från Östergötland visar att gårdarna från äldre järnålder omfattade ungefär tre hektar åker som gödslats och odlats i ensäde. Varje sådan gård har haft ungefär 30 hektar slätteräng och tillgång till betesmarker.

På Öland förekommer större grupperingar av övergivna husgrunder från förhistorisk tid. Ofta ligger dessa i byliknande grupper och är omgivna av ett nätverk av stensträngar. Det kan tolkas som om bönderna haft gemensamma hägnadslag.

Utvecklingen av bondesamhället och dess odlingslandskap förlöpte olika i de nordiska länderna. En regelrätt bybildning uppträdde i Danmark redan under bronsålder. En motsvarande bystruktur är inte möjlig att påvisa i Sverige förrän långt senare.

Efter vad som tycks ha varit en krisperiod under några hundra år tar en inre kolonisation fart kring 700-talet e Kr. Denna befolkningsexpansion och befolkningsökning pågår ända fram till 1300-talets mitt då den hejdas av digerdöden. Under tidig medeltid hade en omfattande nykolonisation dessförinnan skett utanför de gamla järnåldersbygder. Det var främst dessa utmarksbosättningar som försvann. Uppemot drygt en tredjedel av gårdarna inom

vissa områden blev övergivna och öde. Markerna kom i många fall att användas för äng och bete av de kringliggande gårdar som fanns kvar. Lämningsarna av ödegårdar är ändå idag relativt få, eftersom man återupptog deras marker vid nästa nyodlingsfas från och med 1500-talet.

Bebyggelse med ensamliggande gårdar, t ex i Bohuslän och på Gotland, har förhistoriska anor, men i resten av landet sker en bybildning från yngre järnålder. Forskningen är ännu inte klar över hur detta förlopp har gått till, genom sammandragning av gårdsklungor eller nyetableringar. Sannolikt har det varierat över landet.

Redan den skarpsynte Carl von Linné konstaterade, då han färdades genom Småland år 1741, att det i skogarna fanns stenrösen, som en gång anlagts av människor. Han gjorde den tolkningen att detta visade att sådana områden måste ha varit uppodlade tidigare. Det är vad man idag kallar fossila odlingslandskap.

Hackerören, som de allra äldsta odlingsrösen brukar kallas, har genom de senaste årens forskning kunnat dateras till en ganska begränsad odlingsperiod mellan framförallt yngre bronsålder och äldre järnålder. Vad som är speciellt är dessa områdets utsträckning. Ett sammanhängande hackerörsområde kan omfatta flera hundra hektar, vilka nu ligger i gammal betesmark, utmarker och i skogsmark på väl-dränerad moränmark av sandig eller moig typ ovanför högsta kustlinjen. Hackerören varierar i storlek mellan ungefär en meter och sju à åtta meter i diameter. De består nästan uteslutande av sten som inte är tyngre än att den kan lyftas med muskelkraft.

De har hittills påträffats i Småland, Västergötland och norra Skåne, men kan förmodas finnas i stora delar av södra Sverige inom de bygder som har haft bosättning redan under bronsåldern.

Förklaringen till de stora arealerna ligger nog i att de är produkten av ett kontinuerligt och lång-

siktigt markbruk. De kan bäst tolkas som en långtidsträda, som man successivt återupptagit odlingen av, så att odlingsytorna med tiden kommit att "vandra" i landskapet. Denna form av rörlighet motsvarar gårdsbebyggelsens förflyttningar under ett skede då gården ännu inte i modern mening tagit form av en enskild fastighet. Bakom denna verksamhet kan ligga en annorlunda syn på markägandet. Det är möjligt att de avspeglar ett "allmännings-system" och att ett antal hushåll tillsammans disponerade marken. Även fördelningen i landskapet av gravhögar och rösen från bronsåldern är vida mer utspridd än senare järnålderns gårdsgravfält.

Omfattningen av hackerörsområdena gör att man måste betrakta dem som en odlarbragd av stora mått. De berättar om en pionjärinsats som kom att förändra och styra vegetationsutvecklingen. De berättar om den förhistoriska människans insatser som kom att bilda en del av grunden för dagens odlingslandskap.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i anslutning till fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slåtter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbeta bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Flyttblock och jättekast

I en långt förfluten tid hade människan ett särskilt känslomässigt förhållande till naturen och landskapet, inte genom att romantisera eller idyllisera det, utan som uttryck för en andlighet. I förkristna och andra än kristna religioner och föreställningar kunde omvärlden uppfattas om besjälad. Det kunde framförallt gälla vissa platser som man ansåg vara fyllda med helighet eller med onda andar. Sådana föreställningar har i viss utsträckning funnits kvar ända in i modern tid.

Folktron har alltid varit mycket precis med att peka ut viktiga eller särskilda platser i naturen, där något sägs ha inträffat eller som man omfattade med tabu-föreställningar. Förklaringsägnerna försöker med mytens eller sagans språk att besvara människors frågor kring märkliga stenformationer och gamla gravrösen o s v. Den mest framträdande föreställningen var att t ex ett enormt flyttblock, var besatt eller befolkat av någon sorts underjordiska väsen eller tillhörde jättar. Jättarna ansågs inom folktron vanligen vara ett utdött folk. Till stenformationerna fanns ibland också en varningssägen förknippad. Den som bröt mot platsens helgd eller mot

någon särskild regel, kunde straffas med galenskap, blindhet eller förstening.

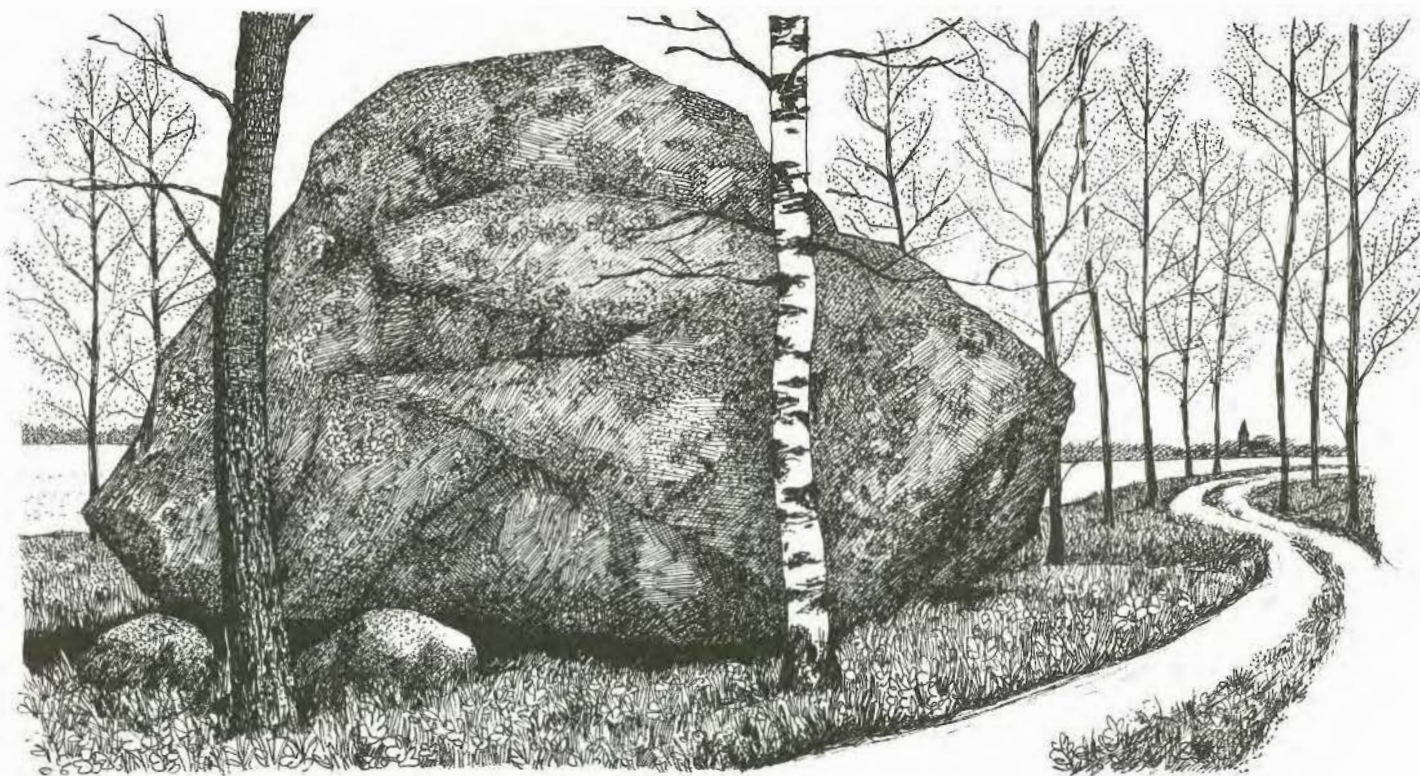
De enstaka fritt liggande flyttblocken har ofta haft någon sådan sägen knuten till sig. De ingår därmed i ett slags andligt landskap av folkliga traditioner, vilket har ett eget kulturvärde. Det vittnar inte minst de traditionella benämningarna om, som t ex "Trollasten".

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att upphålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. *Håll*

De fritt liggande flyttblocken har ofta haft någon sägen knuten till sig.

Illustration: Charlotte Rinaldo

efter buskage så att utbredningen ej blir för stor. Avlägsna allt avfall. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

Jättarna ansågs inom folktron vanligen vara ett utdött folk.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

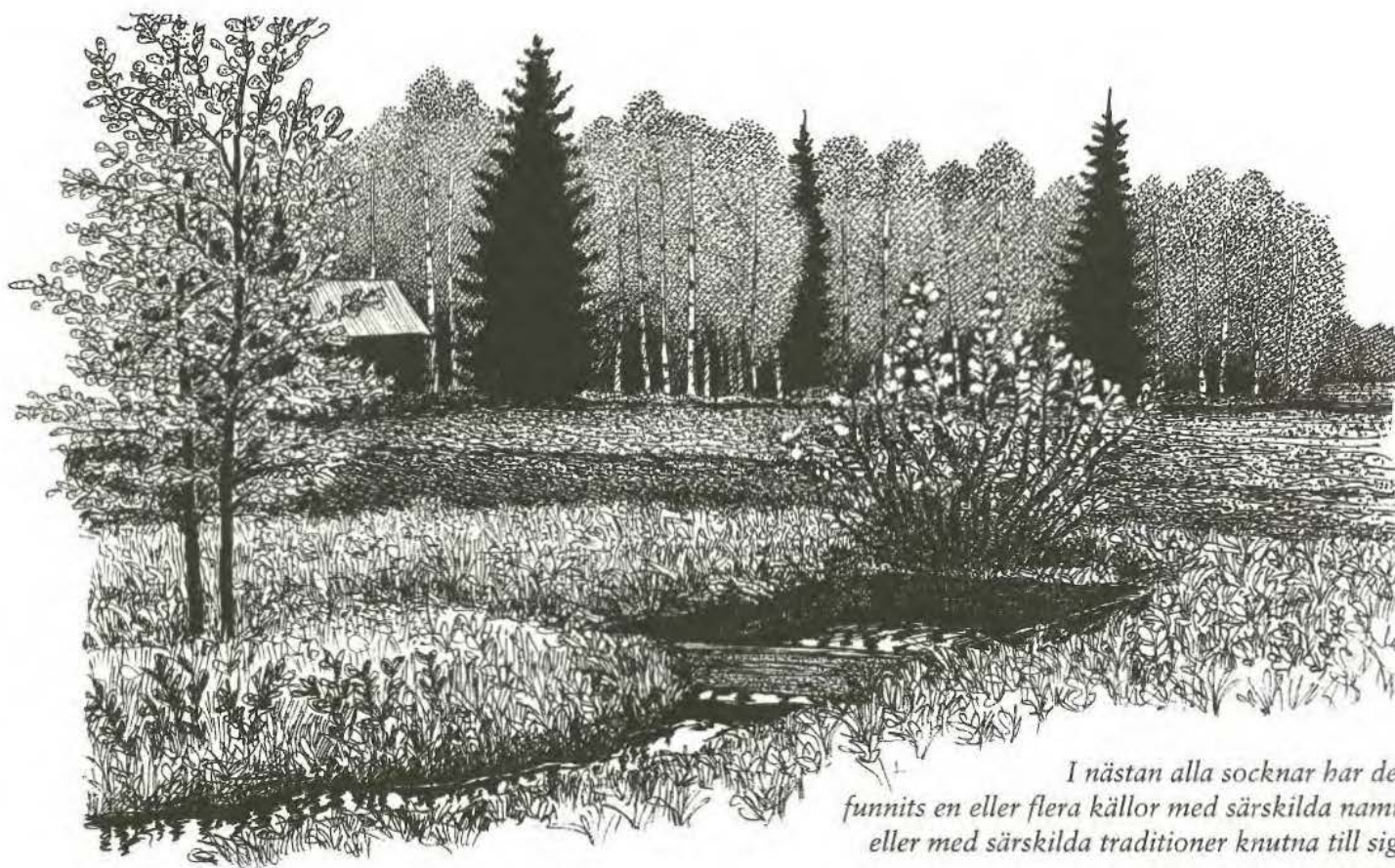
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Kultplatser, offerplatser och offerkällor

Traditionen att offra i marken eller i vattendrag har gamla anor. Människor har troligen alltid vänt sig till skyddsandar, förfäder eller gudar och andra övernaturliga väsen med böner eller med gåvor som tecken på givna löften. Redan stenålderns bönder grävde ned yxor eller keramik för att få goda skördar och fruktsamhet. Under loppet av bronsålder och järnålder blev det vanligare att man offrade i öppna vattendrag, områden som idag många gånger är mossmark eller åkermark. Dessa offerplatser har uppdagats på grund av de arkeologiska fynd som kommit fram vid markarbeten eller vetenskapliga undersökningar.

I bronsåldersmiljöer förekommer på ett åttiotal platser i Sverige ett slags husgrundsliknande konstruktioner. Några är uppemot 50 meter långa. En vanlig bredd är sex à tio meter. De har stenvallar med kantskoning och en något försänkt inre yta och har tolkats som lämningar av kulthus eller hägnader till kultplatser.

Med ett hedniskt ursprung i många fall, men framförallt använda i kristen tid och miljö, är de många källorna, t ex hälsokällor, midsommarkällor, trefaldighetskällor och offerkällor. De förekommer från Skåne upp i Ångermanland. I nästan alla socknar har det funnits en eller flera sådana källor, en del

I nästan alla socknar har det funnits en eller flera källor med särskilda namn eller med särskilda traditioner knutna till sig.

Illustration: Charlotte Rinaldo

*De allra flesta offerkast
ligger intill en gammal färdled.*

med särskilda namn, andra med särskilda traditioner knutna till sig.

Oftast har man offerat till källan och druckit dess vatten av hälsoskäl. En offerkälla skulle helst ha sitt utlopp mot norr. Vattenflödet skulle vara kraftigt och vattnet järnhaltigt eller surt. Offret till källan brukade bestå av småmynt, smärre föremål av metall eller liknande.

Den katolska kyrkan understödde källkulturen. Det visar de många helgon som har fått ge namn åt källor: S:t Olof, S:t Lars, S:t Sigfrid, S:t Botvid m fl. Under 1600- och 1700-talen fortsatte källdrickandet och offrandet bland lantbefolkningen som en parallell till de högre ståndens brunnsdrickning.

Olofskällorna bildar en särskild grupp. De återfinns längs pilgrimslederna till Trondheim, där helgonkungen Olof Haraldsson är begravd.

En annan särskild kategori av offerplatser utgör varpet eller offerkastet, som är en hög av ris eller sten. De allra flesta ligger intill en gammal färdled. De traditioner som är knutna till sådana offerplatser berättar ofta om ond bråd död och om gengångare. Förbipasserande skulle kasta sten eller ris för att bin-

da gengångaren i marken eller som en symbolisk handling för att söka blidka den onda makten. Andra offerkast kunde läggas upp för att ge fiske-lycka, visa vägen eller som "skamhögar" för att utpeka vissa misshagliga personer.

Enkla offerhandlingar har i enlighet med mycket ålderdomliga traditioner knutits till större stenblock eller hällar. De förhistoriska hällristningarna med skålgropar och bilder av bl a skepp, människor, händer, fötter, solhjul o s v kan räknas till denna grupp.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Värdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respekt-

avstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i anslutning till fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betes-*

mark är ofta fårbeta bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvar för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Varggropar

Metoden att använda gropar för viltfångst bör ha kommit in med den äldsta fångstkulturen i norra Skandinavien och sedan spritts söderut. Vad som från början användes för ren och älg blev en viktig fångstmetod också i sydligaste delarna av nuvarande Sverige.

Under äldre tid kunde vargar och vargflockar utgöra ett verkligt hot mot framförallt den skogsbetande boskapen. I Magnus Erikssons allmänna landslag från 1300-talets mitt föreskrevs att allmoggen skulle hålla med både vargnät, varggård och varggrop. Denna skyldighet upphörde formellt först år 1864. Bevarade varggropar är vanligen från 1700- och 1800-talen, men kan också vara av betydligt högre ålder t ex forntida.

Varggropen är rundad med fem à tio meters diameter. Även mindre och firsidiga förekommer. De kan ha kallmurade stenväggar, men också träkonstruktioner har förekommit. De omgavs ofta av en låg vall. De hade åtel av kött och var försedda med någon sorts lock som höll kvar det infångade djuret.

Groparna anlades nästan alltid i närheten av bebyggelsen, där rovdjuren hade sina stråk. De ligger ofta bevarade på åkerholmar eller i skogskanter. Varggropar förekommer i stort sett över hela landet, men den största koncentrationen finns i de äldsta kulturbygderna i södra Sverige.

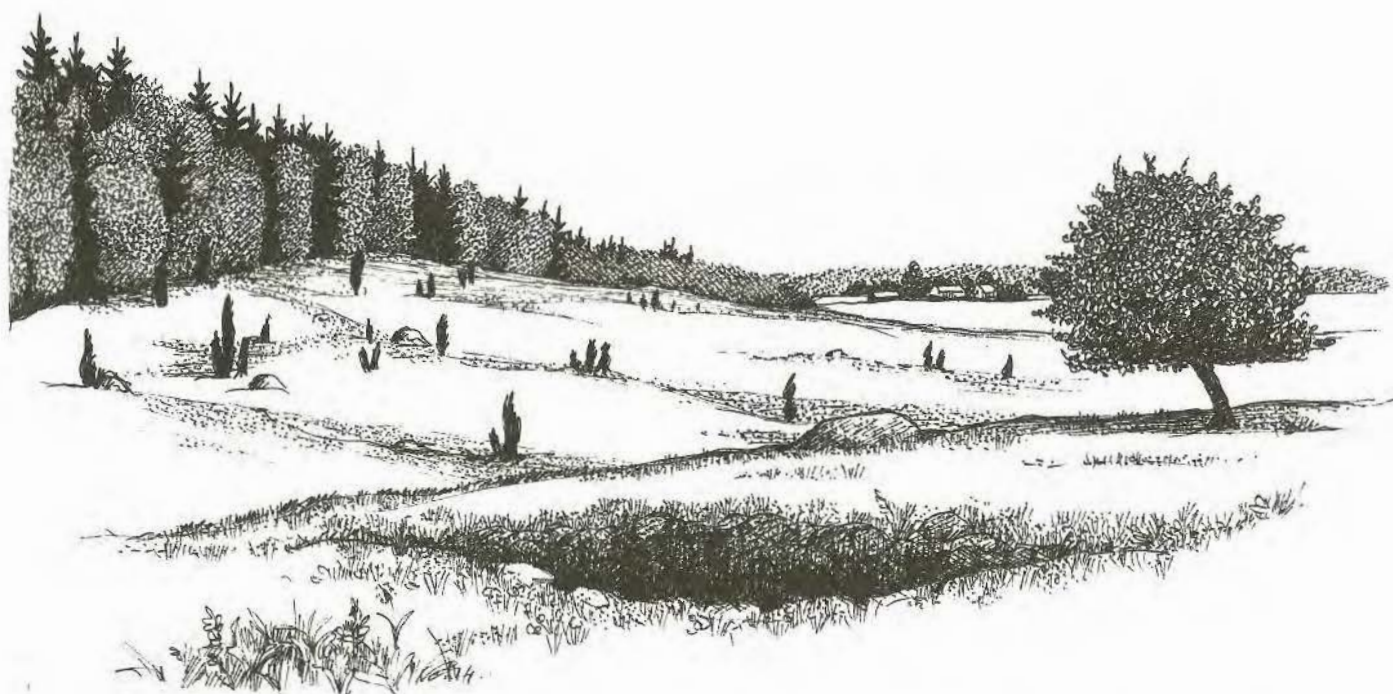

Illustration: Charlotte Rinaldo

Varggropar anlades nästan alltid i närheten av bebyggelsen, där rovdjuren hade sina stråk.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. Sly som har fått fäste i murverket kapas i liv med muren eftersom sättningar kan uppstå ifall rötterna dras ut. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i anslutning

till fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbeta bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvar för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Lämningar av järnframställning

Kunskapen om järnframställning förefaller ha nått Sverige redan under bronsåldern vid mitten av det första årtusendet f Kr. Utvinning av koppar och silver ur malm infördes inte förrän inemot medeltid. Till en början bedrevs järnframställningen som ett blästerbruk. Masugnstekniken finns arkeologiskt belagd från 1100-talets slut. Dessa båda metoder fortlevde sida vid sida ända in på 1800-talet, då blästerbruket slutgiltigt försvann.

Blästerbruket bedrevs under förhistorisk tid troligen både av vanliga bönder som en binäring och av särskilda hantverkare på olika stormäns uppdrag. I Dalarna fortsatte blästerbruket som en binäring till jordbruket så sent som under 1800-talet.

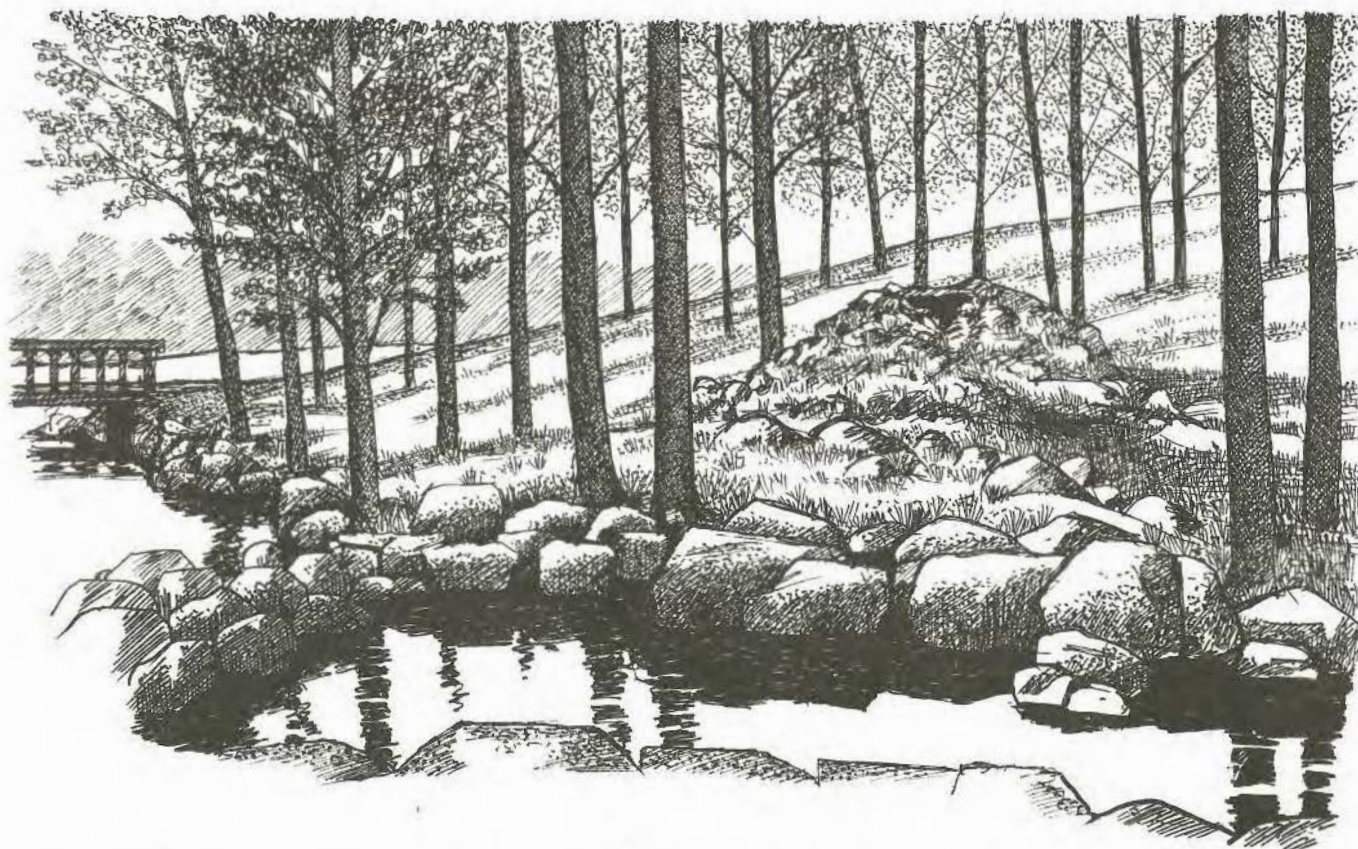
Tillgången till råvaran och kunskapen om tekniken har troligen redan från början givit dem som framställde järn en social särställning, kanske på samma gång av respekt som av rädsla från omgivningens sida. Det växande behovet av järn kan också ha varit en viktig orsak till en kolonisation, något

som man tydligt kan se i Bergslagen. Där ägde en omfattande ökning av bebyggelsen rum under samma period som de första gruvorna öppnades och de första masugnarna togs i drift.

Medeltidens masugnar, eller hyttor som de ofta kallas, ägdes i många fall av särskilda bergsmän, dvs självägande bönder som idkade bergsbruk vid sidan om sitt jordbruk. De bröt malm i gruvorna och hade vid byn en hytta för smältning av malmen samt anläggningar för stångjärnssmide.

Redan från början av masugnperioden visade kungen, aristokratin och kyrkan stort intresse för bergsbruket, som var inkomstbringande. Kronan instiftade särskilda regler som gällde i Bergslagen. Man gav förmåner till dem som bedrev bergsbruk, men beskattade samtidigt produktionen. Kronan anlade också bruk, dvs större anläggningar av närmlast industriell karaktär, för att öka kapaciteten och effektiviteten i vissa områden.

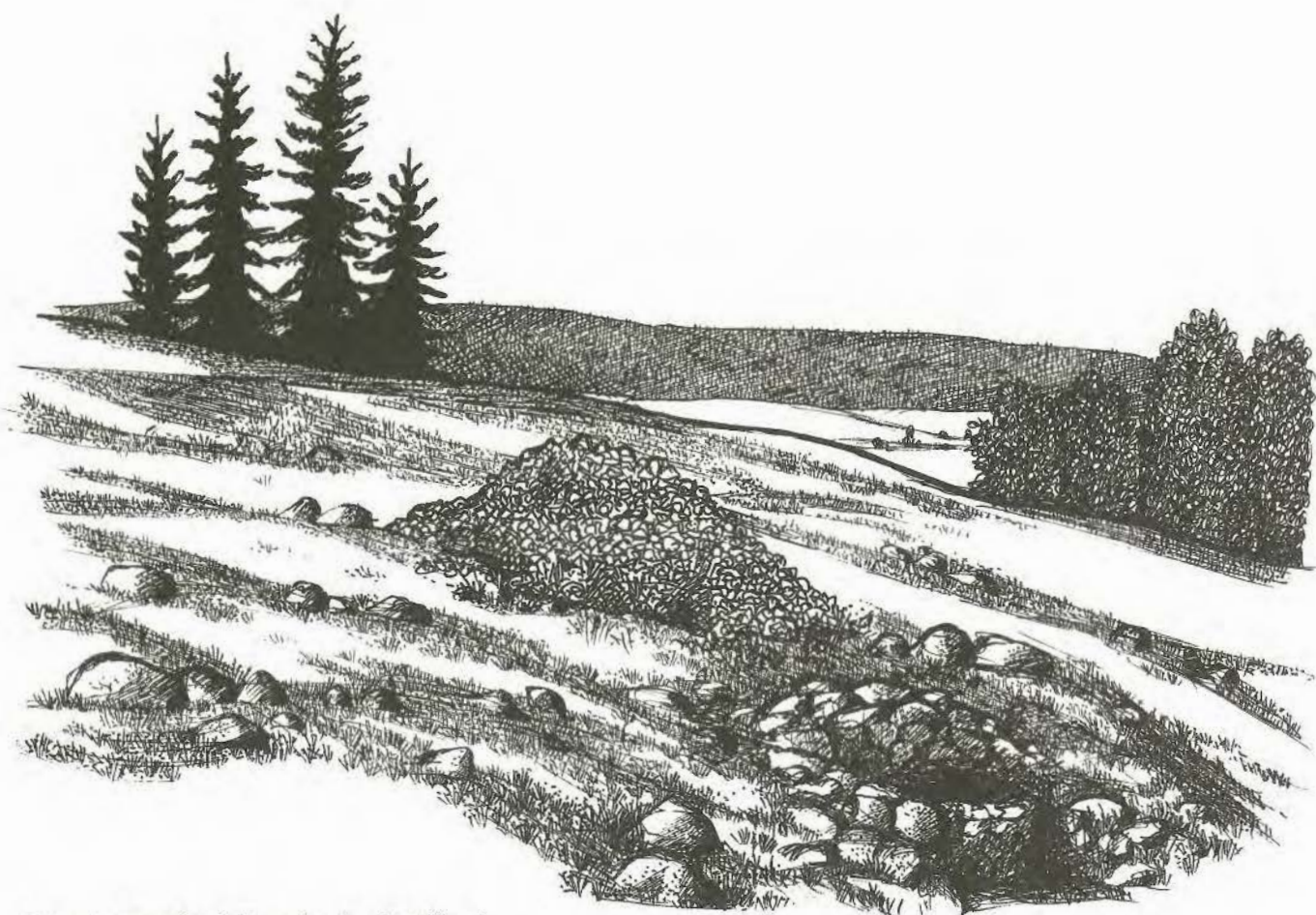
Genom olika förmåner till adel och köpmän upp-

Både hyttor och hammarsmedjor återfinns centralt i bebyggelsen eller på inägomarken.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Lämningar efter blästerbruk påträffas i stora delar av södra och mellersta Sverige, från norra Skåne till Jämtland.

muntrades de att också anlägga bruk, vilka ökade i antal från 1600-talet och framåt. Dessa nyetableringar av bruk anlades ett stycke från de områden där det fanns äldre gruvor och hyttor.

Idag kan spåren efter blästerbruk och hyttor först och främst bestå av slagg, som man kan påträffa intill gården, i åkern eller på åkerholmar, men också långt ute i skogsmarken. Slaggen kan ha bildats som en restprodukt av smältningen, men det kan också vara slagg från de olika arbetsmoment då man bearbetade och förädlade järnet, t ex i vattendrivna hammarsmedjor eller i små gårdssmedjor. I anslutning till slaggförekomster kan man vid en närmare granskning på platsen påträffa t ex rester av ugnar, härदार eller smidesässjor eller anläggningar för kolning. Slaggen kan ligga upplagd i högar, s k slaggvarp.

Blästerbruk

För blästbruket var det framförallt sjö- och myrsmalmerna som kom till användning. De förekommer i marken som jordliknande lager, men också som mer fasta klumpar. Råvaran/malmen smältes i metersto-

ra blästerugnar med hjälp av kol eller fin ved och en handdriven bälg. I en lyckad process tillverkades en mycket slagghaltig järnklump, som fick bearbetas i flera omgångar med hammare och städ för att slaggen skulle kunna arbetas ut. Härvid måste järnsmältan återuppvärmas, vilket kunde göras på enklare härदार. Under senare perioder använde man en särskild smidesässja.

Det järn man till slut fick fram kunde sedan smidas ut som halvfabrikat för försäljning eller bearbetas vidare till färdiga redskap och föremål. Från framförallt 1600-talet och senare använde man vattendrivna smideshammare.

Lämningar efter blästerbruk påträffas i stora delar av södra och mellersta Sverige, från norra Skåne till Jämtland. Järnframställningsplatserna ligger i utmarkerna men också i inägomarken. Läget har ofta varit beroende av närheten till malmen. Smidet har dock kunnat utföras i gårdssmedjan.

Lämningarna av blästbruk, t ex på åkerholmar, kan bestå av 1 - 3 meter stora gropar efter kolningen. I gropens botten brukar än i dag finnas ett kolskikt som

kan bekräfta detta. I närheten återfinns slagg, tunt utspritt eller i högar. Ugnarna kan man ibland se som små, knappt meterstora gropar intill slagghvarpen.

Ugnarna har varit uppbyggda av sten och lera. Små stycken av bränd lera kan därför förekomma i markytan och i slagghvarpen.

Järnframställningsplatserna kan också ligga i dagens åkermark. De framträder då som större eller mindre slagghkoncentrationer. Även om mycket har förstörts kan rester av t ex ugnar återfinnas under markytan vid en undersökning.

Bergsbruk och hyttor

Lämningar av medeltida bergsbruk förekommer särskilt i Bergslagen och i norra Uppland, i Taberg i Småland och Tunaberg i Södermanland. Utanför dessa kärnområden etablerades framförallt under 1600-talet och senare många nya gruvor och bruk, inte minst i Norrland. Sammantaget finns lämningar av bergsbruk och hyttor spridda från Blekinge i söder upp till Lappland.

I de olika bergslagsområdena ligger gruvorna tätt längs malmstråken. Övriga anläggningar, som hyttor eller hammarsmedjor för stångjärnsproduktion, ligger oftast spridda över ett större område. Såväl hyttan som hammarsmedjan har krävt vattenkraft för att drivas. Även vattendrag som är mycket små idag har kunnat dämmas upp och ge tillräcklig vattenkraft för några veckors verksamhet under våren. Både hyttor och hammarsmedjor återfinns centralt i bebyggelsen eller på inägomarken. Lämningar efter dessa är vanligtvis inte så framträdande. Det kan röra sig om slagghförekomster eller en uppstickande stensyll efter en byggnad.

Sedan malmen brutits i gruvorna transporterades den ned till hyttplatsen. Här rostades malmen, d v s genomgick en första rening. Inledningsvis skedde detta i en enkel grop med hjälp av ved, senare användes speciella rostugnar. Efter rostningen slogs malmen sönder i mindre stycken av jämn storlek, den bokades. I nästa arbetsmoment smältes malmstyckena med hjälp av kol i masugnen, som hade vattendrivna bälgar. Ugnen arbetade dygnet runt och både slagg och järn tappades i flytande form. Med tiden blev ugnarna av större dimensioner, från ungefär tre meters höjd under medeltid till ungefär 15 meters höjd på 1800-talet.

Tackjärnet höll en så hög kolhalt, som gjorde det sprött, att det måste reduceras innan det kunde smidas ut, det färskades. Färskningen ägde rum i härdar, där tackjärnet åter smältes ned med hjälp av kol och en handdriven bälg. Från 1500-talets slut började man färskta tackjärnet i hammarsmedjorna, varefter det smiddes ut till stänger, vilket var en praktisk form av halvfabrikat.

Lämningarna av denna verksamhet utgörs av alltifrån små ansamlingar av slagg till stående byggnadsruiner. Olika typer av slagg avslöjar anläggningens ålder och den teknik som använts. Masugnsslaggen är relativt lätt, glasartad och ofta av turkos färg. Hammarslaggen är svart eller brun och relativt tung. Rostningsgroparna kan framträda som ungefär 3 - 6 meter långa och ungefär 2 - 5 meter breda försänkningar i marken. Stora ytor kan också vara kraftigt sotfärgade, något som troligtvis markerar utslagsplatsen för det kol som förvarades i skjul eller stora kolhus.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. Sly som har fått fäste i murverk kapas i liv med muren eftersom sättningar kan uppstå ifall rötterna dras ut. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset i, på och omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbeta bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Lämningar av kalkframställning

Kalksten har brutits för byggnadsändamål sedan järnåldern. Någon gång vid övergången till medeltid, d v s från ungefär mitten av 1000-talet till ett stycke in på 1100-talet, började kyrkan och frälset att bygga sina kyrkor och hus i sten. För detta var murbruket, av bränd kalk, sand och vatten, en förutsättning. Vi kan därför anta att tillverkningen av kalkbruk också infördes under samma epok. Omkring år 1020 murades den gamla kyrkan i Roskilde. Först i början av 1100-talet tillkom några av de äldsta uppsvenska Sigtunakyrkorna. Kruttorret i Visby härrör från 1100-talets mitt.

Kalkhaltiga bergarter förekommer särskilt på Gotland och Öland, inom delar av Västergötland och Skåne, i områdena i Bergslagen, inom Siljansringen och Storsjöbygden samt i delar av Södermanland. Vid 1900-talets början fanns kalkugnar i femton län, främst i Skaraborg, Örebro och Kristianstads län. Idag återfinns kalkugnsruiner inom framförallt dessa områden. På Gotland har ungefär 525 kalkugnsruiner registrerats. Kalkproduktionen måste tidigt ha blivit av den allra största betydelse. En praktisk förutsättning var tillgången till vatten för släckningen och till goda hamnar för

transporterna. Därför fick särskilt kalktillverkningen på Gotland så stor betydelse för öns ekonomi och kultur. Eftersom kalken var mycket fukt känslig fraktades den i särskilda kalktunnor vars tillverkning var en viktig hemslöjdsprodukt.

Inledningsvis användes kalkbruket till att mura, putsa och måla. Under senare tid började kalken användas som jordförbättringsmedel, i finkrossad form också som slaggbildningsmedel i masugnsprocessen. I modern tid har kalken nyttjats mot försurning. Andra användningsområden har varit pappersframställning och garvning.

Till en början brändes kalken i små avlånga groppar som grävdes ut för hand, s k kalkmilor. Senare blev ugnarna formade som U-formiga uttag i slänternerna. För att effektivisera bränningen kallmurades sidorna. Denna typ av ugn uppfördes ofta av bönderna för husbehovsbränning och återfinns därför i närheten av äldre bebyggelse eller i direkt anslutning till platsen för de större byggnadsprojekten eller intill kalkstensbrotten, ofta benämnda limstensbrott. Dessa ugnar är fyra à fem meter i diameter. I ugnen staplades kalkstenen så att ett visst luftflöde tilläts. Under kalken lades veden. En gammal uppteckning

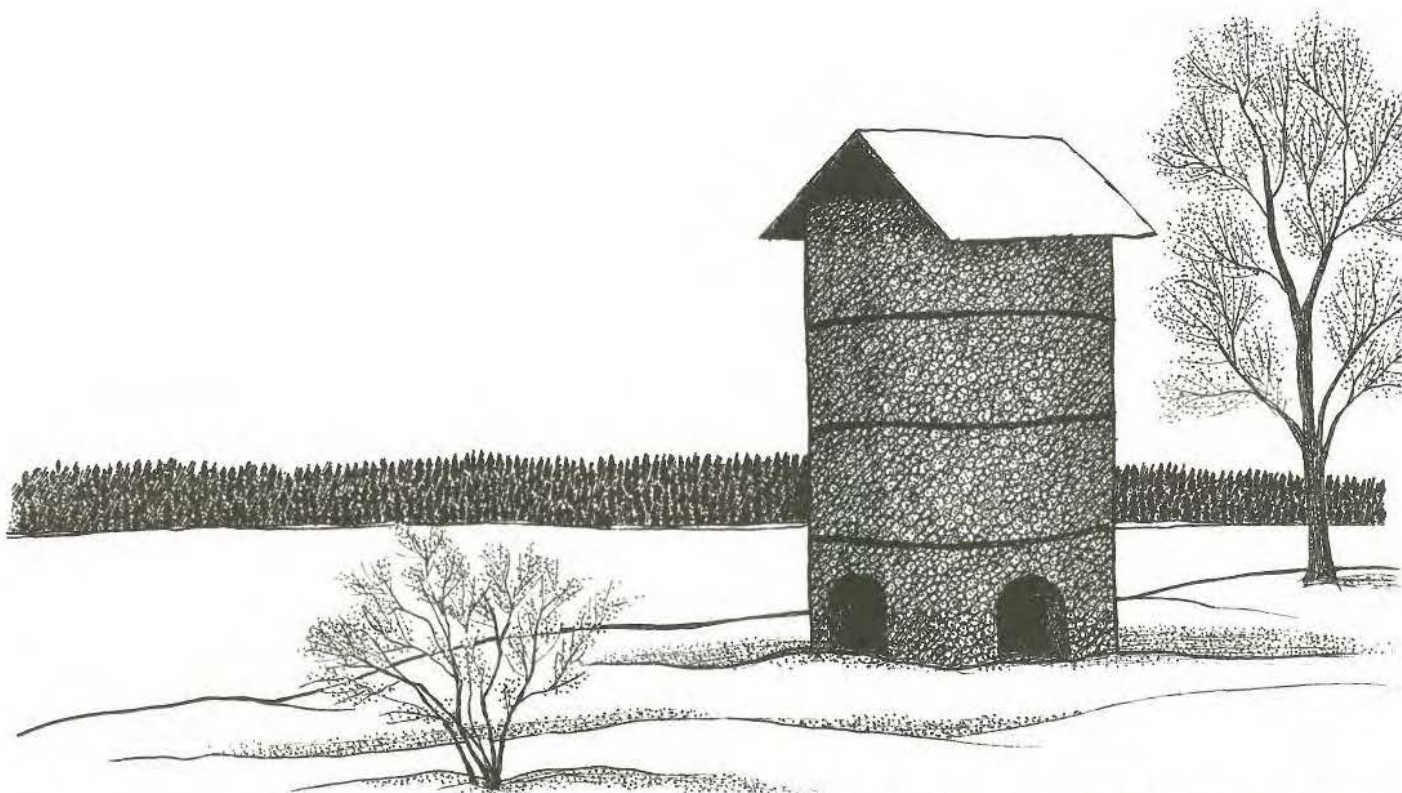

Illustration: Charlotte Rinaldo

Utöver själva kalkugnen återfinns ibland högar av kalkavfall liksom lämningar av kalklador och övernattningsstugor.

berättar att en bränning kunde inledas på fredagen för att vara färdig på lördag kväll och svalna under söndagen. Ugnen kunde då rivas på måndagen. Arbetet bedrevs i 12-timmarsskift. Då bränningen fortgått i ungefär 36 timmar började kalkbrännaren avvakta det ögonblick då stenmassan tämligen snabbt blev vitglödgd. Bränningen var avslutad då röken gav ifrån sig ett gulaktigt sken över ugnskransen. Därpå rakades kalken ut och släcktes med vatten, något som brukade äga rum i s k kalklador intill en sjö.

De idag synliga resterna av dessa ugnar är vanligen ett halvcirkelformigt hålrum i en backslutning. Ugnens väggar har vid upphettningen glaserats på ytan och blivit släta. Detta skiljer utseendet hos en kalkugnsruin från t ex en stenkällare.

Ett yngre skede i utvecklingen representerar schaktugnen för kontinuerlig drift. Denna teknik var industriell och krävde vagnar och industrispår, uppfodringsverk, trampverk o s v. Utöver själva kalkugnen återfinns ibland högar av kalkavfall, lämningar av kalklador och övernattningsstugor, vid större industrier även kollador, kajer m m. Dessa större ugnar liknar masugnspipor och lokaliserades först och främst till större kalkbrott eller till kust och sjöar för att underlätta transporterna. Den första koleldade kalkugnen anlades på Gotland år 1851.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och

förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. Sly som har fått fäste i murverket kapas i liv med muren eftersom sättningar kan uppstå ifall rötterna dras ut. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i anslutning till fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbeta bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseum.

Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.

Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid

länsstyrelsen och länsmuseum i samarbete med

Lämningar av tjärframställning

Det finns skäl att tro att kunskapen om tjärtillverkning är mycket gammal. Bruket av tjära har i Norge kunnat konstateras redan från romersk järnålder. De skriftliga beläggen härrör från medeltiden. Enligt en uppgift i staden Lübecks pundtullsregister importerades år 1368 tjära från Stockholm. Vid denna tid exporterades tjära även från Gotland till Hansan. Det äldsta belägget för utskeppning av tjära från Kalmar härrör från år 1476.

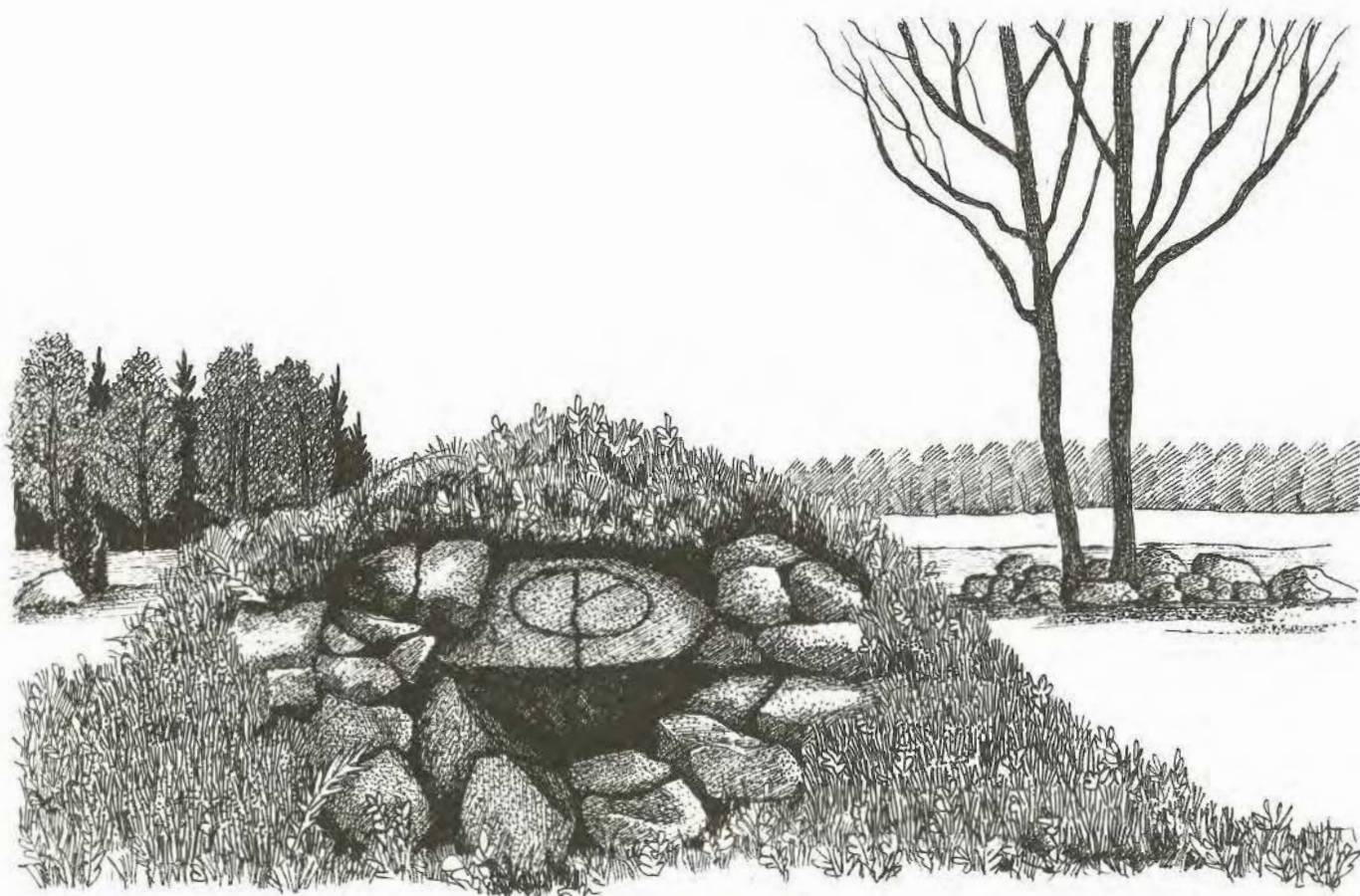
Man vet att det vid mitten av 1500-talet var framförallt England och Holland som efterfrågade den svenska tjäran, vilken utskeppades från bl a Gävle, Stockholm, Söderköping, Västervik och Kalmar m fl orter. Tjärans andel av exporten från Sverige var vid denna tid ungefär en procent. Denna kom att öka under följande sekel upp till ungefär sex à åtta procent.

Det var framförallt de länder, som underhöll eller byggde upp stora handels- och örlogsflottor, som

behövde tjära. Tjärhanteringens och tjärhandels betydelse minskade därför drastiskt i början av 1900-talet på grund av skeppsbyggeriets övergång till andra material än trä och annan drivkraft än segel.

Tjära var i gammal tid närmast en universalprodukt, dock främst ett konserverings- och impregneringsmedel. Skomakaren smorde lädret med tjära, liksom den tråd han sydde med. Detsamma gällde sadelmakarna. Ett tjärindränkt grovt linnetyg kunde fungera som presenning. Genom tillsats av fett blev tjäran ett utmärkt smörjmedel. Därutöver kom tjära till användning inom folkmedicinen.

Tjära framställs genom torrdestillation av framförallt gamla stubbar som lämnats kvar efter avverkning. Anskaffning av tjärved och förarbetning av veden var ett mycket arbetskrävande moment. Troligen har tjärbränningen i allmänhet varit en binäring i jordbruket.

Över tjärstenar har man antingen lagt tjärveden i form av en mila eller utnyttjat en upp och nedvänd gryta.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Studier av värmländska förhållanden visar att tjärbränningen där framförallt var en uppgift för torparna. Den var inte särskilt lönande eftersom avsättningen endast var lokal och till de bönder som inte själva bränt tjära. Bränningen gick tillväga så, att den finhuggna tjärveden packades tätt i någon form av utrymme, t ex en ränna eller en grop. Veden täcktes med jord och torv och andra tillgängliga material så att utrymmet blev lufttätt. Veden antändes i nederdelen eller i toppen genom en öppning som genast täpptes igen. Elden underhölls genom att smärre hål öppnades eller med hjälp av ett fläktredskap. Avrinningen av tjära skedde i ett rör eller en ränna. Den inleddes vanligtvis efter några timmar och fortsatte i ett par, tre dygn.

Tekniskt har tjärbränningen företagits med hjälp av olika anläggningar med sinsemellan ganska skiftande utseende: tjärrännor, tjärgropar, tjärugnar, tjärhällar och tjärstenar samt tjärdalar.

Tjärrännan kunde vara 10 à 30 meter lång och påträffas ibland flera parallellt liggande. Rännan är anlagd i en sluttning och är omgiven av vallar samt har en grop för uppsamling av tjära.

Tjärgropen förefaller att ha varit tjärdalens föregångare. Den anlades nära ett krön i terrängen så att avtappningen underlättades. Denna typ är den äldsta kända i Norge och har där daterats till sen vikingatid.

Tjärdalen, som tekniskt sett är en utveckling av tjärgropen, består av en trattliknande konstruktion av timmer, stenblock eller, i sen tid, plåt. Tjärdalen är oftast byggd på ett krön i terrängen eller i en sluttning. Avtappningsrännan kan vara stensatt.

Tjärugnen består av ett stensatt rum i vilken veden staplas och i vars botten finns en håll med hål för tjärans avtappning.

Tjärhällar och tjärstenar är större, plana, fasta eller lösa hällar. Över dessa har man antingen lagt tjärveden i form av en mila eller utnyttjat en upp och nedvänd gryta. På tjärstenarna eller tjärhällarna högs små rännor ut som fungerade som avtappningskanaler.

Det är uppenbart att de ovan nämnda teknikerna inneburit helt olika förutsättningar för tjärtillverkning. Somliga har varit småskaliga, som t ex tjärstenen, -hällen och -ugnen och bäst lämpade för hushovsbränning, andra har haft en väsentligt större kapacitet, som t ex tjärrännan och tjärdalen.

Tjärgropen torde ha ett ursprung i sen vikingatid eller tidig medeltid. Tjärrännan och tjärdalen bör ha ett senmedeltida ursprung. Tjärstenarna och tjärhällarna är av yngre datum.

Allmänt gäller dock att de olikartade sociala och ekonomiska förutsättningarna under skilda tider och inom olika regioner i hög grad måste ha styrts valet av teknik och metodutveckling.

Slå gräset omkring tjärframställningsplatsen så att den framträder ordentligt.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. Sly som har fått fäste i murverket kapas i liv med muren eftersom sättningar kan uppstå ifall rötterna dras ut. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i anslutning

till fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slåtter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbeta bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvar för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

Gamla färdleder

Ända fram i modern tid var vattenlederna av stor betydelse för långväga transporter av gods och människor. *Vintervägarna* på vilka man färdades med släde var naturligt nog den dominerande formen för samfärdsel norr om Dalälven, men också lokalt på t ex sydsvenska höglandet och i Roslagen. Fördelen med dem var att de var rakare än landsvägarna, inte krävde några omfattande anläggningsarbeten och att de kunde bära tyngre last. Bönderna hade också mera tid under vinterhalvåret att tillfälligt lämna skötseln av gården för att t ex bedriva handel.

Vägarna till lands var viktigast för transporter på kortare sträckor inom eller mellan gårdar och byar. Det kunde röra sig om bruksvägar till utmarkerna, till svedjorna och fäboden, till smedjan och kvarnen eller till de lokala marknadsplatserna. Att gå till fots med eller utan klövjade lastdjur var det vanligaste sättet att ta sig fram långt in på 1800-talet. En dagsvandring på flera mil var en normal sträcka för människor i gammal tid.

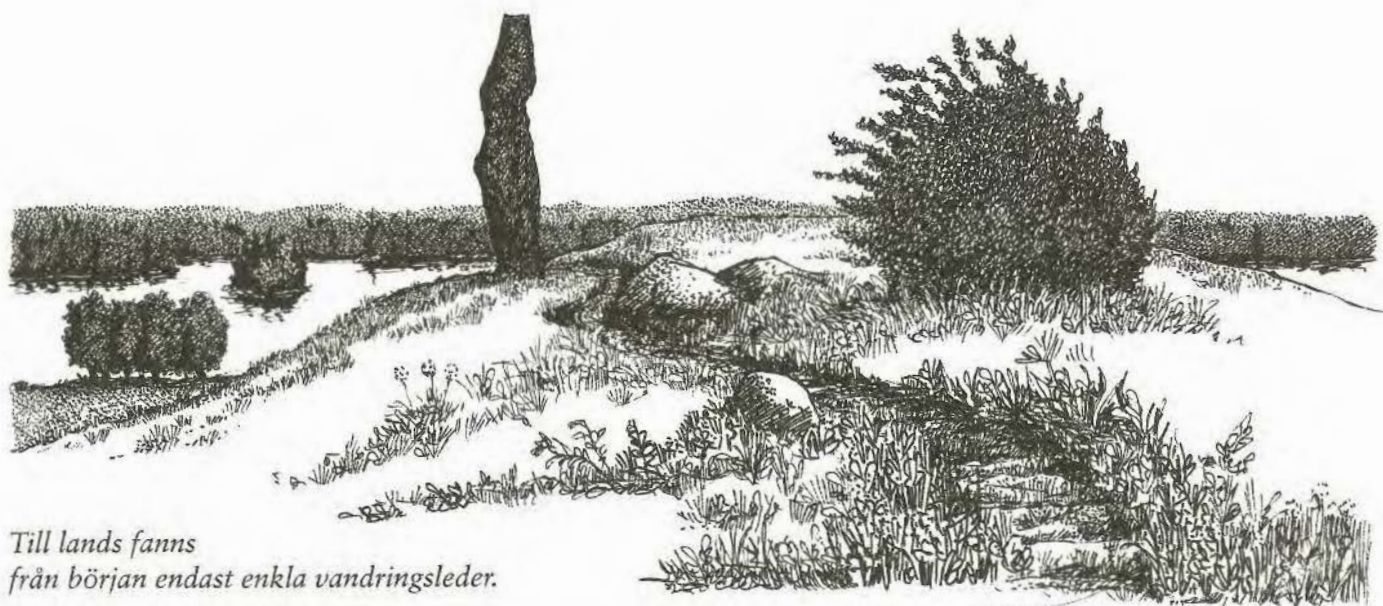
Till lands fanns från början endast enkla *vandringsleder*. Enkla, terränganpassade stigar framträder i dagens odlingslandskap som nedsänkta s k hål-

vägar, vilka mest liknar diken. De har skapats genom en kombination av markerosion och användning. Då de ibland kunde bli mycket svårframkomliga vid dålig väderlek tog man upp sidospår. På korta sträckor kan det finnas ett flertal sådana hålvägssträckor invid varandra.

Under den första kristna tiden tillkom särskilda *kyrko- eller sockenvägar*. Många av dem markeras ännu av runstenar i ursprungligt läge. De tidigaste vägarna är tydligt terränganpassade. De löper över höjdsträckningar, intill odlingsmarker och på företrädesvis torra marker.

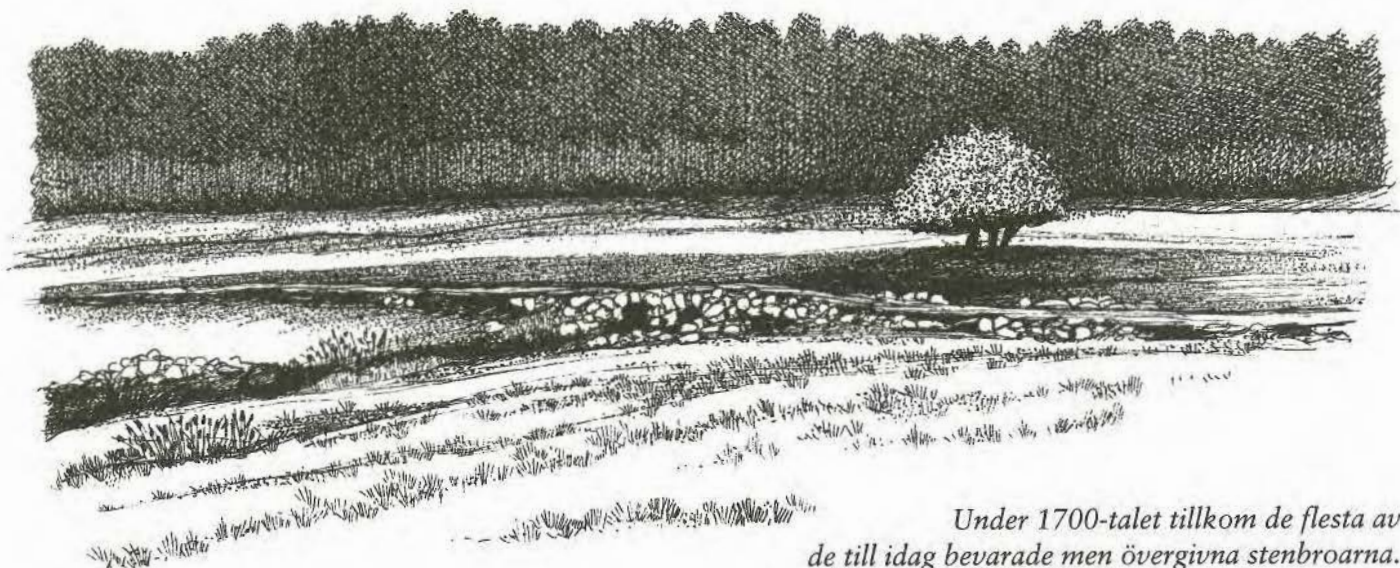
Redan under förhistorisk tid lade man *kavelbroar* av trä över sankmarkerna. Man byggde *vägbankar* av sten och grus samt stensatte viktigare sträckor. Tidigt tillkom också *fribroar av trä* över vattendragen. Läget för dessa markeras idag ibland av runstenar.

I Magnus ladulås Alsnö stadga från år 1280 reglerades resandet med häst med ett skjutsvång. Resenärerna skulle visserligen betala för sig, men med ett kungligt brev fick man skjutsen kostnadsfritt. Dessa bestämmelser blev en belastning för de bönder som

Till lands fanns från början endast enkla vandringsleder.

Illustration: Charlotte Rinaldo

Under 1700-talet tillkom de flesta av de till idag bevarade men övergivna stenbroarna.

bodde längs med de allmänna vägarna. Pålagan skulle komma att finnas kvar i många hundra år. Enligt Magnus Erikssons allmänna landslag från 1300-talets mitt var bönderna skyldiga att upplåta och underhålla en ungefär tre meter bred markkremsa till allmän väg. Men mycket länge var inte ens de viktigaste vägarna överallt farbara med vagn. Hålvägar ingick i system av allmänna vägar ännu i början av 1800-talet. I de medeltida bestämmelserna skilde man enskild väg från allmän. Dessa senare skulle hålla ungefär 5,5 m bredd medan tingsvägar, kyrkvägar, kvarnvägar och färvägar skulle hålla knappt 3 m bredd. I landslagen av år 1442 förordnades om inrättandet av värdshus, som blev knutpunkter i vägnätet. Detta utvidgades genom bl a 1649 års förordning om gästgiverier. Gästgiverisystemet fortlevde i viss mån ända till mellankrigstiden. Fasta postförbindelser inrättades år 1636. Under framförallt 1600- och 1700-talen började man ta initiativ från statligt håll för att förbättra landets vägstandard, bl a genom att påbjuda dikesgrävning och grusning av vägbanorna. Under 1700-talet tillkom de flesta av de till idag bevarade men övergivna stenbroarna, vilka ofta ligger kvar som fornlämningar.

Landets vägsystem var länge präglad av sitt ursprung och av gamla traditioner. Inte förrän år 1927 beslutades att alla grindar skulle avlägsnas från de allmänna vägarna. Vägvesendet i sin helhet förstatligades inte förrän år 1944.

I princip lever medeltida traditioner kvar i stora delar av Sveriges småskaliga vägnät, även om vägsträckningar rätats ut, vägarna breddats och vägbanorna belagts med moderna material. Naturligt nog är de allra äldsta färdlederna och stigarna mest frag-

mentariska. De återfinns som kortare *hålvägar* som löper över åkerholmar, i skogsbryn, i gammal betesmark eller i anslutning till vadställen över vattendrag. Där de finns bevarade brukar de ha kvar sin ursprungliga form och karaktär. Annorlunda är fallet med de *äldre brukningsvägarna* och *landsvägarna* som slingrar sig intill skogsbryn och odlingsområden. De har ofta moderniserats men själva anpassningen till terrängen och läget berättar om det historiska ursprunget. Inte ovanligt är att rester av en äldre vägsträckning har blivit kvar, då man rätat ut vägen.

Gamla hålvägar och övriga vägar med ursprung i förhistorisk tid och medeltid är omistliga inslag i odlingslandskapet, eftersom de berättar om gamla tiders samhälle och näringsfång.

Enkla, terränganpassade stigar framträder i dagens odlingslandskap som nedsänkta s k hålvägar.

Milstolparna har sitt ursprung i 1649 års förordning om gästgiverier. Man införde då en taxesättning av skjuts och logi, som omfattade samtliga resenärer, privatpersoner såväl som statliga tjänstemän. För att undanröja allmänhetens mistroende mot taxesättningen lät man sätta upp milstolpar på varje hel, halv och kvarts mil. Redan i landslagen av år 1442 hade man förordnat om värdshus på varannan mils avstånd. Därmed kunde milstolparna för varje mil placeras halvvägs mellan gästgiverierna. De flesta bevarade milstolpar härrör från 1700-talet, även om också sådana från 1600- och 1800-talen finns kvar. Milstolparna hade sin huvudsakliga funktion under skjuts- och gästgiverisystemets dagar, vilket i viss mån fanns kvar ännu under mellankrigsperioden. En tryckt vägvisare publicerades första gången år 1743. Den bestod av kartor och uppgifter om gästgiverier, avstånd och taxor.

Milstolparna tillverkades oftast av sten, men även järn- och trästolpar förekommer. Många står på ett särskilt uppmurat fundament. Idag står de flesta bevarade milstolparna kvar intill gamla, övergivna vägsträckor. De som däremot står intill moderna vägar är mycket utsatta av väghållningsarbeten, vinterplogning, saltning och av skador tillfogade av trafiken.

En annan typ av markeringar längs vägarna är *väghållningsstenarna*. Dessa har sitt yttersta ursprung i det förordnande i Magnus Erikssons allmänna landslag från 1300-talets mitt, vari bönderna ålades att upplåta och underhålla ett stycke mark för allmän väg. Då landet indelades i väghållningsdistrikt år 1891 hade redan många väghållningsstenar tillkommit. De flesta har nu försvunnit genom vägbreddning och nya vägsträckningar.

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i anslutning till fornlämningen. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbeta bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

Många väghållningsstenar har försvunnit genom vägbreddning och nya vägsträckningar.

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen eller länsmuseet.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av kulturmiljöansvariga vid
länsstyrelsen och länsmuseet i samarbete med

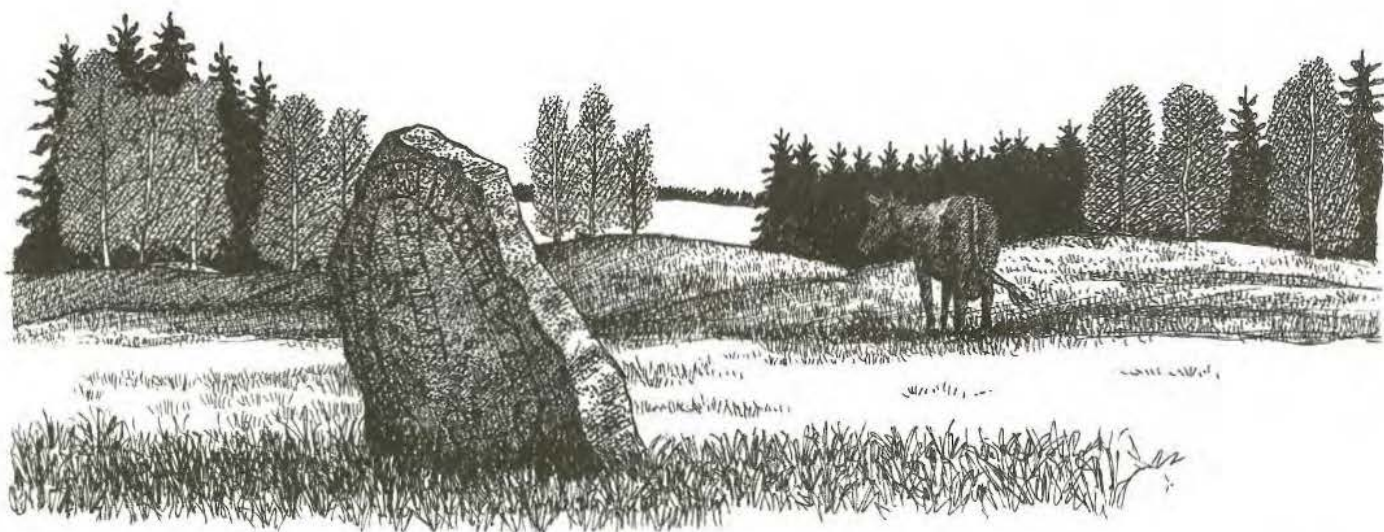
Fornlämningar

Fornlämningar är ett mycket omfattande begrepp, och här ska bara några av de vanligast förekommande typerna i odlingslandskapet inom Södermanlands län beskrivas. De utgörs till övervägande del av olika typer av gravar och gravfält. Men många andra typer av fornlämningar finns också i odlingslandskapet, t.ex. husgrunder, runstenar, milstolpar, stenåldersboplatser, vägar, stenvalvbroar, skärvstenshögar och fornåkrar.

När fem eller fler gravar ligger intill varandra utgör de ett gravfält. Den absolut vanligaste fornlämningstypen i den sörmländska jordbruksmarken är det s.k. *högravgfältet*. Högarna består vanligen av gräsbeväxta kullar med en mantel av jord och en kärna av sten. På gravfälten finns även den plattare gravtypen som kallas för *övertorvad stensättning*. Högarna är från den senare delen av järnåldern, vendedtid och vikingatid (ca. 700-1060 e.Kr.). Högravgfälten var vanligen knutna till speciella gårdar, de var gårdsgravfält. Gårdar anlagda vid denna tid har ofta namnformer som slutar på -by, -sta och -inge. De

förlades till mark som inte nyttjades till åker. De gravfält som finns kvar ligger idag på mindre krön i åkern i nära anslutning till den äldsta bebyggelsen. Men det finns också gravfält som ligger på avstånd från dagens äldsta bebyggelse, i hagar och ängar. Någonstans i närheten kan platsen för en ödelagd gård finnas. Det finns även högar av större dimensioner, s.k. *kungshögar*. Dessa finns ofta vid gårdar med namn som Husby och Tuna. Uppsas kulle i Runnuna socken är en typisk sådan hög. Kungshögar kan även vara anlagda under tidigare tidsepoker.

På gravfälten kan även andra gravtyper än högar och runda övertorvade stensättningar förekomma, t.ex. *bautastenar*, en gravtyp som består av en upprättstående sten, förankrad i en liten stensättning (som knappt syns) eller i en gravkulle. Andra typer är de triangulära *stensättningarna* med antingen insvängda eller raka sidor, samt kvadratiska stensättningar med eller utan hörnstenar och vackert lagda stenkantar. De två sistnämnda typerna är vanligen stenfyllda. *Skeppssättningar* och *domar-*

Runstenar är minnesmärken över forntida människor och vittnar om deras gärningar.

Illustration: Charlotte Rinaldo

ringar är gravtyper som består av resta stenar i skeppsform, respektive cirkelform. De är vanligen utan stenfyllning.

I det äldre odlingslandskapet var all mark en viktig försörjningsresurs. Odlades den inte så slogs eller betades den. Höggravfälten har så långt vi känner till varit trädfria, vilket framgår av äldre kartor och målningar från 1600-talet. Det trädfria tillståndet varade långt in på 1900-talet. Med detta århundrades jordbruksrationaliseringar följde emellertid igenväxningen.

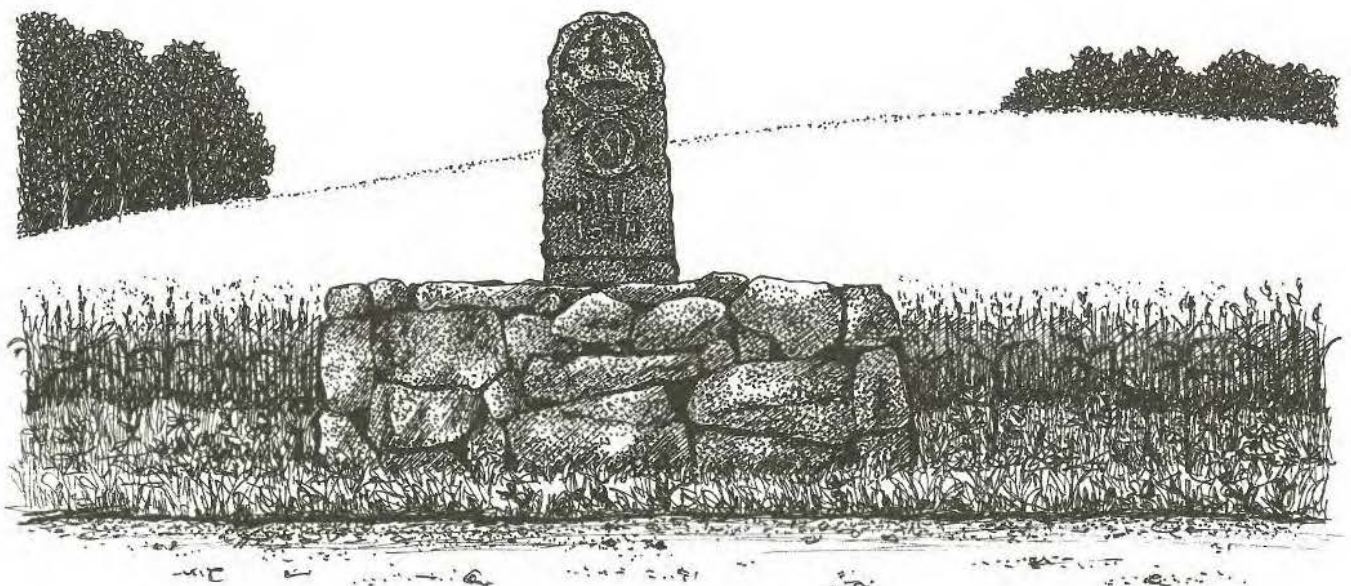
Skärvestenshögen påminner mycket om gravhögen till sin form. Den har dock ett annat innehåll, eftersom den är en avfallshög för koksten, d.v.s sten som hettats upp för att sedan sänkas ned i vatten tills det kokade. I denna typ av hög finns alltså sprucken sten, sot och kol.

Fornåkrar känner vi till från några århundraden före Kristi födelse. Från denna tid finner vi olika typer av lämningar efter odling, t.ex. hackerör, terrassåkrar, bassängåkrar och stensträngar. *Hackerör* är relativt små och flacka odlingsrösen, samlade inom förhållandevis stora områden. *Terrassåkrarna* ligger i sluttningar, där terrasseringen hindrade matjorden från att försvinna. Åkern låg vid denna tid på de sandigare och mer lättbearbetade jordarna. Nedanför åkern låg ången på den tunga och svårbearbe-

tade leran. *Bassängåkrarna* har blivit skålformade av den speciella teknik som användes för att bruka dem. Man korsärjade med årder vilket efterhand flyttade matjorden från åkerns centrum till dess kanter. *Stensträngarna* är en typ av stengärdesgård som höll djuren borta från åker och äng.

En för Södermanland typisk fornlämning är *runstenen*. De är minnesmärken över forntida människor och vittnar om deras gärningar. Det är inte ovanligt att man reste stenarna invid en farväg, bro eller ett vad där många människor passerade. Ett fint exempel är Aspa bro i Ludgo socken. Man tror att stenarna har varit målade i rött, svart och vitt. Man lät även hugga in runor i berghällar. Sigurdsristningen i Jäders socken vittnar om detta.

En annan fornlämning som hör vägnätet till är *milstolparna*. Dessa har alla ett postament av kalkmurade stenar, och kan vara gjorda av kalksten, trä eller gjutjärn. Milstolparna började sättas upp under 1600-talet och finns för varje kvarts gammalsvensk mil. Många har försvunnit när vägar breddats, och fram till relativt nyligen hände det att de kunde fara illa vid snöröjning. Idag har man en fullständigare bild av var de står och deras kulturhistoriska värde. Det förekommer att vägar ändrat huvudsträckning så att milstolparna hamnat intill åker- och betesmarker.

Milstolparna började sättas upp under 1600-talet.

SKÖTSEL

Fornlämningar kan komma till skada när kulturlandskapet växer igen. Förbuskning döljer fornlämningarna. De kan därmed oavsiktligt skadas genom tunga transporter och markarbeten. Träd och buskars rotsystem kan rubba konstruktionsdetaljer och förstöra arkeologiska föremål. Fornlämningarnas tillgänglighet minskar.

Vårdinsatser skall omfatta fornlämningens, enligt lagen givna skyddsområde, som är en form av respektavstånd. De har även som mål att uppehålla viss hävd.

Städa bort nedfallna löv och kvistar, företrädesvis i samband med *slyröjning* kring midsommar. Sly som har fått fäste i murverk kapas i liv med muren eftersom sättningar kan uppstå ifall rötterna dras ut. *Håll efter buskage* så att utbredningen ej blir för stor. *Avlägsna allt avfall*. Eventuell bränning skall ske utanför fornlämningsområdet.

Avverka endast de träd som växer direkt i forn-

lämningen och därmed skadar t.ex. en gravkonstruktion. Avverkning skall utföras varsamt.

Slå gräset i/på och omkring fornlämningen med lie eller med "trimmer" till motorröjsåg. Slaghack skall inte användas. Efter *slätter* skall höet ligga kvar och fröa av sig innan det transporteras bort.

För att undvika slitage på *fornlämningar i betesmark* är ofta fårbete bästa alternativ, eftersom svin och tyngre betesdjur kan trampa sönder markytan och skada fornlämningarna. Plöjning omkring *fornlämningar i åkermark* skall ske med hänsyn till deras behov av skyddsområde.

§§

Lagen om kulturminnen (1988:950) reglerar skyddet av landets fasta fornlämningar. Ansvaret för dem är gemensamt för myndigheter och enskilda. Fornlämningar får varken rubbas, övertäckas eller på annat sätt skadas. Uppkomna skador skall alltid anmälas till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen.

KOMPLETTERANDE ANTECKNINGAR

Faktabladen kan rekvireras från länsstyrelsen.
Skötselråden har utarbetats i samråd med Statens Jordbruksverk och Statens Naturvårdsverk.
Faktabladet är framställt av

LÄNSSTYRELSEN
Södermanlands län

Landsbygdsenheten, 611 86 Nyköping

 Riksantikvarieämbetet

Box 5405, 114 84 Stockholm, tel. 08-78390 00

